

NÁRODNI MUZEJ SLOVENIJE

S

40/2003

39 (497.4)

200400540.1/2

COBISS 0

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

1-2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 74 NOVA VRSTA 39	STR. 1-222	MARIBOR	2003
-----	---	----------------------------	---------------	---------	------

KNJIGA
A. d. d.
Slovenska 29 26

ES/064

MLADINSKA KNJIGA
ZALOŽBA d. d.
Ljubljana, Slovenska 29 26

Fotografija na naslovnici.

Člani odborov Muzejskega in Zgodovinskega društva v Mariboru ob proslavi 25-letnice
Zgodovinskega društva leta 1928
Sedjo (z leve proti desni) Janko Glaser, dr. Josip Tomušek, dr. Fran Kovačič, Alfinz Vales,
dr. Matija Hecic, stojijo (v srednji vrsti) dr. Pavel Strmšček, Ivo Malgaj, dr. Maks Kovačič,
dr. Vladimír Travner, dr. Alojzij Trstenjak, dr. Vinko Močnik, v zadnji vrsti stojijo Karel
Prigateli, dr. Anton Dolar, Niko Vrabl in Franjo Baš
ilustriram Slovenc, 1928, št. 47, str. 371)

Izvolčke prispevkov v tem časopisu objavlja "Historical - Abstract"

Abstracts of this review are included in "Historical - Abstract"

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 74 – Nova vrsta 39

1-2 zvezek

2003

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2003

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, Miroslava Grašič,
mag. Jerneja Ferlež, dr. Walter Lukan (Avstrija), dr. Janez Marolt,
dr. Dragan Potočnik, dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar,
dr. Ljubica Šuligoj, dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Marjan Žnidarič
Zgodovinsko društvo Maribor
Muzej narodne osvoboditve Maribor
Ulica heroja Tomšiča 5
SI - 2000 Maribor
telefon: 02 235 26 03
fax: 02 252 73 94
e-mail: marjan.znidaric@muzejno-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

mag. Vlasta Stavbar
Univerza v Mariboru
Univerzitetna knjižnica
Gospejna 10
SI - 2000 Maribor
telefon: 02 25 07 434
e-mail: vlasta.stavbar@uni-mb.si

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
in Mestne občine Maribor

<http://www.muzejno-mb.si>

KAZALO – CONTENTS

Jubileji – Anniversaries

Srečka Reher, ISKALEC RESNICE (Ob 80-letnici in 35-letnici škofovskega posvečenja prof. dr. Vekoslava Grmčiča)	5
--	---

Razprave – Studies

Iva Mikl Curk, ZA RAZMEJEVANJE OBDOBIJ · POSLEDNJA "RIMSKA" KERAMIKA?	13
For the Comprehension of Eras - the "Ultimate Roman Ceramics"?	
Jože Hudales, ČZN, NARODOPISJE IN JUŽNOŠTAJERSKI NARODOPISNI MUZEJ	27
The Journal for History and Ethnography	
Ljubica Šuligaj, AGRARNA REFORMA IN NEKATERI SOCIALNI PROBLEMI MED SVETOVNIMA VOJNAMA NA PTUJSKEM OBMOČJU	49
Agrarian Reform and Some Social Problems Between the World War in the Ptuj Area	
Nevenka Troha, SLOVENSKO OSVOBODILNO GIBANJE IN SLOVENSKA ZAHODNA MEJA	63
The Slovenian Liberation Movement and Slovenian Western Frontier	
Marjan Žnidarič, MARIBORSKA BOLNIŠNICA MED DRUGO SVETOVNO VOJNO	87
Marihor Hospital During the second World War	
Mateja Čoh, POGOJI NASTANKA REDNIH SODIŠČ V SLOVENIJI LETA 1945 S POUČENJEM NA RAZVOJU V MARIBORU	109
Conditions for the Coming to Existence of Regular Courts of Law in Slovenia in 1945, with a Stress on the Development in Marihor	
Miroslav Novak, PRISPEVEK K ZGODOVINI UVAJANJA RAČUNALNIŠKIH OBDELAV PODATKOV NA PRISTOJNEM OBMOČJU POKRAJINSKEGA ARHIVA MARIBOR	129
Contribution to the history of implementation of computer-supported data processing in the territory of Regional archives Marihor	
Maja Ramsak, ZMUZLJIVE DISKRETNE NEDISKRETNOSTI (1. DEL)	143
Overlooked Slips in Discrete Indiscretions	
Ana Vovk Koržec, SPREMEMBE KAKOVOSTI VODE V MARIBORU IN OKOLICI V ZADNJEM DESETLETJU	171
Changes in the Quality of Water in Marihor and Surroundings in the last Decade	

Zapisi · Notes

Marjan Matjašič, Mirjana Čokl, Mira Grašič, 20 LET · MLADI ZA NAPREDEK MARIBORA	187
Marjan Toš, 40 LET MAISTROVEGA RAZGLEDNEGA STOLPA NA ZAVRHU IN NEGOVANJA ZGODOVINSKEGA SPOMINA NA RUDOLFA MAISTRA · VOJANOVA V SLOVENSKIH GORICAH	197

Ocene in poročila – Reviews and Reports

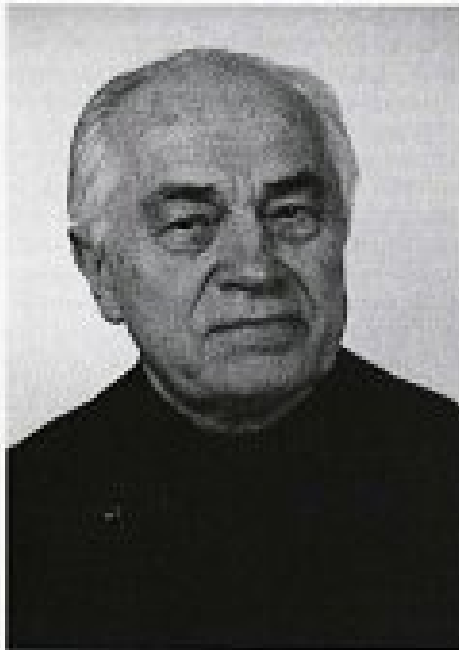
Alojz Krivograd, RAZSTAVA "MED KLJUKASTIM KRIŽEM IN RDEČO ZVEZDO"	201
Rista Stojanović, PRIMERJAVA NEKATERIH PODATKOV PREDSTAVLJENIH NA RAZSTAVI "MED KLJUKASTIM KRIŽEM IN RDEČO ZVEZDO", S TOVRSTNIMI PODATKI V NEKATERIH PRISPEVKIH V ZGODOVINOPISJU	205

Janez Marolt, IGOR GRDINA: POTI V ZGODOVINO	214
Marjan Toš, OKNO V SVET	216
Marjan Toš, GENERAL MAISTER, ZBORNİK REFERATOV S SIMPOZIJA	218

JUBILEJI · ANNIVERSAIRES

ISKALEC RESNICE

(Ob 80-letnici in 35-letnici škofovskega posvečenja
prof. dr. Vekoslava Grmiča)

» Človek ni samo tisto, kar pač je, temveč še bolj tisto, kar upa in ljubi,« je Grmič zapisal kot moto v knjigo Izzivi in odgovori¹ leta 2000. To spoznanje je v njem dozorevalo že vse od izdaje prve knjige Med vero in nevero leta 1969. Že takrat je v uvodu zapisal, kako je človekovo spoznanje nepopolno in z apostolom

---

¹ Vsi citati bodo vzeti iz Grmičevih knjig, zato jih navajam v časovnem zaporedju izida. Prva je izšla leta 1961 doktorska disertacija Teološka vsebina strahu v eksistencializmu, Ljubljana, 1961, 142 strani. Služile so: Med vero in nevero, Celje, Mohorjeva družba, 1969, 112 strani; Duhovniški

Pavlom priznal, da nepopolno spoznavamo in nepopolna prerokujemo (Prim.: 1Kor 13,9), da v tem življenju gledamo kakor v zrcalu nejasno, da bi nekoč lahko gledali iz obličja v obličje. To temeljno spoznanje dela človeka skromnega, kajti njegovo spoznanje je lahko samo kamenček v mozaiku tolikih iskalcev, ki se vzpenjajo po strmi poti da spoznanja resnice, večne Resnice. Na tej poti, vsi smo »na poti«, kar znova v spisih poudarja Grmič, pa je moč haditi samo v upanju in ljubezni, da bomo nekoč prišli do popolnega dokončnega spoznanja. Kar iskalce družijo, je priznanje, da nihče nima pravice svojega spoznanja vsiljevati drugim, še manj svojega spoznanja absolutizirati. Ta pot ni lahka. Grmič ji je iz ljubezni do Resnice ostal zvest kot edini možni poti tudi v zadnji knjigi *Misli iz šole življenja*, v kateri v Uvodu pravi: »Človekovo življenje je potovanje skozi prostor in čas. Na tem potovanju rastemu ob spoznanju sebe in okolja v šoli življenja. Obzarje se nam nenehno širi, ker se navidezna meja stalno odmika tako, da je nikdar ne dosežemo. Zato se tudi nikdar ni mogoče ustaviti. Kar smo dosegli, kmalu zopet presežemo ali vsaj dopolnimo z novim spoznanjem. Ku se nam zazdi, da smo našli, nemirno iščemo dalje zadnje resnice (...).«

S tem se je Grmič že zapisal v zgodovino tolikih nemirnih iskalcev resnice vse od Sokrata, Avgušтина, Tomaža Akvinskega, Mojstra Ekehartta, Pascala, Bonhoefferja in mnogih mistikov, filozofov in teologov, ki si iz spoštovanja do iskanja in možnosti, da bodo prišli do dokončnega spoznanja, niso nikoli iz ljubezni do Resnice upali priznati, da so jo dokončno spoznali. Iskanje jih je gnalo naprej do tistih neslutnih obzorij, kjer so vse bolj spoznavali, da je na koncu lahko samo še molk, iz njega pa izhaja zahteva po odprtosti do vseh, ki so na poti. Zato so lahko iskanja drugih samo iziv, kako v dialogu bogatiti svoja lastna spoznanja. Grmič jih je vgradil v svoja razmišljanja in s tem priznal, da se resnični iskalec nikoli ne more postaviti na piedestal samodržca, ki ima v posesti Resnico, zato je ostal le skromen razsvetljeni mislec, ki ga vadi globaki humanizem. Tu pa tudi ni več mej, ki jih tako radi postavljajo ideologi, ki si prilščajo pravico do dokončnega spoznanja resnice in Resnice. Ker si je upal iskati s tistimi, ki so na robu in drugače mislečimi, si je prislužil od »varuhov Resnice« naziv »rdeči škof«. Ni pa se nikoli ustrašil, še naprej si je prizadeval za jasnejšo človekovo podobo in bolj počlovečeno podobo sveta in Bogu. Na izzive zato ni odgovarjal kot teolog od zgoraj, ampak kot Teolog, ki mu ni tuje nič, kar je človeškega. Tudi ni ostal samo učitelj teologije, ampak Teolog, ki je kritično presojal institucionalne pozicije moči in oblasti – ostal je Teolog iskanja Resnice.

Zato je zarisati nekaj ert v obsežno Grmičevo delovanje tvegano dejanje. Njegava bibliografija obsega že več kot tisoč dvesto enot, sem pa niso všteti mnogi krajši sestavki in intervjuji, objavljeni v številnih domačih in tujih revijah ter časnikih.

---

sodelaveri, Maribor, 1971, 20 strani (M. Držičnik, V. Grmič; Smrt Boga - smrt človeka, Ljubljana, Tromustovje, 1971, 38 strani (V. Grmič, F. Rode); Mah teoluški slavar; Celje, Muhurjeva družba, 1973, 114 strani, Teologija v službi človeka, Tince, 1975, 93 strani (V. Grmič, J. Rajhman); Iskanje in tveganje, 1 in 2 del, 3 in 4. del Ljubljana, Slovensko duhovniško društvo, 1975, str. 642 strani; Vprašanja našega časa v luči teologije, Tince, 1978, 70 strani (V. Grmič, J. Rajhman); Resnica iz ljubezni, Ljubljana, Slovensko duhovniško društvo, 1979, 250 strani, Življenje iz upanja, Ljubljana, Slovensko duhovniško društvo, 1981, 290 strani, Humanizem, problem našega časa, Trst, Tržaški tisk, 1983, 258 strani, V duhu dialoga - za človeka gre, Ljubljana, DZS, 1986, 312 strani, Družba in socialistična morala, Ljubljana, DZS, 1987, 87 strani (J. Šter, M. Jugan, V. Grmič); Christentum und Sozialismus, Celovec/Klaugenfurt, SZL, 1988, 187 strani, Kristijan pred izzivi časa, Maribor, Mariborski tisk, 1992, 227 strani, Moja misel, Ljubljana, Unigraf, 1995, 232 strani, Iskanje resnice, Ljubljana, Unigraf, 1997, 216 strani, Der Mut mündigen Christsein, Maribor (samizaložba) 1989 (izdano 1998), 157 strani, Ne pozahmu, Ljubljana, Unigraf, 1998, 104 strani, Izzivi in odgovori, Ljubljana, Unigraf, 2000, 224 strani, Misli iz šole življenja, Unigraf, Ljubljana, 2003, 232 strani

Grmič se je v slovenskem prostoru uveljavil tudi kot izjemen predavatelj in govornik, vzgojil je številne generacije duhovnikov, bil je njihov profesor in vzgojitelj, bil je urednik in pastoralist praktik. Njegovo delo do danes še ni ovrednoteno, zato bo tudi ta sestavek oh njegovih dveh pomembnih življenjskih jubilejih lahko samo skromen poskus vnesti nekaj potez v njegov portret.

Vekoslav Grmič se je rodil 4. junija leta 1923 v vasi Dragotinci, ki leži pod vznožjem kapelskih gorc v današnji občini Sv. Jurij ob Ščavnici. Od tod so ožšli pomembni slovenski kulturni in družbeni delavci: prerodovec Davorin Trstenjak, literarni zgodovinar Fran Ilešič, pesnik, pisatelj, esejist in prevajalec Edvard Kocbek, režiser, dramatik in literarni zgodovinar Bratko Kreft, duhovnik in politik Anton Korošec, ter drugi.

Trdna številna kmečka družina, oče se je ukvarjal tudi z mizarstvom, da bi lahko šolal svoja dva sinova, in matere, ki se je spominja kot posehjene dobrote, je vanj vsadila globoko vero, trdnost in neomajnost, ki mu je kasneje še kako pomagala prebroditi mnoge življenjske preizkušnje. (Obširneje je o svoji mladosti spregovoril v intervjuju v knjigi *Misli iz šole življenja*, str. 213-222)

Osnovno šolo je Grmič obiskoval v času, ko je bila gospodarska kriza na vrhuncu, in do začetka vojne leta 1941 v Mariboru na klasični gimnazij končal šest razredov, sedmi in osmi pa je med vojno leta 1944 zaključil z odlično opravljeno maturo na Ptuju. Po kratkem služenju v nemški vojski se je po osvoboditvi zaposlil na okraju v Gornji Radgoni, kjer se je odločil, da bo šel po poti svojega starejšega brata duhovnika. Po študiju teologije na Teološki fakulteti v Ljubljani ga je leta 1950 škof Maksimiljan Držečnik posvetil v duhovnika in ga po končanem šestem letniku študija postavil za kaplana na Vranskem, kjer je po smrti župnika Moertla postal tamkajšnji župnik in leta 1960 prodekan braslovške dekanije. Na Vranskem je ostal do leta 1968, ko je bil na željo škofa Držečnika imenovan za škofa in 21. aprila posvečen v mariborski stolnici.

V sedemnajstih letih župnikovanja na Vranskem je Grmič razgibal pastoralno delo in obnovil številne podružnične cerkve. Kljub zahtevnemu delu je v tem času tudi vneto študiral. Izzivov je bilo dovolj, kajti kazali so se že globoki premiki znotraj Cerkve, ki jih je nakazovala izvolitev novega papeža po smrti Pija XII. Papež Janez XXIII. se ni ustrašil sprememb, in s tem prenovitvenim vretjem znotaj Cerkve je zaznamovana tudi Grmičeva doktorska disertacija *Teološka vsebina strahu v eksistencializmu*, ki jo je odlično obranil leta 1961 na Teološki fakulteti v Ljubljani. Že naslednje leto je na povabilo fakultete prevzel predavanja iz posameznih dogmatičnih predmetov in kot akademski predavatelj in raziskovalec deloval na fakulteti devetindvajset let, dokler se ni leta 1991 upokojil kot redni profesor.

Začetek njegove akademske kariere in raziskovalne dejavnosti sovpada z začetkom 2. vatikanskega koncila, ki je s svojimi konstitucijami na široko odprla vrata novim pogledom na duhovno situacijo, v kateri se nahaja človeštvo. Dotedanja okostenela teologija se je morala umakniti novim izzivom, ki jih je prinašala nova miselnost, o kateri Grmič pravi, da jo oblikuje »izostren čut za zgodovinskost, zahteva po avtonomiji zemeljskih resničnosti in antropološka usmerjenost« (Prim.: *Teologija v službi človeka*, str. 5), kajti sodobni človek hoče vedno bolj svobodno in odgovorno odločati in ničesar sprejemati zaradi avtoritete, ampak iz prepričanja. Spremenjeno miselnost je morala upoštevati tudi teologija, če ni hotela ostati samo papirnata znanost, ki nima več nobenega stika s svetom in človekom. S temi izzivi so se po 2. vatikanskem koncilu spoprijele mnoge nove teologije, ki so postale resnični odraz zanimanja za probleme sodobnega človeka, in to ne več kot nekoč teologija od zgoraj s pozicij moči in oblasti, ampak v obneblju iskanja, v katerem je potrebno najprej priznati, da ni več mogoče dati do-

končnih odgovorov, ampak ljudem samo pomagati h globljemu razumevanju verskih danosti in k življenju iz njih. (Prim.: V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 1)

Že v prvih razpravah, ki jih je objavil v fakultetni reviji Bogoslovni vestnik, je nakazal smer svojega raziskovalnega dela. Za izhodišče so mu služili Sveto pismo, še zlasti Nova zaveza, intenzivni študij humanističnih znanosti, filozofije, psihologije in teologije, ki je po 2. vatikanskem koncilu dobila v Evropi nov zagon. Ta izhodišča so njegovo teološko misel vedno bolj silila iz akademskosti v teologijo, ki ne bi samo »poglabljala versko spoznanje (...) v duhu izročila«, ampak odgovarjala »na znamenja časa« (V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 1), to je k teologiji, ki jo zahteva tudi 2. vatikanski koncil; teologiji, ki se ukvarja s praktičnimi in konkretnimi vprašanji; takšni, »ki jo smemo v nekem pogledu imenovati tudi kontekstno teologijo, kolikor namreč izhaja iz čisto določenih razmer in daje človeku odgovor na vprašanja, ki se mu kot verniku v teh razmerah zastavljajo«. (V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 1) Za tako teologijo pa pravi Grmič, da mora biti dialoška in da dialoškost zahteva tudi 2. vatikanski koncil, ki je poleg praktičnosti in konkretosti poudaril tudi dialoško naravnost sodobne teologije. (Prim.: V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 1) To zahtevo, da mora biti teologija dialoško naravnana, je Grmič dosledno vgradil v svoja izhodišča teološkega razmišljanja. Dialoškost je začel presojeti in ravni dialoga med Bogom in človekom, med človekom in sočlovekom, teologi in cerkvenim učiteljstvom, med verujočimi in neverujočimi in svetom. Ko je presojal dialoško naravnost na različnih ravneh, je vedno bolj odkrival monolog, ki je nastopal s pozicij moči, časti in oblasti. Sodobna evropska teološka misel, ki je bila dovolj kritična do nekdanjih avtoritativnih pozicij, mu je bila samo v oporo pri kritičnem razmišljanju, ki ga seveda niso razumeli tisti, ki so še vedno živeli v času, ko je tudi cerkev kot institucija lahko neomejeno uveljavila svojo moč in oblast. Zavzemanje za evangeljsko krščanstvo in življenje iz njega pa je zahtevalo najprej iskanje drugačne podobe Boga. V knjigi Iskanje resnice pravi: »Smo obsojeni na iskanje Boga, poklicani k iskanju in da nas ne morejo zadovoljiti in pomiriti kratko malo nobene dogme, nobene avtoritativno izražene resnice, čeprav niso brez pomena in vrednosti za človekovo iskanje in določanje.« (str. 17) Iskanje, na katerega je človek obsojen, ga dela ponižnega hkrati pa kritičnega do struktur, v katerih je dialog zamrl. »Kritika in protesti so zato lahko posebni korektorji v življenjskem delovanju cerkve, da si ne bi podredila krščanstva kot gibanja in ga spremenila v ideologijo, ki bi služila le njeni moči in oblasti, ne pa evangeljskemu sporočilu in spodbujanju življenja iz njega s svojo besedo in pričevanjem.« (Moja misel, str. 47) Tam, kjer je zamrla kritika, se je kaj hitro lahko razpasel brezobzirni individualizem, egoizem, fanatizem in druge stranpoti, ki so največji sovražniki dialoga. Kajti brezobzirni individualisti, egoisti, notranje negotovi fanatiki, ki se čutijo trajno ogrožene, fundamentalisti, tradicionalisti, gorečnejši in »dogmatiki« in zagovorniki judaizma na teološkem področju postajajo nestrpni do drugače mislečih. Z njimi ostaja dialog tudi najtežji, saj ta zahteva, da se človek najprej vživi »v mišljenje in čustvovanje drugega«, z namenom, »da se od njega učim in mu sam kaj dam. Duhovno okolje, v katerem je razgovor mogoč, je gotovo spoštovanje in ljubezen.« (Med vero in nevero, str. 105) Grmič je skušal z vsemi vzpostavljati dialog tako na teoretični ravni, kakor tudi v vsakdanjem praktičnem življenju. Na teoretični ravni se je v številnih razpravah loteval dilem človeške govornice in njenih ubeseditiv ter vezanosti ubeseditiv na določeno zgodovinsko okolje in čas. Ko je s tega vidika kot teolog gledal na podobo Boga, je moral oh spremenjeni miselnosti priznati, da mora tudi Bog menjati svojo podobo. Ko odstira božjo podobo vse preveč obremenjeno z zgodovinskimi črtami, sta mu pri tem pomagali sekularizacija in teologija mrtvega Boga, ki sta temeljito očistili božjo podobo vse preveč

antropomorfnih predstav, ki so delale Boga idola za vsakdanjo rabo. Ob izčiščenih božji podobi Grmič prizna, da ni mrtev Bog, ampak so v »resnici mrtve samo nekatere podobe o Bogu in predstave o njegovem delovanju, ker so mrtvi nekateri pogledi na svet in življenje, s katerimi so bile (...) podobe o Bogu povezane, ker je mrtva določena miselnost (...).« (str. 83) Pri odstranju božje podobe pa se je Grmič srečal tudi z ateistično duhovnostjo in o njej spregovoril v številnih razpravah. Tudi ateist, pravi, se »sooči z absolutno resničnostjo, ki se mu javlja po vesti, sooči se z nečim ali nekom, ki ga presega (...).« (Iskanje in tveganje, str. 206) S tem pa Grmič ni zgradil samo mostu med bolj izčiščeno božjo podobo – svetopi-semsko podobo Boga, ki ni obremenjena s teološkimi zgodovinskimi projekcijami, in kristjanom, ki v njej odkriva svojo novo podobo, ampak tudi med tistimi, ki priznavajo le vest kot merilo svojega delovanja. Duhovno okolje pa so mu postali spoštovanje in ljubezen, poslušanje ali sprejemanje in novo ubesedenje v jeziku, ki postaja razumljiv človeku v spremenjeni miselnosti. Zato tudi pristna krščanska duhovnost ne more več temeljiti samo na deklarativnemu priznavanju Boga, ampak v življenju iz vere, kakor ne ateistična na zanikanju Boga. Tako je Grmič vernim omogočil, da so poglobili svojo vero, neverujočim pa, da so se še bolj zavdli pomena delovanja po svoji vesti. Od tod je Grmič prehajal na praktično raven in postal eden najvidnejših predstavnikov dialoga tudi z nekdanjo politično oblastjo, ki ni bila naklonjena Cerkvi. Potem ko je utemeljil ateistično duhovnost, se je vprašal ob marksistu Mahovcu o molitvi ateista in postavil temelje ateistični etiki, je začel odprti dialog z drugače mislečimi. (Prim. razprave v knjigah Iskanje resnice, str. 183-218, Resnica iz ljubezni, str. 149-201 in druge)

V duhu 2. vatikanskega koncila se je posvetil tudi dialogu z različnimi krščanskimi cerkvami, pa tudi v drugih verstvih sveta je odkrival tiste resnice, ki ljudi med seboj povezujejo, kajti vsi tako ali drugače verujoči smo »poklicani k iskanju«, zato »nas ne morejo zadovoljiti in pomiriti kratko malo nobene dogme, nobene avtoritativno izražene resnice, čeprav niso brez pomena in vrednosti za človekovo iskanje in osebno določanje.« (Iskanje resnice, str. 17) Če pa smo obsojeni na iskanje, potem Grmič optimistično priznava, da se »začenja (...) čas (...) sožitja, kajti pluralizem pogledov na svet in življenje kljub sorodni osnovni usmeritvi je danes že dejstvo.« (Iskanje resnice, str. 126) Merilo ni več avtoriteta resnice, ampak resnica avtoritete, njeno gibanje pa mora postati pričevanje, ki temelji na prizadevanju »za pravičnost, ljubezen, bratstvo in sestrstvo med ljudmi, za mir.« (Iskanje resnice, str. 15) V tej točki pa se več ne postavljajo vprašanja, ali si vera in takšna ali drugačna verujočnost ter nevera nasprotujejo, kajti vsi si morajo prizadevati, da živijo kot ljudje. (Prim.: Kristjan pred izivi časa, str. 106) Pomembno je etično in moralno ravnanje po vesti, ne pa več toliko deklarativno priznanje Boga; ni toliko »pomembno, če kdo pravi, da Boga ni, pomembnejše je, če kdo 'zanika' človeka in mu streže po življenju ali mu noče pomagati, ko je pomoči potreben. Drugo vodi v ateizem in je ateizem s krščanskega vidika, prvo pa lahko celo samo pomota". (Kristjan pred izzivi časa, str. 107) Zato Grmič tako svari pred praktičnim ateizmom tudi verujočih, ki ga vodijo brezobzirni individualizem in egoizem, nestrpnost, fundamentalizem, tradicionalizem, gorečništvo, dogmatizem, notranja negotovost in namišljena ogroženost. (Prim.: Moja misel, str. 92)

Do globljega spoznanja resnice človeka vodi tudi dialog s svetom, ki ga obdaja. Žal pa človek ni ostal samo božji sodelavec, ki bi stvarstvo vodil do tiste točke, ko bo Bog vse v vsem, ampak mu žal »tehnični napredek omogoča, da so ljudje postali še brezobzirnejši in krutejši, kakor so bili nekoč«. (Izzivi in odgovori, str. 9) Odkrivanje stranpoti pa Grmiča ne vodi v brezobzirno obsojanje, ampak k iskanju lestvice vrednot, ki bodo temeljile na človekovem dostojanstvu, svobodi, pravič-

nosti, ljubezni, resnici, zvestobi in miru. Še posebej pravi, da je treba biti pozoren na vzgojo za dialog, strpnost in solidarnost. Manjkati pa ne smejo vzgoja za mir, skrb za okolje in državljanski pogum. Odgovornost pa mora postati splošno načelo človekovega ravnanja in življenja. (Prim.: Kristjan pred izzivi časa, str. 24)

S tem ko se je Grmič odločil za dialog, oplemeniten s humanizmom in za kontekstno teologijo, ki »izhaja iz čisto določenih razmer in daje človeku odgovor na vprašanja, ki se mu kot verniku v teh razmerah zastavljajo,« (V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 1) je oplemenitil slovenski prostor z mnogimi teologijami iz evropskega prostora in jih soočil s konkretnimi slovenskimi razmerami. Po njegovi zaslugi smo dobili teologija zemeljskih resničnosti (Teologija v službi človeka. Teološki pogledi na družbo, str. 29 – 44), teologijo dialoga z ločenimi brati (Iskanje in tveganje, str. 401 – 414) teologijo trpljenja (Iskanje in tveganje, str. 613 – 625), teologijo dialoga s svetom (Iskanje in tveganje, str. 341 – 400), teologijo človeške skupnosti (Teologija v službi človeka. Teološki pogledi na družbo, str. 45 – 58), feministično teologijo (Kristjan pred izzivi časa, str. 165 – 176), teologijo dela (Iskanje in tveganje, str. 565 – 599), teologijo osvoboditve (V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 64 – 75), ekološko teologijo (Misli iz šole življenja, str. 41 – 49) in njegovo izvirno, teologijo socializma (V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 79 – 167, Christentum und Sozialismus, 187 strani), ki je odmevala tudi v širšem evropskem prostoru. Tako je s skrbno analizo družbenih, kulturnih, političnih in verskih razmer odgovarjal na znamenja časa kot kritični teolog, ki mu je kritika postala korektor vsakršnih verskih in ideoloških nestrpnosti, hkrati pa je iz etičnega in moralnega vidika presojal vprašanja, ki jih prinaša sodobna ekonomsko in tehnično usmerjena civilizacija. Vse bolj je v njegovih zadnjih spisih najti zahtevo po nekem globokem etosu, ko ga mora uravnati neka "visoka morala, ne pa moraliziranje, se pravi da ga morajo uravnovati" cilji pristnega humanizma, humani in socialni cilji". (Izzivi in odgovori, str. 30)

Če je Grmičeva teologija na eni strani kontekstna, pa je drugi pol njegove teologije globoko mističen, je teologija logosa, teologija volje. (Prim.: V duhu dialoga. Za človeka gre, str. 69) To so številna razmišljanja, v katerih se predaja svojemu lastnemu izkustvu božjega.

Obsežen opus raziskovanja je Grmič posvetil tudi slovenski zgodovini. S teološkega vidika je obdelal antropologijo v Brižinskih spomenikih (Iskanje resnice, str. 65 – 72), Trubarjevo teologijo (Iskanje resnice, str. 65 – 68), slovenske rodoljube Slomška, Janeza Ev. Kreka in dr. Antona Korošca (Moja misel, str. 151 – 195), škofa Ivana Jožefa Tomažiča, generala Rudolfa Maistra, dr. Stanka Cajnkarija, prof. Janeza Janžekoviča in druge (Iskanje resnice, str. 147 – 199). Dotaknil se je časa prebujanja narodne zavesti, taborskih gibanj, odločitve za združitev Slovincov z južnoslovanskimi narodi, Majniške deklaracije, medvojnih dogajanj in dogajanj po osamosvojitvi (razprave v knjigi Ne pozabimo).

Nikoli se ne izogiba odgovorom na pereča vprašanja, ki jih zastavlja vsakdanje življenje, to so vprašanja sprave, umetne oploditve, evtanazije, prostitucije in druga. Grmič tudi nanje odgovarja kot izjemno občutljiv presojevalec z etičnega in moralnega vidika v duhu evangelija: kdor je brez greha...

Ta pa je šama del Grmičeve ustvarjalnosti. Po škofovskem posvečenju leta 1968 je prevzel tudi ravnateljevanje v mariborskem bogoslovju. Že jeseni so se mariborski bogoslovci od četrtega do šestega letnika preselili v Maribor. Grmič ni bil več samu njihov predavatelj, ampak tudi njihov vzgojitelj. Tudi kot vzgojitelja se ga danes duhovniki spominjamo kot dobrega in modrega svetovalca, ki zna prisluhniti in svetovati. V dvajsetih letih ravnateljevanja so bila to leta, ko se jih je največ odločilo za duhovniški poklic.

Po smrti škofa Maksimiljana Drževnika je dve leti kot kapitularni vikar do imenovanja dr. Franca Krambergerja vodil mariborsko škofijo.

Kot izvrsten govornik Grmič nastopa na številnih javnih prireditvah. S svojo pokončno držo in kleno besedo pa odstira innoge dileme, ki jih prinaša nov način življenja in poskusi prevrednotenja polpretekle zgodovine. Vedno ostaja zvest evangeljskemu izhodišču, ki si ga je zapisal tudi v škofovsko geslo: Oznanjujte evangelij.

Pomemben del Grmičeve dejavnosti pomeni tudi uredniško delo. Po prenehanju izhajanja revije Nova pot je s prof. Stankom Cajnkarjem, Edvardom Kocbekom in drugimi kulturnimi delavci leta 1971 ustanovil revijo Znamenje in bil dolga leta njen glavni in odgovorni urednik. Že v več kot tridesetih letih izhajanja revije si prizadeva, da bi delovala v duhu dialoga, ekumenizma in bi kritično spremljala dogajanja v Cerkvi, družbi in na kulturnem področju. Take so bile tudi nje-gove smernice, ko je bil od leta 1968 do 1982 predsednik Mohorjeve družbe; poleg redne zbirke je uveljavil tudi vrsto novih, v katerih so izšla kvalitetna domača in prevodna dela.

Kot priznan teološki strokovnjak je z referati sodeloval na številnih domačih in mednarodnih seminarjih in simpozijih, zato najdemo njegove razprave v različnih zbornikih: Obdobja, ki jih objavlja Oddelek za slovanske jezike in književnosti SAZU; Seminar slovenskega jezika literature in kulture (zbornik predavanj); Ekumenski zbornik; Zbornik predavanj s teološkega tečaja o aktualnih temah za študente in izobražence, Trubarjev zbornik, Dialog – dijalog in druge.

Grmičeve razprave, intervjuje in razmišljanja najdemo v vrsti časopisov in revij: v Znamenju, Bogoslovnem vestniku, Cerkvi v sedanjem svetu, Anthroposu, Teoriji in praksi, Dialogih, Jukiču, Zgodovinskem časopisu, Časopisu za kritiko znanosti, Conciliumu, v revijah Kritisches Christentum, Neue Wege, Svesci in drugih.

Od leta 1968 v Mariboru organizira odmevne večere za študente in izobražence, na katerih je še danes izjemen predavatelj. Kritičnost, dialoškost, socialni in ekološki čut so ga povezali tudi z mnogimi gibanji: Gibanjem za mir in ekologijo, Gibanjem za kritično krščanstvo, Kristjani za socializem in drugimi.

Leta 1991 se je dr. Vekoslav Grmič upokojil kot redni profesor Teološke fakultete. V tem času je kot predavatelj gostoval tudi na mnogih evropskih fakultetah: v Heidelbergu, Tübingenu, Regensburgu, Freiburgu in Upsali. Izkušnje, ki si jih je pridobil kot iskalec Resnice, so ga izoblikovale v intelektualno, etično in moralno avtoriteto, pastoralista iskanega govornega in svetovalca, h kateremu se ljudje vedno znova zatekajo po nasvete in pomoč, saj so njegove razumevajoče besede besede upanja, ljubezni, odpuščenja, razumevanja in tolažbe in izvirajo iz globokega premišljevanja in molitve.

Za svoje delo in delovanje je dr. Vekoslav Grmič prejel več visokih priznanj, med drugim red republike z zlatim vencem, leta 1998 je postal častni občan mesta Maribor, lansko leto pa tudi rojstne občine Sveti Jurij ob Ščavnici. Pred iztekom prejšnjega leta pa ga je predsednik republike odlikoval z visokim državnim priznanjem: srebrnim znakom svobode. Škof prof. dr. Grmič ostaja kritičen mislec in iskalec resnice, etična in moralna avtoriteta in razsvetljeni humanist ter pokončen intelektualec, ki ne pozna sprenevedanj.

Srečko Reher¹

¹ Srečko Reher, profesor na Kmetijski srednji šoli Maribor, SI - 2000 Maribor

RAZPRAVE - STUDIES

ZA RAZMEJEVANJE OBDOBIJ - POSLEDNJA "RIMSKA" KERAMIKA?

Iva Mikl Curk*

UDK 904(497.4):738.8

CURK MIKL Iva: Za razmejevanje obdobj - poslednja "rimska" keramika? Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 13-26

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Poskus ugotoviti na dosedaj znanem arheološkem gradivu v Sloveniji kaj je bilo najmlajša keramika rimske dobe. Določene skupine uvožene posode (iz sredozemskega bazena in drugih srednjeevropskih provinc). A še bolj verjetno tkim. groba hišna in kuhinjska keramika maloštevilnih oblik in določene rabe, delno celo dokaz kontinuiranih, do zgodnjega srednjega veka segajočih informacij o delovnih postopkih. Nekaj značilnosti (zlasti sled kvalitetnih, v večjih manufakturah razvitih del) predlagamo za zdaj kot pripomoček za ločevanje med gradivom iz poznorimskega in zgodnesrednjeveškega časa.

UDC 904(497.4):738.8

CURK MIKL Iva: For the Comprehension of Eras - the "Ultimate Roman Ceramics"? Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 13-26

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

We are dealing with an attempt to determine on the basis of the thus known archeological material in Slovenia, as to what was the most recent ceramics of the Roman times. Considered are certain groups of imported earthenware (from the Mediterranean basin and other Central European provinces). More probably, we are confronted by the so called crude house and kitchen ceramics

---

* Iva Mikl Curk, arheologinja, v pokoju, SI - 1000 Ljubljana.

of few forms and determined use, partly proof of continued information, reaching to the early medieval times on labour's procedures. A few characteristics (particularly the order of qualitative works, made in larger manufactures) are proposed thus far as an indication for separating material from the late Roman and early medieval times.

Odlomki namizne in kuhinjske lončene posode so, ker o mnogo potankostih pisni viri molče, nadvse uporaben in pomemben zgodovinski vir; tudi ko raziskujemo in skušamo razumeti začetke rimske dobe v Evropi severno, zahodno in vzhodno od alpskega loka. Prav tako v naši deželi. Izdelek v vsakdanji rabi ni bil tako pomemben kot zdaj v arheoloških publikacijah. Odlikuje ga pa, kakor je znano, vrsta lastnosti, ki ga spreminjajo v odličen materialni zgodovinski vir: lončenina se najprej v zemlji ohrani malone nespremenjena, poleg tega pa razni znaki na njej toliko povedo o načinu izdelave, da ji lahko poreklo že z avtopsijo dokaj točno določimo, s pomočjo analogij je pa dobro določljiva njena starost. Namizna lončena posoda iz srednje- in severnoitalskih manufaktur je, kot je prav tako dobro znano, spremljala tako priprave kot tudi rimsko vojaško osvajanje alpskih in predalpskih predelov v končnem obdobju republike ter v zgodnjih letih principata. Marsikdaj (dasi seve še zdaloc ne vedno, za to so bili naši kraji "preblizu", tako zemljepisno kot civilizacijsko) je izrazitejšo število iz Italije uvožene lončenine v arheološki plasti dokaz rimske osvojitve in vsaj začetka tiste akulturacije, ki ji za delovne potrebe pravimo arheologi "romanizacija". Keramika je tako mnogokrat dokaz za začetek rimske dobe na določeni ozemeljski enoti.

Ker se zavedamo tega, se vprašamo, kako je pa z najmlajšo, poslednjo "rimsko" keramiko v naši deželi. Vprašamo se zlasti, kaj moremo šteti k taki keramiki in zakaj tako. Ta tema je bila dolgo časa mnogo manj raziskana in spoznavna. Kljub izjemnim dosežkom v arheologiji zadnjih deset, dvajset let je delno še vedno tako. Težave imamo in z datacijo arheoloških plasti in posameznih zvrsti izdelkov, manjkajo dokazi o tem, v kakšen namen in kako dolgo so posamezne zvrsti ali predmete v resnici rabili, ne vemo pa tudi, ali so posodo nabavljali po naročilu pri izdelovalcu ali iz druge roke. Ubadamo se s še več drugimi vprašanji, ki bom skušala nanje sproti opozoriti.

Poznorimski, poznoantični čas (s tem da šteje k poznorimskemu obdobju navadno čas 4. in zgodnjega 5. stoletja, poznoantični čas vključuje pa tudi obdobje velike selitve ljudstev; Slavko Ciglenečki - C. 1997, C 1999 - jasno loči oba pojma) je dolga doba, traja kar tri stoletja (ali več). Ker še vseskozi zaznavamo izročilo rimske civilizacije, moremo pri obravnavi materialne kulture tudi čas velike selitve ljudstev še šteti h koncu rimske dobe. In ker tako pojmovani konec rimske dobe, zelo poenostavljeno rečeno, uvaja pri nas s slovanskim jezikom prebivalcev opredeljena zgodovinska obdobja, je zanimanje za zadevna stoletja vsekakor poudarjeno, najbrž tudi iz čustvenih vzrokov (ki naj bi sicer pri pravi strokovnosti ne igrali nobene vloge, a se jim tudi ta le redko povsem izogne). Zato sem menila, da velja hipotetično varianto „o poslednji rimski keramiki“ predstaviti tudi bralcem naše revije in ne le specializiranim preučevalcem keramičnega arheološkega gradiva.

V poznerimskem času je import keramike iz jasno opredeljenih sredozemskih proizvodnih središč postopno prenehal. V ustreznih arheoloških plasteh so tako odlomki tovrstne posode ali izredno maloštevilni ali jih sploh ni več. Skoraj v vsakem najdišču, predvsem pa v vsaki regiji je situacija različna. Čas nastanka uvožene keramike je, žal, v teh kontekstih mnogokrat edini absolutni podatek. Čas rabe posameznega primerka se je verjetno, zlasti v poslednjih obdobjih, ko

je bilo do uvoženih predmetov težko in vse teže, lahko opazno podaljšal. Zato je umanjkanje uvožene keramike moč določiti za civilizacijsko - kulturno, a le v določeni meri tudi za časovno ločnico. Pisni viri nam predstavljajo zgodovinsko dogajanje na širšem prostoru, zato vemo, da lokalna dejstva iz gospodarskega življenja in navad prebivalstva nikakor ne dokazujejo tudi časovnih prelomnic v razvoju upravnih skupnosti. Zanesljivo lahko sklepamo, da izostanek uvožene keramike v arheološki plasti še prav posebej ne more dokazovati konca obstoja naselbinskih aglomeracij. Vemo nadalje tudi, da so arheološke plasti poznorimskega obdobja zaradi posebnih pedoloških dejstev v naših krajih (hitra razgraditev najbolj pogostih kamnin, počasno nanašanje materiala, močna denudacija vrhnjih plasti, pogosta antropogena postdepozicijska uničevanja) v primeri z boljše zaščitnimi iz starejših faz rimske dobe mnogokrat zelo skromne. Posebej zapleteni so arheološki sledovi v mestih, zato danes le malo o njih (k problemom Emone v Ljubljani Mikl Curk 1974, 239, M. C. 1975 točka 6, 179, tudi Mikl Curk pri Plesničar Gec in sod. 1983, 67-69, 70, M. C. 1997, 445-482) Vse te omejitve moramo upoštevati. Šele nato nam Verena Vidrih Perko (V. P. 1997) na primeru afriške sigilate lahko pokaže dokaj zanesljive arheološke dokaze, kako so se na Krasu postopno, od severa proti jugu in k morju, iz rabe izgubljali primerki te posode med koncem 4. stoletja in zgodnjim 7. stoletjem. Morda sicer lahko ta dejstva, prav tako kot umik rimskega življa proti morju, dokazujejo samo, kako so iz vsakdanjika opuščali posodo, ki je postala predraga za kopenski transport. Posamezne izjeme iz notranjosti (Kučar - Dular J. in A., Ciglenečki 1995, t. 80/15; Tinje - Ciglenečki 2000 t. 12/3; Črnomelj - Mason 1998, 285-314. Na Ajdnu sem v plasteh ob cisterni v času izkopavanja videla fragment blizu Hayes 3F, ki mu najdem analogije le v 6. stoletju.) namreč opozarjajo, da nabava za določeno, predvsem cerkveno rabo ni popolnoma zastala, pa najsí tudi so za dobave poskrbeli kar kleriki sami. Shčena je izpoved amfor in malih amfor, ki jih imenujemo z grškim imenom spatheia. Tudi to keramiko je obdelala Verena Vidrih Perko (V. P. 2000, V. P., Lovenjak 2001).

Manj jasno je glede posod iz drugih značilnih skupin iz poznega rimskega časa, ki so nastale v sosednjih provincah, predvsem v Panonijah. Za posodo s steklasto glazuro, ki se pri nas še pogosto pojavlja (zlasti v mestih in na Hrušici - Giessler 1981, malo v grobiščih in na višinskih postojankah, da je toliko bolj opazna njena količina na Tinju - Ciglenečki 2000 57), ni povsem jasno, ali je res vsa uvažena. Ne poznamo točnih analogij izrazitejšim primerkom (sicer Banki in sod. 1992, Bonis 1991, 87-150, Ebner 1997, 115-219, Cvjetičanin 2001) in s tem ne dežele njihovega porekla. Zdi se, da se je pojavljala pretežno v starejših fazah, do hunskega časa, po nekaj znakih pa vendar možnosti rabe še dolgo, vse do poslednjih časov celo poznoantičnega obdobja nikakor ne bi izključevala. Verjetno sicer ni napak, ko govorimo o panonski glazirani keramiki, s tem da je mo-goče, da so delavnice tega sklopa delovale tudi v naših krajih in bile tudi tako ali drugače povezane s sredozemskimi delavnicami (tudi Eva Bonis - Banki in sod. 1992, 54 - opozarja, da gre pri tej keramiki, ki so jo delali tudi v Panoniji, za industrijski koncept proizvodnje in moramo za vsak sklep upoštevati celoto na prostoru od osrednjih Alp do Črnega morja). Nesporno je glaziran krožnik (tako rabo dokazuje zlasti Tinje) nadomeščal afriško ali drugo namizno posodo iz sredozemskih dežel. Izjemno zaznamo od keramike iz drugih provinc še na Goriškem (na neobjavljeno najdbo me je opozorila Nada Osmuk) velik lonec z robom pod ustjem, lasten dolgi dobi, tudi poznemu 4. stoletju, kot tip nastal na severozahodu Italije (Medici 1997 120, 121).

Casovno in kulturno-civilizacijsko dokaj jasno določena je nato posoda z glajena ornamentiko (Ottományi 1982, Knific 1994, 211-237) in posoda s pe-

čatenim okrasom, včasih kar „langobardska“ (Ciglenečki 2000, 151 -152 lahko nekaj oblik te keramike posebej dobro poveže s prisotnostjo Langobardov, značilen primer tudi Bolta 1981, T. 15/12). Tudi ti dve skupini, dasi ne gre več za mediteransko, „rimsko“ tvorbo, bi mogli veljati za pripomoček pri določanju poslednje rimske keramike: prva bi mogla nekoliko biti to še sama, druga bi pa mogla dokazovati nasprotno, da namreč z njo najdeno ne more - vsaj časovno - več veljati za rimsko. Keramika z glajeno ornamentiko je bila, kot so ugotovili, v prvi fazi tja do hunske katastrofe sredi 5. stoletja, oblikovana še v rimske oblike in je vsekakor spremljala od zgodnjega 4. stoletja dalje tudi selitve foederatov od panonskih meja na jug in zahod. Po najdbah v okoljih, kjer foederatov ni moglo biti, je pa videti, da je posoda dosegla, vsaj ob koncu 4. stoletja, splošno rabo, tudi zunaj družin foederatov. Za hunski čas zahodne Panonije naj bi bili značilni (za podatek se zahvaljujem Robertu Muellerju) tudi veliki lonci iz očiščene gline s površino, obdelano s kovinskim glavnikom, ki jih za zdaj pri nas poznam le iz Dolge vasi (Mikl Curk 1959, M. C. 1970).

Toda tudi v plasteh in arheoloških sklopih, kjer se pojavlja našeta keramična, predvsem namizna posoda poznorimskega časa in znanega porekla, prevladuje v naših krajih po številu ugotovljenih odlomkov (ki pričajo tudi o znatnem številu v resnici uporabljenih posod) daleč posoda, ki ji pravimo groba - robustna hišna in kuhinjska lončenina. Slična posoda se je pojavila tudi v naših krajih že v mlajši železni dobi, tako da moramo pritegniti še vedno veljavnim starim ugotovitvam in jo šteti za izdelek staroselskega izročila, ki si je pa pridobil še pred rimskim časom pomembno veljavo v razsežnih regijah. V rimskem času so ga prevzele specializirane, tehnično visoko razvite delavnice in začele zvrsti lastne oblike dajati tudi posebni ognjevarni posodi (npr. v Galiji, Batigne Vallet 2001). Kot pove tudi (prevedeno in prilagojeno) ime, je tovrstna keramika služila predvsem v kuhinji in shrambi, v delavnici, na mizi pa le v zelo skromnih okoljih. Po videzu in po lastnostih se izdelki, ki jih uvrščamo v to skupino, izredno razlikujejo med seboj. Omeniti velja, da je lončarstvo, tako kot več drugih obrti, ko je doseglo optimalno razmerje med namenom izdelka in proizvodnim procesom, na tej stopnji vsakokrat tako rekoč obstalo. Zato so posode tako dolgožive oblike, zelo se pa lahko med seboj razlikujejo po tistih - iz možnosti in zmožnosti delavnic porojenih in mnogokrat za rabo pomembnih - lastnostih, ki jih narekuje izbor in priprava gline, izbor pustil in slično. O tem bomo še govorili. Na prvi pogled so spremenljivi pri arheološki keramiki predvsem detajli in njim mora pač veljati vsa pozornost.

Nesporno je za obravnavano zvrst že omenjeno dejstvo, da so način izdelave in posodo samo razvili do popolnosti šele v rimskem času in da je v okvirih rimske civilizacije dosegla tako široko rabo. V naših krajih je (dasi še vedno ne poznamo prav dosti sledov delavnic, kjer je nastajala) zvečine krajevnega in regionalnega izvora. Tudi najbolj kvalitetna tu sicer ni dosegla tiste stopnje tehnološkega razvoja, ki je bila lastna krajem s surovinami izjemnih kvalitet. Vendar sodimo na osnovi rezultatov arheometrijskih analiz v sosednjih deželah (Flueggel in sod. 1997), da so del te keramične zvrsti tudi za vzhodnoalpske in predalpske predele proizvajala specializirana središča in da moremo tako tudi nekaj te posode uvrščati med internacionalne dobrine (Eleni Schindler Kaudelka - S. K. 1989 - je, sicer za neko drugo zvrst, oblikovala ta po moje zelo ustrezni termin). Zaradi vsega tega tudi štejejo temno kuhinjsko lončenino za izrazito rimsko keramiko. Njen razvoj v poznorimski čas se zdi v naših krajih povsem naraven in komaj kaj moten. Ko spremljam v stroki konsenzualno sprejete sklepe o zakonitostih tega razvoja v pozni čas, skušam najprej iskati dokaze, ali smem tovrstno pozno keramiko res imenovati poslednja rimska keramika.

Zgolj nekaj podrobnosti. V poznorimskem času je bila ta kuhinjska posoda največkrat, kot že skozi večino rimskega časa, oblikovana pretežno s pomočjo lončarskega vretena (imamo nekaj razhajanj v razumevanju postopka in sledov - Ciglenečki 2000 katalog) v pokončne, jajčaste lonce, ki so imeli katero od lastnosti posebej izraženo: močno izvihano ustje (iz pozne faze na Gorenjskem dokazujejo moji zapiski, ki sem jih smela ob neobjavljenem gradivu narediti z ljubeznivim privoljenjem Andreja Valiča; tudi Rifnik - Bolta 1981, tab. 24/ 51), na posebno velikih loncih smolast ali „voščen“ premaz (Ljubljana, faza po uničenju velikih javnih zgradb - Mikl Curk 1974; Vranje pri Sevnici v 5. stoletju - Knific 1975), bili so posebej čokato oblikovani (poznejše faze) ali pa spet vretenasto vitki. Na Hrušici, v Ljubljani (po sprememni gradivu sodeč gre predvsem za starejšo fazo, za 4. stoletje) in v Celju se pojavljajo skupine loncev tako enotne kakovosti, da moramo tudi brez podrobne tehnične in naravoslovne analize snovi misliti na izdelek omenjenih specializiranih manufaktur. Navadno so stene večine vseh loncev še vedno pokrite s potezami metlice ali glavnika (izjemno kovinskega), ki tečejo največkrat navpično, dasi (na Hrušici, v Dolgi vasi, v Ptujju - v starejših fazah zlasti) tudi še vodoravno ali v vseh smereh. Te poteze so znak končne obdelave površine posode in hkrati okras. Mnogokrat nosi tako pripravljena površina na ramenu loncev eno ali več valovnic, vprasnjenih na različne načine. „Valovi“ so večinoma strmi in gosti, mnogokrat, posebno na počasi vrtenih ali povsem prostoročno modeliranih posodah, pa tudi položni in le maloštevilni. Jajčastim loncem se stavijo ob bok drugi, ki imajo ustje komaj poudarjeno, pač pa zgornji del trupa konično oblikovan, včasih tudi kot nekaj odsev vratu. Omenjajo pri tem (Ciglenečki 2000) nadaljevanje razvoja sličnih čaš in loncev te vrste stavijo v starejšo fazo poznorimske keramike, sama bi v njih videla poleg tega še posebnost naših krajev, sled vazaste oblike, ki jo je že v mlajši železni dobi in skozi ves rimski čas zlasti v panonskih mestnih arealih našega sedanjega državnega ozemlja zoblikoval tako namen posode kot tehnika izdelave. (Eleni Schindler Kaudelka vidi zgodnje tipe kot tvorbo poetovionskega prostora, namenjene morda za shranjevanje - konzerviranje - Sch. K. 1989, 47, 48. Sama ne morem povsem opustiti misli na kako pijačo, ki se peni, ali na posebno hranilo, morda mleko, tudi kisl.) Ravno pri teh loncih in velikih čašah (Ljubljana - Mikl Curk 1983 Tab. 38/2, 67, 69-70; Hrušica - Giessler 1981 Taf. 460; Rifnik - Bolta 1981, Tab. 27/68) je pa po moje izbira gline in način - kvaliteta izdelave tudi kronološko pomembna: na počasnem vretenu dodelane primerke z neenakomerno zarisano valovnico smo v Ljubljani zabeležili le izjemno in še praviloma v takih stratigrafskih okoliščinah (vkopi v strnjene plasti), da bi mogle izvirati iz zelo pozne faze (in to se zdi, je Slavko Ciglenečki - C. 2000, 64 - spregledal), na Hrušici npr. so pa tako modelirani primerki iz gline s sljudo, medtem ko v precizno modeliranih in vrtenih primerkih sljude ni (Giessler 1981, 229- Liste 42 različen izbor gline more hiti dokaz za drugo delavnico - in ev. za drug čas).

Vrčaste ali široke oblike so manj zastopane. Vrčev z ročaji v tej tehniki iz najpoznejših sklopov ne poznamo. Krožniki sodijo k starejšim fazam, pač pa se zde za pozne faze večkrat (Tonovcov grad nad Kobaridom - Ciglenečki 2000, sl. 126; Ajdna - Leben, Valič 1978, Valič 1981, Ciglenečki 2000 sl. 124; več najdišč avstrijske Koroške - Rodriguez 1988, R. 1990; Rifnik - Bolta 1981, tab. 21 / 81) značilne latvice z valovnico na steni.

Skoraj vsa opisana posoda dokazuje, dasi, kot rečeno, zvečine lokalnega porekla (to dokazujejo detajli izdelave, pa tudi material — postopke opredeljevanja jasno predstavlja Istenič 1999, Istenič 2000), pa hkrati tudi vse bolj poenoteno lončarsko znanje in intenzivno izmenjavo tega znanja (tudi z oddaljenimi deželami). Tudi ta keramika je postala v mnogočem "internacionalna", sledila je do-

ločenim tehničnim standardom, dasi skoro gotova niso bili ne zavestno določeni in prav gotovo ne pisno fiksirani. Seveda takih procesov ni le omogočalo, nasprotno, prav pospeševalo jih je dejstvo, da je šlo vendarle za enaten državni prostor (notranje carine so magle v določeni meri omejevali pretok blaga, nikakor pa ne pretoka znanja), v teku časa pa tudi za vse bolj poenoteno in nadzirano obrt. Latvice z valovnica se mi zde daber dokaz za to, da je izmenjava znanja potekala tudi v zelo poznih, kriznih časih in še vedno na večje razdalje. Utrjena naselja po svoji legi in gradbeni podobi res opozarjajo na občutek stalne ogroženosti tedanjega življenja, res dakazujejo Hieranimave besede "*romanus orbis ruit*", gospodarska dejstva pa temna slika vendar svetlijo. Gatava značaj proizvodnje, to kažejo tudi obravnavani predmeti, niti na ozemlju, kjer so ležala pamembna praizvodna središča v starejših fazah rimske dabe, ni dasegal polindustrijskega značaja manufaktur imperija v polnem razcvetu. Prav gatava tedaj ni magla več dosepati starega obsega na primer niti rudarjenje s predelavo kovin po celotnih Vzhodnih Alpah, ki je bilo v starejših časih gatovo ena temeljnih gospodarskih panog, in ne trgovina s pohorskim marmorom. A struktura paznoantične in zgodnjerednjeveške poselitve ter pridatki v grobiščih teh obdobjih opozarjajo prav tako kot obravnavana keramika, da je imelo tudi materialno asiromašenje določene omejitve. Prebivalci poznega časa iz neposredne, asebne izkušnje stvarnosti prejšnjih stoletij niso poznali. Zanje je bilo, seve v utesnjemem merilu kriznih razmer, ahranjena rudarjenje in kavarinarstva (na primer pogoj za nastanek Ajdne - in še katere postojanke), vendarle, ko so se primerjali s tistimi, ki so hadili še vedno sem kupovat (ali imeli roparske skomine), hajno bogastvo, izmenjava obrtnih informacij, s sasednimi regijami pa zavidanja vreden stik z "velikim" svetom. (Materialni ostanki mi torej -Mikl Curk 1997 - kažeju prežitke gospodarskega življenja iz rimskega časa v Vzhodnih Alpah nekoliko drugače kot Hansu Dietrichu Kahlu - Kahl 2002. Ta sudi, da je bilo na prastaru paznejše Karantanije vse gospodarsko izročila rimskega časa izničena.)

Dakaz, da sa bili izdelovalci kuhinjske keramike sami, kljub spremembam v organizaciji obrti v pazni rimski dabi, v opazni meri vendarle zasidrani v najdišču v bližnjem alkalju in so delali blizu kraja, kjer posodo danes najdema, pa vidim na primer tudi v rabi skledic - pokravov na Hrušici (Giesler 1981, 228 - Liste 40) in plitvih kaničnih skledic na Križni gori (Urleb 1968), ter seve, v posebnostih izbara glin, primešanih pustil in "rokopisu" mojstra pri detajlih modeliranja pri vsem ostalem gradivu (Slavka Ciglenečki tudi opaža, da je vsa tovrstna keramika s Tinja - C. 2000, 133 lokalni praizvad.). Žal iz paznega časa daslej jasnejših podatkov a lončarijah nimama, razen skopih podatkov o dveh lončarskih (?) pečeh (Ljuhljana, Brinjeva gora), saj tudi o starejših dobah za zdaj priča le nekaj sklapov iz Ptuja (pa še tam je večina dakazov za praizvodnjo namizne keramike, a kuhinjski le Mira Strmčnik Gulč - S. G. 1993 in Mikl Curk, Lubšina Tušek 2001).

Posebne pazarnasti vreden se mi zdi vsekakor način izdelave. Od vsega začetka se pojavljata na večini slovenskega ozemlja nekako dva načina. Rezultat prvega so posode s trdno površino tanjših sten, ostre profilacije, većinom a žgane do enakamerne barvnege odtenka, tako jedra sten kat površine (mnagokrat sta tudi oba odtenka enaka), dosledno vrtene (na vretenu na nožni pogon, s hitrimi obrati). Pustalo je skoraj dosledno ostroroha drobno mlet pesek, tudi kremen. Tudi okras (plastična obdelava površine) je jasen, urejen mnogokrat z ostrim, kovinskim oradjem. Črepinje dajeja vtis, da je površina "trda, ostra" na otip. Drugi način, čigar rezultat so črepinje s površino "mehkega" otipa, kaže več sledi ručnega gnetenja, lončarske plošče ali primitivnega vretena, ki ga lončar suče z roko in pa potrelni, ali so nastale ob pačasnih abratih vretena na nožni pogon.

Posoda te zvrsti kaže nadalje sledi neenakomernega žganja in mešanja pustil, ki so zelo različna (tudi organska, neenakomerna zrnca peska, mnogokrat apnenca, imajo tudi oble robove). Večkrat je valovnica pri teh posodah izrazito položna, tudi neenakomerno začrtana. Keramiko, narejeno na oba načina, zanesljivo srečujemo skozi vso rimsko dobo, (zabeležila sem ju v Ljubljani, srečamo ju v najdiščih pod Pohorjem - Pahič 1979, Pahič 1980, ali ob Obali - Horvat 1997), s tem da v 2. in 3. stoletju vendarle prevladuje prva. Način izdelave te zvrsti je bil gotovo izpopolnjen v večjih izdelovalnih središčih, ki so mogla tudi izobraževati mojstre za manjše obrate ali nadzornike za strožje organizirane skupine delavnic. Na zahodu našega sedanjega državnega ozemlja (Ajdoščina, Gorenjska - Mikl Curk 1975, obalni prostor - Cunja 1996 in Predloka - Boltin Tome 1986) je ta delitev slabše opazna. Ker gre pri arheološki keramiki vselej za ročne izdelke, zahteva razločevanje obeh načinov izdelave, zlasti ko imamo opravka z malo primerki, kar nekaj vaje. Ko uporabljamo dovolj primerjalnega gradiva, vidimo, da sta oba načina izdelave pustila svoje sledove tudi tam, kjer tega na prvi pogled nismo opazili. Ob drugem načinu izdelave, torej keramike, ki je "melika" na otip, bi se ponujala razlaga, da je bil ta način izdelave lasten revnim okoljem in slabo šolanim lončarjem. Nekaj od tega je verjetno res. Res je pa tudi, da je imela na "mekki" način narejena posoda vrsto pomembnih uporabnih lastnosti: porozne stene so bile idealne za shranjevanje mnogih živil, saj so omogočale stalno kroženje zraka v posodi, enako kot izhlapevanje vlage, kar je vsebino primerno hladilo. (Porozna keramika z organskimi pustili ni bila nikakor uporabna le v nekropolah - kot moremo včasih slišati.) Zato je bilo tudi tovrstnim izdelkom zagotovljeno tržišče v vseh okoljih. Med "ostro" narejenimi lonci v arheoloških sklopih iz poznega časa moramo, kot smo rekli, zlasti iskati določeno število tistih, ki so bili narejeni v posebej usposobljenih delavnicah. Izbor in priprava gline, stopnja žganja in izbor pustila, vse je bilo pri teh izdelkih po svoji strani prilagojeno večjim temperaturnim spremembam, pa tudi agresivnejšim (npr. kislim) snovem, ki so jih v posodi ali kuhali ali hranili. Po mojih izkušnjah so se sicer posebnosti obeh načinov med poznim gradivom dokaj zabrisale (to je mogoče tudi vzrok razlik v označevanju načina vrtenja v naši literaturi), povsem izginile pa niso nikoli. In prav to dejstvo se mi zdi za določanje "še" rimske keramike zelo pomembno.

Poleg že omenjenih opažamo še druge teritorialne posebnosti (tudi Mikl Curk 1997a), ki prav tako pomagajo razločevati poznorimsko keramiko od druge. Vrh tega velja upoštevati, da se izbor keramičnih tipov razlikuje tudi v poznem času glede na to, kakšne namembnosti je bil arheološki sklop, kjer je keramika najdena: med grobnimi pridatki so zastopani določeni tipi, v bivalnih delih stavbnih ruševin drugačni, četudi gre vedno za lonce, spet drugi v plasteh gospodarskih poslopij ali predelov v naselju. Iz poznorimskega časa, enako kot iz starejših rimskodobnih faz, pri nas ne poznamo arheoloških sledov kuhinjskih ognjišč in s tem nimamo neposrednih dokazov o načinu kuhanja. Domnevamo le lahko, da so zvečine tudi tedaj še kuhali na podzidanih kurjiščih, ki potem v nivoju pohodnih tal in temeljev pod njimi ne puščajo arheoloških sledov.

Domnevo, naj bi prav primerki grobe kuhinjske in hišne lončenine igrali vlogo najmlajše rimske keramike, bi moralo pomagati oblikovati tudi spoznanje, kaj ji je v času sledilo. Vsekakor velja opozoriti na dejstvo, da grobe hišne lončenine ne moremo precizno datirati in da tudi tedaj, ko za neko najdišče posamezni spremembi določimo zaradi raznih dejstev zanesljivo absolutno datacijo, ta nikakor že takoj ne velja tudi za vsa druga najdišča v regiji. Med zgodnjeresrednjeveško keramiko so se pojavili sicer povsem novi tipi (tudi zaradi drugačne tehnike ognjišč in kuhanja) in novi načini priprave gline (Guštin in Tieffengraben v Guštin in sod. 2002, 46-62; Bitenc, Knific 2001, 271). Toda zelo mnogo je zlasti

grobih jajčastih loncev, ki nosijo zdaj te zdaj druge znake, mnoge ali skoraj vse pa slične onim iz grobe hišne lončenine iz poznorimskega obdobja. Skupni so zlasti znaki, ki so posledek prostoročnega ali počasi vrtenega modeliranja. Za ozemlje avstrijske Koroške značilnega mešanja marmornih zrn kot pustilo (Glaser 2000, 213) pri nas pretežno ne poznamo. Malone povsem je pa izginila tista razlika med delovnimi postopki, ki je imela za posledek na otip izrazito „trdo“ površino posode. Na tak način so v arheoloških sklopih mnogokrat razlike med poznorimsko kuhinjsko keramiko in ono iz zanesljivo zgodnjersrednjeveškega časa slabo določljive, zlasti ko nimamo lokalno dovolj primerjalnega gradiva. Že pred časom so ugotovili, da je rimsko lončarsko znanje v Podonavju prešlo v splošno ohrtno in spretnost in je zato sooblikovalo tudi novonastale zgodnjersrednjeveške zvrsti (Korošec J. 1950 260ss, a podčrtuje pomembne razlike; Korošec P. 1979, 236, Pleterski, Belak v Guštin in sod. 2002, 98-103, Ciglenečki 2000 149, 158-159, Beloševič 1972, 126 ss, Čremošnik 1989 83-128, Machaček 1998, 353-418 pa vidijo večjo moč izročila).

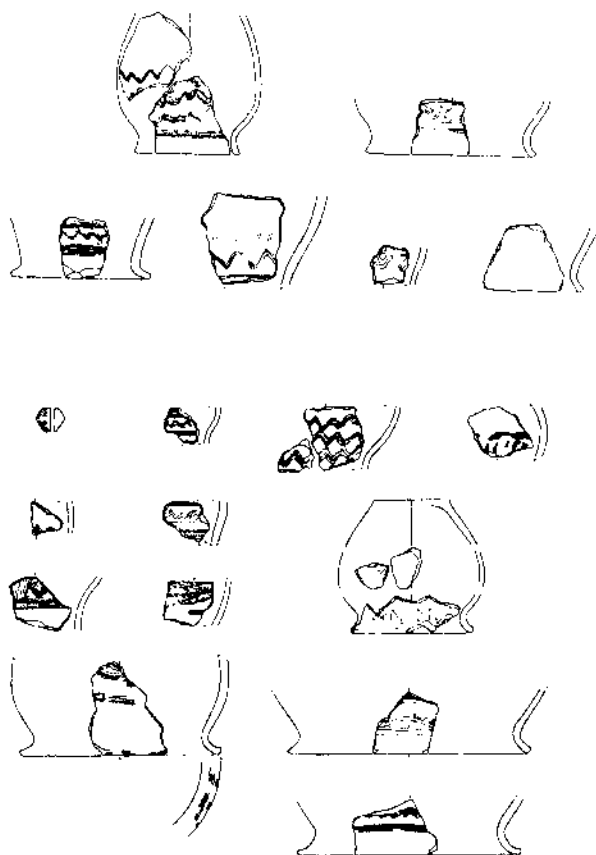
Zadnja leta zlasti so nam na Slovenskem ponudila vrsto vznemirljivih najdh iz zaključenih, ločenih plasti. Te plasti so ali le poznorimske ali le zgodnjersrednjeveške in keramika v njih je s tem jasno določena. Posebej srečujemo tu posamezne zvrsti grobe hišne lončenine, ki jih sicer v večini primerov najdemo skupaj. Posebej zbujajo pozornost dejstvo, da je v izrazito zgodnjersrednjeveških sklopih v teh novih najdiščih predvsem prostoročno oblikovana ali počasi vrtena posoda s položno valovnico in „mehko“ površino. (Bitenc, Knific 2001, Guštin in sod. 2002 - Pozorni obiskovalec muzejskih zbirk ali bralec strokovne literature ne more spregledati, da so po obliki rimskodobni bolj podobne posode datirane v drugo fazo zgodnjersrednjeveškega lončarstva, v 8 in 9. stoletje. Toda ob tem ne gre več, kot bomo takoj videli, za neposredni razvoj. Tu gre samo za tisto posredno izročilo iz rimske -ali celo iz starejše - dobe, ki je postalo splošna last velikih ozemelj v srednji Evropi, za del substrata tistih temeljnih gospodarskih dejavnosti, ki niso mogle nikjer povsem presahnuti.) Na osnovi svojih izkušenj z opredeljevanjem keramike v arheoloških sklopih sicer menim, da dokončnega ključa za razločevanje poznorimske in zgodnjersrednjeveške keramike v vseh predelih dežele s tem sicer še nimamo in zato tudi ne v vsakem primeru dokončne definicije, kaj je bila poslednja rimska keramika.

Vendar nas nekaj iz teh najdh vodi dalje tudi v tej smeri. Vertikalna stratigrafska situacija v Prekmurju Pod kotom ali horizontalna na Ančnikovem gradišču na Pohorju in v Slivnici pri Mariboru dokaj zanesljivo nakazuje torej hkrati tako časovno kot civilizacijsko- kulturno ločnico. Kot rečeno, sicer najdemo še prevečkrat keramiko sličnega tipa in slične valovnice kot v teh v zgodnji srednji vek datiranih tudi v nesporno poznorimskih - poznoantičnih povezavah (Rifnik, Križna gora, Gorenjska, okolica Slovenjega Gradca, Ptuj). Prav tako je še vedno skromno število dokazov, da ne gre med stavbnimi sledovi na vzhodnem vnožju Pohorja vendarle morda za med seboj funkcionalno bolj kot časovno ločene sledi. Toda dejstvo je, da posamezni izdelki iz Slivnice pri Mariboru, iz Sp. Hoč ali z najdišča Pod kotom (Ciglenečki, Strmčnik Gulič v Guštin in sod. 2002, 67-75, Bitenc, Knific 2001, 273, 274, Tušek v Guštin in sod. 2002, 36-45) ob že prej znanih in v zgodnji srednji vek datiranih najdbah s Turnišča pri Ptujju (Korošec J. in P. 1953, Jevremov 1975), s Puščave v Starem trgu pri Slov. Gradcu (Korošec P. 1979, 66, Pleterski, Belak 2002), iz Brezja pri Zrečah (Pahič 1969, 215-308), iz Dupleka (Ciglenečki, Knific 1979, 473- 481), nekoliko morda tudi iz Vipavske doline (Svoljšak, Knific, 1976), iz Smokuča (Knific v Guštin in sod. 2001, 118), iz Brstja (Tomanič Jevremov v Guštin in sod. 2002, 65-66) ali iz Dohove (Bitenc, Knific 2001, 283) lahko dodatno dokazujejo prav lokalno kontinuiteto lončarskega

znanja. Na prostoročno narejeni in počasi vrteni posodi enotno, na otip mehkejšo oblikovane in iz z drugačnimi pustili pripravljene gline najdemo namreč dokaze tako rekoč zavestnega posnemanja v kraju in njegovi neposredni bližini tudi dejansko uporabljene poznorimske vrtene posode: na stenah večje količine odlomkov z vseh omenjenih najdišč, predvsem pri Ptuj in Mariboru, namreč teko poteze lesenega glavnička ali metlice v več smereh, tako kot je bilo v tej okolici že prej v navadi, pa je pri ročnem modeliranju brez pomena. Ponavljajo se pa tudi profilacije ustja. Najdbe iz Starega trga so večkrat okrašene z odtisi, ki so lokalna značilnost tudi v starejših fazah, v Prekmurju (Pod Kotom) pa srečujemo še vedno tudi prej priljubljeno ravnanje površine s kovinskim glavničkom. Vem sicer, da nekateri raziskovalci arheološke keramike zelo neradi sprejemajo oznako „posnetek, posnemanje“, vsak ročni izdelek je v bistvu namreč vendarle original. Toda sama lokalno narejenim izdelkom, ki so se zgledovali po neki predlogi, ne znam reči drugače kot „posnetek“. Seveda ne znam tudi odgovoriti na vprašanje o tem, kako bi moglo omenjeno posnemanje neposredno potekati. Ne vem, ali so izročila ohranjali prek pripovedi, prek srečanja s še živim lončarskim delom ali prek ohranjenih izdelkov (o procesu prenosa izročila tudi Andrej Pleterski in Mateja Belak - P. B. v Guštin in sod. 2002, 98-103). Za odločitev o tem potrebujemo arheološke sledove delavnic konkretnih izdelkov, s takimi sledovi pa za zdaj še ne razpolagamo.

Sicer pa v zvezi z vprašanjem, ki mu danes sledimo, ta domnevni dokaz o obstoju lokalne lončarske kontinuitete več ni zanimiv. Še enkrat zato k smotrnosti domneve, da je del poznorimske grobe kuhinjske posode res poslednja „rimska“ keramika. Po moje o tem pač pričajo omenjeni, v del poznorimske hišne lončenine vgrajeni prežitki lončarskih dosežkov iz rimskodobnih manufaktur specialne, za večje temperaturne razlike prirejene kuhinjske keramike enako kot s tem povezana tradicija izbora, morda nekoliko tudi krajev pridobivanja posebnih materialov (npr. kamnine pustil) ter, naposled, smeri pretoka informacij. Ti prežitki so oblikovali, kot smo rekli, lonce bogatejše profilacije, preciznejše izdelave na vretenu hitrih obratov, tako pripravo gline, da je omogočala „ostro“ površino mnogokrat še tankih sten posod, strme valovnice tudi celega snopa vrcov, razne impregnacije in druge znake.

Drugo vprašanje, ki smo mu z našo skico skušali slediti, je pa, v koliko se lahko opremo na to poslednjo „rimsko“ keramiko, ko iščemo v materialni kulturi zanesljive pripomočke za določanje lokalnih kulturno-civilizacijskih ločnic med posameznimi (včasih tudi predvsem zaradi lažje preglednosti za nas sedanjike različno poimenovanimi) zgodovinskimi obdobji. Mislim, da v arheoloških sklopih groba hišna lončenina, ko izginejo nazadnje naštetih znaki, res lahko označuje kulturno-civilizacijsko ločnico v tistem okolju, in to ne glede na to, ali je zadevna plast z drugim gradivom datirana še v poznorimski čas ali v poznoantično obdobje, v čas velike selitve ali celo v najzgodnejši zgodnji srednji vek. Za določanje z absolutnimi vrednostmi izraženih časovnih ločnic pa ta poslednja rimska keramika lahko služi res le v izjemnih primerih in posredno (tudi Helgard Rodriguez - R. 1992 - vse bolj poudarja relativno kronološko vrednost te keramike).

Lokacija Pod Kotom - cesta - pri M. Soboti - keramika iz zaključenih plasti. Po I. Tušek (risba M. Lubšina Tušek) v M. Guštin in sod., Zgodnji Slovani, Ljubljana 2002

Literatura

- Banki in sod. 1992, Z. Banki, L. Barkoczi, G. Nadorfi, E. Bonis, T. Buocz, Z. Pongracz, Glasierte Keramik in Pannonien, razstavni katalog, Szekesfehervar 1992
- Batigne Vallet, C. 2001, Question de methode concernant la ceramique a feu: apports et limites de son etude. Le cas de Lugdunum. RCRF Acta 37, Abingdon, 37- 44
- Belošević, J. 1972, Stanje istraživanja slavenske keramike u Dalmaciji, Materiali Beograd 9 126 ss
- Bitenc, P., Knific, T 2001, Od Rimljanov do Slovanov III, Predmeti - Ausstellungskatalog Narodni muzej, Ljubljana
- Bolta, L. 1981, Rifnik pri Šentjurju, Katalogi in monografije 19, Narodni muzej, Ljubljana
- Boltin, Tome E. 1986, Predloka, Arheol. istraživanja u Istri i Hrv. Primorju 2, Izd. HAD 11/ 2, Pula, 189-207.

- Bonis, B. E. 1991, Glasierte Keramik der Spätroemerzeit aus Toekoed, *Acta Archaeol. Acad Scientiarum Hungaricae* 43, povzetek v Sz Banki et al. 1992, 52-57
- Ciglenečki, S. 1997, Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije, *Arh. vest.* 48, 191-202
- Ciglenečki, S. 1999, Results and Problems in the Archaeology on the Late Antiquity in Slovenia, *Arh. vest.* 50, 287-309
- Ciglenečki, S. 2000, Tinja nad Loko pri Žusmu - s prispevki Z. Modrijan, A. Vičič, I. Turk, Institut za arheologije ZRC SAZU
- Ciglenečki, S., Knific, T. 1979, Staroslovansko grobišče v Zg. Duplecku, *Arh. ves.* 30, 473-488
- Čurja, R. 1996, Poznorimski in zgodnesrednjeveški Koper - Capodistria tardoromana e altomedioevale, Koper
- Cvjetičanin, T. 2001, Gledjusana keramika Gornje Mezije - Glazed Pottery from Upper Moesia, *Arheol. monografije* 12
- Čremošnik, I. 1989, Rimsko utvrjenje u Biogradima kod Lištice, *Glasnik zem. muzeja BiH*, 42/43, 83-128
- Dular, J. - Ciglenečki, S. - Dular, A. 1995, Kučar, Železnodobno naselje in starokršč. kompleks Eisenzeitliche Siedlung und fruehchristlicher Gebaeudekomplex, *Opera instituti archaeologici Sloveniae* 1, Ljubljana
- Ebner, D. 1997, Die spaetromische Toepferei und Ziegelei von Friedberg - Straetzing, *Bayer. Vorgeschichtsbl.* 62, 115-219
- Fluegel, Ch. in sod. 1997, Ch. Fluegel, E. Fluegel, M. Joakimski, U. Wagner, *Analisi archeometrica sulla ceramica tipo Auerberg*, in *II Contributo...* ed. Santoro Bianchi und Fabbri, Bologna, 92-94,
- Gnessler, U. 1981 v Ulbert in sod. *Ad Pirum (Hrušica)*, *Muenchener Beitrage zur Vor- u. Fruehgesch.* 31, 82-100 zlasti
- Glaser, F. 2000, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, in *Slovenija med antiko in karolinško dobo - Slowenien und die Nachbarlaender zwischen Antike und karolingischer Epoche, Anfaenge der slowenischen Ethnogenese I*, Hsg. R. Bratož, Situla, 199-218
- Guštin, M. (ed.) und Mitarh. 2002, *Zgodnji Slovani - Die fruehen Slawen*, Ljubljana, Narodni muzej
- Horvat, J. 1997, s sodelavci Sermin, prazgodovinska in zgodnjerska naselbina v severozahodni Istri - A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwestern Istria, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 3, ZRC SAZU, Ljubljana
- Istenič, J. 1999 *Poetovio, Zahodna nekropola - Western Necropolis I*, *Katal. in monogr.* 32
- Istenič, J. 2000 *Poetovio, Poetovio, Zahodna nekropola - Western Necropolis II* *Katal. monogr.* 33
- Jevremov, B. 1975, Staroslovanska nekropola v Turnišeu pri Ptuj, *Ptujski zbornik* 4, Maribor, 161-167
- Kahl, H. D. 2002, *Der Staat der Karantanen, Slovenija ...med antiko in karolinško dobo*, *Suppl. Situla* 39, pogl. VIII
- Knific, T. 1975, Vranje pri Sevnici, Drobne najdbe z Ajdovskega gradca, leto 1974, *Arh. ves.* 30, 732-764
- Knific, T. 1994, Vranje near Sevnica, a Late Roman Settlement in the Light of Certain Pottery Finds, *Arh. vest.* 45, 211-237
- Korošec, J. 1950, Staroslovansko grobišče na Ptujem gradu, *Dela SAZU* 1, 260ss
- Korošec, J. und P. 1953, *Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče v Turnišeu blizu Ptuja*, *Razprave* 1. razr. SAZU 3
- Korošec, P. 1979, *Zgodnesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov - Archaeol. Bild der Karantansichen Slawen im fruehen Mittelalter*, *Dela* 1. razr. SAZU 22/1, 22/2 (Inst. za arheol. 11/1, 11/2)
- Leben, F., Valič A. 1978, *Ajdna*, *Arh. vest.* 29, 532-545
- Macháček, J. 1998, *Studie zur Keramik der mitteldanubischer Kulturtradition*, *Slovenska archaeologia* 45/2 (1997), 353-418
- Mason, Ph. 1998, *Late Roman Črnomelj and Bela Krajina*, *Arh. ves.* 49, 285-314
- Medici, T. 1997 v *Calvatone romana*, G. Senna Chiesa et al. ed., *Quaderni di Acme* 29, 1997 Milano, 120, 121
- Mikl Curk, I. 1959, *Poročilo o sondiranju v Dolgi vasi pri Lendavi*, *Arh. vest.* 9-10, 173 ss
- Mikl Curk, I. 1974, *Ob preučevanju rimske keramike iz središča Emona - Zu den roemischen Keramikfunden vom Zentrum Emona*, *Situla* 14-15, 88ss
- Mikl Curk, I. 1975, *Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji - Observations of Roman Dark Clay Cooking Pottery*, *Arh. ves.* 24, 883-900
- Mikl Curk, I. 1983 *glej Plesničar Gec in sod.* 1983
- Mikl Curk, I. 1997 a, *Territoriale Unterschiede der groben Hauskeramik in Slowenien - neue Beobachtungen und neue Fragen*, *II Contributo...* Università degli Studi di Bologna, Dipartimento di Archaeologia Studi e Scavi 4, 110-116
- Mikl Curk, I. 1997, *Nekaj drobcev - Zur spaetromischer Zeit in Slowenien*, *Zgodovinski časopis - Historical review* 51/4, 445-482

- Mikl Curk, I., Lubšma Tušek M. 2002, Condatimagus und Puetivio . zur gleichzeitigen Keramikproduktion v Hommage a B. Hoffman, M. Genin, A Vernhet ed., Montagnac, 259-271
- Ottomay, K. 1982, Fragen der spaetroemischen eingeglaetteten Keramik in Pannonien, Diss. Arch. Ser. H, 10
- Pahič, S. 1969, Anténi in staroslavnski grobovi v Brezju pri Zrečah, Razprave 1. razr SAZU 6 215 ss.
- Pahič, S. 1979, Nekaj podatkov n grabi hišni lincénini na j ohroju Pohorja, Arh.ves, 30, 79.ss,
- Pahič, S. 1980, Prvi podatki n grobi hišni lincénini z Brinjevr gore, Arh. ves. 31, 89-132
- Plesničar Gee, Lj in snl. 1983, Starokrščanski center v Emni - Old Christian Centre, Katal in nungr 21
- Pleterski, A., Belak, M. 2002, Grobovi s Pušcave nad Starim trgov pri Slavenj Gradcu, Arh. ves. 53, 233-300
- Rodriguez, H. 1988, Spaetroemische und spaetantike Keramikfunde vnm Kathreinkogel, Archaelogie Alpen Adria I, 143-150
- Rodriguez, H. 1990, Keramikheispiele aus der Grabungskampagne in Teurnia, Carinthia I, 180, 95-107
- Rodriguez, H. 1992, Bemerkungen zur relativechronologischen Ghederung der spaetroemisch-spaetantiken Gebrauchskeramik, R territorio tra tardantico e alto medioevo, Firenze, 159-178
- Schöndler Kaulička, K. 1989, Die gewöhnliche Gebrauchskeramik vnm Magdalensberg, Kaerntner Museumsschriften 72, Archael. Forschungen auf dem Magdalensberg 10, Klagenfurt
- Strmšnik Gulih, M. 1993, Skrh za izrncelo preteklosti, Ptujski arhcel. zbornik, Ptuj, 481-504
- Svaljsak, D., Knific, T. 1976, Vipavska dolina, zgodnjerednjeveška najdišča, Situla 17
- Urleh, M. 1968, Križna gura n okolica v antiki, Arh. ves 19, 473-484
- Valč A. 1981, Ajdna nad Ptujki - garnčila, Varstvi spom. 23, 266-269
- Vidrih Perko, V. 1997, Some Late roman ceramic Finds from the Slovenian Karst Region RCRF Acta 35, 249- 258
- Vidrih Perko, V. 2000, Amphur v Sloveniji - Amphuras in Slovenia, Annales - di Studi istriani e mediterranei 22, series historia et sociologia 10/ 2, 421- 455
- Vidrih Perko, V., Lavrenjak M. 2001, Amphur iz 3. mitreja - Amphoras from the 3d Mithreum in Ptuj and the Inscription dedicated to Serapis ?, Archaelogica puetoviensis 2, Ptuj, 179- 184

Iva Mikl Curk

ZUM ABGRENZEN DER GESCHICHTLICHEN PERIODEN - DIE LETZTE "RÖMISCHE" KERAMIK?

Zusammenfassung

Im Vergleich zur Bedeutung, welche die Importkeramik als Hilfe für die Forschung um die früheste römische Zeit in archäologischen Spuren zu bestimmen beinhaltet, ist die Situation zur Zeit des Ausklangs dieser Periode viel mehr verwirrt. Es fällt schon in der Frühperiode, besonders in unserem Lande, so nahe den italischen Grenzen gelegen, nicht immer leicht sich zu entscheiden, ob das Vorkommen verschiedener Importe auch schon einen festen Einfluß und nicht nur wirtschaftliche Kontakte bedeutet. So stellt sich während der Spätperioden die Frage was die Bezeichnung „Römerzeit“ bedeuten soll noch krasser aus.

Vom Mittelmeerraum stammende Produkte hören spätestens im frühen 7. Jh. auf die Adriaküsten zu erreichen, auch wegen der neuen Gefahren im Seeverkehr. Im Binnenland klingt das Vorkommen dieser Ware allmähig schon früher ab (das Vorgehen Vidrih Perko 1997, die Ausnahmen, welche individuelle Besorgungsarten beweisen z. B. Kučar - Dular J und A, Ciglenečki 1995, Črnoelj - Mason 1998, Tinje - Ciglenečki 2000; auch auf Ajdna glaube ich zur Zeit der Grabung an der Zisterne einen Hayes 3F Fragment gesehen zu haben). Durch Kontakte über große Entfernungen bleiben noch weit im 5. Jh. in der Keramikversorgung erhalten (Darüber auch pannonische glasierte Keramik, Keramik mit Flugblattmustern, Stempelkeramik.) Die über lange Transportwege gewonnenen Zivilisationsgüter können danach also nicht die ausschließliche Beweise zum Erkennen der „römischen“ Zeit (oder sogar der Vernemen des Weiterlebens verschiedener römischer Sied-

lungen in der Völkerwanderungszeit) darstellen. Ihre Laufzeit kann zur Zeit der erschwerten Versorgung auch erheblich verlängert werden, trotz ihrer Zerbrechlichkeit.

Die größte Menge der in den der Spätperiode entsprechenden archäologischen Einheiten vorkommenden Keramikreste gehört allerdings der groben Haus- und Küchenware an, durch welche, obwohl sie im Grunde den vorrömischen Perioden entstammt, auch ein großer Teil des Bedarfes nach Gefäßkeramik während der ganzen römischen Zeit ausgeglichen gewesen war.

Durch die Jahrhunderte des Bestehens des römischen Reiches hat sich die Verwendung der Keramik allerdings wesentlich verändert. In der Spätperiode gab es kaum noch ausgesprochen Keramikgefäße für die Tafel. Die langlebigen Formen, die der Grobkeramik im Besonderen, müssen als Zeugen der Regel, hat man für einen bestimmten Zweck (welcher dann mit der Zeit sogar ins Vergessen geraten oder vollkommen gewandert werden kann) eine entsprechende Form entwickelt, so haltet man an ihr fest, angeführt werden.

Die Eigenschaften der späten Keramiksorten werden durch eine Zahl von gut datierten erforschten Fundstellen aus den spätrömischen Perioden sowie aus dem frühesten Mittelalter als neu dargestellt. Das erste Hindernis wird einer verlässlichen Bestimmung des kulturellen und Zivilisationskreises zu Felde diese Keramik gehört, allerdings dadurch gestellt, daß auf Grund von Zeichnungen und Fotos die Analogien nicht immer zu finden sind, daß die späten archäologischen Schichten wegen paläologischer Gegebenheiten im Lande sehr verwittert sind, daß die Flächen (besonders in den Städten) durchgehend in Verwendung waren, und viele Fragen, besonders die über die Provenienz, sind ja nur mittels Archaeometrie und exakter Naturwissenschaften zu lösen. Doch kann man, meiner Ansicht nach, mittels Mengenanalysen, Studium der Verbrennungsgebiete und Interpretierung der Eigenschaften der Gefäße, in der Zeit wo weitere einwandfreie Beweise von Grabungen noch abzuwarten sind, näher kommen. An Formen wiegen weit die vertikalen eiförmigen vor. Etwas mehr sind bis jetzt die bikonischen Ausführungen diskutiert worden - einerseits schenken sie für das 5. Jh. bezeichnend zu sein und von späteren provinziellen Formen auszugehen (Ciglenečki 2000), andererseits ist die Autorin geneigt sie als aus der regionalen Gefäßform (ursprünglich für Getränke geeignet, Schindler Koudalka 1989 sieht auch andere Bestimmung) der Frühzeit ausgehend, dann manchmal in spezifischer Ausführung (Giessler 1981 Liste 42 - mit Glühbirne wenn vorwiegend handgeformt) und in einer bezeichnenden Lage gefunden (Ljubljana, Mikl Curk 1983 S. 67, 69-70 - dies scheint Ciglenečki 2000 übersehen zu haben) auch als sehr spät zu betrachten.

Das Hauptinteresse gilt der Machart der groben Hauskeramik. Vor Zeit (Mikl Curk 1975) war von Faktur die Rede. Es handelt sich dabei um weniger als das, was unter dem Begriff Fabrikat in Bearbeitungen von Magdalensberg verstanden wird. Zur erster Machart werden genauer modellierte Gefäße, einheitlich durchherant, für das Antasten hart sich gehender Keramik mit einheitlich gemahlten Sand- (oft Quarz) Einschlüssen. Zu zweiter Gruppe gehören Varianten, wo die Oberfläche beim Antasten „weicher“ zu sein scheint, im größeren Umfang handmodellierter Gefäße, unregelmäßiger Wanddicke, mit Toneinschlüssen verschiedener Form und Material. Durch die beiden Macharten waren unserer Meinung nach, trotz aller anderen Möglichkeiten (die „weiche Variante“ - mangelndes fachmännisches Wissen, Abwesenheit besserer Rohstoffe, „arme Leute kochen mit Wasser“), zum Teil auch gewollt verschiedene Resultate bestrebt. Leider kann bei uns ohne exakten naturwissenschaftlichen Analysen nicht behauptet werden, ob das „harte“ Erzeugnis als feuerfest ausschließlich dem Herd bestimmt gewesen wäre. Als Vorratsgefäß kann es beim Aufbewahren von sauren Substanzen z.B. sehr gute Dienste leisten. Auch stammt die Ware sicher, der Autopsie nach, aus mehr Produktionszentren oder wenigstens Werkstätten. Dies wird durch verschiedene Magerung und Details des zwar im Großen sehr einheitlichen Modellierens erkennbar. Für das Material von Tinje und sein Vergleichsmaterial vom Ostalpengebiet hat man (Ciglenečki 2000) sogar angenommen, es sei in der nächsten Umgebung von jedem Fundort hergestellt worden. Die Autorin wäre eher der Meinung, es gab wenige Produktionszentren, es handelt sich nämlich noch immer um ein Bestreben, eine Spezialkeramik zu erzeugen, und das für eine breitere Region und aus sorgsam ausgesuchten Rohstoffen, welche - zwar nicht ganz entsprechend, solche kommen im Gebiet nämlich nicht vor - noch ein brauchbares Resultat erlauben.

Um die Sicherheit zu gewinnen, ist die behandelte Ware tatsächlich als die jüngste römische Keramik zu betrachten, muß man auch die frühmittelalterliche Komplexe beschauen. Man verfügt mit viel neue Angaben, man hat weitere Gebäudegruppen, stratigraphisch gut getrennte Schichten usw. publiziert. Auch dieses Kultur- und Zeithorizont wird durch die grobe Hauskeramik, besonders durch ovale Topfe, bezeichnet. Diese werden, sehr vereinfacht dargestellt, durch die der „weichen“ nahe kommende Machart bezeichnet. In Einzelfällen, in Umgehungen von Maribor und Ptuj vorerst (besonders Strmčnik Guljič, Ciglenečki bei Guštin und Mitt. 2002), durfte man an dieser Keramik sogar bewußtes Nachbilden der Details, die denen der tatsächlich an Orte gebraucht spätromischer Keramik gleich scheinen, spüren. Doch diese Beweise einer Kontinuität (welche dem Wirtschaftsleben nicht abzudenken ist - Kahl 2002 anders) sind für das Thema weniger vom Interesse. Man ist bemüht vorerst die Zeichen vom mit dem Namen „römisch“ verbundenen Kultur- und Zivilisations

-Umbruch zu suchen (Für die Chronologie kann die grobe Hauskeramik vorerst nur relativchronologische Dienste - dazu auch Rodriguez 1992 - leisten.) Man wäre nach dem heutigen Betrachten der späten römischen Keramik also dazu geneigt, das Ausbleiben der Arten, welche noch die Spuren des Wissens der spezialisierten Manufakturen, des umfangreicheren Austausches der Informationen, des Anschaffens der spezifischen Materiale (für die Magerung?) aufweisen, mit dem Ausbleiben des „harten“ Fabrikates ungefähr, als den lokal definierbaren Beweis des Umbruches in durchgehenden archäologischen Niederschriften zu betrachten.

ČZN, NARODOPISJE IN JUŽNOŠTAJERSKI NARODOPISNI MUZEJ

Jože Hudales *

UDK 050ČZN:391/397

HUDALES Jože: ČZN, narodopisje in Južnoštajerski narodopisni muzej. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 27-47, 5 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor analizira in ocenjuje delež narodopisja v Časopisu za zgodovino in narodopisje v njegovem prvem obdobju. Podrobneje analizira predvsem narodopisno delo dveh sodelavcev ČZN Frana Kovačiča in Gabrijela Majcna.

UDC 050ČZN:391/397

HUDALES Jože: ČZN (The Journal for History and Ethnography), Ethnography and Southern Styrian Ethnographic Museum. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 27-47, 5 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author treats and assesses the meritable genealogy in the Časopis za zgodovino in narodopisje, in its first period. He analyses in particular, ethnographic work of all collaborators of ČZN and namely Frank Kovačič and Gabrijel Majcna.

---

* Mg. Jože Hudales, asistent na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, SI - 1000 Ljubljana.

Prvotni namen mojega prispevka je bil podati pregled muzejskega in muzeološkega pisanja¹ Časopisa za zgodovino in narodopisje (poslej ČZN) ob stoti obletnici izhajanja. Ker sem ob proučevanju razvoja muzejev v 19. in deloma še v 20. stoletju ugotavljal, da je bil eden temeljnih problemov razvoja muzejev odnos med »dvojkoma« (starinoslovje in naravoslovje) in kasneje »četvorčkom« (zgodovina, arheologija, narodopisje, naravoslovje), sem predmet svojega zanimanja še nekoliko razširil na odnose med »matičnimi muzejskimi strokami«. Ob tem se mi je zdelo narodopisje v pisanju ČZN precej bolj poudarjeno kot v drugih sočasnih besedilih, zato sem skušal podrobneje slediti uveljavljanju narodopisja² v ČZN, deloma tudi skozi optiko nastajanja nekaterih štajerskih muzejev in muzejskega pisanja, ki pa je ravno zato ostalo nekoliko v ozadju zanimanja.

Žal mi je pomanjkanje časa in obilica zbranega gradiva narekovala še drugo omejitvev na prvo dobo izhajanja - torej na čas izhajanja prvih dvajsetih ČZN-jev, »Bašev dobo« pred II. svetovno vojno že obravnavam skromneje, novo vrsto ČZN od leta 1965 dalje pa puščam v glavnem ob strani; morda z opombo, da je bilo muzejem in muzeologiji, pa tudi etnologiji po letu 1965 namenjeno precej manj prispevkov kot v obdobju do leta 1940.³ Iz istih razlogov prispevek temelji le na ene vrste virov - na ČZN, sočasni slovenski publicistiki ter na dosednji literaturi o zgodovinskem razvoju ČZN. Relativno številne arhivske vire sem le preletel in uporabil le nekaj najpomembnejših dokumentov. Vsekakor pa bi bilo nujno ob drugi priložnosti moje pisanje preveriti, dopolniti in razširiti še s podatki iz ostalih virov.

Začetki ČZN - v imenu je vse

Nesporno in večkrat zapisano dejstvo je, da je bil ČZN naša prva strokovna revija, ki je v svojem imenu nosila tudi ime narodopisja - vede, ki se je v času začetka izhajanja ČZN šele izvijala iz povejov jezikoslovja, in postala samostojna veda s svojo zrelo metodo in predmetom. Slabo desetletje pred začetkom izhajanja ČZN so doživeli dotedanji pogledi na narodopisje temeljit obračun in prelom z romantičnimi strujami, ki so prevladovala v slovenskem narodopisju. Osrednji

¹ Na začetku prispevka se moram zahvaliti nekaterim svojim sodelavcem z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani; najprej doc. dr. Rajku Muršiču, ki me je že pred časom opozoril na dejstvo, da je v zgodnjih letnikih ČZN mogoče najti mnoge zanimive in kvalitetne prispevke, ki jih premalo poznamo in upoštevamo, prav tako pa me je opozoril na zanimivo »narodopisno polemiko« med Gabrielom Majcnom in Karlom Štrekhem. Hvaležen sem tudi prof. dr. Angelosu Bašu, ki je osebno poznal številne zgodnje sodelavce ČZN, prav tako pa ves čas spremljal pisanje ČZN, zato mi je ob branju prvega osnutka članka prispeval številne pripombe, ki sem jih z veseljem sprejel. Za številne umestne pripombe in koristne sugestije se zahvaljujem tudi prof. dr. Božidarju Jezerniku, predstojniku Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.

² Kljub temu da danes za vedo, o kateri je govor v prispevku, nihče več ne uporablja imena narodopisje, vendarle ostajam pri tem terminu, ki je bil v časih, o katerih je v prispevku govor, v splošni in skorajda izključni rabi. Pri tem pa posebej poudarjam, da so »narodopisje« že tedaj različni avtorji v podrobnostih različno široko pojmovali. Kjer bo potrebno in pomembno za vsobino prispevka, pa bom natančneje navedel, kaj so s tem pojmom označevali »narodopisni« avtorji, ki so pisali v ČZN.

³ Bibliografska kazala ČZN (Kos 1967: 152-157 in Kos 1982: 111-112) pokažejo, da je bilo v obdobju 1926-1940 muzejem (in podobnim ustanovam, društvom) namenjeno 91 prispevkov (12,1% delež), narodpisju oz. narodoslovju pa 72 prispevkov (9,5%). V obdobju 1965-1979 je bilo v ČZN objavljenih le 25 prispevkov, povezanih z muzeji, drugimi ustanovami in zborovanji (6,2%), med etnološke pa je bilo uvrščeno le 19 prispevkov (4,7%).

osebnosti tega preloma in novega »pozitivističnega etnološkega raziskovalnega programa« (Muršič 1995: 147) sta bili Matija Murko in Karel Štrekelj, ki se omenjata tudi med ustanovitelji in sodelavci ČZN, zato je razumljivo, da so uvedbo narodopisja v ČZN pripisali njunemu vplivu. Murkov vpliv se je zdel odločilen Niku Kuretu in Vilku Novaku (Kuret 1972: 24 in Novak 1986: 259), saj naj bi prav Murko predlagal, da se je pri nas v imenu revije in na Slovenskem nasploh »udomačil po češkem posneti narodopis«. Drugi so narodopisni vpliv na ČZN pripisali obema, Murku in Štreklju. Tako je denimo Ivan Grafenauer l. 1952 zapisal, da je Štrekelj »svojo etnološko vneto pokazal tudi ob ustanavljanju ČZN. Z Antonom Kaspretom je bil imenovan za osrednjo znanstveno osebnost pripravljalnega odbora Zgodovinskega društva za slovensko Štajersko. »Tu se je kot ugleden in vpliven znanstvenik skupaj z Murkom (leta 1903) odločno zavzel za to, da je načrtovano glasilo dobilo tudi etnološki značaj.« (cit. Kropelj 1990: 267, glej še Kropelj: 1988: 83 in Kropelj 2001: 72)

Glede imena ČZN pa tudi Vilko Novak navaja, da je prav Murko »predlagal in dosegel, da so prvotno le zgodovini namenjeni Časopis že ob ustanovitvi tudi narodopisju in sprejeli to besedo v njegovo ime.« (Novak 1977: 267), Monika Kropelj pa po Grafenauerju povzema, da sta bila »prav Štrekelj in Murko pobudnika, da je glasilo že z naslovom prevzelo nalogo, da bo gojilo tudi etnografijo.« (Kropelj 2001: 72) Franjo Baš pa je že pred tem (1939: 11) navajal, da je Murko sicer res odločilno sodeloval pri izbiri imena društva (in ne časopisa!) in se zavzel za »ime Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko«, s čimer je proti nasprotnemu predlogu za Muzejsko društvo dosegel, da se je v društveni »delokrog vneslo tudi narodopisje, ki prvotno ni bilo upoštevano.« A. Leskovec, ki je svoj historiat zasnoval na korespondenci med Murkom, Kovačičem in Kaspretom, pa iz nje povzema, da je bilo na odboru Društva že sprejeto ime »Zgodovinski list«, ki so ga na predlog že sprejetega urednika revije Antona Kaspreta februarja 1904 spremenili v »Časopis za zgodovino in narodopisje« (Leskovec 1981: 16). Tako bi lahko na morebitno neposredno vlogo Murka in Štreklja le sklepali zaradi pripadnosti vseh treh graškemu krogu sodelavcev ČZN.

Tako so različni odtenki v odmerjanju »zaslug« za narodopisje v ČZN, skupaj z omenjenimi pobudami Rajka Muršiča, narekovali podrobnejše in pazljivejše branje vseh obravnav zgodnjih let izhajanja ČZN in seveda branja prvih zvezkov revije same.

Pogled od daleč – »slabša zastopanost narodopisja« in »provincia-lizem« ČZN

Prebiranje različnih pregledov o razvoju in dosežkih ČZN, predvsem pa pregledov razvoja narodopisja, etnografije oziroma etnologije, so pokazali, da je v njih prevladalo mnenje, da je bilo v ČZN področje narodopisja zanemarjeno ali vsaj premalo upoštevano. Toda mnenje se je zasidrilo, kljub temu da so tako odlični znanstveniki in (narodo)pisci botrovali zasnovi ČZN in vrsto let pisali članke vanj. Morda so takemu mnenju deloma krivi tudi "čznjevci" sami; saj je že leta 1905 tajnik Zgodovinskega društva v Mariboru, ki je ČZN ustanovilo, Fran Kovačič zapisal v poročilu o delovanju društva naslednje: »Kar se tiče narodopisa, ki tudi spada v delokrog "zg.(odovinskega) dr.(uštva)", se doslej ni moglo kaj posebnega storiti, ker je še pri nas v tem oziru premalo zanimanja.« (Kovačič 1905: 185) Dve desetletji kasneje je bil isti avtor ob obletnici ČZN ponosen na doseženo, vendar še vedno kritičen predvsem do napredka na področju "etnologije in folklore", ki je bil po njegovem prepričanju "komaj nad ničlo" (Kovačič 1926: 12).

Prvi pregled razvoja etnologije izpod peresa Franca Kotnika, pomembnega sodelavca ČZN, je tako (samo)kritično mnenje povzel; zanj je bil ČZN res "po nalogu naše prvo narodopisno glasilo", vendar je bilo »škoda, da so taki članki v njem slabše zastopani." Po Kotnikovem mnenju pa so se razmere spremenile že po dvajsetem letniku ČZN (torej 1925) in poslej je narodopisje v reviji zaznamovalo "delo v širino in globino" vsaj do zadnjega letnika ČZN pred začetkom vojne leta 1939 (1944: 39). Kasnejši spisi so to mnenje povzemali. Niko Kuret je v zvezi z narodopisnim programom Matije Murka ponovil tezo o "ne kdove kako vidni vlogi" ČZN do leta 1927, ko je za ČZN začel pisati Franjo Baš. Toda po Kuretovem mnenju je v primerjavi s ČZN "več obetal Županičev Etnolog od 1927" (1972: 24).

Večkrat pa so pomen ČZN v pregledih razvoja etnologije preprosto spregledali in v nekaterih daljših ali krajših pregledih razvoja etnologije (skorajda) ni omenjen (glej npr. Novak 1960: 7-10; Kremenšek 1978: 37 in 1980: 9-17). Tudi v nekaterih obširnejših pregledih razvoja etnologije je »minorna« vloga ČZN očitna; Vilko Novak je v svojem obširnem pregledu o zgodovini vede (1986: 259) za ČZN le kratko ugotovil, da je bilo "prav narodopisnega" v njem malo, zlasti pred letom 1920, toda nato je zapovrstjo analiziral narodopisno delo mnogih pomembnih avtorjev, ki so s prispevki sodelovali v ČZN, a so se seveda uveljavljali z objavami tudi drugod. Orisano stanje je pripeljalo do tega, da tudi v doslej najobsežnejšem in najnovejšem pregledu razvoja slovenske etnologije (Slavec Gradišnik 2000) vloga ČZN ni posebej zarisana – so pa seveda podrobneje obdelani najpomembnejši avtorji, ki so vanj pisali.

Po pregledu splošnejših ocen pomena ČZN za slovensko narodopisje omenimo še dve obsežnejši analizi razvoja ČZN. Vilko Novak, avtor edinega zapisa, ki je bil doslej posvečen izključno vprašanju etnologije v ČZN (1977: 265-273), obširneje navaja razvoj termina »narodopisje« pred ustanovitvijo ČZN in po njej. Sodi, da se izraz pri nas ni pretirano prijel, podobno kot na Češkem. Deloma razloge najde tudi v ČZN in »slabši zastopanosti« narodopisnih člankov v njem in tako v osnovi sprejme zgoraj omenjeno Kotnikovo oceno o narodopisju v ČZN. Argumentacijo »slabše zastopanosti narodopisja« nasloni Novak predvsem na dejstvo, da je sestavljalec prve bibliografije ČZN Janko Glazer leta 1926 oz. 1927 med narodopisne članke uvrstil tudi »jezikoslovne«, s čimer se število narodopisnih prispevkov še zmanjša (1977: 266). Vendar pa hkrati Novak v istem članku še posebej poudari »nepozabnega Janka Glazerja« in njegovo »znanstveno zanimanje za ljudsko kulturo«, njegovo anonimno souredništvo narodopisnih prispevkov v ČZN ter »dobro poznavanje (narodopisne) stvarine, skrbno vestnost« pri urejanju ČZN in pri pisanju svojih sicer redkih narodopisnih zapisov (1977: 265-266). Pri tem je pomembno poudariti, da Glazerjeva vloga v razvoju narodopisja ne prej ne pozneje ni bila posebej izpostavljena.

Takoj nato Novak popravi še »avtorsko skromnost« Franceta Kotnika, sodelavca ČZN od začetka, ki je ob prvi oceni ČZN (Kotnik 1944: 39) navedel le tri svoje prispevke, čeprav je po Novakovem mnenju »s svojimi številnimi, razna področja obravnavajočimi prispevki v veliki meri opravičeval drugi (narodopisni) del ime našega ČZN« (Novak 1977: 270). Ob tem dodajmo, da je bilo »zamolčanih« Kotnikovih prispevkov kar 34 (cit. po Glazer 1926: 21; Kos 1967: 78), od tega je bilo dvanajst obsežnejših razprav, med preostalimi pa so bile »ocene etnoloških del, predvsem tujih«, ki se zdijo Novaku še posebej pomembni za razvoj stroke, saj je bil Kotnik dolgo časa edini pisec ocen »važnejših tujih priročnikov in tako širil obzorje za našo stroko zanimajočih se ljudi« (Novak 1977: 270). Sledi še Novakova oznaka etnološke bere Franja Baša v ČZN. Podobno kot pri Glazerju poudari Baševo anonimno souredništvo ČZN, etnološko pomembni pa se mu zdijo zlasti njegovi prispevki s področja materialne kulture (omeni jih pet), narodopisne

bibliografije, pa tudi številne ocene domačih etnoloških del (Novak 1977: 271), nato pa še dodaja, da njegovi prispevki v ČZN niso tako številni kot Kotnikovi.

Ob tem dodajmo, da samo statistika pisanja Franja Baša, ki je od 1928 do 1940 v ČZN objavil skorajda 180 prispevkov s področja zgodovine, arheologije, geografije in etnologije, dovolj pove o ustvarjalni moči najpomembnejšega sodelavca ČZN. V Kosovi bibliografiji ČZN (1965 29-34; 1966: 102-103) je na področje etnologije res uvrščeno le blizu 30 Baševih razprav (od tega 17 knjižnih ocen, ki pa so pri Bašu praviloma preraščale v prave male razprave), vendar lahko pri Bašu etnološke elemente iščemo tudi v njegovih številnih zgodovinskih, arheoloških in geografskih razpravah. Navsezadnje je že dalj časa znano, da je bil Baš v svojem delu vedno »hkrati geograf, arheolog, zgodovinar in etnograf... Kakor je bilo pač potrebno glede na obravnavani predmet, je znal pritegniti k razlagi vse, kar je moglo prispevati k večji nazornosti in prepričljivosti.« (Vilfan 1970b, cit. Slavec Gradišnik 2000: 189) Ob tem pa je treba pritrđiti še splošni oceni Baševe »izjemnosti med predvojnimi narodopisci«, saj se »nihče pred njim (in tudi po njem ne v tolikšnem obsegu) ni tako preudarno in poglobljeno posvečal povezanosti človeka z okoljem« (Slavec Gradišnik 2000: 188-189). Baš se je v tistem času med vsemi slovenskimi narodopisci tudi najbolj približal pojasnjevanju celovitejše kulturne podobe in bil med njimi izjema tudi kot »raziskovalec s holističnim pogledom na človeka in njegovo kulturo« (Slavec Gradišnik 2000: 185-186). V vsakem primeru bi morala navedena priznanja strokovne teže najpomembnejšina narodopisnima avtorjema Kotniku in Bašu biti merilo tudi strokovne teže »njunemu ČZN«.

Podrobne analize nastajanja Zgodovinskega društva v Mariboru in njegovega ČZN so seveda nastajale tudi v mariborskih krogih, zlasti ob različnih obletnicah Zgodovinskega društva, ČZN, institucij, ki so iz društva izšla, ali pa obletnicah najpomembnejših sodelavcev. Te temeljijo na podrobnejšem poznavanju razvoja ČZN in študiju virov (prim Franjo Baš 1939, Viktor Vrbnjak 1978, Antoša Leskovec 1981 in Marjan Žnidarič 1994). V njih je vsekakor bolj poudarjeno »organizirano strnjeno, rodoljubno delo« Zgodovinskega društva in njegovega glasila, ki je že v prvem letu delovanja pridobilo kar 258 članov »iz vseh vrst naroda« (Baš 1939: 12). V njih pa je bolj poudarjena tudi vloga organizatorja delovanja Zgodovinskega društva (in tudi ČZN) tajnika Frana Kovačiča, ki je le »z neumornim podrobnim delom«, zaradi »nesebičnega gmotno nezainteresiranega značaja« in zaradi »globokega rodoljublja« zmožgel to delo (Baš 1939: 12).

Sočasni pogled

Pregled dosedanjih mnenj nakazuje, da bi veljalo nekatere analize in ocene delovanja ČZN v prvem obdobju delovanja še podrobneje preveriti, predvsem pa opraviti primerjalno analizo »narodopisnega pisanja« v sočasni slovenski publicistiki. Že kratek pregled kazal prvih letnikov ČZN pokaže, da je mogoče pritrđiti mnenju Janka Glazerja, ki je bil po prvih dvajsetih številkah ČZN s »proučevanjem etnografije« zadovoljen. Sodi, da je bila sicer bera etnografskih člankov »skromnejša od zgodovinskih, a je med njimi našel "dovolj zanimivega gradiva za etnografa." (1927; cit. po Glazer 1993: 624). V bibliografiji, ki jo je Glazer objavil leto prej (1926: 13-88), je namreč v prvih dvajsetih letnikih ČZN navedenih več kot 70 »etnografskih« prispevkov. Pri tem se je na tematsko področje o naseljih in hišah nanašalo 16 prispevkov, na področje notranje opreme, orodij in narodne noše 7 prispevkov, na področje prehrane, (načina) življenja, šeg in navad 13 prispevkov, o praznovanju so pisali v štirih prispevkih, najbogatejša pa je bila bera 32 prispevkov s področja: "narodno blago u poeziji i prozi". (Glazer 1927; cit.

Glazer: 1993: 624-626). V okviru celotne produkcije prvih dvajset številčk ČZN (blizu 450 prispevkov) je taka bera predstavljala kar 16%-delež (Glaser 1926: 13-88) in je seveda upoštevanja vredna, tudi v primerjavi s stanjem v obdobju od leta 1926-1940 (prim. op. 1).

Če primerjamo "narodopisno bero" ČZN z drugimi strokovnimi revijami, ki so istočasno izhajale pri nas (večina pač v Ljubljani!), bomo ugotovili, da nekaj nad 140 narodopisnih prispevkov v 35 številkah ČZN (tudi če Novak opozarja, da jih je še nekaj manj) ni statistično zanemarljivih. V zgodnjih letnikih *Mittheilungen des Historisches Veriens für Krain* (1846-1868) ni mogoče najti "narodopisnih člankov", čeprav je revija od leta 1851 do 1856 urejeval F. V. Klun, ki je bil sodeč po njegovih zgodnjih spisih nekoliko razgledan tudi po tedanji etnografiji, a se je kasneje podal predvsem v geografijo (Novak 1984: 165-172). Zato pa je bila vsebina namenjena predvsem zgodovinskim in naravoslovnim prispevkom, ki postanejo ravno v času Kluna nekoliko bolj pestri, saj se tem pridružijo članki o zgodovini šolstva, literarni in kulturni zgodovini, biografije, polemike ipd. (Janša-Zorn 1996: 93-109).

Po dvajsetletnem premoru je revija nadomestila *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* (od 1888) in deloma vzporedno izhajajoča *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* (od 1890). Obe strokovni reviji sta izhajali tudi še v času ustanovitve in izhajanja ČZN in imata z njim tudi sorodno organizacijsko strukturo, saj je založnik obeh društvo (*Zgodovinsko za Maribor in Muzejsko za Kranjsko*). Vendar so *Mittheilungen* "muzejske vsebine" kranjskega deželnega muzeja skrčile izključno na zgodovinske in naravoslovne vsebine ("Historischen Inhaltes" in "Naturwissenschaftlichen Inhaltes") in v časopisu najdemo le članke s področja zgodovine (v njenem okviru deloma še arheologije) in naravoslovja. V *Izvestjih* je sicer mogoče najti več podobnosti s ČZN-jevskimi kulturnozgodovinskimi in literarno-zgodovinskimi prispevki in celo nekaj istih piscev se pojavi v obeh (npr. dr. Fran Ilešič), vendar »pravega narodopisja« v reviji ni, čeprav naj bi Kranjski deželni muzej in muzejsko društvo kot »krovni« instituciji revije gojili tudi etnografijo¹. Tudi, ko se leta 1910 obe reviji združita v dvojezično (nemško-slovensko) *Carniolo*, ta ohrani "zgodovinski del", v katerem so stalne rubrike: razprave, poročila o "slovstvu", kratki zapiski in življenjepisi ter "prirodopisni del" z istimi rubrikami (npr. *Carniola* 1917: Index). Ko je leta 1920 dvojezično *Carniolo* nadomestil *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* je ta imel postavljenega tudi urednika "etnografskega oddelka" Nika Županiča, ki očitno uredniškega dela ni opravil, tako da "etnografske vsebine" niso bile zastopane. Sicer pa so kmalu zatem tovrstne potrebe ugasnile, saj se je leta 1923 iz doslej enotnega muzeja izločil etnografski muzej, ki je leta 1927 dobil svojo revijo - *Etnolog*.

Zelo malo je bilo narodopisja tudi v reviji *Dom in svet* - "Ilustrovanem listu za leposlovje in znanstvo", ki je izhajal od leta 1893 (Simonič 1903: 89). Revija je najprej mesečno, nato pa na štirinajst dni, objavljala predvsem literaturo (pesmi

¹ Tako je mogoče v Kranjskem deželnem muzeju v Ljubljani že od nastanka muzeja slediti genezi t.i. "etnografske zbirke", ki v letu 1888 še združuje v sobi namenjeni »kranjskim industrijskim dosežkom in etnografski zbirki« v eni vitrine gorjuška pipe, belokranjsko nošo, uniformo deželnega glavarja harona Codellija, dolejsko žveglo ipd., v sosednjih vitrinah iste sobe pa še livarske izdelke iz Dvora pri Žižemberku, orožje, nakit, obleko in druge predmete plemena Bari-Neger iz Afrike, "etnografsko zhurko iz severne Amerike in Azije", tem pa sledijo spet modeli furmanskih vozov, plugov ipd. (Deschmann 1888: 146-157). Dve desetletji kasneje pa je v vodniku po muzeju W. Šmida posebej govor o arheološkem in naravoslovnem oddelku muzeja, nato pa o oddelku, ki je bil poimenovan kot »kulturno-zgodovinski, narodopisni (volkskundliche) in obrtni oddelki«, kjer sorodnost oz. bližino zbirk, ki sodijo v ta oddelki, nakazuje tudi način delitve zbirk znotraj oddelka... (Šmid 1907: 14-28)

in prozo). V rubriki »To in ono« je bilo do leta 1900 objavljenih nekaj kratkih »narodopisnih drobcev«, nato pa ti izginejo, po letu 1912 pa ugasne še navedena rubrika. Pomembneje (a vendar številčno skromno) je bilo narodopisje zastopano v rubriki »razprave«, kjer so objavljali zanimive prispevke s področja »znanstva« - tehnike, filozofije, potopisov ipd. Narodopisno zanimivi so bili seveda predvsem potopisi, številne fotografije in ilustracije in nekaj razprav. Med njimi so vredne omembe obsežna razprava Janka Jovana o domači obrti na Kranjskem (1903, 1904 in 1905), dva članka Franceta Kotnika o slovenski kmečki hiši (1906: 754-758) in o slovenskih pasijonskih igrah na Koroškem (1912: 11-17).

Še bolj pa je zanimiv pogled v obsežno rubriko revije Dom in svet »Slovstva«, v kateri najdemo kratka (in manj kratka) poročila oz. ocene knjig in revij, izdanih na Slovenskem, precej obsežno pa poročajo tudi o izdajah na Hrvaškem in v drugih (ne)avstrijskih deželah. ČZN si takega poročila vse tja do prve svetovne vojne ni zaslužil, čeprav so v rubriki sicer redno ocenjevali Koledarje Mohorjeve družbe, Ilustrovani narodni koledar, Trgovski koledarček, Knezovo Zabavno knjižico, različna šolska izvestja ipd. ČZN se je v kazalu revije Dom in svet pojavil le posredno; tako v njem najdemo poročila o dveh posebnih mariborskih knjižnih izdajah iz leta 1906 (Kruči na Spodnjem Štajerskem in 2. zvezek Zgodovinske knjižnice), ki sta bili s ČZN preko svojega izdajatelja zgodovinskega društva v Mariboru neposredno povezani (DiS 1906: 441 in 502). Edino omembo ČZN pa najdemo v oceni razprave Frana Ilesiča »O Slovenskem Štajerju v jožefinski dobi«, kjer v kazalu ČZN sicer ni omenjen, v tekstu poročila pa se omembi ČZN res ni dalo izogniti, saj gre za »ponatisk iz Časopisa za zgodovino in narodopisje. V Mariboru 1904.« (Dom in svet 1905: 375) Razprava Frana Ilesiča (mimogrede bodi zapisano, da je bil Ilesič eden redkih ljubljanskih sodelavcev ČZN) po mnenju ocenjevalca nudi »izobraženim Slovencem v kulturno-historičnem, slovstveno-zgodovinskem in jezikoslovnem pogledu zanimivih novosti. Zato ga seveda »izobraženim Slovencem« najtopleje priporoča, prav tako kot vsem Slovencem priporoča tudi »zbornik iz katerega je odtisnjen (članek – op. J.H) Časopis za zgodovino in narodopisje, brez razlike provincije.« (prav tam)

Tako so ocenjevalci revije Dom in svet v tej kratki, posredni in dvoumni omembi ČZN, ki je vse do leta 1914 ostala edina, vsekakor pokazali omalovaževalen odnos do mariborske revije. Hkrati so ČZN brez utemeljitve že ob začetku izhajanja prisodili »provincialni značaj«, čeprav si je mogoče ocenjevalčev »brez razlike provincije« razložiti tudi drugače. Vendar si doslednega molka o (slovenski) strokovni reviji, ki si je (npr. leta 1911) že zagotovila ocene v berlinski Deutsche Erde ter redne ocene v »Rocznik slawistyczny« iz Krakova in »Izvestijah« ruske akademije znanosti (Izjava 1911: 120), drugače ni mogoče razložiti.

Za konec primerjajmo »narodopisje« ČZN še s prvo etnološko strokovno revijo Etnolog. Večina zapisanih primerjav je bila v prid Etnologu; France Kotnik meni, da že ime nove revije kaže, da so mu bila »odmerjena širša obzorja«, glasilo pa naj ne bi bilo »omejeno le na provincialno narodopisje« (Kotnik 1944: 42). Tudi Niko Kuret je primerjal ČZN s precej "več obetajočim Županičevim "Etnologom" (1972: 24). Svoj pogled je Kuret utemeljil predvsem s prispevki Stanka Vurnika in deloma z "antropološkimi študijami" Nika Županiča, ki pa po Kuretovem mnenju "preko začetnih rutinskih (predvsem kranio metričnih) raziskav ni prišel" (1972: 26). Ne glede na »prelahko« oceno Županičevega dela pa se primerjava med obema revijama izteče v Etnologovo korist. Tudi Ingrid Slavec Gradišnik v zvezi z Etnologom povzame Kotnikovo tezo, da naj bi že ime revije nakazovalo širši koncept od »provincialnega narodopisja« in (po besedah urednika Nika Županiča) pospeševalo »narodopisje, antropologijo in zgodovino ljudske umetnosti« (2000: 83).

Najnovejše analize in ocene predvojnega Etnologa kažejo, da nakazane (in zaželeno) širine Etnolog pač ni dosegel; termin etnologija (z eno izjemo) bi v njem zaman iskali, z izjemo zadnjih štirih letnikov pa je bil Etnolog »nekakšen mixtum compositum, ki uvodna poudarjenim akvirom nikakor ni dal zaokrožene in poglobljene podobe« (Slavec Gradišnik 2000: 85). Etnolog, z izjemo prvih štirih in zadnjih štirih letnikov, tudi ni postal »matica etnografskega, antropološkega in umetnostno folklornega dela«, kot je upal Stanko Vurnik, najpomembnejši sodelavec prvih letnikov Etnologa. Ko je ta leta 1931 umrl, je kvaliteta revije močno upadla vse do leta 1940, ko je uredništvo Etnologa 1940 prevzel Rajko Ložar in so se kot pisci temeljitejših in izčrpnih raziskav pojavili I. Grafenauer, R. Ložar, M. Matičetov, V. Novak, B. Orel in S. Vilfan (Slavec Gradišnik 2000: 83-85). Sicer pa po istih podatkih celotna produkcija Etnologa le malo presega dvesto prispevkov (2000: 84). Ta podatek je zagatovo primerljiv s številom narodopisnih prispevkov v ČZN; teh je bilo v obdobju od leta 1904 do 1926 več kot 70 (od skupaj 450) (Glaser 1927), od leta 1927 do 1940 pa še mnogo več. Kosova bibliografija za ta čas v ČZN pod pojmom »narodopisje, narodoslovje« našteje sicer le 72 prispevkov, toda k temu je potrebno dodati še precej več kot deset prispevkov s področja »narodopisne bibliografije« in ocen, ki bi jih danes šteli za etnološke. Poračil raznih ustanov, muzejev in z raznih strokovnih srečanj, podobnih, kot jih najdemo tudi v Etnologu, je bilo v ČZN objavljenih še 90. Na področju »sociografija in statistika«, gospodarska zgodovina, zgodovina zdravstva, kmetijstva, vinogradništva, lova ipd. spet najdemo več kot dvajset prispevkov, ki bi jih danes brez razmišljanja sprejeli v vsako etnološko bibliografijo. Še precej več je Kos takih prispevkov uvrstil v nekatera podpoglavja razdelke »jezikoslovje, književnost«, kar velja za celo vrsto starejših rokopisov, prispevkov o Vrazovi zapuščini ipd. (Kos 1965: 7-70). In nazadnje; lepa števila Baševih (180-tih!) prispevkov (predvsem njegovih knjižnih ocen in poročil) je Kos uvrstil v druge razdelke. Tako se, brez posebno poglobljene analize vsebine posameznih prispevkov v ČZN in Etnologu, produkcija predvojnega Etnologa in ČZN statistično precej izenači, morda pa cela nagne v korist ČZN.

Če nekoliko povzamemo: v narodopisni literaturi je bil že v prvih pregledih njenega razvoja ustvarjen vtis odločilnosti vpliva "graškega znanstvenega jedra" ČZN, v katerega so sodili predvsem Matija Murko in Karel Štrekelj kot narodopisca in zgodovinar Anton Kaspret kot urednik ČZN. Ta krog naj bi dajal časopisu njegovo značilno podobo in predvsem znanstveno vrednost. Kasnejša samokritika štajerskih snovalcev, izdajateljev in sodelavcev ČZN, ki je bila morda predvsem izraz skromnosti in je želela biti spodbuda za boljše in pogostejše sodelovanje, je v slovenskih narodopisnih krogih vtis o "narodopisni šibkosti" in tudi »provincialnosti« poglobila in odvzela ČZN velik del njegovih nedvomnih zaslug za razvoj narodopisja. Tako se je v (predvsem ljubljanskih) etnoloških vrstah zasedrilo dolgotrajno podcenjevanje vloge ČZN v narodopisju - vsaj do nastopa Franja Baša v ČZN leta 1927 - kakor nakazuje večina mnenj prej omenjenih avtorjev. Tako podcenjevanje se je obdržalo, kljub temu da je danes že povsem jasno, da je bil pomen prve etnološke strokovne revije - "več obetajočega Županičevega "Etnologa" (Kuret 1972: 24) zasnovano predvsem na prispevkih Stanka Vurnika, ki je v Etnologu pisal od ustanovitve leta 1927 do leta 1931, ko je umrl. Toda že leto pred izidom prve številke Etnologa v ČZN začnejo izhajati prispevki Franja Baša in od tedaj dalje naj bi bil ČZN po enotni oceni vseh bistveno »narodopisno močnejši". Vsi se tudi strinjajo, da pa Vurnikovi smrti kvaliteta Etnologa drastično upade, Baš in Kotnik (pa seveda še mnogi drugi) pa v ČZN do leta 1940 objavijo še številne narodopisne prispevke. Ko se kvaliteta Etnologa z urednikovanjem Rajka Ložarja ponovno dvigne, pa ČZN zaradi okupacije neha izhajati

(1940). Kam torej časovno umestiti "obetavnost Etnologa" in na drugi strani "narodopisno šibkost ČZN" iz vseh predstavljenih dejstev ni mogoče izvedeti. Dejstva tako vsiljujejo ravno nasproten sklep od zapisanih:

ČZN je bil od nastanka dalje najprej naše edino (tudi) narodopisno glasilo, ob pojavu Etnologa leta 1927 je bil po strokovni teži, kvaliteti in obsegu narodopisnih člankov dokaj izenačen z njim, v poslednjem desetletju pred II. svetovno vojno pa je bilo število in kvaliteta etnoloških vsebin v ČZN tehtnejša od vsebine Etnologa.

Sočasni kritični pogled: »afera Štrekelj«

Analiza vsebin v reviji Dom in svet je že pokazala, da lahko na odpor proti ČZN, predvsem pa na očitke o provincializmu, naletimo že takoj po prvih številkah ČZN, vsekakor pa precej bolj zgodaj, kot se pojavijo prve »zunanje« kritične analize in ocene revije, ki smo jih omenili prej. Odpora so se dobro zavedali tudi v samem ČZN in že kmalu po izidu prvih števil so zapisali, da mnogi slovenski pisci ČZN ne cenijo in ne želijo pisati vanj. Fran Kovačič je leta 1911 v ČZN zapisal: »Da prav slovenski pisatelji često prezirajo naš časopis, tudi to ne moti odbora: nasled bo vendarle prodrla resnica.« (Kovačič 1911: 119-120)

Kovačičeva izjava je bila podana v zvezi s t.i. »afero Štrekelj«, s katero se je ČZN soočil po letu 1910 oz. 1911, ko je eden najjemenitnejših sodelavcev ČZN Karel Štrekelj odstopil iz odbora Zgodovinskega društva. Vendar je »afera Štrekelj« izbruhnila v javnosti šele kasneje; v nekrologih ob smrti prvega urednika ČZN Antona Kaspretja, objavljenih v Časopisu za slovenski jezik, književnost in zgodovino in v Ljubljanskem zvonu leta 1920. Tam so bile objavljene tudi ostre kritike, naperjene proti mariborskemu jedru ČZN: med njimi naj bi se leta 1911 »začela nekakšna agitacija zoper Štrekljeve spise in s tem tudi gonja zoper urednika Kaspretja... vse to je dobilo sčasoma tako ostre oblike, da se je rahločutni Štrekelj pismeno odpovedal odhorništvu zgodovinskega društva...« Urednik Kaspret je tako ravnanje odbornikov razlagal kot nerazumevanje »strogo znanstvene smeri glasila s širokim obzorjem, deloma kot izliv »strankarsko-političnega antagonizma« in tožil, da bi »nekateri v Mariboru samo kapelice opisovali, ker nimajo smisla za kulturnozgodovinske, tem manj pa za pravnozgodovinske probleme« (Dolenc 1920: 703). Taka ocena ČZN je bila naperjena predvsem proti Franu Kovačiču. Kasneje je gotovo odločilno (in negativno) vplivala na ocenjevanje odnosa ČZN do narodopisja in potrdila oznako »provincialnega časopisa« in marsikaterega od prej omenjenih narodopiscev je prepričala, da je navedene očitke sprejel kot dokazana dejstva.

Najpopolnejšo in najbrž tudi in virih utemeljeno oceno »afere« je pač ponudil Franjo Baš v svojem prispevku o Franu Kovačiču (Baš 1939: 1-39), kjer se je pokazalo, da »afera Štrekelj« in njegov izstop »iz odbora in kroga sodelavcev ČZN« ni bil povezan z narodopisjem, ampak z jezikoslovjem. Napetosti pa so predvsem izvirale iz nasprotij med urednikom ČZN Kaspretom, ki je deloval v Gradcu, in pobudnikom (in v tem času tajnikom zgodovinskega društva) Franom Kovačičem, ki je bil vodilna osebnost mariborskih izdajateljev in v nekem smislu upravnik in »tihi« sourednik in sokorektor časopisa, ki je izhajal v Mariboru. Baš je kot razlog »nesaglasij v društvenem odboru« navajal, da so si nekateri člani Zgodovinskega društva želeli predvsem »krajevnozgodovinskega gradiva«, njihove namene pa so podprli še nekateri člani odbora, ki so iz istega razloga nasprotovali objavi Štrekljevih jezikoslovnih razprav. Poleg tega je Baš opozoril tudi na vsebinske razlike med njunima konceptoma; Kaspret si je želel, da bi ČZN »pri svojih objavah upošteval vso Slovenijo«, Kovačič pa se je temu upiral (Baš 1939: 22-

23). Napetosti so leta 1917 povzročile Kaspretovo odpoved uredništvu ČZN, novi urednik pa je postal Kovačič.

Kasnejši pregledi Baševe ocene spora niso spremenili. Monika Kropelj (glej Kropelj 1988, 1990, 1995 in 2001) se z »afero« ni temeljiteje ukvarjala in je (deloma netočno) povzela le tisti del Baševega poročila (Kropelj 1988: 103-104, 2001: 86), ki govori o »zavračanju Štreklja«, ne pa tudi o razlogih in siceršnjih odnosih med graškim uredništvom in »uredništvom« v Mariboru, kar na nekatere člane odbora Zgodovinskega društva (in ne odbora ČZN, kot piše M. Kropelj) in (mariborske) sodelavce ČZN vsekakor meče luč »provincializma«, ki jim je bil očitán že prej. Marjan Znidarič (Znidarič 1994: 4) in Vlasta Stavbar (Stavbar 1997: 4-5) opozorita na tisti vidik nesoglasij v odboru, ki je v ospredje »afere« postavil vprašanje nesoglasij med urednikom Kaspretom in Franom Kovačičem, ki so izvirali iz dejstva, da je bil urednik v Gradcu, Kovačič pa je v Mariboru dejansko moral poskrbeti za natis ČZN. Pomembnejša se jima je zdela konceptualna razlika med njima; Kaspretov »strogo znanstveni kriterij« in izrazito »veslovenski koncept« nasproti »narodnoobrambnemu vidiku ČZN« in »štajersko historično stališče« ju je odločno zastopal Kovačič in si tako tudi prislužil očitek »provincializma« (Znidarič 1994: 4).

Kronologija, predvsem pa bistvo in razlogi sporov so torej pri Franju Bašu že dovolj jasno zarisani in znani in v njih vprašanje odnosa do narodopisja v ČZN ni posebej izpostavljeno. Vendar se zdi, da je iz podrobnejšega pregleda kronologije dogajanja v samem ČZN mogoče najti še kak pomembnejši drobček na to temo. Najprej na sledove »afere« naletimo 8. novembra 1910, ko je bilo v zapisu razprave v odboru Zgodovinskega društva navedeno nezadovoljstvo nekaterih članov društva nad ČZN, ker ima ta premalo zgodovinskih in preveč jezikoslovnih razprav. O tem je poročal član odbora Karel Verstovšek in priporočil, naj se »po možnosti ozira odbor na to željo« (Društvena poročila 1911: 106). Že na naslednji (januarski) seji je sledila reakcija: Štrekljeva pismena odpoved odborništvu v Zgodovinskem društvu, ne pa tudi odpoved sodelovanju v reviji. Odbor je soglasno sprejel mnenje, da »so (Štrekljevi) spisi v marsikakem oziru dobro nadomeščali zgodovinske sestavke, zlasti "Elementi"⁵, in da so pridobili društvenemu ČZN velik ugled. Sklene se poslati g. dr. Štreklju pismeno zahvalo, da je odbor vedno čislal in priznaval veliko vrednost njegovih filoloških spisov.« Poleg tega so sklenili objaviti še nekaj pojasnil članom »o smereh Časopisa, o ocenah itd.« (Društvena poročila 1911: 115).

Taka Izjava je bila v resnici objavljena še v isti številki ČZN (1911: 119-120), v njej pa je odbor najprej nagovoril »nezadovoljne člane« zgodovinskega društva ter jih poučil, da je že ustanovni odbor društva z zgodovine razširil »delokrog na narodopisje, zgodovino slovenskega slovstva in slovensko jezikoslovje«, saj bi ob pomanjkanju »strokovnjaško izobraženih zgodovinarjev« ČZN pač ne uspel dobiti dovolj dopisovalcev. Ravno zaradi te širine je ČZN po mnenju odbora »pridobil velespoštovane učenjake kot sotrudnike in obenem dvignil število članov«, poleg tega pa so ravno filološki članki zagotovili strokovno odmevnost revije v tujini (Izjava 1911: 119-120).

⁵ Gre za Štrekljevo razpravo, objavljeno v ČZN 5 in 6/1908 oz. 1909, z naslovom: Slovenski elementi v besednem zakladu štajerskih Nemcev, ki je v znanstvenem svetu zbudila veliko zanimanja in odmevov. Na istem mestu lahko preberemo, da je razpravo »pohvalno ocenil berlinski profesor Aleksander Brückner, ki ga je prištevati najslavnejšim slavistom, v časopisu »Deutsche Erde« ter ji priznal izredno temeljitost in veliko imenitnost za slovensko in nemško jezikoslovje.« Poleg tega pa se pripravlja nemški prevod iste razprave »po želji slavnega germanista Fr. Klugeja« (cit. po ČZN 8/1911: 120).

Ob taki dikciji Izjave se pač zdi gotovo, da je opozicija "nezadovoljnih članov" društva, ki so tedaj skorajda v celoti financirali delovanje društva in izhajanje ČZN (!), v resnici obstajala in da kritika o prevelikem deležu jezikoslovnih oz. »nezgodovinskih« člankov ni bila zarota »mariborskega dela Odbora društva«, uperjena predvsem proti Štreklju in Kaspretu, kot je bila prikazana kasneje. Poleg tega je iz Izjave očitno, da je poleg "članske opozicije" obstajala še "strokovna opozicija" proti ČZN, ki je oporekala kvaliteto Časopisu nasploh. Nasproti tej se je odboru v Izjavi zdelo potrebno braniti kvaliteto ostalih objavljenih člankov (torej "nefiloloških") in zapisati: "Lahko pa rečemo, da se v našem glasilu nahajajo tudi "zgodovinski, slovstveni in narodopisni spisi, ki stoje na tako solidni podlagi, da jih noben pisatelj ne bo smel prezirati..." Nazadnje je v Izjavi vendarle navedeno, od kod prihaja ta "prezir" in omalovaževanje strokovnosti revije: "Da prav slovenski pisatelji često prezirajo naš časopis, tudi to ne moti odbora: naposled bo vendarle prodrla resnica." (Kovačič 1911: 119-120)

Odbor je tako v situaciji »med kladivom (članstvom) in nakovalom (strokovno kritiko)« storil vse, kar je bilo mogoče; nasproti »domači« članski opoziciji branil »nezgodovinske« in jezikoslovne članke kot potrebne in predvsem kvalitetne, nasproti »strokovni kritiki« pa branil »solidno podlago« vseh drugih prispevkov (tudi narodopisnih!). Štreklju, do tedaj najbolj eminentnemu sodelavcu ČZN, pa je poslal zahvalo za sodelovanje z zagotovilom o spoštovanju njegovih prispevkov. Vendar je kot dejstvo obveljalo mnenje, da je bilo zaradi teh dogodkov Štrekljevega nadaljnjega sodelovanja v reviji konec. Toda Štrekelj je po 18. 2. 1911, ko so mu omenjeno zahvalo poslali, v ČZN še sodeloval kot urednik Kūharjevega »Narodno blago vogerskij Slovincov« (izšlo v ČZN 1910, 1911, 1913 in 1914) in je za urejanje tudi prejel honorar društva najkasneje februarja 1912 (Društvena poročila 1912: 156). Iz drugih virov vemo, da je Štreklja že junija 1911 »vodenica vrgla na smrtno posteljo« in poslej do svoje smrti 7. julija 1912, razen občasnega urejanja zapuščine, ni mogel več delati (Murko, citiran po Kropelj 2001: 89). Njegovega sodelovanja v reviji bi bilo torej v vsakem primeru konec zaradi bolezni in kmalu nato smrti. Kritičen pregled dogajanja torej pokaže, da morda »afere Štrekelj« v zvezi s ČZN sploh ni bilo, vsekakor pa ni imela nobene zveze z odnosom ČZN do narodopisja.

V ČZN je odgovor na obtožbe iz omenjenih dveh nekrologov ob Kaspretovi smrti v Ljubljanskem zvonu (Dolenc 1920: 700-704) in Kaspretovi novoustanovljeni reviji Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino (ČJKZ let. 2/1920) napisal Fran Kovačič. V njem je najprej korektno navedel njegovo delo na področju zgodovine in uredniško vlogo pri ČZN, posebej pa poudaril, da je Kaspret imel redko srečo, "da je dobil pristop tudi v zasebne arhive raznih graščakov, kar ni vsakomur dano". V zaključku je Kovačič zapisal, da "spada Kaspret nedvomno med najboljše historičarje, kar smo jih Slovenci doslej imeli..." Vendar je Kovačič v nekrolog, najbrž proti veljavnim pietetnim navadam, vključil tudi tragične dogodke v Kaspretovi družini, ki so se končali z očetomorom, ki ga je tedaj že davnega leta 1870 zagrešil Antonov brat (Kovačič 1921: 128-129). Na obdolžitve, ki so bile naperjene predvsem proti njemu osebno, pa je obširno odgovoril v nadaljevanju nekrologa, kjer je odločno zavrnil kakršnokoli zaroto proti Štreklju, nato pa dokaj utemeljeno in dokumentirano s citiranjem zapisnikov društvenega odbora zavrnil še druge obdolžitve.

Narodopisje v ČZN - Fran Kovačič in Gabrijel Majcen

Podrobnejši pregled vseh objavljenih poročil o delovanju društva in člankov v prvih letnikih ČZN nas je prepričal, da je bila v doslej obravnavanih "oddaljenih

pregledih" vsekakor spregledovana »narodopisna vloga« mariborskih snovalcev ČZN, ki so leta 1903 ustanovili Zgodovinsko društvo, leta 1904 ustanovili še ČZN in ga nato v precejšnji meri tudi vodili, skupaj z graškim urednikom Kaspretom ter z delom na terenu (med društveniki) finančna omogočali izhajanje ČZN. Poglejmo si nekaj dejstev, ki to "krivico" nakazujejo.

V uvodu smo navedli, da je Murka na ustanovnem zboru ob ustanovitvi društva 18. marca 1903 odločilno prispeval, da sa v »delokrog« društva vnesli narodopisje, »ki prvotno ni bilo v načrtu« (Društvena poročila 1904: 102-103). Podrobnejši pregled poročil Zgodovinskega društva kaže, da so člani odbora kasneje kljub temu na narodopisje nekoliko pozabili. Na ustanovnem občnem zboru 28. maja 1903 je začasni predsednik Fran Kovačič govoril, da »poleg naravoslovja nadvladuje dandanes historična veda nekako vse druge panoge«, a se je pri tem skliceval na zgodovino, ki ne opisuje samo bojev in kraljev, ampak »zasleduje celotno kulturno, politično in gospodarsko žitje in bitje držav in narodov« (prav tam: 104). Ko je še isti dan Anton Kaspret na prvi seji odbora društva predložil program načrtovanega društvenega glasila, je v njem predvidel le izdajo »zgodovinskih člankov iz različnih strok in slojev, izdajo virov in bibliografij, društvena poročila in nazadnje »pregled zgodovinskih izkopin in najdb« (prav tam: 105). Na narodopisje pa niso pozabili na drugi seji odbora Zgodovinskega društva oktobra 1903, ko so sklenili izdati nekaj brošuric, v katerih bi objavili »kratek poljuden navod za zbiranje starinskih reči«; poleg »navoda« za zbiranje gradiva za krajevne kronike, za župnijske, dekanijske, za družinske in občinske arhive, za izkopavanje itd. so predvidevali tudi pisanje »navoda o narodopisni zbirki«. Kot zanimiva »slučajnost« navedimo, da je bil izbran za pisca »narodopisnega navoda« Gabrijel Majcen, ki je ravno na tej seji prvič postal član odbora društva, prej je bil le namestnik (prav tam 104-105).

Ka je leta 1904 v Mariboru izšel prvi snopič ČZN, je urednik Anton Kaspret v nepodpisani Predgovoru zapisal uredniški program ČZN, ki navaja: "Sedanji časi so mala ugodni zgodovinopisju... Zgodovinsko društvo naklepa vsestranski, pa strogo znanstveno razjašnjevati prošlost južne Štajerske in drugih notranje-avstrijskih dežel, ki so bile pod žezlom Habsburžanov... in vzbujati med rojaki zanimanje za zgodovinstvo. Bodi jim zgodovina minulih časov zrealo njih bodočnosti! Poleg zgodovine pa bo društvo gojila tudi slovensko narodopisje, zgodovina slovenskega slavstva in slovenska jezikoslovje ter vrh tega poročalo o izkopinah in starinah Južne Štajerske... Naše podjetje je torej eminentno patriotično; zato se nadejamo, da ga prijazna pozdravija slovenski rojaki in nemški sodeželjani." (Anton Kaspret ČZN 1904/1.1 / str. 5-6) Taka programska zasnova ČZN pač ne kaže posebne pozornosti da "gojenja narodopisja", kakršnega bi pričakovali glede na dejstvo, da je ČZN dobil svojo »narodopisno ime« predvsem zaradi vpliva graškega kroga oz. A. Kaspreta. Objavljen program nakazuje, da je bilo Kaspretu daleč najpomembnejše "zgodovinostvo", narodopisje pa postavljeno v isto vrsto z zgodovino slovenskega slovstva, slovenskega jezikoslovja in poročanja o "izkopinah in starinah" - današnje arheologije, ki jih urednik sicer omeni, ne nameni pa jim posebne programske vrstice.

Nasprotno pa so narodopisju posvečali vse več pozornosti v mariborskem delu odbora Zgodovinskega društva; decembra leta 1903 so npr. sklenili ustanoviti »zgodovinsko narodopisni in naravoslovni muzej za slovenska Štajersko« (Društvena poročila 1904: 107), leta 1903 in 1904 sta Gabriel Majcen in Fran Kovačič začelnjali večdnevne zgodovinsko - narodopisne - arheološke terenske raziskave v okolici Maribora (prav tam: 109 in 211), Gabriel Majcen pa je na svojih večkratnih izletih »natančno proučil krajevne in narodopisne razmere« v Skokah pri Mariboru itd. Na drugem občnem zboru Zgodovinskega društva oktobra 1904

je tajnik društva Fran Kovačič med najpomembnejše naloge društva (preiskati arhive, raziskati prazgodovinska in staroslovanska selišča, proučiti gospodarsko, versko, obrtno, umetniško, slovstveno zgodovino) enakovredno postavil tudi "narodopisni program" društva: "V narodopisu še čaka delavcev folkloristika, dijalektologija, ljudska psihologija, narodne noše in običaji, stavbinske posebnosti itd." (Kovačič: 1904: 214-215)

V tem kratkem programu pač manjkajo nekatera opozorila, ki jih lahko preberemo v krajšem zapisu Matije Murka in isti številki ČZN (1904: 209), ki svetuje, naj sodelavei ČZN vključijo v svoj narodopisni program opisovanje »kako narod živi, misli in čuti«, poleg "narodnega verovanja, narodnih šeg in navad" še vprašanja "kje, v kakih hišah in vaseh in kako živi narod, kaj in kako dela po starem in doma itd", prav tako opozorila na proučevanje sodobnosti, vseh slojev prebivalstva, na pomen zbiranja in objavljanja načrtov, fotografij in slik, »kajti pri mnogih rečeh izda podobica več nego najdaljši opis«. Kovačič najbrž vsa Murkova navodila v času 2. občnega zбора oktobra 1904 še ni mogel imeti v rokah, zato je zanimiva, da kljub nepopolnosti Kovačič v program narodopisja vključi dijalektologijo in "ljudsko psihologijo", ki v tistem času pač nista bila običajna sestavina "narodopisnega dela".

Sorazmerno samostojno »narodopisno držo« pa so pokazali mariborski odborniki Zgodovinskega društva leto kasneje. Na tretjem občnem zboru društva, ki je bil v Celju 22. oktobra 1905, je tajnik Kovačič ponovno poročal o "smotrih in delovanju Zgodovinskega društva", ki tokrat obsega le dve stroki: zgodovino in narodopis. Podrobneje predstavi le narodopisje, ki je tokrat (zagotovo tudi zaradi Murkovega opozarila iz leta 1904) bistveno obsežnejše. Brez dvoma »narodopisni program ČZN« iz leta 1905 predstavlja (vsaj v etnologiji) pomembno, a pozabljeno epizodo v odnosih med ČZN in "narodopisjem", ki bi moralo v zgodovini etnologije imeti svoje mesto, čeprav ga daslej noben pregled zgodovine etnologije ni omenjal... Tudi zato ne bo odveč, če ga citiram v celoti:

"Kar se tiče narodopisa, ki tudi spada v delokrog "Zg. dr.", se doslej ni moglo kaj posebneje storiti, ker je še pri nas v tem oziru premalo zanimanja. In vendar je ta stroka ravno za nas silno velike važnosti. Naše ljudstvo je treba proučevati, in ko spoznamo ljudsko dušo, se na podlagi teh rezultatov mora zasnovati dobro premišljena politična taktika, javna vzgoja, izobrazba in socialna organizacija. Ako naše slovensko ljudstvo primerjamo s Hrvati, Čehi, Nemei, Madžari in Italijani, opazimo, da pri nas (zlasti na Štajerskem) primeroma najhitreje gine narodna noša, narodna pesem in pripovedka, narodne šege in razne patriarhalne institucije. Češko ljudstvo je gotovo izmed prvih, kar se tiče izobrazbe, pa vendar se mnogo bolj drži svojih očetovskih običajev, slično Madžari in Italijani, naš človek pa postane kar čez noč v noši in običajih kozmopolit. Prav dobro so pa že etnografi opazili, da je opustitev narodne noše in domačih običajev v ozki zvezi z zatajevanjem narodnosti in celo vere.

Med germanskimi in romanskimi narodi je narodopisje že silno napredovalo, med Slovani so pa v tem oziru zlasti Čehi vzor. Pojdimo torej v šolo k Čelom in proučujmo svoje ljudstvo! Zanimati nas mora cel človek, opazovati moramo njegov tip, postavo, mišljenje in čutenje, pravne in нравne nazore, njegovo bivališče in delo, njegove igre in zabave, njegovo lepoticje, način življenja ob delavnikih in praznikih, zanimati nas mora vsaka vas, vsaka okolica, vsak okraj. Tako spoznamo sestavine narodove kulture ter njene solnčne in senčne strani. Ni se treba sramovati in prikrivati, če najdemo pri tem tudi tuje elemente, saj noben narod nima čisto samosvoje kulture, ki je občeloveško delo, ampak narodopisca zanima, kaj je kateri narod od svojega doprinesel k občni kulturi, od kod in po kateri poti je dobil tuje primese, kako si jih je asimiral. Za nas štajerske Slovence bi bilo na

primer sila zanimivo zbrati in popisati one elemente, v katerih se ob narodni meji ločijo Slovence od Nemcev, in kaj so dobili eni od drugih. Narodopis tudi nikakor ni mrtev predmet, ki bi zaniiral le teoretičnega strokovnjaka, inarveč je aktualne, praktične važnosti. (poudaril avtor – J.H.) Ako se eukrat zbero domači motivi v ornamentiki, pri pohištvu, stambah, obleki, orodju, i.t.d., tedaj bi bila dolžnost domačih obrtnikov in trgovcev te elemente uporabiti, ne pa utihotapljati uemških in angleških veči in tako uehote krušiti mozaik uarodnega življeuja. Naša duhovščina, učitelji, pravniki, zdravniki, i.t.d., ki po svoji službi mnogo občujejo z narodom, lahko brez velikega truda store mnogo za domači narodopis, kakor Čehi. Saj uuajo celo tlačeni Slovaki v Turčauskem Sv. Martiuu svoj narodopisni muzej in, kar je zanimivo, so zlasti slovaške dame mnogo storile na uarodopisnem polju.

Treba je lc nekoliko požrtvovalnosti in podjetnosti, pa bi se brez velikega truda dale tudi pri uas po češkem vzorcu prirediti krajevne razstavnice, oziroma zbirke, ki bi predstavljale uarodno življeuje večjih in manjših skupin, na primer Pohorje, Savijska dolina, Sloveuske govice, Murško polje, itd. iz teh razstavic in zbirk pa bi se dal napraviti južno-štajerski narodopisni muzej (poudarjeno v originalu).” (Kovačič 1905: 185-186)

Vsekakor je na koncipiranje Kovačičevega teksta iz leta 1905 očitno vplival tudi najpomembnejši Murkov spis iz leta 1896 in tam navedenih “Naukov za Slovence” (1896: 132-137) Vpliv slutimo v omembah v slogu “učimo se od čehoslovnanov”, v omembah zbirateljskega dela lokalne “narodne inteligence” in seveda v omembi narodopisnih “razstavic”, ki potem končno prerastejo v “narodopisni muzej”. V zvezi s pojmovanjem “narodopisa” pa se zdi najpomembnejše Kovačičevo pojmovanje “narodopisja” v dokaj antropološki različici, ki odseva v trditvi: “zanimati nas mora cel človek, opazovati moramo njegov tip, postavo, mišljenje”. Matija Murko podobno zanimanje definira kot zanimanje za “vse telesne lastnosti (velikost, širokost, teža, oblika glav, harva las, oči itd.) in zanimive tipe” (Murko 1896: 78).

Natančnejša primerjava pa bi najbrž pokazala, da pri Kovačiču ni šlo samo za mehanično prepisovanje, ampak tudi za samostojnejše poglede na narodopisje. Tako Kovačič vedi pripisuje določen pomen tudi na področju »politične taktike, javne vzgoje, socialne organizacije« ipd., kar vsekakor bolj spominja na Antuna Radića in njegovo pojmovanje etnologije kot »socialne znanosti«, kot pa na Matija Murka (cit. po Kremenšek: 1983: 73). Po drugi strani niso izvzeti drugi mogoči vplivi, saj se je navsezadnje Kovačič z narodopisjem srečeval že kot mlad bogoslovec in od leta 1890 dalje v Slovenskem gospodarju objavljaj »narodopisno blago«. Njegovo zanimanje za narodopisje se je obnovilo, ko se je kot kaplan v Spodnji Polskavi in Studenicah skušal »seznaniti s krajevnimi prilikami s spoznavanjem preteklosti in sedanosti obeh krajev« (Baš 1939: 5-6). Leta 1906 je v ČZN izšla tudi Kovačičeva krajša, a dragocena in povsem izvirna narodopisna razprava »Muža in mužanje«.

Najpomembnejše samostojno Kovačičevo »narodopisno podjetje« pa se mi zdi njegovo zavzemanje za »južno-štajerski narodopisni muzej«, ki je bilo v etnologiji povsem prezrto. Deloma najbrž zato, ker ideje Kovačič ni nadrobneje predstavil in se tudi kasneje v Kovačičevih spisih ali v zapisnikih in dokumentih Zgodovinskega društva ni več pojavila. Zato pa se je pred tem (1903 in 1904) in kasneje veliko govorilo in pisalo o ustanovitvi »zgodovinsko, narodopisnega in naravoslovnega muzeja za slovensko Štajersko« (Društvena poročila 1904: 107) ali »spodnještajerskega narodnega muzeja«, kakor so ga ob otvoritvi leta 1909 zares uradno imenovali. Iz kasnejših poročil Frana Kovačiča pa vendar sklepamo, da je imel prvotno zares v mislih poleg društvenega “narodnega muzeja” tudi

“narodopisni muzej”; tako je ob poročanju o ogledu “kmetskega muzeja v Št. Lambertu” in graškega narodopisnega muzeja pripomnil, da “radi pomanjkanja primernih prostorov” odbor zgodovinskega društva v pogledu ustanovitve tega muzeja ni mogel ničesar ukreniti (Društveni glasnik 1918: 128). Navedeno se na narodni muzej seveda ne more nanašati, saj je ta v tem času že več kot desetletje deloval za javnost. Poleg tega Kovačičevo zavzemanje za južnoštajerski narodopisni muzej nakazuje veliko »muzejsko dinamiko« slovenske štajerske prestolnice, v kateri so od začetka 20. stoletja delovali kar trije muzeji (škofijski, narodni in »nemški muzej« Muzejskega društva), leta 1918 pa se je temu pridružila tudi še pobuda Zgodovinskega društva, ki je “bilo med prvimi, ki je sprožilo misel in izdalo poziv za vojni muzej”. Vendar je bil odziv tako slab, da so misel kasneje opustili (Društveno poročilo 1918: 130).

Tudi ob opisovanju slovaškega narodnega muzeja v sv. Martinu leta 1907 Kovačič ni mogel skriti navdušenja nad narodopisnim delom slovaškega muzeja, ki sicer obsega »geološko, prazgodovinsko, zgodovinsko, narodopisno in naravoslovno zbirko«. Iz vtisov, ki jih je dobil v tem muzeju Kovačič, obširneje opiše le, »kako zanimivo (se) predstavljajo razni predmeti in leseni izdelki življenje slovaških pastirjev! Tu vidiš v miniaturo slovaško kmetsko hišo, tam ti lesene figure predstavljajo, kako Slovak pripravlja mleko in sir, tam zopet vidiš kosce, predice s kolovratom in motovilom, tkalce s krosni (tudi Slovak ima krosná). Jako zanimivi so narodni kroji, vezivo in pletivo.« (Kovačič 1907: 235) Podoba vseh drugih muzejskih zbirk slovaškega narodnega muzeja je ob narodopisni zbirki očitno zbledela.

Ideja narodopisnega muzeja zagotovo sodi tudi v kontekst Kovačičeve izjemno široke zasnove zgodovinskega društva, ki je likratni z društvom začelo ustanavljati tudi svojo strokovno publikacijo, muzej, knjižnico in arhiv. Pobude za uresničevanje take zasnove po Baševem mnenju izvirajo predvsem iz Kovačičevih lastnih pogledov in korespondence s splitskim Franom Buličem, ki je imel pomembno vlogo v organizaciji arheologije in muzejskega dela v Splitu v tistem času (Baš 1939: 11). Pobude za narodopisni muzej pa je najbrž treba deloma pripisati Murkovemu narodopisnemu programu iz leta 1896, deloma pa tudi navdušenju nad narodopisnim delom slovaškega narodnega muzeja v Sv. Martinu (Kovačič 1907: 233-36).

Ideja Južnoštajerskega narodopisnega muzeja se je potem očitno iztekla v splošnem narodnem muzeju, ki pa je imel zelo močan narodopisni oddelek. Le tega sta postavila prav Fran Kovačič in Gabriel Majcen, ki sta očitno v Mariboru imela največ posluha za narodopisje. Zanimivo pa je pri tem omeniti, da je mariborski Narodni muzej že ob otvoritvi imel tudi najbolj natančno definirano svoje poslanstvo med vsemi muzeji, ki so tedaj obstajali pri nas. Tudi tega je ob otvoritvenem govoru posebej poudaril Fran Kovačič (1909: 114-115), ki se mu je zdelo najpomembnejša delitev poslanstva (“namen”) muzeja na: “strogo znanstveni za specialiste” in “praktični (namen) za ljudsko izobrazbo in vzgojo.” Posebej natančno je Kovačič nato v otvoritvenem govoru obdelal predvsem ta “praktični namen” muzeja in poudaril, da je: “domoznanstvo, poznavanje domače zgodovine, zemlje in ljudstva eden najvažnejših činiteljev ljudske izobrazbe”, prav k tovrstni izobrazbi pa “veliko pomaga” muzej, ker »nazorno predočuje preteklost in sedanjost naroda in zemlje; vzbuja narodno samozavest in ponos in s tem moralčno moč naroda; goji estetiški čut ljudstva, uči ceniti starine in umetnine, ki se mnogokrat vandalsko razdevajo vsled pomanjkanja historično estetiškega čuta; naposled je velikega pomena za omikance, ki naj bi bili voditelji in vzgojitelji ljudstva.” (Kovačič 1909: 114) Kovačič nato še posebej poudari, da zbiranje in raziskovanje “domačih starin” in “narodopisnih posebnosti” nudi “mnogo hvaležnega pozitiv-

nega dela, daje priložnost spoznavati ljudstvo, ceniti njegove šege, zbližuje in vzbuja inteligentne moči", ki bi se sicer zgubil v "strastnem razdiravnem delu" - pri čemer najbrž misli na takratno usodno politično razcepljenost...

Še bolj samostojen poseg mariborskega kroga odbornikov Zgodovinskega društva na področje narodopisja pa kaže delo Gabriela Majena, ki smo ga že omenili. Leta 1904 je Majcen dobil nalogo napisati knjižico z navodili za zbiranje narodopisnega blaga - »navod o narodopisni zbirki« - s katerimi bi na tem področju lahko marsikaj postorili tudi laiki. Njegov dokaj obsežni spis (124 strani rokopisa!) je bil pripravljen v letu 1906 in odbor Zgodovinskega društva je na seji 31. oktobra tega leta odločil, da se »spis o nabiranju narodopisnega blaga sprejme in sklene v tej zadevi stopiti v dogovor s Slov. Matico« (Kovačič 1906: 225). Dogovor z Matico se je potem očitno iztekel tako, da je Majenovo delo ocenil Karel Štrekelj, ki je seveda tudi bil odbornik Zgodovinskega društva, vendar na seje v Maribor skorajda ni prihajal. Razlog za Štrekljevo dodatno recenzijo je bil najbrž v tem, da je Štrekelj že leta 1903 želel sestaviti "navodila, kako je zbirati narodno blago, vse to kar se danes imenuje folklore. Vsi drugi narodi imajo že take navode, edini mi, ne!" Tak "navod" naj bi izšel pri Slovenski matici, bil približno tako obsežen, kot je bila Radičeva "Osnova za sabiranje i proučavanje grade o narodnom životu", medtem ko naj bi vsebinsko upoštevali druga podobna navodila, zlasti angleška "George Laurencea Gomme-a" (iz pisma Luki Pintarju 12.8. 1903, cit. po Kropelj 2001: 72-73).

Štrekljeva ocena Majenovega dela je že vzbudila nekaj pozornosti raziskovalcev, ki so koncept Štrekljevega pisma Majcnu (iz decembra oz. januarja 1906 ali 1907) našli v Štrekljevi korespondenci v Pokrajinskem arhivu v Mariboru in ga skorajda v celoti objavili; »predvsem zaradi Štrekljeve definicije folklore, ki jo je enačil z narodopisjem oz. etnografijo«, prav tako pa tudi zaradi dokaj podrobne delitve predmetnega obsega narodopisja (»po vzoru Zawilinskega«), ki jo je Štrekelj predlagal Majcnu kot mnogo bolj primerno (Kropelj 1990: 266, ista 2001: 80-82).

Toda v Majenovi zapuščini je ohranjeno originalno Štrekljevo pismo, datirano 5. januarja leta 1907, (Štrekelj-Majcen: 5. jan 1907), ki se od zgoraj omenjenega koncepta razlikuje v nekaj poudarkih, vsekakor pa toliko, da bi veljalo razlike ob priložnosti podrobneje proučiti. Predvsem v originalnem pismu Štrekelj preko avtorja-Majena Zgodovinskemu društvu odločno odsvetuje tisk Majenovega navoda: "Vaše navodilo za etnografično popisovanje našega naroda ... zdi se mi v mnogočem pomanjkljivo, da ga takega ne morem priporočiti zgodovinskemu društvu v natisek«. Štrekelj meni, da se »zlasti premalo ozira na duševno stran predmeta«, »popolnoma pomanjkljiv je oddelek o jeziku«, razdelitev snovi se mu zdi »premalo pregledna« itd. Prav tako Štrekelj Majena pouči, da »narodopisje ali etnografija v zmislu nemškega izraza 'Volkskunde' (folklore) (v razliko od etnologije = narodoznanstva) se ozira namreč bolj na mišljenje in verovanje, na običaje in pripovedi človeka ali naroda brez kulture ali pod uplivom kulture, kakor pa na unanje stvari, ki jih je jemati v poštev le v toliko, v kolikor so prvemu v podstavo in služijo v njega razumevanje.«

Toda v Majenovi zapuščini je ohranjen tudi koncept kritiziranih »navodil za etnografično popisovanje našega naroda« s Štrekljevimi popravki in dostavki vred (PAM: Majcen 1907). Ta navodila pa v resnici predstavlja nepričakovano presenečenje, ki bi zaslužilo nadrobnejšo analizo, morda pa celo objavo v celoti, ki jo je Karel Štrekelj pred skoraj stoletjem tako odločno zavrnil. Ob tem mimogrede povejmo, da je leta 1919 objavo Majenovega rokopisa, ob upoštevanju Štrekljevega mnenja, ponovno odsvetoval dr. Josip Tomišek. In vendar že bežen pogled na vsebino Majenovih vprašalnic pokaže, da gre za obsežno delo, ki obsega

124 rokopisnih strani; vprašalnice so razdeljene na 25 tematskih sklopov s skupaj skoraj 1000 vprašanji, med katerimi so nekatera tudi precej kompleksna in večsah vsebujejo tudi po deset in več podvprašanj:

- I. Kratek prirodoznanski in biološki opis kraja z ozirom na narodopisje
- II. Opis prebivalstva
- III. Človek v raznih dobah
- IV. Obitelj in žlahta
- V. Nekrvna žlahta
- VI. Družina in življenje v njej
- VII. Sosedstvo, prijateljstvo in občevanje sploh
- VIII. Posameznik kot ud občine, župnije, pokrajine, dežele, države, rodu slovenskega, naroda slovanskega, razmerje do duhovne in posvetne gosposke
- IX. Pravo
- X. Stanovanje
- XI. Hrana
- XII. Obleka in nakit
- XIII. Ogenj in svečava
- XIV. Red in snaga
- XV. Skrb za lepoto telesa
- XVI. Zdravje, bolezen in vračništvo
- XVII. Imovitost in revščina, blagostanje in nadloga
- XVIII. Delo
- XIX. Izobrazba
- XX. Počitek
- XXI. Zabava
- XXII. Ohlok leta in prazniki
- XXIII. Poezija v vezani in nevezani besedi
- XXIV. Modrovanje
- XXV. Slutnje, prorokovanje, čaravanje, bajeslovje

Taka tematska in vsebinska razdelitev poglavij v Majenovem narodopisju se zdi za tisti čas mnogo bolj inovativna kot »folkloristično« obarvano narodopisje oz. etnografija, ki jo je Majenu hotel vsiliti Štrekelj. Majcen po uvodnih poglavjih začenja s skoraj 400 vprašanji s področja družbene kulture, nadaljuje s 350 vprašanji s področja snovne kulture in konča s 150 vprašanji s področja duhovne kulture. Opazen je tudi Majenov nenavadno izostren socialni čut za življenje njegovih sodobnikov, ki ga kaže npr. vprašanje: »Koliko zemlje je treba, da preživi družina 4, 5, ... glav«, Tudi 18. poglavje vprašanj sprašuje po revščini in blagostanju in se sprašuje po sočutju z bližnjimi, holnimi, slaboumnimi, berači itd. Pri mnogih vprašanjih pa je Majcen mnogo bolj pozoren, kot je bilo za tisti čas običajno, do spolne razlike in pri večini vprašanj ne pozabi povprašati, kaj o temi splošno mislijo moški, ženske, otroci... Eno od začetnih poglavij vprašalnic pa govori tudi o morali in obsega 27 kompleksnih vprašanj s področja »sramožljivosti«, odnosov med spoloma, vprašanja o predzakonskih spolnih odnosih, »divjih zakonih«, prešuštvu itn.

Vsekakor ho natančna analiza Majenovih vprašalnic in Štrekljevih popravkov lahko dala zanimiv in dragocen vpogled v pojmovanje narodopisja pri enem in drugem. Nekateri Štrekljevi popravki Majenovega večsah res okornega jezikovnega sloga kažejo, da sta Štrekelj in Majcen imela pred očmi vsak »svoje« narodopisje. Tako je Majcen v uvodu npr. zapisal: »Narodopisna veda je potemtakem narodu močan vrelec iz kojega more zajemati brez konca, da se po njem pomlaja.

Spoznave, ki mu jih daje narodopisje drugih narodov pa mu končno tudi odprejo oči, da motri narode v pravilni luči, da jih uvaža po zaslugi, spoštuje ter ljubi s srcem obsegajočim vse človeštvo.» (Majcen 1907: 5) Štrekelj je to »vsečloveško potezo« Majcnovega narodopisja izbrisal.

Ob vsem zapisanem lahko le odkrito obžalujemo, da je Štrekljeva intervencija preprečila izdajo Majcnovih vprašalnic, ki bi morda lahko v marsičem predrugačile razvoj etnologije pri nas. Vsekakor pa bo treba še raziskati vprašanje njegove originalnosti in vplivov; Majcen se sicer na prvi pogled deloma zgleduje po Antunu Radiću (Radić 1936: 17-82), deloma pa tudi po Raimundu F. Kaindlu, kolikor njegovo »Volkskunde« poznamo iz Steletovih in Westrovih prikazov (Wester 1905-6: 24 in Stele 1906/1985: 130). Vendar pa nekatere poteze Majcnovih navodil kažejo še druge prvine, ki jih bo treba še raziskati. Vsekakor pa Kovačičevo in Majcnovo narodopisno delo ob ČZN in zanj v začetku 20. stoletja odpira tudi vprašanje morebitnih vplivov na kasnejše etnološke koncepte v ČZN in v mariborskem muzeju.

Ob koncu sklenimo, da je v (in ob) ČZN - zlasti v njegovih zgodnjih letnikih - potekal edini resen in uspešen poskus uresničitve Murkovega narodopisnega programa, ki je v nekaterih pogledih ubiral tudi samostojnejša pota, zlasti tudi pri "tradiciji muzejske misli", ki tudi izhaja iz Murkovega programa iz leta 1896. Tedanja in tudi kasnejša narodopisna in muzeološka vloga ČZN je bila doslej močno podcenjena in jo bo ob novih temeljitejših raziskavah zagotovo še treba na novo ocenjevati in vrednotiti.

Viri in literatura

- Baš, Angelos
2002 'Izjava o muzejskem delu Franja Baša.' Neobjavljeni intervju: zapisal Jože Hudales.
Baš, Franjo
1939 'Prelat dr. Fran Kovičič.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 34/1-2: 1-39.
1949 'Etnografske razstave v Pokrajnskem muzeju v Mariboru.' *Slovenski etnograf* 2:116-121
- 1984 *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju: Izbrani etnološki spisi*. Ljubljana: Slovenska matica.
Brčić, Vladimir
1979 'Beseda o treh jubilejih.' *Časopis za zgodovino in narodopisje n.v.* 1. 15(50)/1979: 7-11.
Dolenc, Metod
1920 'Prof. Anton Kaspert.' *Ljubljanski zvon* 1. 40: 700-704.
Doni in svet
1905 'O Slovenskem Štajerju v jožefinski dobi. Prorobil dr. Fran Ilešič'. Knjižno poročilo o ponatistih iz ČZN. *Doni in svet* 1. 18/1905: 375.
1906 'Krcni na Spodnjem Štajerskem.' Knjižno poročilo. *Doni in svet* let. 19/1906: 441.
1906 'Zgodovinske knjižice. Pruzgodovinske izkopine - 2. zvezek.' Knjižno poročilo. *Doni in svet* let. 19/1906: 502
- Društveni glasnik
1919 'Društveni glasnik.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 14: 128-133.
1921 'Društveni glasnik.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 16/2: 121-127 in 135-136.
1923 'Društveni glasnik.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 18: 60-64 in 121-136.
1924 'Društveni glasnik.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 19: 46-48 in 127-128.
1925 'Društveni glasnik.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 20: 105-112.
Glazer, Janko
1926 'Sotrudniki in njih spisi.' V: *Kazalo k časopisu za zgodovino in narodopisje 1-20*. Maribor: Zgodovinska društva. Str. 16-88.
1927 'Pregled etnografskih članaka u glasilu "Zgodovinskega društva v Mariboru". *Glasnik etnografskega muzeja u Beogradu* 1927: 83-85. (Navajam po Glazer 1993: 624-626)
1928 'Studijska knjižnica v Mariboru: Zgodovina njenega nastanka.' 23/1928: 191-216. (Navajam po Glazer 1993: 727-750)
1967 'Franjo Baš in časopis za zgodovino in narodopisje.' *Časopis za zgodovino in narodopisje n.v.* 3(38): b.u.s. (5-6).

- 1993 *Razprave, članki, ocene*. Izbral, uredil in opombe Viktor Vrbnjak. Maribor: Založba Obzorja.
- Hartman, Bruno
1979 'Mnenja o našem časopisu.' *Časopis za zgodovino in narodopisje n.v.* 1. 15(50)/1979 : 12-14.
- Janša Zorn, Olga
1996 *Historično društvo za Krausko*. Ljubljana: Modrijan založba.
- Jovan, Janko
1903, 1904 in 1905 'Domači obrti na Kranjskem.' *Dom in svet* 16: 288-291, 350-54, 414-17, 476-80, 541-44, 611-16, 675-78, 750-53, let. 17: 422-26, 616-19 in let. 18: 40-43, 492-95.
- Kaspret, Anton
1904 'Predgovor'. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1 1-2.
Kazalo k ČZN
1926 *Kazalo k časopisu za zgodovino in narodopisje I-XX*. Maribor: Zgodovinsko društvo.
Kotnik, France
1906 'O slovenski kmetijski hiši.' *Dom in svet* 19: 754-75
1912 'Nekaj ertic o slovenskih pasijonskih igrah na Koroškem.' *Dom in svet* 20: 11-17.
1944 'Pregled slovenskega narodopisja.' V: *Narodopisje Slovencev*. 1.del, Rajko Ložar, ur. Ljubljana. Narodna tiskarna. Str 21-52.
- Kovačič, Fran:
1904 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1: 120-110 in 211-216.
1905 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2: 179-184.
1906 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 3: 110-112, 225.
1907 'Slovaški narodni muzej.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 4. 233-236.
1909 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 6: 111-115.
1911 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 8: 106-121.
1912 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 9: 144-158.
1913 'Društvena poročila.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10: 54-57, 164-167.
1921 'Nekrolog: Anton Kaspret.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 16/2: 128-134.
1926 "Časopis" in "Zgodovinsko društvo" Nekaj doneskov k njuni zgodovini.' V: *Kazalo k časopisu za zgodovino in narodopisje I-20*. Maribor: Zgodovinsko društvo. Str. 3-12.
- Kremenšek, Slavko
1978 'Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli.' V: *Pogledi na etnologijo*. Slavko Kremenšek in Angelos Baš, strok redakeja. Ljubljana: Partizanska knjiga. Str. 9 - 65.
1980 'Veda' Razvoj etnološke misli.' V: *Slovensko ljudsko izročilo*. Ur. Angelos Baš. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str 9 - 17.
1983 *Etnološki razgledi in dileme*. 1. del. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kos, Stanislav
1965 *Bibliografsko kazalo Časopisa za zgodovino in narodopisje 21-35 (1926-1940)*. Priloga k ČZN n.v. 2(37)/1966
1966
1982 *Bibliografsko kazalo ČZN 1965-1979*. Posebna številka ČZN n.v. 18(53)/1982 št.1
Kropej, Monika
1988 'Karci Štrekelj in njegova narodopisna zapuščina.' Neobjavljena magistrska naloga. Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo: Ljubljana.
- 1990 'K poznavanju Štrekljeve etnološke usmeritve.' *Traditiones* 19: 261-268.
1995 'Štrekljeva rokopisa predavanj "Slovenske starožitnosti" in "Slovenska etnografija." V: *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*: Rajko Muršič in Mojca Ramšak, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 22-29.
- 2001 *Karci Štrekely: Iz vrclicev besedne ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kuret, Niko
1972 '75-letnica prvega slovenskega narodopisnega programa.' *Traditiones* 1/1972: 22-26.
Leskovec, Antoša
1979 'Časopis za zgodovino in narodopisje 1(1904) - 35(1940) Nova vrsta 1=36(1965) - 15=50(1979).' *Časopis za zgodovino in narodopisje n.v.* 1. 15(50)/1979: 15-26.
1994 'Maribor za časa ustanavljanja Zgodovinskega društva v zrcalu svojih časnikov.' *Časopis za zgodovino in narodopisje n.v.* 1. 30(65)/1994: 189-206.
- Letno poročilo muzejskega društva v Ptuj
1920 'Letno poročilo muzejskega društva v Ptuj za leto 1919/20.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 16/2: 126-127.
- Majcen, Gabriel
1907 'Kaj in kakšnega pomena je narodopisje.' Rokopis v Pokrajinskem arhivu Maribor, Fond Gabriel Majcen, skatla 4, mapa 2, ovoj: Rokopisni sestav vprašanj za zbiranje etnografskih podatkov. Str. 124.
- Murko, Matija
1896 'Narodopisna razstava češkoslovenska v Pragi l. 1895.' *Letopis matice Slovenske*. L. 1896: 75-137

- 1904 'Vid Habjanič: Frjanovo: Narodni običaj na Murskom polju.' /Književno poročilo: narodopisni/ *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1: 208-210.
- 1962 *Izbrana dela*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Muršič, Rajko
- 1995 'Oddaljeni pogledi na praplite etnološke samorefleksije: etnološki raziskovalni programi.' V: *Razvoj slovenske etnologije od Strekčja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Rajko Muršič in Mijca Ramsak, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 147-154
- Novak, Vilku
- 1960 *Slovenska ljudska kultura: Opis*. Ljubljana: Državna založba Slovenije
- 1977 'Etnologija v časopisu za zgodovino in narodopisje.' *ČZN* n. v. 13(48)/1977. str. 265-273.
- 1981 'Prizrti spis Vinka R Klma n Slovincih.' *Traditiones* 10-12/1981-83. 165-172
- 1984a 'Etnološki deli Stanka Vurnika.' *Traditiones* 10-12/1981-83. 173-189
- 1984b 'Prilaganje Stanka Vurnika n ljudski umetnosti.' *Traditiones* 13/1984. 127-135
- 1986 *Raziskovalni slovenskega župljana*. Ljubljana: Cankarjeva založba
- Oman, Dyago
- 1999 'Oh šestdesetletnici muzijskih zbirk v prostornih mariborskega mestnega gradu.' *Argu* 1. 42 št 1/1999. 9-17
- Petrk, Tine
- 1996 'Dr. Josip Mal in muzejstvo.' V: *Malov zbornik*. Ur. Bojan Čas in dr. Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni center SAZU
- Rogelj Škafar, Bojana
- 1993 *Slovenski etnografski muzej: Spričevalski in h. delni skazi pristor*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej
- 1995 'Slovenski etnografski muzej od ustanovitve do danes.' V: Rajko Muršič in Mijca Ramsak, ur.: *Razvoj slovenske etnologije od Strekčja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Zbornik prispevkov s kongresa Ljubljana, Cankarjev dom, 24.-27. oktober 1995. Slovensko etnološko društvo: Ljubljana. str. 213-220
- Simonič, Franc
- 1903 *Starinska bibliografija: Knjige, I. del*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Slavica Gradišnik, Ingrid
- 2000 *Etnologija na Slovenskem: Misl čevni narodopisju in etnologije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Stavbar, Vlasta
- 1997 'Oh 130-letnici nastava nekdanjega urednika ČZN dr. Frana Kovačiča.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 1. 33(68)/1997
- Stele, Franer
- 1906(1985) 'Predavanje o narodopisnem zbirateljskem delu.' *Traditiones* 14/1985: 128-134.
- Šmid, Walter
- 1906 'Kranjska narodna umetnost na dunajski razstavi.' *Slovan* 1. 4/1905-06: 168-173.
- Štrekelj, Karl - Gabriel Majcen
- 1907 PAM, Fmd Gabriel Majcen, škatla 4, mapa 2, nvnj. Acton f.d. Sammeln Slov. Volkslieder.
- Pismo Štrekelj - Majcen, Grader: 5. jan. 1907
- Vjpr, Ignacij
- 1979 'Spremna beseda ul vstopu v drugi pulovici stoletja.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 1. 15(50): 1979: 5-6.
- Vrbnjak, Viktor
- 1978 'Prispevek k zgodovinpisju na slovenskem Štajerskem.' *Zgodovinsko društvo v Mariboru* 1903 - 1978. 75. let. Ur. Viktor Vrbnjak s sod. Vasje Sterleta. Maribor: Zgodovinsko društvo. Str. 5-27.
- 1996 'Štiki Josipa Mala z zgodovinarji Maribura.' V: *Malov zbornik*. Ur. Bojan Čas in dr. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU
- Wester, Jnsip
- 1906 'Slovenske končnice in folklor.' *Slovan* 1. 4/1905-06. 22-25.
- Znidarič, Marjan
- 1994 'Častitljivi jubilej: Oh 90-letnici izhajanja Časopisa za zgodovino in narodopisje.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 1. 30(65)/1994. 3-9

Jože Hudales

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE (ČZN) (THE JOURNAL FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY)

Summary

The author treats some thus far void assessments of the treatment ethnography in the first year volumes of ČZN, for which it was characteristic that, though acknowledging that the Časopis za zgodovino in narodopisje was at its inception, the first professional journal, which was to have (at least by title) treated ethnography, but at the same time the assessment prevailed simultaneously that ethnography was in the writings in ČZN neglected. Already at the watchful reading and comparison of the said assessments, the author finds that these were biased, as summarise the critical stand only the critical stand of founding fathers of the journal as to their own work and later criticisms of ČZN, which huilt their critical stance as towards some journal. Beside this, from the analyses of the same authors it is discernible that the situation was worse in other professional journal of the same period. The role of ČZN in the development of Slovenian ethnology should be rather more visible and relevant, than was considered thus far.

The authors further, from published materials, partly also from archival sources, details in more detail completely overlooked ethnographic work of two Maribor board members of the Historical Society and of collaborators of Fran Kovačič and Galužel Majeen. He finds that their ethnographic work represented in ČZN and with ČZN, particularly during its early years, the only serious and successful attempt of achievement of Murko's ethnographic programme. On the other hand, they had both evolved also independently, particularly as to Kovačič's work on «the tradition of museal thought» in Maribor, but primarily in Majeen's drafting of ethnographic questionnaires, which were to vitalise, by their issuing, ethnographic work of members of the Historical Society. From questionnaires, a very up-to-date view as to ethnography, as could not have been asserted decades further in our environment. The then and later ethnographic and museological role of ČZN was, thus, much underestimated and it will be, at new and more fundamental research, certainly assessed and evaluated anew.

AGRARNA REFORMA IN NEKATERI SOCIALNI PROBLEMI MED SVETOVNIMA VOJNAMA NA PTUJSKEM OBMOČJU

Ljubica Šuligoj*

UDK 332.26.025.87(497.4 Ptuj)"1918/1941"

ŠULIGOJ Ljubica: Agrarana reforma in nekateri socialni problemi med svetovnimi vojnami na ptujskem območju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 49-61, 22 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica predstavlja socialno-ekonomske razmere, probleme reševanja agrarne reforme in zadolževanja ter izpostavlja zemljiško-posesedniško strukturo na ptujskem podeželju med obema vojnami.

UDC 332.26.025.87(497.4 Ptuj)"1918/1941"

ŠULIGOJ Ljubica: Agrarian Reform and Some Social Problems Between the World Wars in the Ptuj Area. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 49-61, 22 notes

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The authoress presents the socio-economic conditions, problems of resolving the agrarian reform and debt taking, underscoring the land-possession structure in the Ptuj rural area between the two wars

Agrarna reforma, ki je bila sicer uvedena januarja 1919 in so ji sledile še mnoge dopolnilne odredbe, je dobila svojo končno zakonsko podlago šele z Zakonom o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih 19. junija 1931 in s spremembami 24. junija 1933. Večkratne zakonske spremembe o agrarni reformi so v bistvu le zmanjševale število veleposestnikov. Tako je po zakonu leta 1931 agrarna refor-

* Dr. Ljubica Šuligoj, docentka, Pedagoška fakulteta Maribor, v pokoju, SI - 2250 Ptuj.

ma zajela tiste, ki so imeli nad 75 ha obdelovalne zemlje ali nad tisoč ha gozda. Glede na slovenske agrarne površine zakonodaja ni bila primerna. Obdelovalna zemlja se je podeljevala individualno, posameznim kmečkim družinam. Majhni kosi razpoložljive zemlje niso zadostili potrebam velikega števila agrarnih interesentov. V povprečju jim je bilo na voljo nekaj nad oral zemlje (0,66 ha). Zakonsko so razpoložljivo zemljo podeljevali agrarni odbori. Iz Občinskega agrarnega odbora v Ptujju so bili npr leta 1922 izločeni tisti lastniki zemlje, ki so jo obdelovali z najeto delovno silo ali jo imeli v zakupu, pa tudi trgovci, obrtniki in industrijci, če jim kmetijstvo ni bilo glavni posel.¹

Spreminjanje in dopolnjevanje zakonskih določil o agrarni reformi ter pravedanje veleposestnikov zaradi odtujitve še tako majhnih parcel je imelo za posledico, da so se razlastitveni postopki v ptujskem političnem okraju vlekli do leta 1940.

Zakon o agrarni reformi je v okraju zajel sedem veleposestnikov, med katerimi je bilo pet nemških lastnikov. Vseh sedem veleposestnikov je imelo okoli 4200 ha ali dobrih 7% vseh kmetijskih površin, od katerih pa je bilo 1170 ha (2,0%) zemljišč v cerkveni lasti.

Na ptujskem območju so le maloštevilni veleposestniki premogli sto in več hektarjev zemlje, sicer pa je bila polovica obdelovalne zemlje v rokah malih kmetov. Tipična zemljiškoposestniška struktura v okraju je kazala na veliko razdrobljenost posesti. Podatki za leto 1937 kažejo, da je bilo v okraju (glede na stanje prebivalstva leta 1931) 11,5 % posestnikov, 6,6 % kočarjev ter 3,1 % najemnikov - skupno 21,2 % ljudi, ki so bili navezani na kmetijstvo. Če bi ob njih upoštevali še njihove družinske člane, ugotovimo, da je živelo na ptujskem območju nad 83% prebivalstva od kmetijske proizvodnje (slovensko povprečje 60,3 %). Še največ je bilo majhnih kmetovalcev (53,5 %), ki so imeli od 2 do 5 ha zemlje (na Slovenskem 57 %). V okraju je bila sicer dobro zastopana posest od 5 do 10 ha zemlje, toda za te srednje kmete, zlasti iz pasivnih območij (Slovenske gorice), ugotavljamo, da so bili odrezani od tržišč in da so nenehno živeli v strahu pred popolnim propadom. Bremenili so jih dolgovi in skrb za številne družine. Tem huje je bilo za kočarje (želarje) in viničarje z manj kot 2 ha zemlje, ki so kot težaki morali delati tudi na zemlji svojih "gospodov". Čez 480 družin ali nekaj manj od 10 tisoč ljudi z manj kot 2 ha zemlje je bilo namreč odvisno od volje posestnikov. Podobno velja za najemnike, ki so se pod določenimi pogoji vezali na posestnika in se preživljali na kosu zemlje. V ptujskem okraju pa je bilo brez zemlje 1,8 % poljedelskih delavcev, ki so za kakršnokoli ceno iskali zaslužek pri premožnem kmetu, veleposestniku ali kje drugje.²

¹ ZAP, MOP šk.254, spis 974/14-1922 Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 339

² ZAP, MOP šk.262, spis 700; šk.271, spis 2163/1, fond Okrajno sodišče Ptuj šk.485, spisi (Ornig Pavel), Varna šk.2, ovoj 13 (proračun MO Ptuj za leto 1941). Objave kraljevske banske uprave dravske banovine za leto 1932, str.631. Leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 501-524 (po stanju prebivalstva 1931). Spominski zbornik, str.327

Zaradi takih socialnih razmer na podeželju je bilo v okraju veliko agrarnih interesentov, predvsem poljedelskih delavcev, želarjev in vaških obrtnikov. Med njimi pa je bilo precej zadolženih, tako da je bilo ob vračanju dolgov odplačevanje zakupnine in redno obdelovanje zemlje že vprašljivo. Posledica je bila, da se po odredbi 18. februarja 1925 tudi kupoprodajne pogodbe med veleposestniki in agrarnimi interesenti niso dovoljevale.³ Zemljišča, med njimi tudi neplodna, ki so jih po zakonu o agrarni reformi izločali od veleposesti, so parciarno porazdeljevali med agrarne interesente, velikokrat pa je o izločenih kompleksih odločala veleposestnikova volja. Mestni poglavar na Ptuju je npr. leta 1939 seznanil agrarne interesente, da po podatkih komisije za likvidacijo agrarne reforme, 14 ha 43 a 25 m² posesti Josipa Herbersteina na Spodnjem Bregu, Hajdini in v Krčevini pri Vurberku "ni še podeljenih", kar je sicer banska uprava že 20. marca 1934 namenila za razlastitev "v agrarne svrhe". Odlok se doslej ni izvedel, ker je veleposestnik "ponudil zamenjavo".⁴

Iz razlastitvenih postopkov, ki so nam na voljo, povzemamo, da so dobili agrarni interesenti na ptujskem območju v povprečju manj kot pol ha zemlje (na Slovenskem 0,66 ha).⁵ Zakon o agrarni reformi pa ni zajel večjih posestnikov, ki so zemljo "sami" obdelovali. Zato je mogoče, da se predpisani maksimum vselej ni upošteval. Minoritskemu konventu na Ptuju, ki je leta 1922 ugovarjal odloku Okrožnega agrarnega urada v Mariboru in utemeljeval svoje "patriotsko poslanstvo", je bil dovoljen zemljiški maksimum za "racionalno kmetovanje" v obsegu nad 75 ha obdelovalne zemlje (od tega 7 ha vinogradov) in ok. 212 ha gozda. Samostan je dejansko sam ustvarjal že pred agrarno reformo; na vinogradniški površini je prihajal do pridelka s pomočjo viničarske delovne sile. Po zakonu je bilo nad 14 ha izločene površine za viničarje in dobrih 19 ha je bilo namenjenih agrarnim interesentom. Samostanu, ki je imel svoje posesti na Ptuju, Zgornjem Bregu, Mestnem vrhu, v Novi vasi, Brstju in Halozah, je banovinska uprava leta 1930 zaradi dobrega gospodarjenja prepustila najvišji maksimum, saj je ustanova služila "obči prosveti kmeškega ljudstva".⁶ Po odloku o ugotovitvi agrarnih objektov na veleposestih leta 1930 je bilo ugotovljeno, da meri celotna samostanska posestniška površina več kot 384 ha (od tega 83 ha obdelovalne zemlje).

³ ZAP MOP šk.261, spis 402/1924.

⁴ ZAP MOP šk.296, spis 2108/39.

⁵ Spominski zbornik, str.339

⁶ Arhiv Republike Slovenije (AS) 71 Kraljevska banska uprava dravske banovine, Kmetijski oddelek - odsek za agrarno-pravne posle (1919-1944). Minoritski konvent izločitev izpod agrarne reforme.

Komenda nemškega križniškega reda Velika Nedelja. Križniki so bili med svetovnjima vojnama največji cerkveni veleposestniki na ptujskem območju. (Vir: Fototeka ZAP)

Največja cerkvena veleposest v okraju je bila v lasti križniškega reda iz Velike Nedelje. Ta je imel posesti na območju Ljutomersko-Ormoških gorje (k.o. Žerovinci, Kog, Gomila, Hermanci, Središče ob Dravi, Velika Nedelja). Čeprav so križniki z agrarno reformo izgubili obsežne posesti (razlastitveni postopki nam niso znani), lahko po popisu posestva ob izvajanju agrarne reforme leta 1945 sklepamo, da je bil ta samostanski red pred okupacijo eden največjih posestnikov v okraju. Skupna posestniška površina je po drugi svetovni vojni znašala 785 ha, 12 arov in 17 m² (s tem da je samostan že iz fevdalnega obdobja užival ribolovno pravico nad 175 ha vodnih površin).⁷

Za ptujski politični okraj je značilno, da je agrarna reforma zajela tako rekoč le nekdanjo fevdalno-posestniško plast, zdaj veleposestnike. Ob teh je bilo po agrarni reformi še dvema posestnikoma odtujeno nekaj zemlje.

Veleposestniku Maximilianu Ulmu, ki je imel v občini Zavrč med drugim tankajšnji grad, je bilo odvzetih 36 ha vinogradov, v katerih je delalo 18 viničarskih družin. Lastnik je posedoval tudi vinograde v Ljutomersko-Ormoških goricah; sorta vina je izvažal tudi v Berlin. Ulmova posest, ki je obsegala še 229 ha gozdov in več kamnolomov, je bila po agrarni reformi skrčena na 376 ha.⁸

Za veleposlanika Rudolfa in Hildo Wibmer, katerih posest je segala na Belski vrh, Veliki vrh, Pobrež, Spodnji in Zgornji Breg ter Hrastovec, so po Odloku o utrditvi agrarnih objektov na veleposestih z dne 9.junija 1934 ugotovili, da ta

⁷ ZAP, Narodna imovina, fas.8. Pregledni list posestva Križniški red Velika Nedelja 1945. Leksikon dravske banovine, str. 520.

⁸ Leksikon dravske banovine str.659.

obsega 110 ha 47 arov in 99 m² in da je za agrarno reformo od te posesti izločeno 0,1521 ha. Tako je bilo agrarnim interesentom na voljo nekaj več kot 15 arov zemlje.⁹

Značilne primere dolgoletnega izločanja majhnih površin za namene agrarne reforme beležimo na graščinski zemlji. Na veleposestvu grofa Rudolfa Warrena Lippita s Turnišča, ki je imel posest na Spodnjem Bregu, Hajdini, v Lancovi vasi, Trnovcih, Vareji in Bolečki vasi, so tekli razlastitveni postopki do leta 1940. Po Zakonu o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih leta 1931 in dodatnih odločbah leta 1933 je bilo npr. za 179 agrarnih subjektov v k.o. Spodnji Breg in Hajdina določenih le nad 66 ha. Po Odloku o utrditvi agrarnih subjektov na veleposestvu 16. novembra 1936 pa je bilo v omenjenih katastrskih občinah na voljo nad 82 ha zemljiških površin; vsak od 179 agrarnih interesentov je bil deležen dobrih 15 arov zemlje. Po dolgotrajnem pravljanju so agrarni interesenti do leta 1940 uspeli pridobiti ok. 71 arov, bivšemu lastniku pa so za razlaščeno zemljo pripadle izplačane obveznice.¹⁰

Dvorec Turnišče (Furnisch) pri Ptuj, od 1884 do 1945 v lasti baronov Warren – Lippit.
(Vir: Fototeka ZAP)

Na območju k.o. Ormož, Grabe, Gomila, Litmerk, Obrež, Šalovci, Vuzmetinci, Libanja, Hardek, Ivanjkovci, Kog, Cerovec, Frankovci, Veličane, Lešnica in Družbanec (Varaždin) je bilo eno največjih vinogradniških posesti v Slovenskih

⁹ AS 71, Wibmer Rudolf in Hilda, izločitev izpod agrarne reforme.

¹⁰ ZAP, MOP š.k.299, spis 1105/40 (Veleposestvo Warren Lippit Rudolf Turnišče); fond OLO Ptuj, Narodna imovina, š.k.8 (Po prvi odločbi je znašala Lippitova posest s poslopji približno 482 ha).

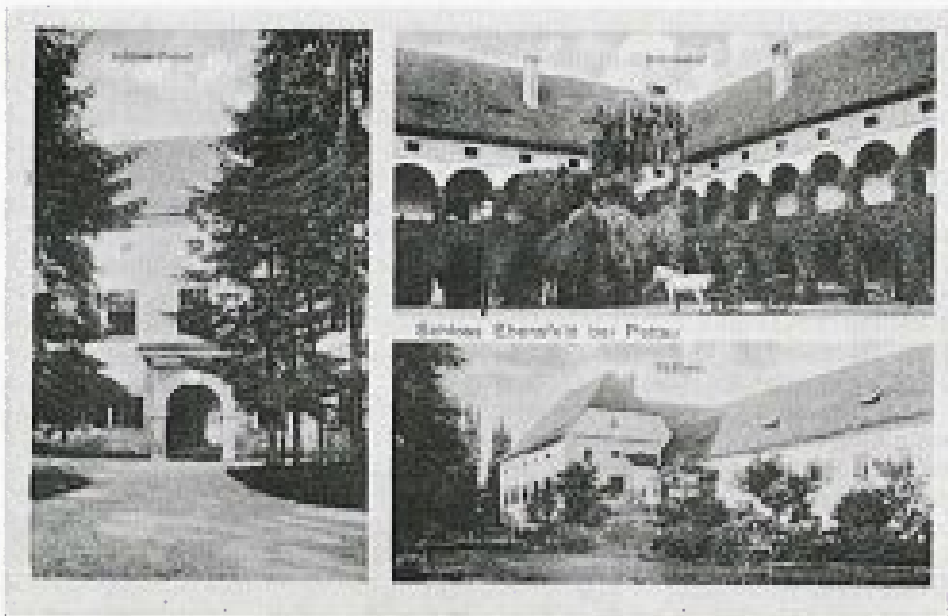
goricah. Tu so pridelovali najboljša vina, na grajski ekonomiji pa so vzdrževali večje število plemenskih kobil - lipincev ter rogatega in plemenskega goveda (biki, krave simentalke in montafonske pasme). Posest je bila v lasti ormoške grofice Irme Marije Wurmbrandt Stuppach, por. Georgevits. Lastnica je imela leta 1928 nad 579 ha zemljiške površine, od te nad 397 ha gozdov, 62 ha njiv in več kot 47 ha travnikov. Viničarske družine so obdelovale več kot 35 ha vinogradov; sleherna viničarska družina je imela na voljo dober ha deputatne zemlje. Po Zakonu o likvidaciji agrarne reforme 5. aprila 1933 ter Odloku o ugotovitvi objektov agrarne reforme so npr. agrarnim interesentom namenili 42 ha 99 arov 69 m² veleposestniške zemlje. Večletno pravdanje grofice Wurmbratove o zemljiškem maksimumu, ko je ta celo iskala ugodnosti po ureditvi o zaščiti kmeta glede dodelitve orne zemlje, ni prineslo bistvenih sprememb. Lastnica je obdržala 535 ha in 95 arov zemljiške površine, kar je bilo po mnenju oblasti "neobhodno potrebno za racionalno kmetijsko gospodarstvo".¹¹

Še največ zapletov pri izvajanju agrarne reforme je bilo z največjim veleposestnikom v okraju, z grofom Josipom Herbersteinom, ki ga je po zakonu o agrarni reformi Občinski agrarni odbor v Ptujju spoznal za veleposestnika. Lastnik, ki je imel tedaj po občinah okraja 504 oralov njiv, 311 oralov travnikov, 65 oralov vrtov, 35 oralov vinogradov (po zakonu 350 oralov zemlje s pašniki in gozdovi) in je živel večinoma na Češkem, je pravdo o razlastitvenih parcelah vodil od leta 1923 preko svojih sinov. Agrarni interesenti so se čutili oškodovane ob dejstvu, da je bilo na voljo le 5682 m² zemlje, da si je grof pridržal "najlepša" posestva in jih dajal v najem drugim, posebej še nemškemu Športnemu klubu.¹²

Grof Herberstein se je o odtujitvi in zamenjavi zemljišč pravdal do leta 1939. Zase je obdržal najboljše komplekse, ponujal pa neplodno ali slabo donosno zemljo. Njegova posest je segala na območja okrajev Ptuj, Maribor levi breg in Varaždin (Dubrava). V ptujskem političnem okraju je imel Herberstein zemljišča v k.o. Ptuj, Krčevina pri Ptujju, na Mestnem vrhu, v Janežovcih, Jiršovcih, Kicarju, Mostju, Podvincih, Novi vasi, Rogoznici, Brstju, Hajdošah, Gerečji vasi, Sv. Lovrencu na Dravskem polju, Župečji vasi, Pleterju in Goričaku. Po odloku Agrarne direkcije 13. oktobra 1926 je grofova skupna zemljiška površina s poslopji obsegala 1961 ha 61 arov 65 m² (od te obdelovalne zemlje 775 ha, nad 13 ha pašnikov, nad 116 ha gozdov...). Za agrarno reformo je bilo določenih in danih v zakup 623 ha 64 arov 17 m² zemljišč. Iz večletnih razlastitvenih postopkov lahko samo povzamemo, da so bili agrarni interesenti (delavci, rokodelci, poljedelski delavci, begunci kolonisti) deležni bore malo zemlje. Krajevni leksikon dravske banovine je leta 1937 na str. 659 navedel, da se je Herbersteinova posest po agrarni reformi skrčila na 1225 ha. Obseg površin po graščinah se je zmanjšal: na Ptujju od 341 na 99 ha, v Ravnem polju od 514 na 261 ha ter izven ptujskega okraja v Vurberku od 822 na 658 ha in v graščini Hrastovec od 289 na 207 ha.

¹¹ AS 71, Wurmbrandt Stuppach Georgevits Irma, ugotovitev objektov in subjektov, razlastitveni odloki ZAP, MO Ormož šk.122, spis 1413/28 Veleposestvo Ormož, Irma Marija Wurmbrandt-Stuppach.

¹² ZAP, MOP šk.258, spis 90/1923.

V drugi polovici 19. stol. so graščino Ravno polje (Ebensfeld) v Kungoti pri Ptujju kupili grofje Herbersteini in jo obdržali do agrarne reforme leta 1932. (Vir: Fototeka ZAP)

Da se agrarna reforma na Herbersteinovi posesti ni dosledno izvajala, govore primeri. Leta 1923 je npr. Agrarni odbor v Ptujju oddelil 0,6 ha grofove posesti in jo razdelil kar med 37 agrarnih interesentov tako, da je vsak dobil v povprečju 1,5 ara zemlje. V naslednjem letu so v k.o. Brstje namenili interesentom 87 arov, od katerih pa si je Agrarni odbor v Ptujju pridržal 36 a 79 m² zemlje. Tako so 28 reflektantom razdelili dobrih 50 arov. Z ustrezno zakupnino (od 1,50 do 5 din na posameznika) so ti dobili od 1,30 do tri are zemlje.

Na istem območju je bilo leta 1929 po odloku o utrditvi objektov agrarne reforme izvzeto nekaj nad 28 ha njiv in travnikov, tako da je 65 interesentov dobilo parcele v izmeri od 20 do 57 arov, vendar se je kaj kmalu za mnoge odprlo vprašanje nezmožnosti odplačevanja zakupnine.¹³

Zanimivo je tudi, da je bilo največ razlastitvenih postopkov opravljenih po zapoznelem odloku iz leta 1939, čeravno je Zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih to že leta 1933 predpisoval. Zapoznola odtujitev zemljišč na Herbersteinovi veleposesti pa socialno ogroženim ni mogla pomagati, saj je gospodarska kriza ob bližajoči se vojni položaj le otežila.

Iz razlastitvenih listov na veleposestvu Josipa Herbersteina lahko povzamemo nekaj primerov za leto 1939:

¹³ AS 71, Herberstein Josip, Veleposestvo, izločitev izpod agrarne reforme, razlastitveni odloki. ZAP, MOP šk.261, spis 402/1924; šk.264, spis 26; šk.269, spis 22/1929; šk.297, Razlastitev zemljišča grofa Josipa Herbersteina 1939.

k.o.	izločitveno zemljišče po agrarni reformi v ha	št. agrarnih interesentov	pridobljene zemlje na posameznika	Odškodnina din na posameznika
Brstje	2.3499*	6	62a 41 m ² do 30a 46 m ²	1270,35-2806,61 Odškodnina skupaj: 8697,50 din
Mestni vrh	19.5684	35	pod ha (3 hala)	322-14218,84 Odškodnina skupaj: 102.147,29
Ptuj	13.3830	55	14a - 48a 68 m ²	729,84-4868 Odškodnina skupaj: 67.192
Vumpah	51.4986*	105	5 ha 10a 12 m ² - 19a 68 m ²	25841,53-820,76 Odškodnina skupaj: 201.170,21

* tudi neplodne površine

Agrarna reforma družbenoposestniških odnosov na podeželju v ptujskem političnem okraju ni rešila; ostala sta revščina in pomanjkanje. K temu so prispevali še drugi dejavniki: neugodna menjava kron za dinar po prvi svetovni vojni, problem odplačevanja dolgov in svetovna gospodarska kriza.

Kmečko prebivalstvo zato svojega blaga ni moglo prodati ali pa le po izredno nizki ceni. Industrijsko blago je bilo spet tako drago, da zanj ni bilo denarja. Posledica je bila zadolževanje ter prehajanje mnogih kmečkih gospodarstev v roke trgovcev, nekmetov. Še najbolj prizadeti Haložani so se ob novih lastnikih iz mesta ali "pola" preživljali z nizko mezdo kot kočarji, dinarji in viničarji. Tako je Jutro leta 1932 pisalo o potrebi "pomoči gladujočim v ptujskem srezu", saj dotacija hanske uprave ni zadostovala. Otroci haloških predelov in ormoškega območja so bili brez obleke in obutve. Glasilo je tudi poročalo, da si je akcijski odbor Sreskega načelstva v Ptuju obrnil na premožnejše, predvsem na tiste, ki so imeli od Haložanov "svoje koristi". Pomoč od 100 do 500 din so ponudili posamezni ptujski obrtniki in trgovci, mestna hranilnica pa je revežem namenila 1000 din.¹⁴

Mestna hranilnica in posojilnica v Ptuju, ki so jo vodili ptujski narodnjaki po smrti dr. Frana Jurtela do leta 1930 Franc Toplak iz Mostja, nato pa gimnazijski ravnatelj dr. Josip Komljanec, je skušala lajšati gospodarsko stisko ljudi. V letih od 1922 do 1933 je bilo danih 34.608.445 din posojila, vrnjenega posojila

¹⁴ Jutro, 5.2.1932.

v istem času pa je bilo le 23.704.041 din. Pritisk na posojila je bil občuten med svetovno gospodarsko krizo. Konec leta 1932 so npr. znašala posojila v omenjeni ustanovi 18.702.857 din, naslednje leto pa 17.508.813,71 din. Hranilne vloge so v tem času upadle.¹⁵

Na ptujskem območju je izstopal problem odplačevanja kmečkih dolgov. Uvedba moratorija leta 1932 je bila trenutna ublažitev stiske zadolženih. Da bi se ljudje vsaj delno rešili bremen, so mnogi prodajali svoje imetje. Leta 1932 so ljudje "iskali virov vsepovsod samo da se prežive".¹⁶ Od živine ni bilo dohodkov, vino ni imelo cene.

Zakon o zaščiti kmetov 19. aprila 1932 naj bi ob izpolnjevanju ustreznih pogojev sicer omogočil zadolženim kmetom odplačevanje dolgov v 12-letnih obrokih, toda v okraju so se zakonska določila zlorabljala in drugače razlagala: tisti, ki bi lahko odplačevali dolgove, so obveznosti odlagali. Denarni zavodi - zadruga, ki so ob svetovni gospodarski krizi zašli v nove težave, so od zadružnikov "brezobzirno" izterjevali glavnico in zapadle obresti, ne da bi jim pomagali. Kmečka hranilnica in posojilnica v Ptujju je z dopisi v letih 1931-1933 opozarjala Mestno načelstvo glede vknjižbe dolgov na hišah za posojila, za katere je jamčila mestna občina. Slednja je namreč prizadetim večkrat odgovorila, da odpoveduje jamstvo za posojilo pri Kmečki hranilnici, ker se amortizacijske kvote niti obresti že dalj časa niso vplačevale. Zadostnega jamstva za vrnitev posojila torej ni bilo. Kmečka hranilnica je takemu stališču ugovarjala, češ da se dolžniki trudijo vrniti glavnico in da so začeli vplačevati dolg na zaostale obresti.¹⁷

Okrajno sodišče v Ptujju je leta 1932 opozorilo na posojilnice, ki "neusmiljeno" spravljajo posamezna posestva na dražbo. Samo v omenjenem letu je bilo od ene denarne zadruge vloženih ok. 20 dražb (izvršenih 13), zasebniki pa so jih zahtevali šest. Sodišče je zato pozvalo Mestno načelstvo v Ptujju na nujno zakonsko zaščito kmeta pred takimi pojavi. Posebej naj bi poskrbelo za poljedelske delavce, hlapce in dekle, ki so bili zaradi moratorija izpostavljeni "na milost in nemilost" svojim gospodarjem, saj jim ti niso namenjali najmanjše mezde. Sodišče je tudi menilo, da je potrebno za zadolženo haloško prebivalstvo doseči znižanje obrestne mere. Ker so trgovci - upniki izterjevali tudi 12% zamudne obresti, so se Haložani znašli "na robu propada".¹⁸

Mnoga potrdila o statusu kmeta, ki so jih dolžniki iskali po Uredbi o likvidaciji dolgov z dne 26. septembra 1936, da bi z njimi dosegli znižanje svojih obveznosti, pričajo o zadolžitvi podeželja. Med dolžniki je bilo veliko majhnih in srednjih kmetov. Občutno so bili obremenjeni kočarji, v veliki meri tisti, ki so posedovali manj od 1 ha zemlje. Dolgovi le-teh so v določenih primerih presegali dolžniške obveznosti malih kmetov.

Primerjava zadolženosti v ormoških denarnih zavodih (Okrajna posojilnica, Ljudska hranilnica in posojilnica, Kmečka hranilnica in posojilnica) nam npr. pove, da je znašal dolg kmeta, ki je imel od 2 do 5 ha zemlje, v povprečju ok. 7500 din, dolg tistega z manj od 1 ha zemlje pa je znašal ok. 11.500 din. Dolžnika z dobrim ha in pol zemlje so npr. "gospodarske nezgode" in bolezen prisilile k iskanju posojil, tako da je njegov dolg znašal ok. 10.000 din.

¹⁵ Arhiv zgodavinskega oddelka PMP, Posojilnica v Ptujju, Jubilejno in upravno poročilo za 50. poslovno leto 1933

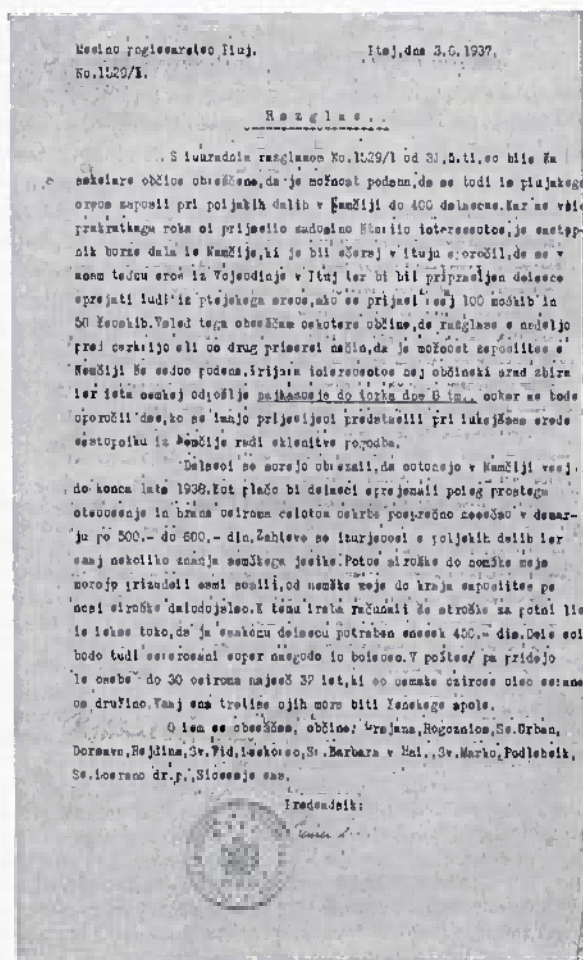
¹⁶ ing. Jože Marentič, Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957, str.128-129.

¹⁷ ZAP, MOP šk.277, spis 1165/33.

¹⁸ Prav tam. ZAP, MOP šk.295, spis 494/39; šk 298, spis 3607/37.

Agrarni interesent, ki je bil deležen 29 arov zemlje, se je zaradi prezidave stanovanjske hiše moral zadolžiti za 7000 din. Ali drugi primer: agrarnemu interesentu, ki je po agrarni reformi pridobil 45 arov orne zemlje in imel v zakupu nekaj občinske zemlje ter je njegov dolg zaradi popravila hiše znašal skoraj 18.000 din, ni bil priznan status kmeta, ker je bil kmetijski donos manjši od dohodka zgradb.¹⁹

Do največjega zadolževanja je v okraju prihajalo v letih 1928/31. Posamezni dolgovi so izvirali še iz let po prvi svetovni vojni. To pomeni, da so gospodarske težave pestile podeželje že pred svetovno gospodarsko krizo, ki pa je razmere le še poslabšala. Podobno kot smo ugotovili za agrarno reformo, ki ni prinesla sadov, je tudi večletno izvajanje zakonskih določil o zaščiti kmetov povzročilo le zadolževanje prebivalstva in veliko revščino.

Borza dela iz Nemčije je leta 1937 pod ugodnimi pogoji ponujala zaposlitev obubožanim poljedelskim delavcem s pljuškega območja. (Vir: ZAP; MOP – šk. 288)

¹⁹ ZAP, Mestna občina Ormož, šk. 122, utape 1,4,5 (zaščita kmetov), spisi 1919-1941.

Vrednotenje fizičnega dela na ptujskem podeželju pa je tudi bilo sramotno nizko. V Slovenskih goricah so poljedelski delavci »na deri« za 10 ali večurni delavnik običajno zaslužili največ 10 din. Željarji kot najštevilnejša družbena plast v Slovenskih goricah in Halozah se npr. na krpi zemlje niso mogli preživeti. Ta je največkrat prešla v roke gruntarjev ali veleposestnikov, h katerim so se zato kočarji podajali na delo kot težaki. Kočar je npr. leta 1936 pri kopu v Dornavskih goricah od m² površine (izkopane 80 cm globoko) zaslužil 80 par; celodnevno delo je veljalo 15 din.²⁰ Kruh je kočarjeva družina iskala povsod. Mladi so se podajali v bližnja mesta, odhajali so na sezonska dela v druge kraje in tudi v tujino. Borza dela iz Nemčije je npr. leta 1937 vabila iz ptujskega sreza najmanj za eno leto sto poljedelskih delavcev in 50 žensk pod pogojem, da sami krijejo potne stroške z dokumenti (450 din) in da znajo nekaj nemškega jezika. Borza jim je v Nemčiji zagotavljala brezplačno stanovanje, hrano, zavarovanje in mesečni zaslužek od 500 do 600 din.²¹

V ravninskih predelih, na »polu«, je bilo nekoliko bolje, saj je dnina leta 1935 znesla tudi 14,5 din, odvisno od delodajalca (na Ornigovem posestvu je dnina veljala 8 din). Ob slabi hrani (na Ptujskem polju glavna jed čebula) je prebivalstvo obolevalo (v Borovcih leta 1935 ok. 19% obolelih za TBC). V splošni draginji si ljudje niso mogli privoščiti osnovnih življenjskih potrebščin. Leta 1935 je npr. 1 kg črnega kruha veljal 3,25 din, polbelega 3,50 din, liter mleka od 1 do 2 din, liter bučnega olja 12 din, 1 kg sladkorja od 14 do 16 din, 1 kg zaseke 14 din; za 100 kg krompirja je bila potrebno odšteti 75 din. Cene mesa so veljale v povprečju dobrih 10 din za 1 kg. V primerjavi s časom velike gospodarske krize, ko je npr. bilo potrebno leta 1931 za 100 kg krompirja plačati kar 85 din in je liter mleka veljal 2,25 din, liter navadnega vina od 2 do 3 din ter 1 kg jabolk 2 din – so se življenjske razmere v zadnjih tridesetih letih nekoliko stabilizirale.²² Toda le na videz. Posledice gospodarske krize so ostale in so se na podeželju izkazovale v brezposelnosti, podcenjeni odvečni delovni sili, kmetijski razdrobljenosti in nizki produktivnosti – v nerešenih socialno-ekonomskih problemih, o katerih je tekla beseda v sestavku.

Nestriktno izvajanje agrarne reforme in le poskusi zakonske zaščite kmeta med obema vojnoma niso mogli spremeniti družbenoposestniških odnosov na podeželju ptujskega političnega okraja.

²⁰ Ljudska pravica, 7.2.1936.

²¹ ZAP, MOP šk.288, spis 1529/37. Ljubica Šuligoj, Društva kmetijskih fantov in deklet v ptujskem okraju, ČZN št.2/1981, str.322

²² ZAP, MOP šk.276, spis 1455; šk.282, spis 1826/35, 46/36; MO Ormož šk.122 (cene kmetijskim pridelkom in živini v občini Ormož, jun. 1935, kserokopirano gradivo 1919/41). Ljudska pravica, 8.3.1935. Hrvoj Maister in Filip Uratnik, Poljedelski delavci v Sloveniji, Socialni problemi slovenskih vasi II, Ljubljana 1938, str.82-84.

Viri in literatura**Arhivski viri**

Arhiv Republike Slovenije, AS 71, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Kmetijski oddelek – odsek za agrarno-pravne posle (1919-1944)

PMP – Pokrajinski muzej Ptuj, Arhiv zgodovinskega oddelka, Posojilnica v Ptuj, Juhilejnov in upravno poročilo za 50. poslovno leto 1933.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj, fond Okrajno sodišče Ptuj, šk. 485; MOP – fond Mestne občine 1922 – šk. 254, 1923 – šk. 258; 1924 – šk. 261, 262; 1927 – šk. 264; 1929 – šk. 269; 1930 – šk. 271; 1932 – šk. 276, 1933 – šk. 277; 1935 – šk. 282; 1937 – šk. 288; 1939 – šk. 295, 296, 297, 298; 1940 – šk. 299; Varin – šk. 2, ovogj 13.

Literatura

Jutro 1932/XIII, št. 30.

Leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937.

Ljudska pravica 1936/III, št. 3.

Hrvoj Maister – Filip Uratnik, Poljedelski delavci v Sloveniji, Socialni problemi slovenskih vasí II., Ljubljana 1938.

ing. Inže Marentič, Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957.

Ohjave Kraljevske banske uprave Dravske banovine v Ljubljani II. No 311681/1. Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine za leto 1932.

Spomniski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939.

Ljubica Šuligoj, Društva kmetijskih fantov in deklet v ptujskem okraju, ČZN št. 2/1981, str. 322.

Ljubica Šuligoj

DIE AGRARREFORM UND EINIGE SOZIALE PROBLEME ZWISCHEN DEN BEIDEN WELTKRIEGEN AUF DEM GEBIET VON PTUJ

Zusammenfassung

Zwischen den beiden Weltkriegen war die Landwirtschaft Hauptwirtschaftszweig im politischen Bezirk Ptuj. Aufgrund der typischen Grundbesitzstruktur auf dem Lande überwiegte die Zersplitterung des Landwirtschaftsbesitzes (53 % der Landwirte hatten 2 bis 5 ha Land). Die Produktivität war niedrig. Wegen der agrarischen Überbevölkerung (mehr als 83 % in der landwirtschaftlichen Tätigkeit), der geringen Beschäftigungsmöglichkeiten im Bezirk wurde die überschüssige Arbeitskraft niedrig bewertet.

Die Bauernfrage stellte das grundlegende gesellschafts-wirtschaftliche Problem im Bezirk dar. Die Agrarreform wurde zwar schon im Januar 1919 eingeleitet, doch die Änderungen und Ergänzungen der Gesetzesbestimmungen sowie die Prozessführung der Großgrundbesitzer wegen Entfremdung der ohnehin kleinen Flächen hatte zur Folge, dass sich die Enteignungsverfahren noch im Jahre 1940 hinzogen. Das Gesetz über die Agrarreform schloss im Bezirk fünf individuelle Großgrundbesitzer und den Grundbesitz zweier Klöster insgesamt mehr als 4000 ha Land und Boden ein. Der Grund und Boden, unter anderem unfruchtbarer oder wenig ertragreicher, wurde partiell vom Großgrundbesitz ausgeschlossen. Viele Interessenten (Landarbeiter, Hüttner, landliche Gewerbetreibende) bekamen durchschnittlich weniger als einen halben Hektar Land. Unter ihnen gab es viele Verschuldete, so dass neben der Rückzahlung der Schulden die Abzahlung der Pacht und die regelmäßige Bearbeitung des Bodens schon fraglich war.

Die Agrarreform hat die Grundbesitz- und Gesellschaftsverhältnisse nicht gelöst. Zurück blieben Armut und Mangel, insbesondere in Haloze und Slovenske gorice. Dazu trugen auch andere Gründe bei: ungünstiger Wechsel von Kronen in Dinar nach dem Ersten Weltkrieg und veränderte Marktbedingungen, schlecht organisierter landwirtschaftlicher Markt, Abgeschnittenheit des Landes vom Verkehr, Verschuldung (am höchsten in den Jahren 1928/32), Abzahlung der Schulden und die Weltwirtschaftskrise. Nicht abgezahlte Schulden, soziale Differenzierung und die ungelöste Agrarreform waren die wesentlichen ungelosten landwirtschaftlichen Fragen auf dem Gebiet von Ptuj bis zum Zweiten Weltkrieg.

SLOVENSKO OSVOBODILNO GIBANJE IN SLOVENSKA ZAHODNA MEJA

Nevenka Troha *

UDK 341.222(497.4-15):323.1

TROHA Nevenka: Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 63-85, 97 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Razprava obravnava zahteve slovenskega osvobodilnega gibanja za spremembo slovenske (jugoslovanske) meje z Italijo. Novo mejo so postavljali na slovensko etnično mejo z nekaterimi pomnimi popravki. Priprave za pogajanja so tekle tako na političnem področju, kjer so skušali v okviru t.i. politike slovensko-italijanskega bratstva za svoje zahteve pridobiti čim več Italijanov, kot tudi na strokovnem in to v okviru Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu SNOS.

UDC 341.222(497.4-15):323.1

TROHA Nevenka: The Slovenian Liberation Movement and Slovenian Western Frontier. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 63-85, 97 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the treatise, issues of the Slovenian Liberation Movement for an alteration of the Slovenian (Yugoslav) western frontier are considered. The new frontier was envisaged as the Slovenian ethnic frontier, with certain corrections. Preparations for negotiations took place in particular in the political area, where it was pursued, within the so called policy of Slovenian-Italian fraternity, to gain the support of as many as possible Italians. Preparations were under way also in the professional area within the Scientific Institute of the Presidency of the National Liberation Council of Slovenia (SNOS).

* Dr. Nevenka Troha, znanstvena sodelavka na Inštitutu za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana.

Slovensko etnično ozemlje¹ je bilo v skladu s sklepi mirovnih pogodb po koncu 1. svetovne vojne razdeljeno med štiri države (Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Jugoslavijo, Kraljevino Italijo, Republiko Avstrijo in Kraljevino Madžarsko). V Dravski banovini, ki je obsegala skoraj vse slovensko ozemlje v okviru jugoslovanske države, je leta 1931 živelo 1.100.000 Slovencev, zunaj jugoslovanskih meja pa jih je po grobih ocenah živelo več kot 400.000.² V Italiji je leta 1921 živelo med 324 in 361.000 Slovencev na tretjini slovenskega etničnega ozemlja. Tajno štetje leta 1936, ki ni zajelo Beneške Slovenije, jih še vedno našteje 252.919, štetje, ki so ga leta 1934 izvedli slovenski duhovniki, pa 343.684.³ V Avstriji je sredi tridesetih let živelo okrog 75.000 Slovencev,⁴ na Madžarskem pa med 5 in 7.000.⁵

Po razpadu Avstro-Ogrske so največjo spremembo doživeli Slovenci v Italiji, ki so bili po letu 1918 oziroma 1920 vključeni v zanje povsem tujo državo, ki je enačila državno in narodnostno pripadnost. Slovenci v Avstriji in na Madžarskem so ostali znotraj spremenjenih meja pravno sicer novih držav, ki pa sta bili za razliko od stare habsburške monarhije tudi zasnovani enonacionalno. Zaradi takega koncepta države so bile v vseh treh državah, v katerih je živela slovenska manjšina, narodne manjšine moteč element, ki so ga poskušali čim prej asimilirati. Položaj se je za manjšine še poslabšal, potem ko so na oblast prišli avtoritarni režimi.

Ob italijanski vzhodni meji je pomembno vlogo odigral t.i. obmejni fašizem (*fascismo di confine*), ki ga poleg raznarodovalnih ukrepov proti slovenski in hrvaški manjšini zaznamuje tudi nasilje fašističnih skvader, ki so postavile temelje za militarizirano zaledje za fašistični prodor na jugovzhod. Iz tridesetih let so znani načrti Angela Scocchija, Itala Saura in prefektov provinc v Julijski krajini, ki so vsebovali navodila za miniranje posesti allogenov, za ekspropriacijo zemlje in naselitev italijanskih kolonov, preseljevanje Slovencev in Hrvatov, tudi v Afriko, za popolno poitalijančevanje mladine, za represijo nad zaviralci te politike itd. Če razumemo Avstrijo po anšlusu kot del Tretjega rajha, so obenem prav tri države, v katerih je živela slovenska manjšina, aprila 1941 napadle Jugoslavijo in si med seboj razdelile jugoslovansko Slovenijo. Slovenskemu narodu je v skladu z okupatorjevimi načrti grozilo, da bo kot narod izginil. Obenem pa je prav napad na suvereno državo in s tem kršitev mednarodno dogovorjenih mej omogočil, da so zahteve po t.i. Zedinjeni Sloveniji, programu, ki je bil prvič postavljen v času narodne prebujanja leta 1848 in po katerem naj bi se vsi Slovenci združili v eni državi, postale realnejše.

Rešitev slovenskega narodnega vprašanja so vključile v programe vse slovenske politične stranke. Bila je tudi v programu 26. aprila 1941 ustanovljene Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF), pa tudi strank in organizacij, ki so ostale izven OF in ki so nekatere od njih prešle nato v kolaboracijo.

Vse ustanovne skupine OF so imele do slovenskega narodnega vprašanja enako stališče. Njen Izvršni odbor (IO) je za eno od gesel osvobodilnega boja

¹ Slovenska etnična meja v skladu s teorijo o pripadnosti mest zaledju teče po meji strnjene naselitve slovenskega prebivalstva. Znotraj nje so tako tudi kraji, zlasti mesta z večinsko drugorodnim prebivalstvom, na zahodu z Italijani.

² Statistički godišnjak 1934-1935, knjiga 6. Beograd 1936, str. 31-33.

³ Milica Kacin Wolhinz, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji. Ljubljana, 2000, str. 27-28.

⁴ Enciklopedija Slovenije, zv. 5, str. 293. Koroški Slovenci. Zv. 11, str. 259. Slovenci na avstrijskem Štajerskem.

⁵ Enciklopedija Slovenije, zv. 10, str. 146, 147. Porabski Slovenci.

sprejel »osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vštévši koroške in primorske Slovence«. ⁶ Proglas Vrhovnega plenuma OF »Slovenskemu narodu!« iz avgusta 1941 se je zaključil s pozivom »Živela osvoboditev in združitev slovenskega naroda!« ⁷ Druga temeljna točka programa OF govori o tem, da ta »akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev«. ⁸ Tudi 16. septembra 1941 ustanovljeni Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), prvi organ revolucionarne oblasti, je v ustanovnem proglasu ugotovil, da je osvobodilno gibanje politično, organizacijsko in vojaško zajelo vse slovensko ozemlje. ⁹

Tudi Komunistična partija Slovenije (KPS), vodilna idejna in politična sila v OF, je narodno osvoboditev, ki je kot prvenstveni cilj vključevala tudi združitev, poudarjala ves čas osvobodilnega boja. V svojih opredelitvah glede slovenskega narodnega vprašanja je ponovila predvojna stališča, podana v izjavi Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), Komunistične partije Italije (KPI) in Komunistične partije Avstrije (KPA) iz aprila 1934 in nato v manifestu ustanovnega kongresa aprila 1937 o pravici slovenskega naroda do samoodločbe. Njen centralni komite je konec aprila 1941 pozval na boj, ki ga je povezoval z »bojem za osvoboditev in združitev slovenskega naroda«. ¹⁰ Na posvetovanju KPJ maja 1941 v Zagrebu so med drugim sklenili, da mora KPS združiti slovenski narod na vseh okupiranih območjih, tudi na tistih, ki so bila v prejšnji imperialistični vojni ugrabljena Sloveniji, v boju proti okupatorju in okupatorskim zverstvom. ¹¹ Opredelitev, da v slovensko narodno ozemlje sodi vse, kar je bilo ugrabljeno v prejšnji imperialistični vojni (= 1. svetovna vojna), se je kasneje pomensko razširila, pomenila je ne le ozemlja, na katerih so živeli Slovenci v okviru druge države, ampak tudi tista, ki so zaradi raznarodovalnega pritiska v zadnjem stoletju spremenila svojo etnično podobo. ¹²

Vse to so bile načelne izjave brez konkretnih ozemeljskih opredelitev. Komunique CK KPS o odnosu KPS do slovenskega narodnega vprašanja iz novembra 1941 pa je bolj določen, ko navaja, da je »vsaka misel, da bi KPS »odstopila« Trst in Maribor ali celo, da bi KPS mogla zatajiti katerokoli slovensko nacionalno pravico popolni nesmisel, ker je ravno pristni proletarski internacionalizem jamstvo, da razvoja slovenskega naroda ne bo mogla več ovirati imperialistična peta«. ¹³

Na osnovi teh programskih izhodišč je vodstvo OF in KPS skušalo organizirati odpor na vsem območju, ki ga je razumelo kot slovenskega, tudi v vsej Primorski, ¹⁴ in tam vzpostavilo svoje organizacije, tudi slovenske partije, medtem

⁶ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Ljubljana 1962-1989, knj. 1, dok 10 (dalje DLR).

⁷ »Slovenski poročevalec«, 2. 8. 1941.

⁸ DLR, knj. 1, dok 111.

⁹ DLR, knj. 1, dok 39.

¹⁰ DLR, knj. 1, dok. 6. Proglas CK KPS konec aprila 1941 Slovenskemu narodu! Vojaki, podoficirji in oficirji nemške, italijanske in madžarske okupacijske armade.

¹¹ Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija. Beograd 1985-1990. Knj. 1, dok. 6. Svetovanje Komunistične partije Jugoslavije, objavljen v »Proleteru« julija 1941 (dalje DCO) KPS je v prvomajskem proglasu pozvala v skupno borbo »tudi vse primorske Slovence, ki že dvajset let ječe pod jarmom tujih imperialistov« »Slovenski poročevalec«, 1. 5. 1941.

¹² »Delo«, maj 1942. Delavcem, kmetom, vsemu delovnemu ljudstvu Slovenije! Slovenskemu narodu!

¹³ »Slovenski poročevalec«, 8. 11. 1941. DLR, knj. 1, dok. 75.

¹⁴ Primorska se je med vojno uveljavila kot pojem, ki je zajemal vse ozemlje, naseljeno s Slovenci zahodno od rapalske meje, poleg Goriške, Trsta in Istre tudi Notranjsko, nadiške, rezijske in terske doline in Kanalsko dolino. DLR, knj. 5, dok. 66, str. 222, op. 3a.

ko so bili dotlej slovenski komunisti v skladu z navodili Kominterne vključeni v KPI.¹⁵ To ravnanje je 3. avgusta 1942 odobrila tudi Kominternina.¹⁶ OF in KPS sta tako, kot je zapisal Edvard Kardelj marca 1942 v pismu predstavniku vodstva KPI Umberto Massoli Quintu, razbili meje in v boju dejansko združili vsa s Slovenci poseljena območja.¹⁷

Pokrajinski odbor OF je ob drugem tržaškem procesu proti enainšestdesetim Slovincem decembra 1941 izdal proglas »Slovenci!«, v katerem med gesli navaja: »Živela svobodna neodvisna Slovenija s Trstom, Gorico, Celjem, Mariborom in Mursko Soboto.«¹⁸ Obenem s slovenskim letakom je izšel tudi italijanski letak »A tutta la leale comunità italiana«, v katerem zagotavljajo italijanski manjšini vse demokratične pravice, o konkretnih ozemeljskih zahtevah pa ne govorijo.¹⁹

Januarja 1942 je Umberto Massola izdal »Proglas KPI za pravico samoodločbe in zedinjenja slovenskega naroda«, v katerem se je le-ta prvič zavzela »za pravico samoodločbe in zedinjenje narodov, ki so zasedeni in tlačeni od Mussolinija in Hitlerja.«²⁰ Kot edina od italijanskih strank je tudi v nekaterih kasnejših dokumentih priznavala slovenskemu narodu, da lahko priključi povsem slovenska območja. Vendar pa se je njeno razumevanje, katera so to, bistveno razlikovalo od razumevanja slovenske strani. KPI je kot mešano območje razumela skoraj vso Primorsko, medtem ko je slovenska stran kot povsem slovensko štela celotno slovensko etnično ozemlje, mešana naj bi bila le nekatera mesta kot Trst, ki pa sodijo k zaledju.²¹

Na osnovi sporazuma (ki sicer ni bil nikoli formalno podpisan) med sekretarjem tržaške federacije KPI Vincenzom Marconom - Davillo in vodstvom KPS so pričeli v Trstu ustanavljati odbore Delavske enotnosti, v kateri so bili tako italijanski kot slovenski delavci.²² Iz dokumentov²³ je razvidno, da se je vodstvo jugoslovanskih komunistov že leta 1942 zavzemalo tudi za izvedbo socialistične revolucije in njeno širjenje v druge države, tudi v Italijo.²⁴

Dne 1. maja 1942 sta bila tudi zaradi kritik nasprotnikov, da KPS in OF prodajata Primorsko Italijanom, sprejeta »Proglas CK KPS« in »Izjava Centralnega odbora KPS o slovenskih mejah.«²⁵ Trst, ki sta mu tudi KPS in OF priznavali italijansko večino, naj bi v bodoči Sloveniji dobil avtonomen položaj, le-tega pa naj ne bi dobila istrska mesta z italijansko večino (Milje, Koper, Izola in Piran, op. NT), ker so bili tam, tako Kardelj, Italijani večinoma priseljenci.²⁶

Stališča IO OF glede slovenskih meja so bila jasno postavljena v poročilu Antifašističnemu svetu narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), v katerem je zapisano: »Priključitev teh pokrajin skupno s Prekmurjem, ki je danes pod Madžari, v združeno in samostojno Slovenijo, je prvenstvena težnja in smoter naše

¹⁵ DLR, knj. 1, dok. 17 Pismo E. Kardelja J. Bruzu, 2. 8. 1941

¹⁶ DCO, knj. 6, dok. 72. Depeša KI, 3. 8. 194.

¹⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), CKKPJ 1941/833 Pismo E. Kardelja U. Massoli, marec 1942.

Kopija v AS I

¹⁸ DLR, knj. 1, dok. 90. Proglas PO OF za Primorsko.

¹⁹ DLR, knj. 1, dok. 90.

²⁰ »Slovenski poročevalec«, 9. 6. 1942.

²¹ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS) I, f. 1487, CKKPS, ae 648. Pismo A. Vratuše J. Vilfanu, 30. 5. 1944

²² AS I, f. 1487, CKKPS, ae 3074. Sporazum med tržaško organizacijo KPI in PK KPS za Primorsko, 26. 1. 1943.

²³ AS I, f. 1487, CKKPS, š. 12, 13

²⁴ DLR, knj. 1, dok. 109. Pismo CK KPJ CK KPS, 1. 1. 1942.

²⁵ DLR, knj. 2, dok. 18 in 21.

²⁶ AJ, CK KPJ, 1942/833. Pismo E. Kardelja U. Massoli, marec 1942. Kopija v AS, I.

osvobodilne borbe.«²⁷ V okvir bodoče slovenske države naj bi bil vključen tudi trikotnik izven etnične meje med Sočo, morjem in soškim prekopom vzhodno od Soče, priključitev katerega naj bi bila upravičena zaradi gospodarske povezave med Trstom in Tržičem in zato, ker je Soča boljša meja kot prekop.²⁸

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je pozimi 1942/1943 ocenjevalo, da bo spomladi leta 1943 konec vojne, zato je skušalo doreči vprašanje priključitve Primorske s konkretizacijo ozemeljskih zahtev in s sprejemom neposrednega operativnega načrta. Tega so sprejeli na pokrajinski konferenci KPS 4. in 5. decembra 1942. V njeni resoluciji so izpostavili delo med italijansko narodno manjšino, kar je bilo v skladu z opredelitvijo, da je bila Primorska že del slovenske države. Obenem so določili, da v osvobojeno in združeno Slovenijo sodijo tudi vsa mesta na tem območju, ne glede na to, kako daleč je v njih že bila izvedena italijanizacija. Poseben položaj naj bi imel samo Trst.²⁹ Maja 1943 je Gregorčičeva brigada odšla v Beneško Slovenijo z nalogo »zanesti narodnoosvobodilno borbo med slovensko prebivalstvo do skrajnih zapadnih meja Slovenije in s tem ustvariti pogoje za širjenje antifasističnega razpoloženja med italijanskim ljudstvom v Italiji.«³⁰

Za cilje slovenskega osvobodilnega gibanja sta po padcu Mussolinija novo nevarnost predstavljali tako mogoča britanska kot nemška zasedba severne Italije. V primeru britanske invazije naj bi večje sile slovenske vojske poslali prek Sneznika v Tržaški zaliv. Trst je bil ključnega pomena, saj »v današnji fazi evropskih dogodkov vprašanje Trsta odločuje o vsem slovenskem vprašanju. Ali bo še pred socialistično revolucijo v Z Evropi Slovenija svobodna ali pa bo kot tržaško zaledje postala angleška kolonija, to vprašanje se bo reševalo na tržaških ulicah in tam moramo biti prej kot Angleži.«³¹ Tudi IO OF je v okrožnici 29. julija 1943 okrožnim odborom naročal: »Prav danes dajajte posebnega poudarka naši zahtevi po združitvi celotnega slovenskega ozemlja s Primorsko in Trstom, s Koroško, Beljakom in Celovcem ter s Štajersko.«³² O javno pastavljeni zahtevi IO OF o vključitvi Trsta v okvir bodoče svobodne in združene Slovenije v svobodni in demokratični Jugoslaviji je CK KPS ponovno obvestil Umberta Massolo,³³ ki se s priključitvijo Primorske s Trstom ni strinjal in je pripadnost Julijske krajine vezal tudi na bodočo državno ureditev v Italiji in Jugoslaviji.³⁴

Po kapitulaciji Italije, ki ji je na Primorskem sledila vseljidska vstaja, katera je manifestativno dokazala podporo slovenskega primorskega človeka slovenskemu osvobodilnemu gibanju in njegovim ciljem, je le-to sprejelo sklepe o priključitvi Primorske k Jugoslaviji, vendar brez konkretnih ozemeljskih opredelitev. Mednje sodi sklep Vrhovnega plenuma OF iz 16. septembra 1943, s katerim je Primorsko priključil k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični

²⁷ DLR, knj. 4, dok. 218. Poročilo IO OF Avnoju v Bihaću, nedatirano.

²⁸ DLR, knj. 5, dok. 65. Poročilo PK KPS za Primorsko CK KPS, 17. 1. 1943.

²⁹ DLR, knj. 4, dok. 144. Resolucija pokrajinske konference KPS za Primorsko, 4. in 5. 12. 1942.

³⁰ Jaka Avšič: *Naš prvi pohod v Beneško Slovcnijo*. Ljubljana 1946, str. 12. Obširno je o tem pisal Tone Ferenc: *Primorska pred vseljidsko vstajo 1943*. Ljubljana, Trst 1983, str. 374-525.

³¹ DLR, knj. 7, dok. 57. Pismo PK KPS za Primorsko CK KPS, 18. 5. 1943, z nadaljevanji 21. in 22. 5.

³² Metod Mikuž: *Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941-1945*. V: *Zgodovinski časopis*, 1958-1959, 12-13/1, str. 9 (dalje Mikuž, *Zgodovinski časopis*).

³³ ASI, f. 1487, CKKPS, ae 620. Pismo E. Kardelja U. Massoli, 20. 8. 1943.

³⁴ ASI, f. 1487, CKKPS, ae 733. Pismo U. Massole CK KPS, 6. 10. 1943.

Jugoslaviji, italijanski narodni manjšini pa je zagotovil avtonomijo. Odlok o priključitvi je nato novembra 1943 potrdil Avnoj na svojem drugem zasedanju.³⁵

Že novembra 1943, po hudih udarcih, ki jih je slovensko osvobodilno gibanje utrpelo v nemški ofenzivi, je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem v skladu z navodili osrednjega vodstva sprejelo stališče, da se vprašanje meja ne izpostavlja, ampak naj se na prvo mesto postavi boj proti nemškemu okupatorju. Na sestanku med vodstvom slovenskega osvobodilnega gibanja in italijanskih garibaldincev v Furlaniji so sprejeli dogovor o medsebojnem sodelovanju vojaških enot in tudi sklep, da se problem meja preloži na čas po vojni.³⁶ Konec novembra 1943 je na Primorsko prišel tudi delegat IO OF in GŠ NOV in POS Anton Vratuša, ki je imel nalogo, da se poveže s CLN AI in dogovori za sodelovanje obeh osvobodilnih gibanj.³⁷ V skladu s to politiko so tudi direktive CK 26. decembra 1943, v katerih so poudarili, da se slovensko osvobodilno gibanje sicer ne namerava odreči slovenskim narodnim zahtevam, da pa bi bilo odpiranje vprašanja konkretne razmejitve v tistem času škodljivo. Organi slovenskega osvobodilnega gibanja naj se postavljajo le tam, kjer »OF ne naleti na dejanski nacionalni odpor italijanskih, sicer za borbo proti Nemcem razporeženih množic. /.../ Italijanski narod ima pravico do samoodločbe, a samo pod pogojem, da bo sam o sebi demokratično odločal, to je, če bo izkoreninil vse ostanke italijanskega fašizma, s tem pa tudi italijanski imperializem«. Zahtevali so tudi, naj slovenski primorski partizani nudijo vso podporo italijanskim, in pa podporo KPI v snovanju OF podobne Fronte nazionale.³⁸ O teh direktivah je sekretar IO OF Boris Kidrič 12. januarja 1944 obvestil tudi Kardelja, pa tudi o osnovnih usmeritvah, ki so bile skupna slovensko-italijanska protinemška oblast in populariziranje jugoslovanskih oblasti in Tita, »ki ga pričinja priznavati za svojega voditelja tudi italijanski ljudski živelj«.³⁹

V teh usmeritvah je že jasno začrtana politika t.i. slovensko-italijanskega bratstva, ki sta jo na Primorskem nato vodili OF in KPS. Z njo naj bi si OF okrepila položaj med Slovenci, da ti ne bi prešli pod vpliv njenih nasprotnikov, ki so igrali na narodnostno karto tudi z nezmernimi in utopičnimi mejnimi zahtevami,⁴⁰ in na drugi strani pridobila čim širše sloje med Italijani. Zlasti tamkajšnje delavstvo naj bi na osnovi socialnega programa in ljudske oblasti pristalo na priključitev k Jugoslaviji. Politika slovensko-italijanskega bratstva je ostala temeljna usmeritev naslednice OF Slovensko-italijanske antifašistične fronte (SIAU) tudi prva povojna leta, se je pa v skladu s trenutnim položajem javno bolj ali manj jasno postavljala. Z njo se je strinjal tudi Kardelj, ki je 5. februarja 1944 poudarjal: »Prezgodnja diskusija o razmejitvah bo samo razplamtela šovinistične tendence na obeh straneh in bo samo koristila reakciji, v Italiji badoljanski in v Jugoslaviji mihajlovčevski«. Ponovno je poudaril tudi pomen pomoči, ki naj jo nudijo KPI, da se tudi »v Italiji sami ustvarijo vojaški in politični pogoji za ustanovitev italijanske partizanske vojske, ki bo v takem sestavu, da bo garancija za pravilen

³⁵ Metod Mikuž: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe na Slovenskem*. Ljubljana 1960-1973. Knj. 3, str. 54 (dalje Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*). Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*. Ljubljana 1985, 1990. Knj. 2, str. 34, 37, 286.

³⁶ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 3110 Poročilo PK KPS CK KPS, 17. 12. 1943.

³⁷ Branko Babič: *Primorska ni klonila: Spomini na vojna leta*. Koper 1982, str. 170 (dalje Babič, *primorska ni klonila*).

³⁸ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 3186. Pismo B. Kidriča PK KPS, 26. 12. 1943.

³⁹ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 482. Pismo B. Kidriča E. Kardežu, 12. 1. 1944.

⁴⁰ Tako so katoliški Stražarji zahtevali mejo na Tilmentu, na Visokih Turah in nad Gradcem.

demokratičen razvoj v Italiji. /.../ Ves razvoj v Italiji bo odvisen od tega, če bo uspelo formirati resnično ljudsko revolucionarno demokratično partizansko vojsko, ki bo prekrizala račune reakciji.«⁴¹

Dne 27. februarja 1944 je o teh vprašanih razpravljal tudi CK KPS. Kardelj je na seji izpostavil pomen obmejnih območij v primeru, če bo Italija ostala pod vplivom Velike Britanije in ZDA in bila tako stalna grožnja tudi za Jugoslavijo: »V tem pogledu nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, zato je silno važen Trst. Naš Trst = sovjetski Trst«. Glede Trsta je kritiziral odpiranje diskusije o njegovi pripadnosti, kar naj bi jo po njegovem mnenju odpirali sredinski »meščanski« krogi, dejansko pa so jo tudi pripadniki KPS in OF, saj bi, če bi komunizem zmagal tudi v Italiji, lahko od zahtev po Trstu tudi odstopili. Na seji so tudi ugotovili, da se bo v primeru dobrega političnega dela »tržaški proletariat oklenil nas«. Nad takšno politiko pa marsikateri tamkajšnji Slovenec ni bil navdušen in so se ponovno pojavile zahteve po jasno postavljenih konkretnih mejnih zahtevah.⁴² O novi politični usmeritvi je Vratuša obvestil vodstvo KPI in ob tem posebej izpostavil, da se Slovenci ne odrejajo pravičnim narodnostnim zahtevam, pristali pa so na to, da ne bodo odpirali razprave o konkretizaciji le-teh.⁴³

CLN AI je skušal izboljšati položaj postfašistične Italije in si zato pridobiti zaveznike, med katere je štel tudi vodstvo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Že 7. februarja 1944 je izdal razglas, s katerim je Italijane v Julijski krajini pozval na sodelovanje s Slovenci in Hrvati. Sledila je izjava 27. marca, v kateri je ponovno poudaril potrebo po sodelovanju. Po pogovorih z Antonom Vratušo in Francem Štoko 8. in 9. junija 1944 v Milanu pa je izdal razglas »Italijanskemu ljudstvu Julijske Benečije«, v katerem je prvič, a tudi zadnjič, vzroke raznarodovanja videl ne le v fašizmu, ampak tudi v mirovnih pogodbah po koncu 1. svetovne vojne.⁴⁴

Na prvem zasedanju SNOO⁴⁵ 19. februarja 1944 je Edvard Kardelj poudaril, da so se za priključitev Primorske obvezali vsi jugoslovanski narodi oz. vsa Jugoslavija kot državna celota.⁴⁶ Kljub temu da se javno ozemeljske zahteve niso postavljale, pa se je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja na mejna vprašanja v tem času intenzivno pripravljalo. Najpomembnejšo vlogo je imel Znanstveni inštitut, ki je nadaljeval delo Komisije za mejna vprašanja pri IO OF.⁴⁷ Ustanovljen je bil s sklepom IO OF 6. januarja 1944, po 1. zasedanju SNOS pa je postal organ njegovega Predsedstva. Vodil ga je zgodovinar dr. Fran Zwitter.⁴⁸

Vprašanje mej je Znanstveni inštitut prvič širše obravnaval na sestanku 20. marca 1944. Razprava je tekla na osnovi več študij, ki so bile namenjene za razpravo v ožjem krogu. Fran Zwitter je v študiji »Problem bodočih slovenskih meja« v uvodnem delu poudaril, da ima slovenski narod tudi po zaslugi slovenskega osvobodilnega boja prvič možnost, da uresniči ideal združitve vseh Slovencev v lastno državno tvorbo, saj se je takratni položaj tako Italije kot Slovencev

⁴¹ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 3188. Pismo E. Kardelja PKKPS, 5. 2. 1944.

⁴² AS I, f. 1487, CKKPS, ae I Zapis seje CK KPS, 27. 2. 1944.

⁴³ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 624. Pismo A. Vratuše vodstvu KPI.

⁴⁴ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 745. Poročilo A. Vratuše CK KPS, 9. 6. 1944. Ae 649, poročilo A. Vratuše CK KPS, 10. 6. 1944.

⁴⁵ Na njem se je SNOO preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet, SNOS.

⁴⁶ Edvard Kardelj. *Pot nove Jugoslavije*. Ljubljana 1946, str. 414 (dalje Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*).

⁴⁷ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 499/3. V njenem okviru je delovala Komisija za slovenske zapadne meje, prva naloga katere je bila zbirati gradivo o političnem in sploh javnem življenju v Slovenskem Primorju od začetka vojne dalje.

⁴⁸ Enciklopedija Slovenije, zv. 777, str. 210; Znanstveni inštitut pri Predsedstvu SNOS.

povsem razlikoval od položaja po prvi svetovni vojni. Pomembno je bilo, da smo Slovenci na težka in usodna vprašanja mej pripravljeni, saj ho »naša generacija za njegovo reševanje odgovarjala pred bodočnostjo, pred zgodovino«.

V splošnih načelih je Zwitter poudarjal jugoslovanski okvir, pa tudi zvezo slovanskih narodov pod vodstvom SZ: »Ta teza izhaja tudi iz analize geografskega položaja slovenskega ozemlja, ki leži na meji dveh velikih in – vsaj doslej imperia-lističnih narodov in more samo v taki politični konstelaciji najti garancijo za svojo eksistenco«. Posebej je izpostavil Trst, ki naj bi postal glavna sredozemska luka za nenemške podonavske države in morda celo za SZ, zato je bilo mogoče njegovo nacionalno vprašanje rešiti le z upoštevanjem njegovega ožjega in širšega zaledja.

Kot osnovo za razmejitve z Italijani in Nemci je vzel izhodišče, da »ne popustimo v ničemer, kar je naše, da pa se odrečemo vsemu, na kar nimamo pravice. Pri našem narodu tudi po vsem sedanjem trpljenju ni izumrla ideja humanitete, upanje, da bodočnost ne bo diktirana po načelih igre državnih interesov«. Poudaril je, da zahteva, da moraju biti kaznovani vojni kriveci, ni identična z zahtevo, da treba kaznovati obmejno prebivalstvo. »Zato mora biti osnova naših razmejitvenih načrtov etnografski kriterij, ne pa morda strateški ali celo razni historični programi na osnovi stanja v zgodnjem srednjem veku, ki jih radikalno zastopajo predvsem tisti, ki jim je bila naša osvobodilna vojna vedno prezgodnja ali pa so celo prikrito ali odkrito sodelovali z okupatorjem. Le tam, kjer je teritorij mešan, kjer govori prati točni etnografski meji povezanost med mestom in podeželjem, med nižino in goratim svetom nad njo, kjer je treba misliti na prometno povezanost vsake politične enote, kjer obstoje zelo tehtni razlogi historično-čustvene tradicije in kjer so posebno jasni strateški momenti, ki je treba z njimi računati zaradi raznih možnosti, sme biti etnografski kriterij v zmernem obsegu korigiran, da se tako ustvarijo za bodočnost ustrezajoče meje«.

Glede meje z Italijo je Zwitter izhajal iz dejstva, da se je jezikovna meja za razliko od tiste z Nemci v preteklih stoletjih le malo spremenila in da se v glavnih potezah ujema z langobardskim limesom, mejo med vznožjem Julijskih Alp in Dinarskim sistemom na eni strani in Severno italijansko nižino na drugi strani. »Ne more pa se priznati sprememb, ki so nastale v zadnjih 25 letih. Prodor romanskega elementa pride razen neznatnih premikanj ob meji strnjenegega ozemlja v poštev le še za Trst, štiri istrska obmorska mesta, od kontinentalnih mest pa samo za Gorico. Ves problem razmejitve je zato na eni strani v tem, kako rešiti vprašanje kontinentalne razmejitve (povezave slovenskih območij z ostalo Slovenijo) in njenega odnosa do jezikovne meje, na drugi strani pa vprašanje obmorskih mest«.

Glede kontinentalne meje je posebej izpostavil vprašanje Rezije, »ki mora imeti tudi okno v svet na zahodu pri železniški postaji na Beli (Resiutta), zato bi bilo treha priključiti Sloveniji tudi nekdanji slovenski del doline Bele med tem krajem in Pontabljem s stranskima dolinama Dunje in Rekljanice vred. [...] Priključitev doline Garenje Bele bi imela morda strateški pomen, saj bi imela s tem v svojih rokah višje ležeče položaje«. Težje je bilo vprašanje razmejitve pri ozemlju terskih Slovencev, ki imajo večje središče v Čedadu in ki bi jih lahko priključili le, če bi priključili tudi železniško progo od Mužaca do Humina in za zgraditev železniške proge dovolj širok pas v nižini od Humina do Čedada. »Podatkov o populaciji tega nižinskega ozemlja nimam, gotova pa je, da je zelo gosto naseljeno. Tu moramo izbirati med to možnostjo in skrajnim minimumom naših zahtev, ki žrtvuje zaradi navezanosti na nižino večji del ozemlja terskih Slovencev. [...] Eventuelna priključitev Čedada ho omogočila tudi priključitev torjanske občine

in morda tudi Fojde in Ahtna, ki deloma gravitirajo na Čedad, a imela bi pravi smisel le v zvezi s premaknitvijo meje na ozemlju terskih Slovencev v nižino.⁴⁹

V nadaljevanju je Zwitter ugotavljal, da je mesto Gorica edina naselbina, ki bi jo mogli vsaj delno upravičeno označiti kot narodnostno mešano, medtem ko je vse ostalo vprašanje razmejitve na Goriškem mogoče reducirati na problem, v kakšnem odnosu je v tej deželi narodnostna meja z gravitacijskim in prometnim območjem Gorice in Trsta. Mesto Gorica je obdano s povsem slovensko okolico, razen v točki na zahodu, kjer se mestne meje dotika sklenjeno furlansko ozemlje, zato je »njegova dodelitev Sloveniji edina naravna rešitev tega vprašanja.⁵⁰ Glede meje zahodno od Gorice ni imel dokončnega stališča, kot eno od možnosti je postavil mejo Goriške pokrajine iz časa fašizma.⁵¹

Glede Tržaškega zaliva je ugotavljal, da naraščanje probivalstva Trsta ni bilo posledica notranje sile tega mesta in okoliškega prebivalstva, saj so priseljenci (priseljavanje se je začelo sredi 18. stoletja) bili iz Goriške, Istre, Kranjske, notranjosti Italije in raznih drugih oddaljenih dežel. Do leta 1910 so Italijani prevladovali v središču, v predmestjih pa ne, okolica pa je bila povsem slovenska. Obenem se je slovenski element v Trstu krepil. Po prihodu Italije se je napredek Trsta upočasnil. Trst je bil leta 1944 kljub italijanstvu mestnega jedra mešano mesto in so Slovenci v mestu še vedno bili znatna manjšina, okolica pa je bila še vedno povsem slovenska. Zwitter je zaključil, da imajo Slovenci pravico zahtevati Trst zase, saj zaradi mešanega mesta ne bodo žrtvovali sto tisočev rojakov na čisto slovenskem ozemlju, ki so mu potrebni kot zaledje. In nadaljuje: »Tržaškim Italijanom, z izjemo doseljenih političnih eksponentov in tistih, ki so se politično kumpromitirali, moramo dovoliti avtonomijo, ki jo predvideva že odlok o priključitvi primorskega ozemlja. Rešitev problema Trsta ni v prisilni izselitvi vseh Italijanov, ampak ustvaritvi novih pogojev za razvoj mesta. .../ Za razvoj luke slovensko in jugoslovansko zaledje ne zadostuje, Trstu moramo zagotoviti večjo podonavsko, a po možnosti tudi rusko zaledje in obenem omogočiti tudi obstanek in napredek tržaške industrije. .../ Ustvariti moramo tudi pogoje za vrnitev naših izseljencev. Če bomo ustvarili pogoje za razvoj Trsta, bomo s tem omogočili existenco na domači zemlji našim bodočim generacijam, obenem pa dosegli, da bo postal Trst zaradi doseljevanja Slovencev po naravnem razvoju brez nasilja v doglednem času slovenski«.

Ob Trstu se je postavljalo tudi vprašanje štirih pretežno italijanskih istrskih občin (Slovencev je bilo tam med 10 in 30%). Imela so značaj sredozemskih mest, prebivalci katerih so se ukvarjali z vinogradništvom, oljarstvom, ribištvom in

⁴⁹ Fran Zwitter je v posebni študiji »O Beneskih Slovencih« zapisal, da je bilo to prebivalstvo vedno vezano na Benesko republiko in nato Italijo in da se je narodnostna zavest kmaj prebujala. In nadaljuje: »A danes se slovenski partizan bori na Beneskem za slavenstvo z brojem v roki in prihva svoj kri. Začenja se veličasten proces, ki se ljublstvu budi iz narodnega spanja, politične neaktivnosti in tope vdanosti v svoj socialni položaj, kar ga je označevalih tekoni stoletij. Naše naloge tudi v hmalce ne bodo lahke, saj bo treba pomagati ljudstvu tudi v njegovi trdi borbi s priprado, pridvsem pa doseči razmejitve s sosednjim Italijo, kjer v bližnjih letih ne morena pričakovati blagohatne naklonjenosti, in nato našim ryakom ndpreti nova ukna v svet in put do središj, kamor gravitirajo« AS II, f 1643, P SNOS, fasc 457/2

⁵⁰ Furlanum kut potonralnim zvezankum je bila namenjena piselma prizurnost. Njihovo problematiknje v posrhni študij ohdelal Lavn Čermelj. Ocenjeval je, da bi jih bilo na območju dela Goriške pokrajine, delu Tržaške in tistem delu Videmske, »ki naj se priključi naši državi«, okrog 60.000. In nadaljuje: »V našem interesu bi bilo, da se razlika med Italijani in pravimi Furlani izgubi, zlasti, ker zdajni živajo strnjeno oh vsej bodneti meji« AS II, f 1643, P SNOS, fasc. 457/1

⁵¹ O območju zahodno od Gorice je posebno študij Vprašanje gradišćanskega klina izdelal Lavn Čermelj. AS II, f 1643, P SNOS, fasc. 457/1

niso bila le poklicna naselbina obrtnikov in trgovcev. »Vsa ta obala do Dragonje sodi nujno k Sloveniji, a položaj italijanskega prebivalstva bi mogel biti isti kot v Trstu«.

Drug problem je bilo severozahodno gravitacijsko območje Trsta, ki je segalo tudi izven slovenske etnične meje. Takšen je bil Tržič, ki je vezan na Trst in na svoje slovensko kraško zaledje. Posest severne obale tržaškega zaliva je obenem tudi v strateškem oziru pomenila grožnjo tržaški luki. »Zahodna meja tržaške pokrajine, kot jo je začrtal fašizem bi bila lahko precedens razmejitev. Osem občin zahodno od narodne meje obsega 227,62 km² in šteje 31.971 prebivalcev (1931). Večji pomen ima na tem ozemlju samo Tržič. Italijansko prebivalstvo tega ozemlja more uživati avtonomijo kot Italijani vseh krajev v tržaškem zalivu sploh«.

Avtor je na koncu poudaril, da so meje v študiji v glavnih potezah minimalni program, »od katerega na popuščamo več, in ne kot predlog za pogajanja, pri čemer bi morali biti že pripravljeni na to, da v svojih zahtevah ne popustimo. Taktika pri javnih diskusijah in pri mednarodnih pogajanjih je povsem drugo vprašanje. Gotovo je, da bo reševanje naših obmejnih vprašanj v mnogočem odvisno od mednarodnega položaja v trenutku zmage. Tedaj se bo postavljalo vprašanje razmejitve socialnih in političnih sistemov, avstrijsko vprašanje, morda celo furlansko vprašanje. Kljub temu mislim, da ima ta študija svoj pomen, ker predstavlja pač minimalni program naše etnične politične enote, ki še vedno pripušča možnost, da se priključijo druga ozemlja tej enoti bodisi direktno, bodisi pod pogojem ohranitve lastne etnične individualnosti in samo priključitve k istemu političnemu sistemu kakor naša Slovenija in Jugoslavija«. ⁵²

Drugo študijo je pripravil pravnik Lojze Ude in je že bila tudi komentar Zwittrovih stališč. Ude je ugotavljal, da Zwittrov referat temelji na etnografskem principu ⁵³, razen pri terskih Slovencih, na Koroškem in pri Tržiču z ozirom na poseben gospodarski pomen, medtem ko je prepuščal nadaljnje spremembe prihodnjemu političnemu položaju. Z njegovimi izhodišči se je strinjal, razen pri terskih Slovencih, za katere naj bi našli rešitev, »da od etnografskega principa ne bomo odstopali, vsaj ne v našo škodo, oz. moramo najti utemeljitev, ki bo zadosti zadovoljiva, če so odločimo, da jih res pustimo izven mej bodoče Slovenije. Gre za dolgotrajne rešitve. /.../ dobiti moramo etnografsko kar najčistejšo, najbolj zaokroženo ozemlje; to pa res vse, brez izjeme«.

Tudi Ude se je strinjal, da je za izhodišče nujno vzeti kar najbolj dosledno etnični princip, tako zaradi Zwitrovega izhodišča, da zahteva po kaznovanju vojnih zločincev ni identična z zahtevo po kaznovanju obmejnih prebivalcev, pa tudi zato, ker naj bi narodni princip v prihodnosti Evrope še vedno ostal temelj. Tudi on se je zavedal odgovornosti pred prihodnostjo v primeru, če bi kje od tega principa odstopili, zato je bilo nujno ostati zmeren pri vseh zahtevah, ki gredo preko etnografskih mej. »Čut odgovornosti za naš mir nas mora voditi poleg neuklonljive volje, doseči naš cilj združene svobodne Slovenije«. Ugotavlja, da je narodnostno kar najčistejša tvorba med glavnimi pogoji bodočega miru. »Tujerodni element v mejah bodoče Slovenije sme priti le na temelju naših upravičenih rekriminacijskih zahtev in na temelju nekih tako silnih zemljepisnih realnosti in gospodarskih potreb, preko katerih ni mogoče iti, ker bi bila s tem ogrožena

⁵² AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Fran Zwittr: Problem bodočih slovenskih meja.

⁵³ Tega je razumel kot t. i. zakon vroče zemlje, po katerem mora mesto pripasti tisti državi, kamor sodi njegova okolica

eksistenca naše narodne politične tvorbe. Takih realnosti in potreb pa je dejansko malo. /.../ Glede »tujerodnega elementa v okviru bodoče Slovenije« pa je možno le dvoje. Ali se jih izseli, ali pa »storiti z vso resnostjo in iskrenostjo, da se počuti dobro in da se mu omogoči sodelovanje. /.../ Italijanske fašiste in regnicole je treba izgnati, ostalim Italijanom pa dati obljubljeno avtonomijo«.

Glede mej z Italijo je Ude računal na pomoč Hrvatov, s katerimi pa bo nujno doreči mejo v Istri, in sploh Jugoslavije. Glede razmejitve z Italijo je največje probleme videl pri Beneški Sloveniji, ki je bila Italiji priključena že leta 1866, tudi to leto izveden plebiscit je zahteval Italijo (a alternativna ni bila neodvisna Slovenija, ampak Avstrija), obenem pa je bila tam narodnostna zavest slabo razvita. Drugo je bilo vprašanje Trsta, saj SZ zaradi njega naj ne bi tvegala spora z Veliko Britanijo.

Glede zahtev po ozemlju, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnjem stoletju, pa je ob nepriznavanju fašističnega raznarodovanja bilo to vprašanje aktualno zlasti glede meje z Nemci, medtem ko se je meja z Italijani le malo spremenila. Ob tem ugotavlja: »Našim sovražnikom ne sme ostati plen nasilja. Doživeti moramo zadoščanje, da se nasilje kaznuje in dokaz, da imperialistično nasilje ne vodi do nobenih trajnih rezultatov.«⁵⁴

Znanstveni inštitut je vprašanje meja obravnaval na seji 20. marca 1944 v Semiču, ki jo je vodil član IO OF Zoran Polič. Glede Trsta je bilo sprejeto stališče, da mora imeti kar največje zaledje in pogoje za nov gospodarski vzpon, tamkajšnjim Italijanom pa je z izjemo kompromitiranih treba zagotoviti kulturno avtonomijo in nato prepustiti razvoju samemu, da preko priseljevanja Slovencev v cvetoče mesto postane v doglednem času pretežno slovenski.

V razpravi je Boris Zihlerl poudaril, da se je treba ravnati po načelu: Svojega ne damo, tujega nočemo!, zato je nujno vključiti vse Slovence, obenem pa »ne smejo postati (gledano iz ožjega slovenskega stališča) imperialisti in na primer zahtevati Hüttenberg«. Vprašanje novih mej je povezal tudi v vprašanjem bodoče ureditve v mejnih državah. Oporekal je Udetovem mnenju glede ravnanja SZ, »saj je pojem interesa v nekem egoističnem smislu SZ tuj. /.../ Če bosta Italija in Avstrija iz vojne izšli v taki politični obliki, ki nam ne bo nudil varnosti, potem bomo prišli z maksimalnimi zahtevami. V tem primeru bomo v interesu svetovne demokracije, zahtevali strateške meje. /.../ Danes je naše načelo, da se na terenu iščejo možnosti sodelovanja z avstrijskimi in italijanskimi demokratičnimi elementi, mejna vprašanja pa ne razpravljajo. To hočejo delati nasprotniki in tisti, ki jim ni ravno za akcijo, ker hočejo izzvati razdor. Preseljevanje sodi med hiterjanske metode reševanja nacionalnega vprašanja. Krivci morajo pred sodišče, ostalemu manjšinskemu prebivalstvu pa naj se dovoli avtonomija in to ne samo kulturna«. Zihlerl dodaja, da je treba ločiti med narodnostnimi in državnimi mejami in da pravica do samoodločbe velja za narode kot celote in ne njihove posamezne drobce, zato se ne more priznavati nobenih plebiscitov za posamezne narodne dele niti v preteklosti niti v sedanosti.⁵⁵ Ude je ugovarjal Zihlerlu in opozoril, da so meje preko etnografske meje vedno neko breme in da je pri strateških mejah nujno dobiti trdne garancije zanje od vseh tistih, v katerih interesu se bodo te meje postavljale. Ob moderni vojaški tehniki so strateške meje tudi izgubile pomen.

⁵⁴ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/2. Lojze Ude: Nekaj načelnih pripomb k vprašanju o mejah. Referat na debatnem sestanku o mejah 20. 3. 1944 v Semiču.

⁵⁵ Tu je mišljen zlasti plebiscit na Koroškem leta 1920

Na Zwitterov predlog je bil sprejet sklep, naj general Jaka Avšič izdelava posebno študijo »za primer, da ostanemo pri našem minimalnem programu in tudi za primer, če s svojimi zahtevami gremo preko njega«. Ob tem je Zwitter tudi opozoril, da se bo v odločilni fazi morda zasedlo »več ozemlja vsaj kot zastavo in postavilo večje zahteve vsaj kot osnovo, od katere še smemo popustiti«. Nujno je takoj pričeti z zunanjepolitično propagando. »Vem tudi, da je vprašanje naših mej v veliki meri odvisno od evropske politične situacije v trenutku zloma Nemčije«. Nekatera območja bi bila lahko zunaj meja slovenske politične enote, vključena v okviru mej »večjega političnega sistema, ki mu pripadamo. /.../ Avtonomijo za italijansko manjšino si ne predstavljamo le kot kulturno avtonomijo, hočem pa poudariti, da ne more iti tako daleč, da bi zavirala dotok slovenskega prebivalstva v Trst«. Obenem pa je bil mnenja, da je možnost, da bi nam preko minimalnega programa pripadli tudi le majhni delci ozemlja, zelo majhna.

Navzoči so se strinjali, da se glede narodnostnih meja ne more govoriti o minimalnem programu, ker je narodnostna meja samo ena. Soglasni so bili v tem, da mora pri razmejevanju kot osnova veljati etnografsko načelo, da pa je vprašanje, koliko bodo politični momenti v času sprejema novih meja narekovali razširitev mej z gospodarskih ali strateških vidikov.

V posebni razpravi o meji z Italijo so se strinjali s priključitvijo Trziča, ki je gospodarsko neločljivo povezan s Trstom, in tudi okolice, s katero bi tržaški zaliv dobil svojo zaokrožitev, ne pa tudi s priključitvijo Gradišča ob Soči. Priključili pa naj bi občino Ločnik, ki je imela okoli eno četrtino slovenskega prebivalstva in zahodno od Gorice le tisto furlansko ozemlje, ki k njej neposredno gravitira. Obenem so se zavedali, da bi priključitev območja terskih Slovencev terjala tudi priključitev roba italijanskega nižinskega ozemlja.⁵⁶

V študiji o strateški meji, ki jo je pripravil na osnovi sklepa seje 20. marca 1944, je Jaka Avšič v uvodu zapisal: »Dokler so možnosti, da nastajajo vojne, je naš narod v nevarnosti, da ponovno brez vsake krivice pade v slično ali pa še večje trpljenje, kakor ga je vrgel fašizem v tej vojni. Ne smemo izpustiti iz vida tudi namena fašizma, da nasilno popolnoma uniči naš narod, kar si more postaviti sovražnik za cilj tudi v bodoči vojni«. Poudarja, da Slovenci nočejo izvajati imperialistične politike in da so njihov ideal etnografske meje, »ki bi se določile na samem terenu v prijateljskem sodelovanju obeh zainteresiranih narodov«. A po vojni še ne bodo dozorele razmere za spoštovanje takih mej, saj je treba računati, da »narodi Italije, Nemčije, ki so bili nedavno še skoraj stoodstotno fašistični« še niso dozoreli za spoštovanje takih mej. Obenem je imel napadalec ob sodobni tehnični opremljenosti velike prednosti. V skrbi za bodočnost je zato treba proti Avstriji, Madžarski in Italiji postaviti »začasen obrambni pas, ki bi zaščitil naše centre od vojaškega presenečenja in zagotovil možnost organiziranja odpora«. Njegov notranji rob bi bila etnografska mejna črta, zunanji rob pa naj bi bil na vojno-geografskih linijah, ob italijanski meji po strugi Tagliamenta. Tamkajšnje prebivalstvo bi uživalo popolno avtonomijo in vso demokratično svobodo. V primeru dokazane varnosti bi se ozemlje po volji prebivalstva odstopilo zainteresirani državi.⁵⁷

⁵⁶ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Sumarični zapisnik debatnega sestanka o referatih dr. Zwitterja in Dularja o mejah v Semiču, 20. 3. 1944. Fasc. 499/1. Zapisnik seje Znanstvenega inštituta, 20. 3. 1944.

⁵⁷ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. J. A. (Jaka Avšič): Referat o vprašanju zavarovanja slovenskim mej.

Podobna stališča so navedena tudi v elaboratu (podpisan J. B.), napisanem že v letu 1945. Tudi v njem avtor poudarja, da bi bilo nujno, dokler ne bodo uničeni vsi ostanki fašizma in dosežena kolektivna varnost, »zadržati v svojih rokah vse, kar naj pomaga odstraniti ponoven napad«. Tudi v tem je zahodna meja postavljena na Tagliamento.⁵⁸

Primorski pokrajinski odbor OF je 3. maja 1944 razpisal volitve v krajevne NOO in v okrajne skupščine, ki naj bi bile med 15. majem in 15. junijem 1944, a so bile preložene na jesen. V proglasu k volitvam so naglasili, da bodo Primorci z volitvami gradili »slovensko in jugoslovansko narodno oblast na naših tleh«.⁵⁹ Kot je po volitvah ocenjeval France Popit, so bile te volitve dejansko bolj plebiscit za Jugoslavijo kot pa volitve predstavnikov ljudske oblasti.⁶⁰

Po podpisu sporazuma Tito - Šubašić 16. junija 1944⁶¹ in po srečanju Tita z Winstonom Churchillom 12. in 13. avgusta v Caserti istega leta se je mednarodni položaj nove Jugoslavije okreplil. Tudi v pričakovanju skorajšnjega konca vojne, ki je terjal hitro in učinkovito akcijo, so se javno opredelili za priključitev konkretnih ozemelj. Kot prvi je zunanji minister NKOJ Josip Smolaka v članku »O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo« ob tem, ko je analiziral stališča italijanskih diplomatov, zlasti Salveminija in Sforze, poudaril, da je predpogoj za trajen mir, da se med obema državama potegne pravična meja, ki bo ustrezala naravnim in narodnostnim razmeram kot tudi gospodarskim koristim prebivalstva, in kar je važnejše, volji večine prebivalstva. Za Smolako je ta črta tekla od naj-severnejše točke Jadranskega morja in je pomikajoč se dalje proti severu puščala Jugoslaviji dolino Soče, brez Furlanske nižine. Glede Trsta je poudaril, da si ga Jugoslavija »ne lasti v imenu narodnostnega prava, saj je pretežno italijanski značaj mesta nesporen. /.../ Vendar je Trst nesporno navezan na najožje sodelovanje z Jugoslavijo. /.../ Je naravni izhod na morje tudi za vse Podonavje«. Odkritosrčen in trajen mir med Jugoslavijo ter Italijo je bil mogoč le, če se »narodno mešana pokrajina, ki predstavlja eno samo zemljepisno in gospodarsko enoto in v kateri Slovani živijo v večini, priključi Jugoslaviji pri popolnem zajamčenju jezikovnih pravic italijanske manjšine. /.../ Sreča bo tako za Jugoslavijo kot za

⁵⁸ AS II, f. 1643, P. SNOS, fasc. 457/1. Referat o razmejitvenem vprašanju Slovenije 1945.

⁵⁹ Ferenc, Ljudska oblast, 2, str. 202, 203.

⁶⁰ Ocena Franceta Popita na seji P. SNOS. V: Ferenc, Ljudska oblast, 3, str. 312.

⁶¹ Mandatar jugoslovanske kraljeve vlade Ivan Šubašić je 16. 6. 1944 s predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ, »partizanske vlade«) Titom na otoku Visu podpisal t. i. viški sporazum in sestavi jugoslovanske vlade (sestavljena je morala biti iz oseb, ki se niso kompromitirale v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju) in da bo vlada izdala deklaracijo, v kateri bo priznala dosežke dotodanjega boja in temelje federativne ureditve jugoslovanske države, sklenjene na zasedanju AVNOJ. Po usvojitvi Beograda sta Tito in Šubašić 1. 11. 1944 podpisala nov, t. i. beogradijski sporazum, v katerem sta določila, da bo kralj svojo puoblastila prenesel na kraljevo namestništvo ter da mu formirana enotna jugoslovanska vlada iz predstavnikov NKOJ in kraljeve vlade. Na pritisk Churchilla je kralj tu sturil v začetku marea 1945. Tričlanski kraljevo namestništvo je, putem ki je NKOJ pidal ostavku in se razpustil, imenovalo na predlog AVNOJ 7. 3. 1945 skupno vlado, kateri predsednik je postal Tito, Šubašić pa minister za zunanje zadeve. To vlado so konec marca 1945 priznale zavezniške države.

Tudi jugoslovanska kraljeva vlada je postavljala podobne mejne zahteve kot NKOJ. Te so med drugim navedene v niti, ki ju je 26. 7. 1943 poslala zavezniškim vladam, v kateri je med drugim zahtevala mejo na etnični črti z nekaterimi manjšimi popravki. AS II, f. 1643, P. SNOS, fasc. 457/2. V začetku leta 1945 pa je izdala spomenico, ki jo je predala političnim krogom v Londonu, v kateri je kot pravično mejo z Italijo postavila Soško dolino, pri čemer naj bi bila dolina italijanska, planinski rob pa jugoslovanski. Trst in Reka naj bi imela v Jugoslaviji avtonomiju, kar pa ne bi veljalo za Gorice. Dušan Biber *Britanska in ameriška politika o italijansko - jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni*. V Trst 1945 = zbornik predavanj = Trieste 1945: atti delle conferenze. Trst 1985, str. 9.

Italijo, če bo to razumela osvobojena Italija, ki bo morala preporajajoč se v duhu Mazzinija in Garibaldija vrniti svojemu narodu dober glas, zatemnjen pod fašističnim barbarstvom, ter mu za dolgo dobo let zagotoviti mir. Tej novi Italiji je demokratična Jugoslavija pripravljena prijateljsko stisniti roko ter jo, da parafraziramo barda italijanskega osvobojenja, pozdraviti z besedami: Ripassate l'Isonzo e torneremo fratelli«. ⁶²

V svojem govoru na proslavi 1. dalmatinske brigade na Visu 12. septembra 1944 je Tito poudaril, da se bliža ura, »ko bomo morali govoriti o mejah naša dežele. /.../ Naši narodi se bore za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost. Toda prav tako se bore tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S tem bojem morajo biti osvobojeni naši bratje v Istri, Slovenskem Primorju in na Koroškem in živeli bodo svobodno s svojimi brati v novi domovini. To je želja vseh nas in to je tudi njihova želja. Tujega nočemo, a svojega ne damo«. Razprava o mejah je bila tudi posledica raznih kombinacij druge strani. »Popravo preteklih krivic, popravo rapalske pogodbe in drugih pogodb, ki jih mi zahtevamo, smatrajo nekateri v sosednjih deželah, in to v deželah, ki so še pred kratkim bile z nami v vojni, ki so napadle našo deželo, ki so razrušile naše vasi in mesta ter pobile na tisoče in tisoče naših sinov, kot nekakšen imperializem, kot nekaj, kar bi utegnilo v teku let spet povzročiti vojno. Zato mislijo, da bi mi mogli pustiti naše brate pod tujim jarmom«. ⁶³

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je nove usmeritve glede vprašanja mej sprejelo na seji CK KPS 10. julija 1944 na osnovi ocene, da bi lahko odlaganje dokončnih sklepov glede usode spornega območja na čas po vojni pomenilo tudi zahtevo za plebiscit, za katerega pa bi pogoje narekovali Anglo-Američani in bi bil za slovensko stran lahko neugoden. Za slovensko osvobodilno gibanje je bila plebiscitarna odločitev izvedena že med vojno z odločitvijo za upor. Za svoje zahteve zlasti glede Trsta naj bi podporo poiskali tudi med Italijani, zlasti med delavstvom, ki se je odločalo na osnovi razredne in ne narodnostne pripadnosti. KPI v Julijski krajini, zlasti v Trstu, naj bi skušali »očistiti šovinizma in oportunistizma in jih poizkusili povesti v borbo«. Spremenili so tudi izhodišča za pogajanja s CLN AI, kjer naj ne bi več poudarjali preložitve mejnih vprašanj na povojni čas, ampak načelo samoodločbe, ki je izvedena v boju. ⁶⁴

Spremembo politike na Primorskem je zahteval tudi Edvard Kardelj, ki je v pismu 29. julija 1944 opozarjal, da se krepijo interesi zahodnih zaveznikov za območje Istre in Primorske, ki ga ne priznavajo za jugoslovanskega. Poudarjal je, da jih čaka težak boj, na katerega se je treba hitro pripraviti (pričakovali so anglo-ameriško izkrcanje v Istri, op. NT) tako z okrepitvijo položaja na terenu kot s pripravo gradiva o mejah. ⁶⁵ Načrt političnega in organizacijskega delovanja, ki je imel za cilj prevzem oblasti na Primorskem in tudi v Trstu, so nato izdelali na sejah CK KPS 28. avgusta, 1., 15. in 20. septembra 1944, ter na sejah P SNOS 27. in 29. avgusta ter 1. septembra 1944. Osnovna cilja sta bila priključitev Primorske in vzpostavitev komunizma.

⁶² AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Josip Smodlaka: O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo.

⁶³ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Naši bratje v Istri, Slovenskem Primorju in na Koroškem bodo osvobojeni in združeni v novi domovini. Govor Tita na proslavi 2. obletnice ustanovitve 1. dalmatinske brigade (12. 9. 1944).

⁶⁴ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 1. Zabeležka seje CK KPS, 10. 6. 1944.

⁶⁵ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 452. Pismo E. Kardejla CK KPS, 29. 7. 1944. Prevedeno iz Nove Jugoslavije, št. 7 - 10, junij-julij 1944.

Kardelj je na seji CK 28. avgusta kot glavne naloge izpostavil: vzpostavitev redne vojske, ki bo imela status zavezniških enot, utrjevanje ljudske oblasti, vzpostavitev vojaške vlade. Nujno je bilo, da jugoslovanske enote prve zasedejo območje in da imajo pripravljen ves oblastni aparat, v katerem naj bodo v Trstu tudi Italijani. Glede Italije je ugotovil, da bo ostala v zahodni sferi in bo zato tamkajšnje osvobodilno gibanje uničeno. Zahteval je, da se ljudi pripravi na možno britansko zasedbo in da se zlasti v Trstu in Gorici okrepi Narodno zaščito in Ozno. Že prve dni je treba pregnati regnicole. In nadaljuje: »Nerodno bi bilo po osvoboditvi prirejati v Trstu velike procese proti Italijanom. /.../ Treba iti po liniji čiščenja italijanskih vrst, pri tem se lahko velik del razoroži. Divizijo Osoppo v Italijo! /.../ Ne odpirati bežanje iz Trsta, ampak je v interesu, da se bodo držali Jugoslavije. /.../ Ustvariti na Primorskem tako vzdušje, da bodo mase takoj in povsod manifestirale za nujnost priključitve Primorske in Trsta Jugoslaviji. /.../ Ne vmešavati se v notranje probleme Italije, pač pa v probleme Trsta in Tržiča.«⁶⁶

P SNOS je sklenilo postaviti Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje (PNOO) kot vrhovni oblastni organ za to območje, ki je bil nato izvoljen 15. septembra 1944. Sprejeli so dogovore glede odnosov z zavezniki in pri tem izpostavili pomen dobrih odnosov z Veliko Britanijo, ki bi se sicer lahko povezala z ZDA v kampanji proti novi Jugoslaviji.

V okviru priprav na konec vojne in mirovna pogajanja sodi tudi razprava članov CK KPS, Avnoja in Znanstvenega inštituta pri P SNOS o bodočih slovenskih mejah 9. septembra 1944, ki jo je vodil Josip Vidmar. Kardelj je kot mejo, od katere naj ne bi odstopali, postavil »etnografsko mejo z vključitvijo ozemlja, potujčenega v imperialistični dobi (v zadnjih sto letih, op. NT), in z upoštevanjem manjših korektur zaradi nujnih prometnih in sploh gospodarskih ter strateških momentov«. V nadaljevanju je poudaril: »Če gremo preko tega, si nakopljemo sovraštvo sosedov in nastala bodo težka manjšinska vprašanja«. (Podčrtala NT) V nadaljevanju je govoril o vprašanju meje z Avstrijo, pri kateri se je strinjal z etnografsko mejo s historično korekturo, obenem pa je zahteve vezal na po vojno ureditev Avstrije. In nadaljuje: »Ne glede na naše mejne zahteve moramo pa ustremeti za tem, da okupiramo (podčrtala NT) čim več, tudi zaradi vojne odškodnine; tu je že pripravljeno vse potrebno in izdana bo parola, da nastopa NOV kot osvoboditeljica Avstrije«. Glede Primorske se je strinjal s predlogom iz Zwitrove študije, a brez Gradišča ob Soči, ker bi s tem povečali manjšino. »Rešiti je treba nekako vprašanje huminskih (terskih, op. NT) Slovencev in po možnosti ne priključiti Čedadu. /.../ Simpatij, ki smo jih pridobili s to borbo, ne smemo zapraviti s pretiranimi zahtevami« (podčrtala NT).

Fran Zwitter je bil tak program pripravljen zagovarjati v spomenici, izdelavo katere je zahteval Kardelj, a ob tem opozoril, da ne more pa prevzeti odgovornosti pred zgodovino za primer, da bi taka politika odprtih kart glede slovenskih zahtev pri pogajanjih, kjer bi morali mi popuščati, privedla do tega, da niti tega ne bi dosegli. Glede podrobnosti je poudaril, da se strinja, da se morajo mejne zahteve iz elaborata⁶⁷ glede goriške pokrajine zmanjšati. Zaradi prometnih ozirov bi tako morali zahtevati priključitev železniških postaj od Gorice do vključno Krmina. Glede Čedadu so njegova poizvedovanja privedla do tega, da je navezanost nadiških Slovencev nanj velika, da bi morali mesto priključiti Sloveniji ali pa kvečjemu pristati na delitev mesta. Glede terskih Slovencev prideta v poštev dve

⁶⁶ AS 1, f. 1487, CKKPS, ae 1. Zapis seje CK KPS, 28. 8. 1944.

⁶⁷ Mišljena je njegova študija "Problem bodočih slovenskih meja".

možnosti: po prvi bi priključili celotne občine Torjan, Fojda, Ahten, Neme in Tarčent, ki bi v tem primeru imele gravitacijsko središče v priključenem Čedadu; v drugem primeru bi priključili še štiri občine (Rtin, Humin, Pušjo ves, Možac). Sprejeli so sklep, naj vključi to širšo varianto.

Sekretar P SNOS in IO OF Boris Kidrič in Edvard Kardelj se tudi nista strinjala s predlogom generala Jake Avšiča o strateški meji v primeru »če bi pretila v bodoči ureditvi Evrope še kaka nevarnost«. Poudarila sta, da strateške meje niso popularne in da je zadostna zaščita zavezništvo s Sovjetsko zvezo. So pa sprejeli sklep, naj Avšič o strateški meji izdela poseben elaborat. Predsednik IO OF Vidmar je na koncu povzel, da so se »zedinili za pravičen program, ki je realen in ki nas ne obremenjuje s prevelikimi manjšinami«. (Podčrtala NT)⁶⁸

V spomenici »Meje Jugoslavije«, napisani na osnovi sklepa seje 9. septembra, je Zwitter izpostavil, da je slovensko-italijanska etnografska meja, ki se približno ujema z mejo med Julijskimi Alpami in Dinarskim sistemom na eni strani in severno italijansko nižino na drugi strani, ena geografsko najbolj značilnih in najbolj jasnih, pa tudi najstarejših v Evropi. V glavnem se tudi ujema z avstrijsko-italijansko državno mejo pred letom 1914, razen na območju Beneških Slovencev (Schiavonia Veneta, kasneje Slavia Italiana), ki je bilo po letu 1866 italijansko. Na celotnem območju, ki je na jugu omejeno z Dragonjo, so Italijani v Trstu, Miljah, Izoli, Kopru in Piranu ob morju ter v notranjosti v Gorici. Ker pa etnične meja večinoma teče po črti, ki loči nižino od goratega sveta, ni uporabna kot državna mejna črta brez nekaterih manjših korektur.

V poglavju o slovenskih (jugoslovanskih) mejnih zahtevah je posebej poudaril, da ima »slovenski narod, ki je toliko trpel in se boril, pravico zahtevati, da bo v celoti združen v svoji Sloveniji in v okviru federativne Jugoslavije. /.../ Od nas zahtevana kontinentalna meja hoče vključiti le Slovence, neslovenskega prebivalstva pa vključuje le toliko, kolikor je nujno potrebno za zaokroženost Slovenije v gospodarskem in posebno v prometnem oziru. Vsaka imperialistična tendenca za širjenjem našega narodnega ali političnega ozemlja na škodo drugih narodov pa nasprotuje duhu našega narodnoosvobodilnega boja in jo zato odklanjamo«. ⁶⁹

Zwitter je izdelal tudi posebno študijo o manjšinskem vprašanju po osvoboditvi, ki ga je ocenil za vprašanje narodno-političnega značaja, ki je tesno povezano z gospodarskim in upravnim položajem. V Sloveniji je predvidel tri ločena območja, in sicer ozemlje bivše Jugoslavije (štajerski Nemci in Kočevarji), Koroško (Nemci) in Primorska (Italijani), medtem ko vprašanja madžarske manjšine v Prekmurju ni obravnaval. Za italijansko manjšino je ugotovil, da je že priključitveni odlok iz septembra 1943 zanjo predvidel avtonomijo. Politiko pa je opozarjal na veliko priseljenih iz notranjosti Italije in na tržaško delavstvo ter kapital, ki sta iz različnih razlogov pristajala na Jugoslavijo, prvi iz razrednih razlogov, drugi je v njej videl edino možnost gospodarskega razvoja. Italijanska manjšina naj bi dobila ne le kulturno avtonomijo, ampak tudi sodelovanje v lokalni upravi in predstavnike v slovenskih centralnih zakonodajnih in izvršilnih organih. Imela naj bi popolno enakopravnost, ki bi obenem bila primer, »kako si predstavljamo rešitev manjšinskega vprašanja«. ⁷⁰

⁶⁸ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Sumarični zapisnik seje o slovenskih mejnih zahtevah dne 9. 9. 1944 na bazi 80 a.

⁶⁹ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 499/8.

⁷⁰ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/2. Fran Zwitter: Manjšinska vprašanja v času popolnega osvobojenja.

V predlogu ukrepov za ravnanje s tujerodci je P SNOS glede Italijanov in Furlanov predvidel, da se tiste priseljene po 3. novembru 1918, ki so še bili na območju, ki bo priključeno (veliko se jih je odselilo že po 9. septembru 1943), izžene z družinami vred, prav tako vse, »ki so se udeleževali pri poitalijančenju Slovencev. Njihova imovina, v kolikor jo narodna oblast označi za imovino splošnega državnega pomena, se zapleni. /.../ Ostalim Italijanom in Furlanom so zagamčene manjšinske pravice, ko postanejo jugoslovanski državljani«. Kljub temu, da so bili tudi Italijani okupator, so zanje predvideli drugačne ukrepe, kot za Nemce, in to zaradi spremenjenega stališča Italije in mednarodnih razmer. Glede preselitve t. i. regnicolov poudarjajo: »Precedens za tako ravnanje so dali Italijani sami s selitvijo Nemcev in z njimi tudi Slovencev iz Kanalske doline. Ponovno so se bavile fašistične oblasti s problemom preselitve Slovencev s Primorja in le kraškemu značaju naše zemlje se moramo zahvaliti, da ni prišlo že pred izbruhom vojne do preselitve ali izselitve primorskih Slovencev«. ⁷¹

Na osnovi sklepov razprav na sejah CK KPS in P SNOS konec avgusta in v začetku septembra 1944 je Kardelj v pismu, ki ga je 9. septembra 1944 poslal Direkciji KPI, kot osrednje vprašanje, po katerem se bo ravnala KPJ, postavil vprašanje povojne ureditve Italije. Predvideval je, da bo kljub sodelovanju KPI v vladi tam prevladala »reakcionarna linija«, ki naj bi skušala narediti vse, da bi oslabilo novo Jugoslavijo. Vse to je postavil v okvir priprav na možni prihod zavzeznikov, zato naj bi vse tamkajšnje italijanske enote, da bi se izognile razoroževanju, prešle pod vodstvo IX. korpusa slovenske partizanske vojske, kjer bi imele popolno notranjo samostojnost. Jugoslovanska vojska kot ena od zavezniških armad naj bi zasledila vse to območje in mobilizirala tudi italijanski proletariat po mestih. In nadaljuje: »Priznati moram, da zelo težko razumem neke od vaših italijanskih vodilnih tovarišev, ki se tako uporno bore za priznanje italijanskega karakterja teh pokrajin. Prvič to dejansko ni res, drugič pa Italijani, ki bodo živeli v okviru narodov Jugoslavije, budo imeli neprimerno več pravic in progresivnih predlogov, kakor pa v taki Italiji, ki bi jo predstavljali Sforza in podobni italijanski imperialistični elementi. /.../ Prav tako ne morem razumeti italijanske komuniste glede njihovih stališč do Trsta, kajti oni dobro vedo, kaj bi Trst pomenil v taki Jugoslaviji, ki bo močno naslonjena na SZ. In končno še težje razumem te komuniste takrat, ko ne vidijo vloge sedanje Jugoslavije za sam italijanski narod in vloge, ki bi jo v taki Jugoslaviji imela italijanska manjšina. /.../ Če bo KPI uspelo ustvariti drugačno Italijo, bodo tudi ta vprašanja dobila popolnoma drugačno obliko«. ⁷²

Spremenjena politika je v Julijski krajini sovpadala tudi s časom, ko je nemški okupator aretiral več vodilnih kadrov tržaške federacije KPI, ki niso prišli na dogovore o razmejitvi pred osvoboditvijo. Spremenila sta se tudi odnos KPS in OF do dogovarjanja s CLN AI, ki sta 25. septembra 1944 preklicali komaj sklenjeni sporazum. Razlog za to naj bi bil delovanje in program Stranke akcije v Julijski krajini, ki je izdala razglas z »aneksionističnimi apetiti po naši zemlji«, na ponovne zahteve slovenskega vodstva pa je CLN AI ni discipliniral. ⁷³

⁷¹ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Predlogi za postopanje s tujerodci. Študijska komisija pri P SNOS Osnutek zakonske stulizacije.

⁷² AS I, f. 1487, CKKPS, ne 630. Pismo E. Kardelja Direkciji KPI, 9. 9. 1944.

⁷³ Misljen je razglas »Poziv Istranom«, ki ga je junija 1944 razpečavala Stranka akcije. AS I, f. 1487, CKKPS, ne 666. Pismo Obkomi KPS za Slovensko primorje CLN AI, 25. 9. 1944. Ponatis letaka v Galliano Fogar. *Sotto l'occupazione tedesca nelle provincie orientali*. Udine 1968, str. 160-162 (dalje Fogar, Sotto l'occupazione).

Vprašanje odnosov med vodstvi obeh partij so poskušali razrešiti na pogovorih med vodstvom slovenske partije na Primorskem in delegatom vodstva KPI Vincenzom Biancom - Vittorijem jeseni 1944. Pri tem moramo upoštevati, da položaj obeh pogajalcev ni bil enak, ker je bila KPS zaradi moči slovenskega osvobodilnega gibanja in svoje organiziranosti tista, ki je lahko postavljala zahteve. Italijanska partija pa je bila razpeta med zahteve, ki jih je postavljalo slovensko vodstvo, ki se je sklicevalo na proletarski internacionalizem, in na razmerja v CLN AI, kjer so ji predstavniki drugih strank očitali izdajo narodnih interesov. Zato je vodstvo KPI od KPJ zahtevalo jamstva, da zasedba spornega ozemlja še ne bo avtomatično pomenila njegove priključitve. Bila naj bi le jamstvo, da bosta slovensko in italijansko ljudstvo na narodno mešanih območjih imela popolno svobodo, da se bosta sama opredelila.⁷⁴

Vittorijo je pristal na zahteve vodstva KPS, ker »je bil postavljen pred zid«⁷⁵ O pogovorih je obvestil Togliattija in mu je sporočil nestrinjanje s politiko KPJ in načinom, kako se le-ta izvaja. Med drugim je zapisal: »Jugoslovani nas že od junija češ da niso zadovoljni s paktom iz aprila skušajo z različnimi manevri prisiliti, da priznamo izvršena dejstva, ne da bi odprto povedali, kaj hočejo, temveč se igrajo z besedami Slovensko Primorje, iz katerih eni izključujejo Trst in druge cone, drugi pa jih, priznavajoč italijanski karakter, vključujejo«.⁷⁶

Po teh pogovorih je Vittorio 24. septembra 1944 napisal strogo tajno pismo (riservatissimo) tržaški, goriški in videmski federaciji KPI, v katerem je v bistvu ponovil Kardeljeve zahteve iz 9. septembra. Strinjal se je s pripadnostjo Slovenskega Primorja in Trsta k Jugoslaviji, pristal je na poenotenje partijskih organizacij, skupno politično usmeritev in množično delo, bil pa je proti nastopanju pod imenom KPJ. Glede Trsta je med drugim zapisal: »Trst, kakor tudi vsi resnično demokratični Italijani, bodo imeli boljše prihodnost v državi, v kateri je ljudstvo gospodar svoje usode, kot pa v Italiji, zasedeni s strani Anglo-Američanov. Trst bo upravljala italijanska večina, v popolni združitvi z bratskim slovenskim narodom«.⁷⁷ Vendar pa v pismu ni uporabil izraza Julijska krajina, ampak Primorje - Litorale, ki je v italijanskem razumevanju bistveno ožji od našega razumevanja Primorske.

Direkcija KPI Sever je Vittoriju sicer očitala osebno pobudo in se tudi zavedala negativnih posledic take jugoslovanske politike za odnose med posameznimi strankami v CLN AI in za odnose v protifašističnem gibanju v Julijski krajini. Kljub temu proti Vittoriju niso sprožili nobenih sankcij. Strinjali so se tudi z jugoslovansko zasedbo Julijske krajine in s tem, da se vzpostavi največje možno sodelovanje med partizanskimi enotami.⁷⁸ Zato ni točna ugotovitev Luigija Longa v časopisu *Rinascita* leta 1953 (v času, ko je med obema partijama še tlel spor zaradi Informbiroja), da se je vodstvo KPJ, ker ni moglo dobiti soglasja vodstva KPI glede svojih zahtev, poslužilo spletke in izsiljevanj, ki jim je član vodstva (Vittorio, op. NT) nasedel, zaradi česar so ga takoj odpoklicali.⁷⁹

⁷⁴ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 1848, poročilo L. Šentjura CK KPS o poteku razgovorov z V. Biancom, sept 1944.

⁷⁵ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 1848. Pismo M. Marinka CK KPS, 19. 9. 1944. V njem navaja izjavo Vittoria Vratusi.

⁷⁶ DCO, knj. 20, str. 66-68. Pismo V. Bianca P. Togliattiju, 17. 9. 1944.

⁷⁷ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 779. Pismo V. Bianca tržaški, videmski in goriški federaciji KPI, 24. 9. 1944. Ae 1848. Poročilo M. Marinka CKK PS, 19. 9. 1944.

⁷⁸ Paolo Spriano: *Storia del Partito comunista italiano*, 4, Torino 1975, str. 435, 436.

⁷⁹ Pallante, *Il PCI*, str. 209.

Dne 30. septembra je Kardelj v pismu Titu (pismo je predmet komentarja Sandorja Mattuglie)⁸⁰ ocenjeval, da je politični položaj na Primorskem odličen, da so povsod postavljeni tako odbori OF kot NOO. Gibanje je bilo močno tudi v Trstu, kjer so Jugoslavijo podpirali tako velika buržuazija in delavstvo. Odnosi s KPI naj bi bili slabi, zato je predlagal pogovor s Togliattijem. Boljši kot s KPI naj bi bili odnosi s KPA, kjer naj bi levica imela velike možnosti za zmago. In nadaljuje: »Če bi mi zasedli (podčrtala NT) vso Koroško – tako slovensko kot avstrijsko – in Štajersko do Winerneustata,⁸¹ bi dobili skoraj vso avstrijsko industrijo z velikim številom delavstva, preko katerih bi lahko gradili politični vpliv na vso Avstrijo. Mogoče ne bi bilo slabo, če bi ti v imenu Jugoslavije pred Zavezniki postavil zahtevo, da mi vojaško zasedemo (podčrtala NT) del Avstrije in del Italije (Furlanijo). To bi nam zelo olajšalo obnovo naše domovine in prehrano prebivalstva. Furlanijo sem dodal iz dveh razlogov. Prvi je, da se bo Slovenija znašla v izredni slabem prehranbenem položaju /.../ Edino v Furlaniji bi lahko dobili žito in druga sredstva. Poleg tega je Furlanija tista pokrajina, ki stalni izraža svoje simpatije za Jugoslavijo in ki bi z navdušenjem sprejela našo vojsko.«⁸² Kardelj je torej pisal o dogovoru z zavezniki glede zasedbenih con (oborožene sile jugoslovanskega osvobodilnega gibanja so bile del zavezniških in pridruženih sil). Tak dogovor so skušali doseči tudi kasneje, a neuspešno. Neposredna posledica tega neuspeha je nato dvojna zasedba zahodnega dela Julijske krajine maja 1945.

Naslednji dan je Kardelj v pismu CK KPS poudaril, da mu je jasno, da bodo nekateri Angleži in Američani podpirali italijanske imperialistične tendence in da bo v Italiji zmagala reakcija, »imperialisti«, ki »zahtevajo kratko malo, da ostanejo stare italijanske meje nedotaknjene. Pri tem so se postavili na zanimivo stališče. Oni pravijo,⁸³ da te meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da oni branijo na teh mejah zapadno kulturo. Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za antisovjetsko propagando in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših meja. Problem teh meja torej vse bolj postaja splošnoevropsko politično vprašanje in ga bo pač treba reševati tako, da ne bo mogoča več diskusija okrog tega vprašanja. Skratka, treba je Italijane postaviti pred izvršeno dejstvo.« Zahteval je, da slovenske enote pred zavezniki osvobodijo čim večje območje, na vsak način tudi Trst in Gorico, ker bo verjetno tisto, kar bodo osvojili, glede na dotedanjo prakso ostalo »naše«.⁸⁴ Navedba »naše« je v okviru priprav, ki sem jih navedla na prejšnjih straneh, mišljena v smislu zasedbe ozemlja. Z večjim zasedbenim območjem pa bi se okrepile tudi jugoslovanske pozicije na mirovnih pogajanjih in povečale možnosti za priključitev območij, ki so jih imeli za svoja.

Med 15. in 19. oktobrom 1944 so se sestali Palmiro Togliatti, Edvard Kardelj in Milovan Đilas. Jugoslovanska stran je v poročilih o tem srečanju zatrjevala, da so dosegla popolno soglasje, tudi o vprašanju Trsta. Kot je razvidno iz slovenskega prevoda Togliattijevega pisma Vittoriju, je KPI podprla jugoslovansko

⁸⁰ Sandor Mattuglia: *Trieste, Friuli, Carinzia. La «Grande Slovenia» di Edvard Kardelj. V: «Quaderni giuliani di storia», XII/2, Luglio-dicembre 2001, pp 285-302.*

⁸¹ Pravilno Wienerneustadt

⁸² DCO, knj. 20, str. 40-49. Pismo E. Kardelja J. Brožu, 30. 9. 1944. Večina pisma je namenjenega problemom okrog Andrije Hebranga.

⁸³ Roberto Gualtieri v knjigi *Togliatti e la politica estera italiana* (Editori riuniti, Roma 1995) na str. 71 napačno interpretira to Kardeljevo pismo in izjavo, ki jih Kardelj pripisuje »italijanskim imperialistom, pripiše Kardelju samemu.

⁸⁴ AS I, f. 1. 1487, CKKPS, ae 453. Pismo E. Kardelja CK KPS, 1. 10. 1944. Tudi DCO, knj. 20, str. 162-170.

zasedbo, pristala na sodelovanje pri organiziranju ljudske oblasti in na mobilizacijo. Te direktive so veljale tudi in predvsem za Trst, saj je bila alternativa zasedba s strani anglo-ameriških sil z vsemi posledicami (razorožitvijo partizanov, nobenih resnih ukrepov proti fašizmu, postavitve reakcionarne administracije).⁸⁵ Na takšno odločitev italijanske partije je vplivalo tudi ravnanje zavezniške vojaške uprave na že osvobojenih območjih v Italiji, ki je razoroževala partizane in tudi sicer poskušala omejevati vpliv partije na dogajanje. Druge stranke v CLN so takšno ravnanje KPI razumele kot njen pristanek na slovenske oz. jugoslovanske zahteve.⁸⁶

Tik pred srečanjem, 13. oktobra 1944, je v časopisu *La nostra lotta* izšel članek »Pozdrav našim jugoslovanskim prijateljem in zaveznikom«, v katerem so objavljena podobna stališča. Tako so v Pozdravu poudarili, da jugoslovanske partizane sprejemajo ne le kot osvoboditelje, tako kot zahodne zaveznike, ampak tudi kot starejše brate, ki so jim pokazali pot upora in zmage.⁸⁷

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je od jeseni 1944 na Primorskem utrjevalo mrežo organov ljudske oblasti. V ta okvir sodi že omenjena izvolitev PNOO za Slovensko primorje, v katerem sta bili dve mesti zagotovljeni za predstavnika "italijanske manjšine". Ena od najpomembnejših nalog je bila okrepitev stike z italijanskim prebivalstvom, vsaj s tistim delom, ki je simpatiziral z Jugoslovani in ki naj bi zagovarjal priključitev. Zavedali so se, da je vprašanje zahodnih meja, poleg zunanjepolitičnih razmer in podpore med Slovenci in Hrvati, odvisno tudi od vpliva med Italijani, zlasti tržaškimi. Vprašanje priključitve Primorske je tako postalo, kot so ugotovili na posvetu primorskih pravnikov marca 1945, "tudi teritorialno vprašanje bolj napredne perspektive".⁸⁸ Priključitve etnično mešanih mest torej niso več zahtevali le na osnovi etnične meje, torej na teoriji o pripadnosti (italijanskega) mesta (slovenskemu) zaledju, ampak tudi na razredni osnovi.

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je svojo politiko do vprašanja Julijske krajine spremenilo pozimi 1944/45, ko se je zaradi podaljševanja vojne, velike nemške ofenzive, ne tako izrazite podpore Sovjetske zveze, na kakršno so računali, ter mednarodnih pritiskov na novo Jugoslavijo poslabšal položaj jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. V Trstu so prekinili z organiziranjem Gibanja pristašev nove Jugoslavije, ki so ga sprva organizirali po vzoru predvojnega Društva prijateljev Sovjetske zveze.⁸⁹ Obenem je po izstopu KPI osrednji organ italijanskega osvobodilnega gibanja v Trstu, CLNG, okrepil protislovensko politiko in 9. decembra 1944 sprejel izjavo, v kateri se je opredelil za enotno Italijo, ki je bila v Julijski krajini izhojevana s krvjo v prvi svetovni vojni in s tem potrdil zahtevo za ohranitev rapalske meje.⁹⁰

⁸⁵ DCO, knj. 20, str. 345.346 Pismo E. Kardelja CK KPS, 19. oktobra 1944. AS I, f. 1487, CKKPS, ae 91. Depesa CK KPS M. Marinku, 28. 10. 1944. AS III, OZNA I/2/4. Slovenski prevod pisma P. Togliattija v Biancu.

⁸⁶ Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 187 - 189.

⁸⁷ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 783. *La nostra lotta*, 13. 10. 1944.

⁸⁸ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 53. Beleške V. Tomšič. Zapis s posvetovanja primorskih pravnikov 7. 8. 3. 1945.

⁸⁹ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 1874. Poročilo L. Šentjure M. Marinku, 25. 9. 1944. Poročilo M. Marinka CK KPS, 4. 10. 1944. Ae 91. Depesa CK KPS M. Marinku, 6. 10. 1944. Ae 1876. Poročilo L. Šentjure CK KPS, 19. 10. 1944. Ae 3451. Poročilo OK KPS za Trst CK KPS, 10. 1. 1945. Ae 794. Pismo V. Bianca P. Togliattija, 20. 12. 1944.

⁹⁰ Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 198-201. Enio Maserati: *L'occupazione jugoslava di Trieste*, maggio - giugno 1945. Udine, 1963, str. 16.

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je takrat na prvo mesto ponovno postavilo boj proti okupatorju, a obenem nadaljevalo s pripravami na prevzem oblasti. V elaboratu, napisanem v začetku januarja 1945, so avtorji ugotavljali, da bo zmagovito jugoslovansko vojsko ob prihodu z navdušenjem pozdravljali kot osvoboditeljico izpod tujega suženjstva vse slovensko ljudstvo in del Furlanov in Italijanov, ki bodo videli v njej rešiteljico izpod fašističnega jarma. Drug del ne bo navdušen, a se bo »časoma otrešel starih in neupravičenih predsodkov proti Slovincem in Jugoslovanom sploh, ko se bo prepričal, da so naši borci tudi njim prinesli človekove pravice in boljše pogoje za življenje, kot jih je nudil italijanski fašizem. Tretji del, ki bo verjetno najbolj številen, pa nam bo ostal slej ko prej sovraven. To terja potrebno budnost in ukrepe, ki naj se jih razglasi takoj ob zasedbi. Nastop naših borcev naj bo dostojanstven in veder, da se bo videlo, da prihajamo kot gospodarji na lastno ozemlje.«⁹¹ Obenem so poudarjali, da je treba problem razmejnitve rešiti v skupnem sporazumu med obema narodoma, upoštevaje ljudsko voljo in potrebe jugoslovanske države. »Neuspeh na tem polju je neuspeh našega narodno-osvobodilnega gibanja. /../ Izguba Primorske in Trsta bi bila spričo sedanjih mednarodnih razmer smrtna obsodba slovenskega naroda, kajti nikdar več si ne bi mogli odpomoči od tega udarca.«⁹² Trst je imel v teh načrtih poseben pomen, saj naj bi bil brez njega »naš boj dejansko izgubljen.«⁹³

Od začetka marca 1945 so priprave na osvoboditev še okrepljene in so potekale v skladu z usmeritvami, sprejetimi avgusta in septembra 1944. Vse delovanje je bilo usmerjeno na to, da se ob osvoboditvi zasede čim večji del ozemlja in da se na slovenskem etničnem ozemlju vzpostavijo organi ljudske oblasti, ki naj bi delovali ob osvoboditvi in možnem prihodu zahodnih zaveznikov. Tekle so tudi priprave za organizacijo sodstva, ki je postalo zaradi nameravanega "čiščenja" fašistov še posebno pomembno.⁹⁴ Italijanske enote, ki so delovale v okviru slovenske osvobodilne vojske, naj ne bi (in tudi dejansko niso) sodelovale pri zasedbi Trsta, ampak so jih umaknili v notranjost Slovenije, s čimer so poskušali zmanjšati italijanski delež pri osvoboditvi mesta.⁹⁵ Splošna politična kampanja za priključitev Primorske Jugoslaviji, ki je bila marca 1945, je uspela med Slovenci in tudi med italijanskim delavstvom zlasti v Trstu in Tržiču (Monfalcone), kjer je odločilno vlogo odigrala Delavska enotnost, v kateri je bilo organiziranih med deset in dvajset tisoč delavcev obeh narodnosti.⁹⁶

Boj za prevlado v Trstu in Juljski krajini je tako tudi med protifašisti, a zagovorniki priključitve k eni ali drugi državi, postajal vse bolj odkrit in neizprosen. Tako sta bili v Trstu tik pred koncem vojne organizirani dve vstaji, prvo je organiziral tržaški CLNG, drugo Komanda mesta Trst. Organizatorji prve vstaje so hkrati upali, da bodo Trst osvobodili in zasedli zahodni zavezniki, drugi pa so pričakovali slovenske partizane in Jugoslovansko armado.

⁹¹ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/2. Lavo Čermelj, Josip Ferfolja, Dino Marovič: Še o prevzemu oblasti v Slovenskem Primorju, začetek januarja 1945.

⁹² AS II, f. P SNOS, fasc. 457/2. Lavo Čermelj, Josip Ferfolja: Nekaj pobud ob sedanjih fazi Primorskega vprašanja.

⁹³ AS II, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/2. Lavo Čermelj, Josip Ferfolja, Dino Marovič: Še o prevzemu oblasti v Slovenskem Primorju, II. 2. 1945.

⁹⁴ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 53. Beleške V. Tomšič s konference primorskih pravnikov, 7., 8. 3. 1945.

⁹⁵ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 1. Zapisi sej CK KPS, 7. 3. 1945. Ae 76. Depesha E. Kardelja CK KPS, 11. 3. 1945.

⁹⁶ AS I, f. 1487, CKKPS, ae 91, depesha CK KPS B. Kraigherju, 3. 3. 1945. AS III, 301/55, Ozna za okrožje: Trst. Poročila Ozne Trst 1945.

Čete IX. korpusa in IV. armade so 1. maja 1945 vkorakale v središče mesta, isti dan so enote 31. divizije zavzele Tržič in Gorico ter prodrle v široki fronti na Sočo, kjer so enote Gradnikove brigade v Ronkah prišle v stik z enotami 2. novozelandske divizije. Naslednji dan so v Trst vkorakale tudi enote 2. novozelandske divizije 8. britanske armade. Po ukazu vlade Velike Britanije je vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje feldmaršal Harald Alexander poslal brzojavko vrhovnemu komandantu JA Titu z zahtevu, da enote JA Trst zapustijo, kar je Tito odklonil in obenem 3. maja poslal protestno noto zaradi prihoda zavezniških sil.⁹⁷ Začelo se je obdobje dvojne vojaške zasedbe, ki se je po zapletih končalo z delitvijo Julijske krajine in vzpostavitvijo dveh zasedbenih con ter jugoslovanskim umikom iz Trsta in ostale na območju cone A 12. junija 1945. Epilog je vprašanje meje med Jugoslavijo (Slovenijo) in Italijo dobilo na mirovni konferenci februarja 1947, v Spomenici o soglasju oktobra 1954 in Osimskih sporazumih novembra 1975.

Nevenka Troha

THE SLOVENIAN LIBERATION MOVEMENT AND SLOVENIAN WESTERN FRONTIERS

S u m m a r y

Slovenians were, after World War I, partitioned in four states and they, in unison, claimed an alteration of the (Yugoslav) western and northern frontier and a United Slovenia, including those parts, which were, due to denationalising pressure, during the last century, changed the ethnic appearance. On this, inter alia, the second fundamental point of the Programme of the Liberation Front (OF). Pursuant to these programme directions, the leadership of the OF and of the Communist Party of Slovenia, attempted to organize resistance on the entire area, which it comprehended as Slovenian, including the entire Littoral. Simultaneously, within the so called policy Slovenian-Italian fraternity, by providing rights to the Italian minority, attempted to gain support of Italian anti-fascists for their claims. This policy was successful during the last War years among Italian communists and workers, when it became clear that the future Yugoslavia will be a socialist state. On the capitulation of Italy, which was followed in the Littoral by a pan-popular rebellion, the leadership of the Slovenian Liberation Movement adopted conclusions on the incorporation of the Littoral to Yugoslavia, but without concrete territorial definitions. Simultaneously, preparations for new frontiers took place on the professional field. The most significant role was played by the Scientific Institute of the Presidency of the National Liberation Council of Slovenia (SNOS), continuing the work of the commission for frontier issues with the Executive Board of OE. It was established a conclusion Executive Board 6 January, 1944. After the first session of SNOS, it became an organ of its Presidency.

The Scientific Institute treated the frontier issue at numerous sessions, firstly on 20 March, 1944, on the basis of a study by of its president Fran Zwitter »The Problem of future Slovenian Frontiers«. The author considered the ethnographic criterion (the Slovenian ethnic frontier) as the basis for partitioning with Italians and Germans. As for the frontier with Italy, it was necessary to solve, on one side, the issue of the continental partitioning (linkage of Slovenian territories, in particular Rezia and the Ter Valley with the rest of Slovenia) and of its relationship to the linguistic frontier. On the other hand, there was the issue of the sea towns. The second study was prepared by the lawyer Lujze Ude and it was already a commentary of Zwitter's stands. At the session, a conclusion was adopted, that a special study be drafted, on the strategic frontier, which was prepared by Jaka

⁹⁷ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, knj. 5, str. 152.

Avšič. After 1944 the international position of new Yugoslavia became firmer, also in the expectations of a near end of the War, its leadership opted for the incorporation of concrete territories. The leadership of the Slovenian Liberation Movement adopted the plan to take over power in the Littoral and in Trieste, at numerous sessions of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia and Presidency of SNOS in July, August and September 1944. On 15 September 1944, the Province National Liberation Board was elected for the Slovene Littoral (PNOO) as the supreme authority agency in this area. Within preparations for the end of the War and peace negotiations, a discussion was held by members of the Central Committee, Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia and of the Scientific Institute on the future Slovenian frontiers on 9 September, 1944. At this discussion, Edvard Kardelj, set as the frontier as to which there was to be no deviation, «ethnographic frontier with the incorporation of denationalized territory, owing to the imperialist era, during the last 100 years – comment of NT», and by taking into consideration lesser corrections, owing to necessary traffic, general economic and strategic elements. If we exceed this, enmity of neighbours against would ensue and grave minority issues would arise. Pursuant to a conclusion of this session a memorandum «Frontiers of Yugoslavia», where he stressed that the Slovenian-Italian ethnographic frontier, which mainly coincides with the Austrian-Italian state frontier, before 1914, except in the area of Venetian Slovenians, one of the geographically most characteristic and clear and also one of the oldest frontiers in Europe. As it mostly lies on a line where low-lands part with mountainous areas, it is not applicable as a state frontier, without lesser corrections. He also drafted a study on the minority issue after liberation.

Kardelj had, in a letter dated 9 September 1944 to the Direction of the Communist Party of Italy, set as the central issue the post-War order of Italy. Views as to the frontier issues were attempted to unify at talks of leaderships of the Slovenian Party in the Littoral and the delegated of the leadership of the CPI Vincent Bianchi-Vittorio in the fall 1944, as well as at the meeting by Kardelj with the Secretary General CPI Palmiro Togliatti during 15-19 October, 1944. There, Togliatti consented to the Yugoslav occupation, but not to the incorporation of the occupied territories.

In the beginning of March, 1945, preparations for the Liberations were speeded up, in conformity with directions adopted in the Summer 1944. The entire activity was focused that on the Liberation he occupied a territory as large as possible and that on the Slovene ethnic territory organs of popular power be established, which were to act after the Liberation and possible arrival of western Allies. Yugoslav military units marched on 1 May 1945 into the centre of Trieste and broke through to Suiča River, where in Ronchi they met British units. A period of dual military occupation began, which ended, after complications, on 12 June 1945, by partition of the Julijska Krajina/Giulia region and the establishment of two occupation zones and by Yugoslav move-out from Trieste. An epilogue was to be found in the frontier issue between Yugoslavia (Slovenia) and Italy was found at the Peace Conference in February, 1947, with the memorandum on consent in October 1954 and with Osimo agreements in November 1975.

MARIBORSKA BOLNIŠNICA MED DRUGO SVETOVNO VOJNO*

Marjan Žnidarič**

UDK 614.2(497.4 Maribor)"1941/1945"

ŽNIDARIČ Marjan: Mariborska bolnišnica med drugo svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 87-107, 49 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor obravnava organiziranost in delovanje mariborske bolnišnice v času nacistične okupacije. Precej na drobno je obdelal kadrovske spremembe, okupatorjeve ukrepe proti slovenskim zdravnikom, prostorske razmere, nanizal nekaj podatkov o hospitalizaciji bolnikov ter vključenosti bolnišničnega osebja v odporniško gibanje v Mariboru. Pri tem je ugotovil, da so slovenski zdravniki v mariborski bolnišnici s svojo požrtvovalnostjo in pogumom mnogim sodelavcem odporniškega gibanja reševali življenja in zdravje ali jim pomagali izmakniti se gestapu.

UDC 614.2(497.4 Maribor)"1941/1945"

ŽNIDARIČ Marjan: Maribor Hospital During the Second World War. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 87-107, 49 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author deals with the organisation and operations of the Maribor hospital during the Nazi occupation. In a rather detailed manner, personnel changes, the Occupier's measures against Slovene physicians, space conditions, and some data on the hospitalisation of patients are given, along with those on the taking part by the hospital personnel in the resistance movement in Maribor. He found that Slovene physicians in the Maribor hospital, by their self-sacrificing and courage, saved many lives and health to the collaborators of the resistance movement or assisted them in snatching away from the Gestapo.

* Objavljamo integralni tekst kot je bil pripravljen za zbornik "Splošna bolnišnica Maribor 1799-1999" (Maribor, 1999), ki ga je uredništvo zbornika objavilo v dveh delih in v precej skrajšanem obsegu.

** Dr. Marjan Žnidarič, muzejski svetnik, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SI - 2000 Maribor.

Nacistična okupacija aprila 1941 je bila ena najhujših nesreč v zgodovini slovenskega Maribora. Slovenci so bili obsojeni na popolno ponemčenje ali fizično uničenje. Nacisti so se raznarodovanja lotili takoj, temeljito in brutalno. Spremenili so zunanji videz mesta, razpustili slovenske organizacije in društva, uničevali slovensko kulturo, uvedli nemško šolstvo, takoj aretirali, zaprli in odstranili tiste, za katere so menili, da bi lahko ta proces ovirali. Okupatorjevi ukrepi tudi bolnišnici niso prizanesli.

Organiziranost in osebje

Po prihodu okupatorja aprila 1941 je mariborska bolnišnica, ki se je takrat uradno imenovala Banovinska splošna bolnica Maribor, imela šest oddelkov, dva zavoda in bolnišnično lekarno. Posamezne oddelke so vodili: internega primarij dr. Stane Lutman, kirurškega primarij dr. Mirko Černič, okulo-laringološkega primarij dr. Janko Dernovšek, dermato-venerološkega primarij dr. Vladimir Milavec, infekcijskega dr. Milko Beđjanič in ginekološko-porodniškega primarij dr. Josip Benčan. Rentgenološki zavod je vodil primarij dr. Serafin Vakselj, prosekuro dr. Valentin Kušar, bolnišnično lekarno pa mag. ph. Viktor Strauch. Strokovni vodja bolnišnice je bil vodja pljučnega odseka, primarij dr. Franjo Radšel, upravni vodja pa nadupravitelj Josip Stegnar.¹

Bolnišnična uprava je leta 1941 obsegala: splošni odsek za vodstvo matičnih knjig in statistike, sprejemno pisarno, vložišče in ekspedit. Splošni upravi je pripadalo nadzorstvo nad razkuževalnico, kuhinjo, pralnico, vratarji in telefonisti, ključavničarsko in mizarsko delavnico, zidarstvom, pleskarstvom, vrtnarstvom, svinjerejo in kokošjerejo ter prevozništvom.²

Kmalu po prihodu okupatorja v Maribor aprila 1941 je prišla v bolnišnico skupina oboroženih nemških vojakov. Za njimi so zelo hrupno prišli tudi uniformirani predstavniki mariborske kulturbundovske mladine in nekaj kulturbundovcev v civilu. Tem je sledilo še precej radovednežev, ki so prihod okupatorja navdušeno proslavljali. Po pisarnah upravnega posloppja, v bolnišnični kuhinji, pa tudi na posameznih oddelkih so kričali ter zasramovali in žalili Slovence. Dr. Franc Cundrič je o takratnih dogajanjih v bolnišnici v svojem spominskem zapisu leta 1986 med drugim napisal: »... Skupina deklet se je zapodila po bolniških oddelkih, se drla in hajlala ter psavala osebje. Neka smrklja je strgala glavni sestri usmiljenki na ušesnem oddelku Pankraciji Slak belo široko pokrivalo z glave, da je zletelo po tleh, se ji zarežala in jo sunila. Sestra je začudeno gledala to nekulturno obnašanje »nadčloveških bitij« in je ogorčeno pljunila pred deklino. Naslednji dan je že bila premeščena na infekcijski oddelek k najtežjim bolnikom... Trajalo je kar nekaj dni preden je novi šef hitlerjanski mladini prepovedal vstop v bolnišnico.«³

¹ Podatki v Zborniku Splošne bolnišnice v Mariboru, Maribor 1959, razne str. (odslej: Zbornik).

² Martin Čeh in Viktor Hotzl, Zgodovinski razvoj bolnišnične uprave, Zbornik, str. 455 (odslej: Čeh - Hotzl, Zgodovinski razvoj).

³ Franc Cundrič, Slovenci v mariborski bolnišnici so se borili proti okupatorju, v: Zdravstvena služba v narodnoosvobodilni vojni na mariborskem območju 1941 - 1945, Maribor 1988, str. 19 (odslej: Cundrič, Slovenci); Isti, Izjava, mapa 541/X-3 (odslej: Cundrič, Izjava), v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM); Zlatka Rashid, Dober zdravnik mora ljubiti tudi svojo domovino, Večer 9. 2. 1984, str. 8 (odslej: Rashid, Dober zdravnik)

Po nekaj dneh okupacije je skupina nemških oficirjev sklicala vse dotedanje zdravnike mariborske bolnišnice na sestanek. Vsakega posebej so zaslišali ter zapisali osnovne podatke. Posebej jih je zanimala narodna pripadnost. Razen nekaj stažistov in enega asistenta, ki so se opredelili za folksdojčerje, so se vsi prijaviли kot Slovenci. Zdravnikom in bolnišničnemu osebju je bilo tudi ukazano, da do nadaljnega nihče ne sme zapustiti bolnišnice, ker morajo biti v nenehni pripravljenosti za morebitno oskrbo vojaških ranjencev. Dela pa je bilo zelo malo, ker si v tistih dneh niso upali v bolnišnico niti tisti bolniki, ki so bili resnično potrebni bolnišničnega zdravljenja. Zdravniki in bolnišnično osebje so postali vojni ujetniki. Kot pravi dr. Herbert Zaveršnik v svojih spominih, so ukrepi, ki so sledili, obrnili bolnišnico na glavo.⁴

Takoj po prihodu šefa civilne uprave dr. Sigfrieda Uiberreitherja v Maribor sredi aprila 1941 so vodenje mariborske bolnišnice prevzeli okupatorjevi zdravniki, ki jih je imenoval šef civilne uprave. Bolnišnica, ki je dobila ime Öffentliches Krankenhaus Marburg a. Drau (Splošna bolnišnica Maribor), je kot pokrajinska bolnišnica spadala neposredno pod šefa civilne uprave oziroma pod oddelek IIIc pokrajinske samouprave državnega namestnika za Štajersko v Gradcu. Vodstvo bolnišnice je moralo temu oddelku redno poročati o vseh dogajanjih v bolnišnici. Od novembra 1941 se je bolnišnica imenovala Krankenhaus des Reichsgaues Steiermark in Marburg a. d. Drau (Štajerska pokrajinska bolnišnica v Mariboru), v skrajšani obliki pa samo Gaukrankenhaus Marburg a/Drau (Pokrajinska bolnišnica Maribor).⁵

Čeprav so bolnišnice v okupirani slovenski Štajerski že od začetka okupacije delovale po zakonih, ki so veljali v nacističnem rajhu, je šef civilne uprave dr. Uiberreither šele leta 1942 tudi uradno vpeljal nacistično zdravstveno zakonodajo. Junija 1942 je s posebno odredbo uvedel zakone, ki so poenotili zdravstveno dejavnost v Avstriji in okupirani slovenski Štajerski. Šlo je za 18 zakonskih aktov (zakonov, odredb in predpisov). Pol leta pozneje je s posebno odredbo reguliral državni zdravniški red na Spodnjem Štajerskem, kakršen je v rajhu veljal že od 13. decembra 1935, v Avstriji pa od leta 1939. Pod nadzorom šefa civilne uprave je bila tudi zdravniška komora za Štajersko v Gradcu. Že 15. junija 1941 je dr. Uiberreither določil višino oskrbnin v javnih bolnišnicah, zdraviliščih in hiralnicah na Spodnjem Štajerskem. Oskrbnine so bile razdeljene v tri kategorije (III-3,60 RM, II-5,50 RM in I-8,00 RM) in so se med vojno večkrat spreminjale.⁶ Dr. Uiberreither je za direktorja mariborske bolnišnice postavil ušesnega zdravnika dr. Walterja Thalmanna (roj. 1892), pred vojno enega vodilnih mariborskih kulturbundovcev in sina nekdanjega šefa kirurškega oddelka dr. Karla Thalmanna. Istočasno z dr. Thalmannom sta prišla 14. aprila 1941 v mariborsko bolnišnico še nadinšpektor Hans Reiter iz Leobna, ki je postal upravnik, in Mariborčan, po materi celo Slovenec, Emil Rose, član SS, ki je prevzel naloge bolnišničnega nadzornika. Dr. Thalmann, ki je postal tudi vodja zdravstvenega urada pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze v Mariboru, je takoj odstavil dotedanjega direktorja primarija dr. Franja Radšla in upravnika Josipa Stegnarja. Nato je v preiskovalnici internega oddelka sklical vse zdravnike, dotedanje slovenske

⁴ Cundrič, Slovenci, str. 20; Herbert Zaveršnik, Iz mojega sveta (Spomini), Celje 1996, str. 65 (odslej: Zaveršnik, Iz mojega sveta).

⁵ Podatki v fondu Splošne bolnišnice Maribor (SBM), škatla 24, v Pokrajinskem arhivu Maribor (PAM).

⁶ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 18. 6. 1941, št. 24, 12. 1. 1942, št. 62, 25. 6. 1942, št. 86 in 24. 12. 1942, št. 106 (odslej: VAZSt.).

in novodošle okupatorjeve, jih postavil v dve vrsti, v kratkem nagovoru poudaril, da bolnišnica odslej pripada velikemu nemškemu rajhu in da bodo vodenje oddelkov prevzeli novodošli zdravniki primariji.

Vodja internega oddelka je postal mariborski Nемеc in kulturbundovec dr. Herbert Greiner, ki je na oddelku zagrizeno preganjal slovensko besedo. Kirurgijo je prevzel dr. Ernst Bouvier iz Voitsberga na avstrijskem Štajerskem, ki je bil nacist, vendar dober človek in kot kirurg odličen strokovnjak. Spomladi 1941 se je zavzel za dr. Radšla, ko so ga nacisti zaprli in hoteli z družino izseliti. Dr. Bouvier je dosegel, da so dr. Radšla izpustili. Leta 1944 pa je pomagal dr. Zaveršniku, da se je pred grozečo aretacijo pravočasno umaknil iz Maribora. Šef okulo-larino-gološkega oddelka je postal dr. Walter Thalmann sam, ki je prve dni vodil tudi ginekološko-porodniški oddelek in ga čez nekaj dni izročil celjskemu Nemcu, ginekologu dr. Alfonzu Hönigmannu, ki je prišel iz Gradca. Od 22. aprila 1941 do konca vojne pa je bil šef ginekološko-porodniškega oddelka dr. Alois Santner iz Brucka na Muri, član nacistične stranke že od leta 1933. Vodja dermatovenerološkega oddelka je postal dr. Gottfried Kreuziger, slovenski Nемеc, ki je v bolnišnici služboval že od leta 1928. Dr. Kreuziger je bil član kulturbunda, vendar ni bil nacistično strupen. Bil je pošten in toleranten do Slovencev. Ker je dobro znal slovensko, se je s slovenskimi zdravniki večkrat pogovarjal v slovenščini. Vodenje rentgenološkega zavoda je dr. Thalmann prepustil zagrizenemu nacistu dr. Fritzu von Radiczu, Mariborčanu, ki je pred vojno delal v Gradcu. Poleg omenjenih okupatorjevih zdravnikov sta do leta 1942 v mariborski bolnišnici službovala še dr. Hermann Worintz (na kirurškem oddelku) in dr. Herbert Wutti (na dermatološkem oddelku). Od Slovencev so vodilna mesta obdržali primarij dr. Milko Bedjanič na infekcijskem oddelku, primarij dr. Franjo Radšel na pljučnem odseku in dr. Valentin Kušar na prosekturi. Okupatorjevi zdravniki zaradi grdega dela in strahu pred morebitnimi infekcijami za omenjena mesta niso hoteli niti slišati.⁷

Nacisti so po hodnikih v bolnišnici takoj nalepili številne napise z nacističnimi gesli. Slovenski zdravniki, ki jih je dr. Thalmann nekaj časa še pustil na posameznih oddelkih, so jih odstranjevali, dokler to zaradi aretacij ni postalo prenevarno.⁸

Nacisti so prve aretacije Slovencev v Mariboru izvedli že v noči na 11. april 1941. Do sredine maja 1941 se je v zbirnem taborišču v meljski vojašnici znašlo že 1.415 zapornikov, med njimi tudi 23 zdravnikov, od tega 14 iz Maribora. Med zaprtimi je bilo osem zdravnikov iz mariborske bolnišnice, in sicer: dr. Stanko Lutman, dr. Vlado Milavec, dr. Josip Benčan, dr. Mirko Černič, dr. Janja Horvat, dr. Martin Horvat, dr. Avgust Hribovšek in dr. Eman Pertl. Vsi razen dr. Milavca so bili pozneje izgnani. Dermatologa dr. Milavca, ki je bil Ljubljčan in s tem italijanski državljan, so izpustili, nakar se mu je uspelo s pomočjo enega od nemških kolegov preseliti v Ljubljano. Od tam je odšel v partizane, kjer je 1. avgusta 1944 pri Črmošnjicah na Dolenjskem padel. Za kratek čas so zaprli tudi dr. Radšla, a so ga na intervencijo dr. Bouviera izpustili.⁹

⁷ Cundrič, Slovinci, str. 20; Zaveršnik, Iz mojega sveta, str. 66 in 84; Čeh-Hötlz, Zgodovinski razvoj, str. 457; Marjan Žnidarič, Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941, magistrsko delo, Maribor 1975, str. 255; Bogo Skalicky, Oddelek za porodništvo in ginekologijo, Zbornik, str. 236 (odslej: Skalicky, Oddelek)

⁸ Cundrič, Slovinci, str. 21.

⁹ Verzeichnis der im Aufhäftelager Landwehrkaserne Marburg a/Drau einsitzende Häftlinge inhaftiert in der Zeit von 17. April bis einschl. 4. Mai 1941, fond Državnega komisarja za utrjevanje nemštva (DDV), v AMNOM; Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor, 2, Maribor 1981, str. 323 (odslej: Ostrovska, Kljub vsemu).

Iz mariborske bolnišnice je bilo izgnanih deset zdravnikov. Poleg zgoraj omenjenih še dr. Janko Dernovšek, dr. Herbert Klemenčič in dr. Ciril Kavčič. Že s prvim transportom, ki je odpeljal iz Maribora 7. junija 1941 so bili izgnani dr. Josip Benčan, dr. Ciril Kavčič in dr. Herbert Klemenčič. Primarija dr. Benčana so z družino izgnali v Arandjelovac. Od julija 1941 je delal v Čačku in Novem Pazarju. Kmalu je začel sodelovati z odporniškim gibanjem v Srbiji. Tik pred odhodom v partizane, 20. septembra 1942, so ga gestapovci aretirali in ga po zaslišanju in hudem mučenju že naslednji dan v Novem Pazarju ustrelili. Dr. Cirila Kavčiča, ki je bil ob prihodu okupatorja pripravnik v mariborski bolnišnici, so izgnali v Čačak, kjer se je že jeseni 1941 vključil v osvobodilno gibanje. V ilegali je ostal do konca vojne. Tudi dr. Herbert Klemenčič, ki je bil leta 1941 stažist v mariborski bolnišnici, je bil izgnan v Srbijo.

Z drugim transportom, ki je odšel iz Maribora 10. junija 1941, je bil izgnan zdravnik sekundarij v mariborski bolnišnici, dr. Avgust Hribovšek. Čeprav na pljučih zelo bolan, je bil izgnan v Čuprijo, od koder se mu je pozneje uspelo umakniti v Zagreb, kjer je ostal do konca vojne.

Z osmim transportom, 1. julija 1941, sta bila izgnana dr. Mirko Černič in dr. Eman Pertl. Dr. Černič, eden najbolj znanih mariborskih zdravnikov pred drugo svetovno vojno, je po letu 1941 doživel usodo mnogih slovenskih izgnancev. Najprej je bil izgnan v Sevojno pri Užicu, nato v Užice, kjer je vse do vdora Nemcev v Užiško republiko pomagal v tamkajšnji bolnišnici. Takrat se je umaknil na Zlatibor, kjer je doživel tragedijo partizanskih ranjencev, ki so jih Nemci postrelili. Po golem naključju se je rešil, srečno prišel na Dolenjsko in od tam leta 1943 zopet v partizane. Sekundarij dr. Pertl je bil izgnan v Užiško Požego, vendar je moral svoje bivališče v Srbiji večkrat menjavati (Gornja Dobrinja, Beograd, Užiška Požega, Kosjerić). Ves čas je aktivno in organizirano sodeloval s partizani. Nazadnje je bil zdravnik komande mesta v Kosjeriću.

Dne 3. julija 1941 je bil z desetim transportom izgnan predstojnik internega oddelka mariborske bolnišnice dr. Stane Lutman. Iz Srbije je kmalu odšel v Banja Luko, od koder se je septembra 1944 umaknil na osvobojeno ozemlje in postal upravnik partizanske bolnišnice na Kozari.

S 13. transportom, 11. julija 1941, so nacisti poslali v izgnanstvo na Hrvaško predstojnika okulo-laringološkega oddelka dr. Janka Dernovška. Večino okupacije je prebil pri svojih sorodnikih v Zagrebu.

V Vrnjačko Banjo v Srbijo sta bila izgnana zakonca dr. Martin in dr. Janja Horvat, oba sekundarna zdravnika v mariborski bolnišnici, ki pa ju ni na nobenem transportnem seznamu. V Vrnjački Banji sta zdravila ranjene partizane.¹⁰

Druge slovenske zdravnike, ki jim okupator ni zaupal, so premestili večinoma v Avstrijo. Tako dr. Boga Skalickega (za nekaj časa) v Leoben, dr. Franca Rostahegerja in dr. Marjana Rozmana v Mürzschlag, dr. Miro Štok, dr. Cirila Bezlaja in dr. Milana Carlja v Gradec, dr. Janka Deržečnika v Rottenmann, dr. Petra Kartina v Bernberg itd. Nekaj zdravnikov mariborske bolnišnice je bilo spomladi 1941 mobiliziranih v jugoslovansko vojsko (npr. dr. Serafin Vakselj, dr. Otmar Potrč...), od koder se po kapitulaciji Jugoslavije niso več vrnili na svoje delovno mesto.¹¹

¹⁰ Verzeichnis der aus dem Untersteiermark ausgesiedelten Personen und der Betriebe, welche durch die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmt wurden, fond DDV; Ciklostirani seznam izgnancev po transportih, oboje v AMNOM; Eman Pertl, Delež slovenskih zdravstvenih delavcev z mariborskega območja v času narodnoosvobodilnega boja, v Zdravstvena služba v narodnoosvobodilni vojni na mariborskem območju 1941-1945, Maribor 1988, str. 44-46.

¹¹ Skally, Oddelek, str. 236

Dr. Walter Thalmann, ki je bil direktor bolnišnice do 13. aprila 1942, ko ga je do konca vojne nasledil dr. Ernst Bouvier, je opravil velike kadrovske spremembe tudi v bolnišnični upravi. Za kadrovsko referentko je takoj nastavil Karolino Kozelek, ki pa jo je že 15. januarja 1942 zamenjala mariborska Nemka Friede Bernhard. Ta je ostala na tem položaju do maja 1945. Precej slovenskih uradnikov in nameščenecv se je v začetnih tednih okupacije samo umaknilo, nekaj je bilo izgnanih, precej pa jih je dr. Thalmann odpustil. Manjkajoče so proti koncu leta 1941 zamenjali kadri iz Avstrije, ki pa dela niso obvladali in so bili bolj okupatorjevi zaupniki kot uradniki. Posameznim odsekom uprave so pozneje dodelili v pomoč dekleta, ki so bila na obveznem delu v okviru vojne pomoči (Kriegshilfdienst).¹²

Po temeljnih kadrovskih spremembah v mariborski bolnišnici leta 1941 se je v naslednjih letih okupacije število zdravnikov v bolnišnici gibalo med 20 in 25. Iz ohranjenega arhivskega gradiva je možno natančno rekonstruirati kadrovsko strukturo zdravnikov za obdobje od decembra 1942 do februarja 1944. Decembra 1942 so bili objavljeni statuti za pokrajinske bolnišnice, zdravilišča in hiralnice. Mariborska bolnišnica je bila takrat razdeljena na deset oddelkov: kirurškega, internega, ginekološko-porodniškega, dermatološkega, očesnega, otorinolaringološkega, otroškega, infekcijskega, pljučnega in rentgenološkega. Za primerjavo povejmo, da je bolnišnica v Celju imela štiri (interni, kirurški, ginekološko-porodniški in infekcijski), na Ptujju v Brežicah in v Slovenj Gradcu pa samo tri oddelke (interni, kirurški in infekcijski). Konec leta 1942 je bilo na tako imenovanih kirurških oddelkih (kirurgija, otorinolaringologija, očesni, ginekološko-porodniški in otroški) zaposlenih 12 zdravnikov, in sicer: dr. Ernst Bouvier, dr. Walter Thalmann, dr. Alois Santner, dr. Ladislav Kerže, dr. Bogo Skalicky, dr. Franc Cundrič, dr. Wilhelm Sperling, dr. Christian Voller, dr. Margarete Walland, dr. Erich Steudte, dr. Paul Frass in dr. Jožef Kovačič. Ravno tako 12 zdravnikov je delalo na internih oddelkih (interni, pljučni, infekcijski, dermatološki, rentgen in prosekura), in to: dr. Herbert Greiner, dr. Franjo Radšel, dr. Milko Bedjanič, dr. Fritz von Radicz, dr. Gottfried Kreuziger, dr. Valentin Kušar, dr. Ernst Kresse, dr. Jožef Sekolec, dr. Peter Kartin, dr. Franc Butoln, dr. Stanko Banič in dr. Herbert Zaveršnik. Od skupno 24 zdravnikov je bilo kar 12 Slovencev. Domači Nemci so bili dr. Thalmann, dr. Greiner, dr. Radicz in dr. Kreuziger, po rodu iz Ptujja je bil dr. Steudte, iz Slovenske Bistrice dr. Wallandova, kočevski Nmec je bil dr. Kresse, vojvodinska Nemca pa dr. Voller in dr. Frass. Januarja 1943 je odšel v Bernberg dr. Peter Kartin, ki pa ga je že naslednji mesec nadomestila dr. Johanna Just iz Avstrije. Izrazito pronacistično so delovali dr. Greiner, dr. Thalmann in dr. Justova, ostali nemški zdravniki so bili zelo tolerantni do slovenskih kolegov. Od marca do septembra 1943 je bil na delu v Leobnu dr. Bogo Skalicky. Do večjih kadrovskih sprememb je prišlo aprila 1943, ko sta bila vpoklicana v nemško vojsko dr. Sperling in dr. Kresse, z interne na kirurgijo so premestili dr. Butolna, na interni oddelek, kamor je z Dunaja na novo prišel mariborski Nmec dr. Hans Wurzinger, pa je bila predstavljena dr. Wallandova. Maja 1943 je bila dr. Wallandova poslana na delo v Gradec, na kirurgijo pa je prišel dr. Ernst Purtscher, ki je postal predstojnik očesnega oddelka. Na mesto dr. Vollerja, ki je moral julija 1943 v nemško vojsko, je čez mesec dni prišla dr. Roswitta Klinger. Število zdravnikov na kirurških oddelkih se je avgusta 1943 povečalo za dr. Ingeborg Schoefft iz Avstrije in dr. Zlatka Voglarja, ki je tik pred tem v Zagrebu

¹² Čeh - Hötzl, Zgodovinski razvoj, str. 458.

diplomiral. Septembra 1943 se je vrnil dr. Skalicky, novembra istega leta pa je odšel dr. Steudte. Število zdravnikov (24) je ostalo do februarja 1944 nespremenjeno.¹³

Kadrovsko stanje po bolnišničnih oddelkih novembra 1943:

Oddelek	zdravniki	medic. tehn. osebje	babice	bolniš. sestre	bolni. čarj.	DRK pomoč	praktikanti	laboranti	ostalo okrb. osebje	skupaj	porodnice	operacije v treh mesecih
Kirurški	5	2	.	17	3	2	1	.	8	38	.	1110
Interni	3	1	.	11	8	1	.	1	4	29	.	147
Dermat.	1	1	.	3	6	.	.	.	1	12	.	41
Otorino.	3	1	.	5	1	1	1	.	5	17	.	436
Očesni	2	1	.	3	.	1	.	.	6	13	.	150
Ginekol.	4	.	5	9	5	3	.	.	6	32	157	254
Infekcij	2	.	.	11	6	.	.	.	.	19	.	52
Plyučni	1	1	.	5	.	.	.	.	2	9	.	212
Otroški	1	.	.	5	3	.	.	.	3	12	.	.
Rentgen	2	1	.	3	1	.	.	2	.	9	.	.
Prosektura	1	1	.	.	.	.	.	1	.	3	.	82**
Skupaj	25	9	5	72	33	8	2	4	35	193	157	2484

* podatek je za september 1943 (10. 9. 1943)

**navedena je število obdukcij

Poleg navedenih 193 je bilo šest ljudi zaposlenih še v bolnišnični lekarni, pet pri sprejemu bolnikov, dva v razkuževalnici, šest na bolnišničnem posestvu, 19 v kuhinji, pet v kurilnici, trije v mizarski delavnici, trije v ključavničarski delavnici in štirje v zidarstvu, skupaj 53. V tistem času je v bolnišnici delalo še 22 vojnih ujetnikov, tako da je bilo ob koncu leta 1943 v mariborski bolnišnici zaposlenih vsaj 268 ljudi.¹⁴

Precej natančen pregled o zaposlenih v mariborski bolnišnici je razviden tudi s seznama upravnika bolnišnice, nadinspektorja Hansa Reiterja, ki ga je sestavil za potrebe delovnega urada v Mariboru, kaže pa kadrovsko zasedbo bolnišnice 3. januarja 1944. Na seznamu je 24 zdravnikov, in sicer: dr. Stanko Banič, dr. Milko Bedjanič, dr. Ernst Bouvier, dr. Franc Butoln, dr. Franc Cundrič, dr. Paul Frass, dr. Herbert Greiner, dr. Johanna Just, dr. Ladislav Kerže, dr. Roswitta Klinger, dr. Jože Kovarič, dr. Gottfried Kreuziger, dr. Valentin Kušar, dr. Ernst Purtscher, dr. Fritz von Radicz, dr. Franjo Radšel, dr. Alois Santner, dr. Ingeborg Schoefft, dr. Jože Sekolec, dr. Bogo Skalicky, dr. Walter Thalmann, dr. Zlatko

¹³ Bericht über die Krankenbewegung in dem öffentlichen Krankenhaus Marburg a.d. Drau für Monat (Dez. 1942 – Feb. 1944), fond SBM, šk. 24, v PAM.

¹⁴ Gaukrankenhaus in Marburg a/Drau, Seifenanforderung, 19. 1. 1943; Tabelařische Übersicht über die Krankenbetten und den Personalstandes auf den einzelnen Abteilungen, Instituten und Schmutzbetrieben; Beilage zur Waschmittel- und Seifenanforderung für die Monate September, Oktober und November 1943, vse v fondu SBM, šk. 24, v PAM.

Voglar, dr. Hans Wurzinger in dr. Herbert Zaveršnik. Med njimi je bilo deset dokončnih državljanov nemškega rajha z rdečo izkaznico Štajerske domovinske zveze. To so bili: dr. Bouvier, dr. Frass, dr. Greiner, dr. Justova, dr. Kerže, dr. Kreuziger, dr. Purtscher, dr. Radicz, dr. Santner in dr. Thalmann. Ostali so bili nemški državljani na preključ z zeleno izkaznico Štajerske domovinske zveze. Šest zdravnikov (dr. Bouvier, dr. Justova, dr. Klingerjeva, dr. Purtscher, dr. Radicz in dr. Schoefftova) je bilo tudi članov NSDAP.

Članov tako imenovanega pomožnega zdravniškega osebja je bilo 26, med njimi tudi vodja bolnišnične lekarne mag. ph. Viktor Strauch. Kar 18 jih je imelo rdeče izkaznice Štajerske domovinske zveze, saj je bila večina nemškega (avstrijskega) porekla (nekaj tudi iz Maribora). To so bili: Karoline Fiedler, Margarete Gruhle, Erna Jandl, Ilse Kirsch, Karoline Kriebernig, Barbara Lammer, Irma Moshuber, Julius Oberegger, Josefina Osim, Liesl Scheidenberger, Elisabeth Schröttner, Ida Stoter, Luise Tremel, Hilde Trenkler, Elfriede Tschinkl, Maria Walter, Hedwig Ziegler, pa tudi mag. ph. Strauch, ki je bil po materi Nemeč. To je Straucha leta 1945 zaradi sodelovanja v slovenskem odporiškem gibanju tudi stalo glave.

Bolničark in bolničarjev je bilo 48, med njimi samo dve nemški državljanki (Maria Berg in Hermine Ettliger) ter ena zaščitenka nemškega rajha (Elizabeta Čihal). Pisarniških delavcev je bilo 28, med njimi deset z rdečo izkaznico Štajerske domovinske zveze (Johanna Ackerl, Elfriede Bernhard, Arthur Czesniczewski, Helene Dworschak, Ignaz Ganglbauer, Hilde Kowatsch, Sophie Markowitsch, Josef Nigerl, Albin Schiffkorn in Hermine Thalmann). Peric je bilo 18, v kuhinji je delalo 14 ljudi, tako imenovanega gospodarskega personala je bilo 42 (zidarji, ključavničarji, sobarice, vrtnarji in drugi delavci). Tudi med temi so bili štirje z rdečo izkaznico Štajerske domovinske zveze.

Poleg že omenjenih šestih zdravnikov je bilo v bolnišnici še 14 članov NSDAP. To so bili: upravnik Hans Reiter, bolnišnični nadzornik Emil Rose, vodja protiletalske obrambe Arthur Czesniczewski, babica Karoline Fiedler, asistentki Margarete Gruhle in Hedwig Ziegler, sestre na porodniškem oddelku Ilse Kirsch in Maria Walter, fizioterapevtka Liesl Scheidenberger, otroška negovalka Luise Tremel, strežnica Hermine Ettliger ter uradniki Ignaz Ganglbauer, Albin Schiffkorn in Josef Nigerl.

Na seznamu upravnika Reiterja pa ni sester usmiljenk, ker v bolnišnici ni so bile zaposlene, ampak so iz humanitarnih in verskih razlogov delale zastoj. V bolnišnici so dobivale le brezplačno hrano in tam stanovale. Skupno je torej v začetku leta 1944 delalo v mariborski bolnišnici približno 270 ljudi.¹⁵

Zadnje natančnejše kadrovske stanje v mariborski bolnišnici v času nacistične okupacije datira iz začetka julija 1944, ko je bilo na seznamu 282 ljudi, in sicer: 31 uradnikov, 146 nameščencev ter 105 ostalih delavcev. Na seznamu je 28 zdravnikov, vendar so v tem času dr. Frass, dr. Kresse, dr. Sperling, dr. Voller in dr. Wurzinger že bili v nemški vojski. Novo ime na seznamu zdravnikov je dr. Ksenia Schemenov, ki se je zaposlila na pljučnem oddelku. Leta 1944 je na dermatologijo prišel še vojvodinski Nemeč dr. Stefan Wagner, na interni oddelek pa dr. Nikola Popović. Poleg že omenjenih zdravnikov je bilo v nemško vojsko vpoklicanih še šest delavcev bolnišnice, tako da je v začetku julija 1944 v mariborski bolnišnici delalo 271 ljudi.

¹⁵ Gefolgschaftsliste, 17. 1. 1944, fond SMB, šk 24, v PAM.

Kadrovsko stanje po bolnišničnih oddelkih julija 1944:¹⁶

Št.	Oddelek- enota	Zdravniki	Pom.zdr. osebje	Bolniške sestre	Strežno osebje	Ostali delavci	Skupaj
1.	Kirurški	5	4	17	10	3	39
2.	Interni	3	3	11	8	3	28
3.	Ginek.-porodniš.	3	2	9	8	2	24
4.	Infekcijski	2	.	12	6	.	20
5.	Otorinolaringol.	2	.	6	6	2	16
6.	Očesni	2	.	4	4	2	12
7.	Dermatološki	1	1	2	6	1	11
8.	Pljučni	2	.	4	3	1	10
9.	Rentgen	2	.	3	1	1	7
10.	Prosektura	1	1	.	.	1	3
11.	Lekarna	2*	.	2	2	.	6
	Skupaj (1-11)	25	11	70	54	16	176
12.	Uprava in direk.	.	.	.	.	22	22
13.	Bol.posestvo	.	.	.	.	13	13
14.	Pralnica	.	.	.	.	18	18
15.	Kuhinja	.	.	.	.	18	18
16.	Vzdrževanje	.	.	.	.	10	10
17.	Kurilnica	.	.	.	.	5	5
18.	Vratarij-telefon.	.	.	.	.	8	8
19.	Boln.stan.objekti	.	.	.	.	12	12
	Skupaj (12-19)	.	.	.	.	106	106
	Skupaj (1-19)	25	11	70	54	122	282

*Upoštevana sta farmacevta

Iz ohranjenega arhivskega gradiva je razvidna tudi razporeditev zdravnikov po posameznih oddelkih:

- kirurški oddelek: primarij dr. Ernst Bouvier, zdravnik dr. Ladislav Kerže ter sekundarij dr. Jože Kovačič, dr. Roswitta Klinger in dr. Zlatko Voglar
- interni oddelek: primarij dr. Herbert Greiner ter sekundarij dr. Johanna Just in dr. Herbert Zaveršnik
- ginekološko-porodniški oddelek: primarij dr. Alois Santner, zdravnik dr. Bogo Skalicky in sekundarij dr. Franc Butoln
- infekcijski oddelek: primarij dr. Milko Bedjanič in sekundarij dr. Jože Sekolec
- otorinolaringološki oddelek: primarij dr. Walter Thalmann in zdravnik dr. Franc Cundrič
- očesni oddelek: primarij dr. Ernst Purtscher in sekundarij dr. Ingeborg Dornbusch

¹⁶ Die Personalaufteilung für den Stellenplan des Gaukrankenhauses Marburg a/Drau, 3. 7. 1944, fond SBM, šk 24, v PAM

- dermatološki oddelek: primarij dr. Gottfried Kreuziger
- pljučni oddelek: primarij dr. Franjo Radšel, sekundarij dr. Ksenia Schemenov
- rentgen: primarij dr. Fritz von Radicz, sekundarij dr. Stanko Banič
- prosekura: dr. Valentin Kuschar
- lekarna: mag. ph. Viktor Strauch in mag. ph. Marija Renko.

Z nacistično okupacijo aprila 1941 se je zrušila dotedanja organizacija bolnišnice. Na vseh oddelkih je postala nemščina uradni in edini dovoljeni jezik komuniciranja. Bolnišnica je v naslednjih štirih letih služila izključno ponemčevalnim smotrom tretjega rajha. Čeprav so okupacijske oblasti storile zelo malo za izboljšanje delovnih razmer zaposlenih in za dobro počutje bolnikov, je nekaj sprememb bilo. Bolnišnična uprava je v letih okupacije poskrbela za adaptacijo zgradbe, ki je bila v surovem stanju zgrajena že leta 1938 in se je prijel vzdevek »črna stavba«. Vanjo so spomladi leta 1944 preselili ginekološko- porodniški, otorinolaringološki in očesni oddelek. Zmogljivost mariborske bolnišnice se je s tem povečala za 125 postelj.¹⁷

Mariborsko bolnišnico so med vojno močno prizadeli tudi zavezniški bombni napadi, saj so bombe kar štirikrat (14. oktobra in 6. decembra 1944 ter 1. marca in 1. aprila 1945) zelo poškodovale bolnišnične objekte. Največjo škodo je bolnišnica utrpela med bombnim napadom 14. oktobra 1944, ki je bil eden največjih in je terjal v Mariboru kar 76 človeških življenj in 152 ranjenih. Od bolnišničnih objektov sta bila popolnoma porušena pralnica in razkuževalnica, delno porušeni pa infekcijski oddelek ter stanovanjska zgradba za bolnišnično osebje. Močneje poškodovani so bili nova zgradba za ginekološki, otorinolaringološki in očesni oddelek ter kirurgija in prosekura. Srednje poškodbe so utrpela poslopja dermatološkega oddelka, lekarne in uprave. Razdejanje v bolnišnici je poleg velike gmotne škode zahtevalo še štiri smrtne žrtve (en bolnik in trije delavci) in dva ranjena (delavca).¹⁸

Katastrofalne posledice za bolnišnico je imelo tudi bombardiranje 1. marca 1945. Vzhodni trakt že poškodovanega infekcijskega oddelka je bil popolnoma porušen, močno poškodovan nekdanji ginekološki oddelek, pri tem pa je bila precej uničena tudi oprema na otorinolaringološkem oddelku. Zopet je bila poškodovana prosekura, delno pa tudi kirurški oddelek. Čeprav se je vodja oddelka za zračno obrambo v bolnišnici Arthur Czesniczewski s svojimi ekipami zelo trudil pri odstranjevanju posledic bombardiranja, mu v zadnjih mesecih vojne niti ruševin ni uspelo pravočasno odstranjevati. Dne 6. decembra 1944 je bil precej porušen pljučni oddelek v Vinarski ulici 6, 1. aprila pa zopet nekateri osrednji bolnišnični objekti ter v magdalenski šoli dislocirani dermatološki oddelek.¹⁹

Zaradi poškodb, ki so jih na bolnišničnih objektih povzročili bombni napadi, so morali evakuirati kirurški oddelek v tedaj še nedokončano zgradbo semenišča pod Kalvarijo, infekcijski oddelek so iz istega razloga premestili v osnovno šolo v

¹⁷ Prav tam; Čeh - Hotzl, *Zgodovinski razvoj*, str. 458.

¹⁸ Marjan Žnidarič, *Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske*, Borec 1976, št. 6-7, str. 330 (odslej: *Žnidarič, Bombni napadi*); *Bombenschaden im Gaukrankenhaus Marburg a/Drau*, 11. 11. 1944 (Poročilo upravnika bolnišnice Reiterja), fond SBM, šk. 24, v PAM.

¹⁹ Žnidarič, *Bombni napadi*, št. 6-7, str. 333, št. 8-9, str. 449; Zdenko Šalda, *Ustanovitev odseka za pljučne bolezni v Splošni bolnišnici v Mariboru in njegov razvoj do današnjega pljučnega oddelka*, Zbornik, str. 377; *Meildung über Bombenschäden an Krankenanstalten*, 1. 3. 1945, *Bombenangriff auf das Gaukrankenhaus*, 5. 3. 1945, oboje v fondu SBM, šk. 24, v PAM.

Kamnico, porodniški oddelek pa v bolnišnico v Ormož. Drugi oddelki so ostali v svojih prostorih, vendar so delali v zmanjšanem obsegu, v primeru bombnega napada pa so bolnike spravljali v kletna zaklonišča. Težki bolniki so v teh kletah preživljali hude čase. Med vojno je bila tik ob kirurškem oddelku v surovem stanju zgrajena zgradba poznejšega dermatološkega oddelka (»nemška stavba«). Za stanovanja uslužbencev je bila na vzhodnem delu bolnišničnega vrta zgrajena enonadstropna hiša, v kateri je leta 1946 za nekaj časa dobil svoje prostore otroški oddelek. Med vojno se je precej povečalo administrativno delo, razširili pa so tudi bolnišnično posestvo.²⁰

Okupacijska oblast za interni oddelek ni naredila ničesar. Spomladi 1943 se je z izselitvijo otorinolaringološkega in očesnega oddelka zmogljivost oddelka sicer nekoliko povečala, a se je konec leta 1944, ko je del pritličnih prostorov zasedel porodniški oddelek, zopet zmanjšala. Tudi tehnološko na oddelku ni bilo nobenih sprememb. Na srečo pa internega oddelka vsaj bombardiranja niso prizadela.²¹

Za razliko od večine drugih oddelkov, ki jih je okupator zanemarjal, pa so se na kirurgiji po zaslugi primarija dr. Bouviera razmere nekoliko izboljšale. Uredili so zanemarjene sanitarne naprave, nekoliko posodobili bolniške sobe, razširili aseptično operacijsko sobo, dobro so opremili tudi poškodbeni oddelek. Kirurški oddelek so od oktobra 1944 dalje zelo prizadeli bombni napadi.²²

Oddelek za ginekologijo in porodništvo je bil do pomladi 1944 v Vinarski ulici 6. Z adaptacijo mansardnih prostorov so nacisti celo nekoliko povečali kapaciteto oddelka. Dislokacija je precej ovirala konziliarno sodelovanje z ostalimi oddelki ter z rentgenom, laboratorijem in lekarno. Čeprav je imel oddelek lastno majhno ekonomijo, kuhinjo in pralnico, je bil v marsičem odvisen od osrednje bolnišnice na drugi strani Drave. Spomladi 1944 so oddelek preselili v novo zgradbo ob Tržaški cesti, kjer je ostal do oktobra istega leta, ko so glavni del porodniškega oddelka zaradi bombardiranja preselili v Ormož. Istočasno so začeli z dozdavo severnega krila v pritličju urejati zasilni oddelek za porodne sobe in porodniške operacijske sobe. Ta oddelek pa je bil po dveh mesecih zaradi ponovnega bombardiranja ukinjen. Kot nadomestilo za te prostore so v pritličju internega oddelka uredili provizorij, ki so ga uporabljali do konca vojne.²³

Infekcijski oddelek je med vojno deloval v zgradbi ob Pobreški cesti. Bil je eden redkih, ki je obdržal slovensko vodstvo. Med bombardiranjem Maribora, 14. oktobra 1944, je bil oddelek tako poškodovan, da je bilo nadaljnje bivanje bolnikov v njem nemogoče. Oddelek so preselili v osnovno šolo v Kamnico, kjer je v zmanjšanem obsegu deloval do konca vojne. V štirih šolskih sobah je bilo na voljo 40 postelj.²⁴

Otorinolaringološki in očesni oddelek, do leta 1942 enotni oddelek, sta bila do pomladi leta 1944 v prostorih internega oddelka. S preselitvijo v nove prostore so se razmere na obeh oddelkih precej izboljšale. Kljub temu je bilo obdobje okupacije za očesni oddelek korak nazaj, saj je bilo zaradi odsotnosti specialista okulista strokovno in operativno delo skoraj povsem ohromljeno. Vse zahtevnejše

²⁰ Čeh - Hotzl, *Zgodovinski razvoj*, str. 457-459.

²¹ Mirko Houška, *Sto let interne medicine in mariborski Splošni bolnišnici*, Zbornik, str. 103.

²² Venče Arko, *Mariborski kirurški oddelek v preteklosti, danes in v prihodnje*, Zbornik, str. 145.

²³ Skalicky, *Oddelek*, str. 236-237.

²⁴ Franjo Vizjak, *Od lesene »izolirne« barake do sodobnega oddelka za akutne nalezljive bolezni mariborske Splošne bolnišnice*, Zbornik, str. 293.

bolezenske primere so pošiljali na kliniko v Gradec. Stanje se je precej izboljšalo s prihodom dr. Purtscherja. Po bombardiranju 14. oktobra 1944 sta se morala oba oddelka vrniti v stare prostore na internem oddelku, kjer sta delala v zelo utesnjenih razmerah.²⁵

Dermatološki oddelek je bil med vojno dvakrat preseljen, v začetku okupacije najprej v napol podrto barako pred infekcijskim oddelkom, od koder so ga že maja 1941 preselili nazaj v prvotne prostore na kirurškem oddelku. Ker je bil v tistem času dotok bolnikov na kirurški oddelek zelo velik, so dermatološki oddelek junija 1941 preselili v zasilno preurejeno bivšo magdalensko šolo na Magdalenskem trgu 5, ki jo je državno namestništvo v Gradcu za potrebe bolnišnice za 2.316 RM letno najelo od mestne občine Maribor. V teh prostorih je oddelek dočkal konec vojne. Stavba, ki ni ustrezala potrebam bolnišnice, je bila med bombnimi napadi tudi precej poškodovana. Poudariti velja, da so nacisti zatiranju spolnih boleznih posvečali precej pozornosti. Pri tem so bili zelo natančni in strogi.²⁶

Tudi pljučni odsek mariborske bolnišnice, ki so ga nacisti najprej priključili k internemu oddelku, pozneje pa je postal samostojni oddelek, je ohranil slovensko vodstvo. Na oddelku so se zdravili pretežno Slovenci, saj so nacisti svoje ljudi, ki so zboleli za tuberkulozo, takoj pošiljali v zdravilišča. Po izselitvi porodnišnice se je pljučni oddelek preselil v Vinarsko 6, kjer je dobil večje in ustrežnejše prostore. Toda 5. decembra 1944 je bila zgradba med bombnim napadom precej poškodovana in oddelek se je moral vrniti na kirurgijo, ki pa je bila tudi že poškodovana in le za silo popravljena. Delo je bilo izredno težko, saj je bilo osebje z bolniki več časa v zaklonišču kot na oddelku.²⁷

Rentgenološki zavod je med vojno edini v mariborski bolnišnici tehnološko napredoval. Leta 1942 je uprava za potrebe diagnostike kupila Siemensovo kroglo, prenosljiv aparat za slikanje ob bolniški postelji in električni sušilnik za filme, leta 1944 pa za potrebe terapije še Müllerjev aparat za kontaktno obsevanje. Novembra 1944 je bila med bombardiranjem močno poškodovana rentgenološka preiskovalnica. Okupator škode ni popravljal, ker so v sosednji zgradbi nameravali urediti nov rentgenološki zavod. Opremo so že nabavili, vendar jo je okupator tik pred koncem vojne odpeljal v Gradec.²⁸

Po prihodu okupatorja mariborska prosekтура ni več izvajala histoloških preiskav za bolnišnico v Murški Soboti, pa tudi v Celju mariborski zdravniki niso več obducirali kot pred vojno. Skoraj vse sodne obdukcije za območje slovenske Štajerske je opravljal Inštitut za sodno medicino v Gradcu. Šele v času pomanjkanja bencina je okupator sodne obdukcije zopet opravljal v Mariboru.²⁹

Zadnje tedne pred koncem vojne so okupatorju naklonjeni zdravniki in zdravstveno osebje zapuščali Maribor. S seboj so odpeljali mnogi dragoceni naprav, instrumentov in bolnišnične opreme. Med zadnjimi okupatorjevimi zdravniki je 8. maja 1945 zapustil mariborsko bolnišnico dr. Fritz von Radicz.³⁰

²⁵ France Cundrič, Kako je nastal in kako se razvija oddelek za bolezni ušes, nosa in grla, Zbornik, str. 167; Viktor Tomišček, Očesni oddelek, Zbornik, str. 316-317.

²⁶ Eman Pertl, Oddelek za kožne in spolne bolezni, njegov nastanek in razvoj, Zbornik, str. 194.

²⁷ Franjo Radšcl, Razvoj protituberkulozne borbe v Mariboru, Zbornik, str. 346-347.

²⁸ Mila Kovač, Nastanek in razvoj rentgenološkega zavoda v Splošni bolnišnici v Mariboru, Zbornik, str. 215.

²⁹ Valentin Kušar, Mariborska prosekтура od 31. 8. 1940 dalje – Perspektive za prihodnost, Zbornik, str. 270.

³⁰ Glej op. 28

Zdravljenje bolnikov

Podoba mariborske bolnišnice v času druge svetovne vojne dodatno osvetljujejo podatki o hospitalizaciji bolnikov. Leta 1940 se je v bolnišnici zdravilo 16.197 bolnikov, leta 1942 še 11.625, leta 1944 pa le še 7.643. Število sprejetih bolnikov je zaradi vedno težjih vojnih razmer rapidno padalo, čeprav se je število bolniških postelj v obravnavanem obdobju nenehno povečevalo. Leta 1940 je bilo na voljo 608 bolniških postelj, čez dve leti 610, leta 1944 že 655 in leta 1945 celo 735. Nazornejšo sliko o hospitalizaciji bolnikov v mariborski bolnišnici za obdobje od decembra 1942 do januarja 1944 pa dajejo naslednje tabele:

Mesec/leto	Moški	Ženske	Skupaj	Odpušeni	Umrli	Št postelj	Zasedenost postelj
December	697	641	1.338	911	36	610	391
Leto 1942	6.290	5.740	12.030	11.251	388	610	391
Januar	637	682	1.319	838	30	610	451
Februar	647	656	1.303	802	39	610	462
Marec	720	708	1.428	900	37	610	491
April	715	696	1.411	951	34	610	426
Maj	705	735	1.440	991	28	610	421
Junij	704	766	1.470	927	32	610	511
Julij	722	870	1.592	1.068	42	610	482
Avgust	738	824	1.562	1.018	50	610	494
September	732	794	1.526	984	42	610	500
Oktober	660	732	1.392	890	30	610	472
November	698	729	1.427	875	38	655	514
December	636	711	1.347	892	34	655	421
Leto 1943	8.314	8.903	17.217	11.136	436	617	421
Januar 1944	699	584	1.183	781	43	655	359

Mesec/leto	Zdravniki	Oskrbno osebje	št.oskrb. dni	Pov.cena osk.dne(RM)	Povp.čas bivanja	Izdatki (RM)
December	24	172	13.332	5,21	9,96	69.419
Leto 1942	24	172	162.104	5,63	13,48	912.275
Januar	23	172	14.263	6,22	10,81	88.707
Februar	24	172	14.488	7,03	11,12	101.822
Marec	23	179	15.301	5,57	10,72	85.209
April	22	178	14.776	5,83	10,47	86.159
Maj	22	178	15.283	4,49	10,61	68.597
Junij	21	192	15.363	8,78	10,45	134.810
Julij	22	192	16.322	5,23	10,25	85.341
Avgust	24	192	16.323	4,54	10,45	74.158

September	25	201	15.858	5,95	10,39	94.390
Oktober	25	207	15.594	6,03	11,20	94.155
November	24	210	15.518	4,31	10,87	76.837
December	24	210	15.060	6,41	11,18	96.578
Leto 1943	23	190	184.149	5,86	10,71	1.086.764
Januar 1944	24	210	13.221	6,55	11,09	86.708

Ugotovimo lahko, da je število zdravnikov ostajalo ves čas približno enako, da se je število oskrbnega osebja povečalo za 22,1%, da je število bolnikov doseglo kulminacijo julija in avgusta 1943, nakar je do konca vojne nenehno padalo in da se je zaradi zniževanja števila bolnikov zmanjševala tudi zasedenost bolniških postelj (npr. decembra 1942 še 64,1%, januarja 1944 pa 54,8%).

Bolezen	Dec 42	42	% um	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Avg	Sep	Okt	Nov	Dec	43	% umr	Jan 44
Škrlatn.	11	91	.	14	13	15 3	18	15	15	20	20	19	31	13	11 1	204 4	1,9	11
Ošpice	.	33 1	2,9	.	1	.	.	1	2	.	1	.	1	2	1	9	.	1
Davica	13* 1**	137 10	6,8	5 1	13 1	13 3	7 2	4	4 1	6	10 1	12 1	5 3	17 5	20 5	116 231	6,5	2
Rdečke	2	42 1	2,3	1	5	6	1 2	8	2	.	1	2	4	9	3	42 2	4,5	2
Malaria	2	60 1	1,6	2	2	1	3	3	3	6	2	.	4	1	1	28	.	2
Spolne bolezni	48	396 5	1,2	38 1	29	24 1	23	40	32	33	35	33	4 3	37	30	397 2	0,5	22
Pljučnica	16 1	149 37	19,9	25 5	24 7	34 3	59 7	19 3	34 6	19 4	12 3	8 4	12 3	15	14	275 45	14,1	10
Tuberkuloza	22 7	288 44	13,2	17 3	23 4	27 6	22 2	33 2	14 1	19 2	24 4	28 1	18 2	19 2	19 2	263 31	10,5	27
Tifus	.	49 7	12,5	3	2	1 1	13 1	5	1	5 1	7	18	2 1	6 1	5	68 5	6,8	2
Druge mfk. b.	11	62 3	4,6	24	25	13	34 2	28	14	12	13 3	20 2	21	20	23 1	1247 10	3,9	8
Rak	14 1	138 20	12,7	5 4	5 1	16 3	17 1	11 2	17 3	19	18 3	18	13 3	11 4	24 3	174 27	3,4	39 6
Druge novotv.	12 1	62 3	4,6	7	10 3	12 1	9 2	9 1	7	12 1	12 1	8 1	8	11 1	8	112 11	9,1	.
Šešnica	2 1	76 3	3,8	4	9	12 1	9	12	18	12	15	14	11	17	10	143 1	0,7	6
Akutne bol. dih.	23	380 6	1,6	31 1	31	35	43	78 1	71	96	114 2	97	61 1	78 1	95	830 6	0,7	69
Akut. bol. preb. trak	35 2	558 38	6,4	26 1	25 3	29 2	22	36 1	39 5	53 2	53 6	51 8	36 6	52 9	43 5	465 48	9,4	29 2
Vnetje slepica	23	212 4	1,8	20 1	30 1	17	26 1	30	25	9 1	22 1	18	15	17	25	254 5	1,9	19
Poškodbe	120 2	1580 35	2,2	96 1	95 1	77 1	67 3	68 4	81 1	80	88 3	18 2	77 2	112 4	88 4	1011 26	2,5	73 1

Zastrupit.	1	32 1	3,0	.	2	2	3	.	2	.	.	1	3	.	1	14 4	22,2	1 1
Rahitis	1	8	.	.	1	3	1	1	.	.	.	.	2	5	13 4	23,5	2	
Garjavost	20	260	.	24	15	27	15	31	7	23	27	13	19	32	31	264	.	24
Otroška paraliza	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Splav	24	256 1	3,3 6	31	20 1	21	28 1	24 2	26	46	30	28	13	13	7	287 4	1,4	24 3
Porodi	54 3	599 9	4,5	42 1	49	54	62	50	44	33 2	53 2	58 1	46 1	42	54 1	587 8	1,3	38
Griža	.	4 1	20,0	.	.	.	.	.	.	3	1	.	.	.	.	4	.	1
Meninjt.	.	17 3	15,0	.	1 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1 2	66,7	.
V boju s partiz.	.	.	.	2 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2 1	33,3	.
Druge bolezni	446 16	5750 147	2,5	421 9	373 16	464 11	447 9	485 12	468 13	561 29	461 17	456 21	747 8	449 9	374 12	5406 166	3,0	369 23
Skupaj	901 36	11240 385	.	838 30	802 39	900 37	931 34	991 26	927 32	1067 43	1019 50	984 42	890 30	975 38	892 34	11216 436	.	781 40
Št zdrav. % umrl	937 3,8	11625 3,3	.	868 3,5	841 4,6	937 3,9	965 3,5	1017 2,5	959 3,3	1110 4,0	1069 4,68	1026 4,1	920 3,3	1013 3,7	926 3,7	11652 3,7	.	821 4,9

*Število odpuščenih bolnikov

** Število umrlih bolnikov

Navedeni podatki so zgovoren dokaz, da so se razmere v bolnišnici v času okupacije nenehno slabšale. Najzgovornejši kazalec take trditve je umrljivost bolnikov, ki je bila leta 1940 samo 1,6%, leta 1942 je narasla na 3,3%, se v letu 1943 povzpela na 3,7%, januarja 1944 na 4,9%, da bi leta 1945 dosegla že zaskrbjujočih 5,3%. Pri nekaterih boleznih je bil odstotek umrljivosti še posebno visok (npr. meningitis 66,7%, rahitis 23,5%, zastrupitve 22,2%, davica 16,5%, pljučnica 14,1%, rak 13,4% itd.). K slabšanju razmer v bolnišnici so dodatno pripomogli še številni bombni napadi od oktobra 1944 dalje, ki so porazno vplivali na higienske in zlasti prostorske pogoje dela. Zadnji meseci vojne pa so prinesli tudi že moralni razkroj v okupatorjeve vrste. To se je negativno odražalo pri delu zdravstvenega osebja tako nemškega kot slovenskega. Zaradi odhodov in neupravičenih izostankov pa je močno primanjkovalo tudi delovne sile.¹¹

Odporniško gibanje

Čeprav so nacisti poskušali vse, da bi slovensko prebivalstvo v Mariboru prisilili k spoštovanju novega reda in da bi v kali zatrli vsak poskus odpora ter Maribor prikazali kot resnično nemško mesto, jim to ni uspelo. Že po enem mesecu okupacije so se v mestu začele načrtne priprave na oboroženo vstajo. V pr-

¹¹ Čeh - Hötzl, Zgodovinski razvoj, str. 452; glej op. 13; Natančni podatki o hospitalizaciji bolnikov so na voljo samo za obravnavano obdobje, za ostali čas okupacije pa le fragmentarno in zato ne dopuščajo analize za vsa štiri leta okupacije.

vih mesecih okupacije je bil Maribor središče odporniškega gibanja proti okupatorju na slovenskem Stajerskem, v katerega se je kmalu vključil tudi del slovenskega osebja v mariborski bolnišnici.

Kljub temu da so nacisti večino slovenskih zdravnikov leta 1941 odstranili iz bolnišnice in da v bolnišnici nikoli ni bil ustanovljen odbor OF, se je večina tistih, ki so ostali, priključila odporniškemu gibanju, do katerega je prišlo poleti 1941. Zdravnikom so pri tem pomagale bolniške sestre usmiljenke ter nekaj drugih zdravstvenih strokovnih in administrativnih delavcev ter nameščencev. Tudi tisti, ki so ostali indiferentni, niso postali odpadniki ali izdajalci.³²

Slovensko zdravstveno osebje v bolnišnici je v prvem obdobju vojne zbiralo zdravila in sanitetni material za odporniško organizacijo v mestu. Zvezo s slovenskim osebjem v bolnišnici sta prva vzpostavila ing. Jože Hermanko, v letu 1941 eden glavnih organizatorjev odpora v Mariboru, in zdravnik iz Juršincev pri Ptujju dr. Metod Špindler. Zbrani zdravstveni material so hranili v cvetličnjaku pri vrtnarju Valentinu Pavšiču na Koroški cesti 63. Po navodilih vodstva mariborskega odporniškega gibanja je Pavšič na vrtnarskem vozičku ali s kolesom razvažal zbrani material na zaupne postojanke v Rušah, Framu, Ješenci, Radvanju, Zgornjih Hočab, Pekrah in na Polskavi, od koder so ga spravljali v partizane na Pohorje. Po Hermankovi in Špindlerjevi aretaciji jeseni 1941 je povezavo z bolnišnico vzdrževal član okrožnega odbora OF Maribor, krščanski socialist Karel Reberšek, pozneje, zlasti od jeseni 1943 dalje, ko je prišel na ilegalno delo v Maribor, pa Dušan Špindler. Špindler, ki je prvi stik z dr. Cundričem vzpostavil že sredi leta 1942, je pogosto in načrtno obiskoval zdravstvene delavce, simpatizerje OF, tako v bolnišnici kot v ambulantah po mestu.³³

Med prvimi sodelavci odporniškega gibanja v mariborski bolnišnici so bili dr. Franc Cundrič, dr. Milko Bedjanič, dr. Franjo Radšel in lekarnar mag. ph. Viktor Strauch. Dr. Milko Bedjanič je svoj odpor proti okupatorjem in solidarnost z žrtvami nacizma zelo odločno pokazal februarja 1942, ko se je na infekcijskem oddelku mariborske bolnišnice znašlo veliko bolnikov s pegastim tifusom. To so bili taboriščniki iz Jasenovca in Bosanske Gradiške, ki so jih skozi Maribor vozili na prisilno delo v Nemčijo in so na mariborski železniški postaji ugotovili, da so okuženi. Obolele so prepeljali v bolnišnico, druge pa zaprli v karanteno. Dr. Bedjaniču je pri zdravljenju pomagal dr. Zaveršnik. Precej bolnikov je umrlo, mnogim sta rešila življenje. Tiste, ki so dobro okrevali, sta skušala čim dlje obdržati na oddelku.

Istega leta so na infekcijski oddelk pripeljali precej odraslih bolnikov z davico. To so bili vojni ujetniki, večinoma Angleži, Avstranci in Novozelandci, ki so bili zajeti v Grčiji. V mariborski bolnišnici so jih skušali zadržati čim dlje, da jim ne bi bilo treba nazaj v taborišče. Bolniki so se jim oddolžili tako, da so dobrote, ki so jih dobivali v paketih Rdečega križa (čokolado, kakav, bombone, cigarete, dišeče milo...), delili med bolnike in bolnišnično osebje.³⁴

Stik z odporniško organizacijo v mestu so najlažje vzdrževali na infekcijskem in pljučnem oddelku, ki so se ju okupatorjevi zdravniki pa tudi kontrole zaradi

³² Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, Maribor 1997, str. 337-338 (odslej: Žnidarič, *Do pekla*); Cundrič, *Sloveni*, str. 21 in 23

³³ Ostrovska, *Kljub vsemu*, 2, str. 71; Cundrič, *Slavenci*, str. 21; Vera Cundrič, *Kurirka Marija* pripoveduje, mapa 541/VI-94 (odslej: V Cundrič, *Kurirka Marija*).

³⁴ Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 75; Franc Cundrič, *Zdravstveni delavci v Mariboru so pomagali partizanski saniteti in sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju*, *Partizanska saniteta na Stajerskem*, Ljubljana 1980, str. 100 (odslej: Cundrič, *Zdravstveni delavci*)

strahu pred okužbami izogibali. Na teh oddelkih, ki so ju šaljivo imenovali »slovenski republiki«, so zato lahko govorili slovensko. Dr. Bedjanič in dr. Radšel sta zato »lahko« imela skoraj ves čas okupacije v hospitalizaciji ali na ambulantomem zdravljenju paciente, ki niso bili legalni. To so bili vojni ujetniki, aktivisti OF, partizani itd. V precej manjšem obsegu se je to lahko dogajalo na drugih oddelkih, kjer je bil okupatorjev nadzor veliko doslednejši.⁴⁵

Leta 1942 so sodelavci odporniškega gibanja v bolnišnici svoje zveze z mestno organizacijo OF okrepili in razširili. Poleg vrtnarja Valentina Pavšiča so dr. Milko Bedjanič, dr. Franc Cundrič in mag. ph. Viktor Strauch vzpostavili zvezo za pošiljanje sanitetnega materiala tudi prek Linete Lenče, ki je delala v trgovini s kozmetiko na Glavnem trgu 14. Sredi maja 1942 so nacisti Lenčetoovar aretirali in zaprli. Ker tudi po dolgotrajnih zaslišanjih in nečloveškem mučenju ni priznala, da je sodelavka OF, so jo obsodili na smrt z ustrelitvijo. S pomočjo zvez, ki jih je pri okupatorjevih oblasteh imela njena mama, so jo, skoraj umirajočo, izpustili. Po prihodu iz zapora je ranjeno in bolno Lineto Lenče dr. Bedjanič pod pretvezo, da kaže znake tifusa, kar tri mesece zadrževal na zdravljenju na infekcijskem oddelku v bolnišnici, nakar so jo nacisti izgnali na Koroško.⁴⁶

Tudi dr. Herbert Zaveršnik je leta 1942 s pomočjo bolnišničnega vratarja in telefonista Andreja Manfreda ter bolnišničnega monterja Konrada Vebra vzpostavil zvezo za pošiljanje sanitetnega materiala partizanom na Pohorje. Zbrani material (injekcije, tablete, vata, povoji...) je Veber spravljal na Smolnik do svakinje Tončke Dolinšek, ki je bila upravnica Hlebovega doma. Dr. Zaveršnik in Veber sta sodelovala vse do poletja 1944, ko je dr. Zaveršnik odšel v partizane.⁴⁷

Tudi druga zveza dr. Zaveršnika s partizani je bila vzpostavljena leta 1942. Šla je prek Ivanke Tamer, pri kateri je bila javka za ilegalce. Dr. Zaveršnik je Tamerjevi dajal predvsem prispevke za OF in oblačila za partizane, ki jih je nabral med slovenskimi sodelavci v bolnišnici. Tamerjevo so kmalu aretirali in jo poslali v koncentracijsko taborišče. Tretja zveza, ki jo je dr. Zaveršnik vzpostavil leta 1943, pa je tekla prek Janžekovičevih v Pesnici. Ti so zdravila spravljali na Lehen na Pohorje, kjer je bila javka za partizansko bolnišnico.⁴⁸

Krog sodelavcev OF v bolnišnici se je leta 1943 še razširil. Poleg že omenjenih, dr. Cundriča, dr. Bedjaniča, dr. Radšla, dr. Zaveršnika in mag. ph. Straucha, so se v delo proti okupatorju vključili še Cundričeva žena Vera, ki je jeseni 1943 postala celo kurirka okrožnega komiteja KPS Maribor, Strauchova žena Marija, dr. Zlatko Voglar, dr. Stanko Banič, dr. Jože Sekolec, dr. Jože Kovačič, babica Polona Pisar, sestre usmiljenke Ivana Belcijan – Judita, Ivana Mrzelj – Liberata, Marija Keršmanec – Restituta, Marija Piškur – Priska, Barbara Simonič – Fabiana, Ivana Zupan – Beata, Justina Pirc – Henrika, Ana Mastnak – Rudolfina, Ana Okorn – Belanda, Frančiška Šantelj – Celzina, Frančiška Nagode – Danijela, Katarina Škulj – Daroslava, Marija Pristovšek – Evangelista, Terezija Meško – Gabrijela, Frančiška Okorn – Gloriosa, Ana Šiško – Herona, Roza Pipan – Ifigenia, Ema Okorn – Konstanca, Marija Renko – Mira, Frančiška Podlipnik – Ognjeslava, Terezija Ilovar – Servanda in Neža Slak – Pankracija, medicinski tehnik Jakob Polajnar, laborantka Zinka Furlan in laborant Franjo Gregorič. Poleg zdravnikov in sester usmiljenk so odporniško gibanje podpirali tudi nekateri uslužbenci in

⁴⁵ Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 66; Cundrič, *Slovenci*, str. 23

⁴⁶ Žnidarič, *Do pekla*, str. 225-226; Ostrovška, *Kljub vsemu*, I, str. 378-380.

⁴⁷ Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 77.

⁴⁸ Gley op. 37

nameščenci, na primer Jože Stegnar, Franc Žerovec, Martin Čeh, Anton Lobnik, sestri Vilma in Marija Princl, Olga Šverko ter Frida Beloglavec. Od ostalega bolnišničnega osehja so sodelovali vratar Andrej Manfreda, vodja mehanične delavnice Franc Pojškruh, zidarski mojster Alojz Mihelak, električar Mirko Gojič, bolnišnični vrtnar Vinko Ferjančič, strežnik Ivan Ferjančič, kuharica Rozalija Mikec in drugi. Nekateri ilegalni kanali med bolnišnico in mestno organizacijo odporniškega gibanja so delovali do konca vojne.³⁹

Poleg zdravil in sanitetnega materiala ter včasih tudi instrumentov za partizanske bolnišnice so v bolnišnici zbirali še oblačila, obutev, hrano in denar. Zdravniki in bolniške sestre usmiljenke pa so na posameznih oddelkih nudili zdravstveno varstvo aktivistom OF, kurirjem in borcem, ki so bolni, ranjeni ali z različnimi nalogami prihajali s terena in iz partizanskih enot ter se zatekli v bolnišnico. Nekateri so hodili zdraviti tudi na dom ali na ilegalne postojanke, druge so na razne načine skrivali, jih zadrževali v bolniškem staležu ali celo v bolnišnici. Velikokrat so jih skrivali pod tujim imenom ter jim tako reševali življenja in zdravje, jim pomagali uiti ali se izmakniti gestapu.⁴⁰

Sodelavci odporniškega gibanja v bolnišnici so bili povezani z nekaterimi postojankami OF v mestu in okolici. Dr. Cundrič je bil od pomladi 1943 povezan s skupino Draga Grče, v kateri so bili še Anton Veber, Peter Markič, Miro Martinič in Valentin Pavšič. Vinko Ferjančič je sodeloval s postojanko pri Ivančičevih na Meljskem hribu, od pomladi 1944 pa tudi z nečakinjo Vido Turel. V tej skupini sta bili še Marija Kolar in babica v porodnišnici Polona Pisar. Turelova in Kolarjeva sta Ferjančiču dajali živilske nakaznice ter razna sporočila. Zbirališče materiala in kraj sestankov pa sta bila pri Pisarjevi, v stari hiši v Slovenski ulici 22. Ob spomladanskem vdoru gestapa v odporniško organizacijo v Mariboru leta 1944 je bil aretiran in že 7. maja v Zagorju ustreljen kot talec Vidin mož Bruno Turel, maja 1944 pa so nacisti zaprli tudi Polono Pisar, ki pa so jo kmalu izpustili.⁴¹

Jeseni 1943 je dr. Franjo Radšel posredoval pri okupacijskih oblasteh, da so na pljučih bolno Vero Klemenčič sprejeli v zdravilišče v Topolšici. Klemenčičeva je bila decembra 1941 s starši poslana v taborišče Schelklingen v Nemčiji in pozneje zaradi bolezni izpuščena. V Topolšici je ostala od novembra 1943 do maja 1944. Po vrnitvi v Maribor je njen dom na Pobrežju ostal postojanka odporniškega gibanja do osvoboditve.

Kirurg dr. Jože Kovačič, strežnik Ivan Ferjančič in ena od sester usmiljenk so novembra 1943 rešili prizadevnega sodelavca OF Jožeta Jevšnikarja. Dne 17. novembra 1943 so nacisti na mariborskem območju aretirali kar 53 Slovencev, sodelavcev OF. Jevšnikarja so gestapovci prijeli le nekaj dni po težki operaciji želodca, zato so ga po zaslišanju in hudem mučenju morali premestiti v bolnišnico. Ko si je po dveh dneh nekoliko opomogel, so mu dr. Kovačič, Ferjančič in sestra usmiljenka omogočili, da je lahko pobegnil. Kar ob belem dnevu so ga pospremili do vrat bolnišnice. Dr. Kovačič je pomagal tudi enemu od bratov Kozar iz Razvanja. Fanta sta se zaobljubila, da ne bosta šla v nemško vojsko. Dosegla sta, da je dr. Kovačič enemu od njiju dal mavec na zdravo nogo.⁴²

³⁹ Žnidarič, *Do pekla*, str. 279 in 310; Cundrič, *Slovenci*, str. 22; Isti, *Zdravstveni delavci*, str. 100; Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 76; Spisek uslužbencev SBM iz leta 1945, fond SBM, šk. 75, v PAM.

⁴⁰ Cundrič, *Slovenci*, str. 23.

⁴¹ Žnidarič, *Do pekla*, str. 247; Ostrovška, *Kljub vsemu*, 2, str. 130 in 277; V. Cundrič, *Kurirka Manja*.

⁴² Ostrovška, *Kljub vsemu*, 2, str. 88, 134 in 144; Žnidarič, *Do pekla*, str. 268.

Dr. Herbert Zaveršnik je svoje zveze z mestno organizacijo OF vzdrževal tudi v letih 1943 in 1944. Pri tem se je povezal celo z majorjem Maxom Kinzerjem, Avstrijcem, na nemški vojaški komandi mesta. Major Kinzer je tudi ob koncu vojne odigral pozitivno vlogo pri ohranitvi mariborskih mostov ob okupatorjevem umiku. Dr. Zaveršnik je imel zanesljivega sodelavca v dr. Christianu Vollerju, ki je delal na kirurgiji. Bila sta študijska kolega na beograjski medicinski fakulteti, zato sta si tudi sedaj veliko pomagala. Zaveršnikov sodelavec je postal veterinar Franc Lobnik iz Maribora, ki mu je dr. Zaveršnik leta 1943 zelo pomagal pri zdravljenju Bangove bolezni.⁴¹

Čeprav slovenski zdravniki v mariborski bolnišnici niso bili tesneje povezani med seboj, je spomladi 1944 postalo za nekatere nadaljnje zadrževanje v bolnišnici zelo nevarno. K temu je precej pripomogla dr. Justova, ki je zelo pozorno spremljala delovanje slovenskih zdravnikov. Dr. Zaveršnika je maja 1944 na nevarnost aretacije opozoril dr. Bouvier. V nekaj dneh mu je priskrbel delovno mesto v bolnišnici v Judenburgu v Avstriji. Toda tudi od tam se je dr. Zaveršnik moral po treh mesecih umakniti, ker mu je grozila premestitev v Ludwigshafen v Nemčiji, ki so ga zavezniška letala dan za dnem bombardirala. Dr. Zaveršnik se je zatekel k materi v Maribor, od koder pa je 24. avgusta 1944 s pomočjo zveze, ki mu jo je prek Rečnikovih v Račah vzpostavil veterinar Lobnik, odšel v partizane na Pohorje.⁴⁴

Dragoceno pomoč pri ilegalnem odporniškem delu proti okupatorju so imeli slovenski zdravniki v nunah, sestrah usmiljenkah, ki jih je dr. Bouvier vse zadržal v službi. Večinoma so bile starejše, z več kot 20-letnim bolnišničnim stažem. Največ so pomagale pri zbiranju sanitetnega materiala, nekatere pa so se izkazale tudi pri drugih nalogah. Na ušesnem oddelku je bila najpogumnejša sestra Judita, ki je bila izdana, a je gestapovcem ušla. S pomočjo sodelavca OF Jožeta Dolinška je odšla v partizane, kjer je vse do osvoboditve delovala v sestavi bolnišničnega osebja Koroškega odreda. Sestro Pankracijo so po daljšem odporniškem delovanju osumili sovražnega delovanja in jo izgnali iz Maribora v Nemčijo. Nacisti so pri ilegalnem delu dobili tudi sestro Liberato, jo 22. novembra 1944 zaprli in odpeljali v Begunje, kjer so jo kot jetnico dodelili kaznilniški ambulanti. Tudi v Begunjah je sestra Liberata iznajdljivo pomagala jetnicam. Zaradi velikega pomanjkanja je usposobljenih bolniških sester je uprava bolnišnice marca 1945 prosila vodstvo gestapa, da kaznovano sestro Liberato vrne v mariborsko bolnišnico. Sestra Restituta je ob bombnem napadu na moško kaznilnico 1. aprila 1945 pomagala zbežati nekaterim političnim jetnikom. Preoblekla jih je v bolniške obleke. Nekaj jih je skrivala v bolnišnici do osvoboditve. Podobno je storila tudi sestra Priska. Zvezo s partizani je imela sestra Fabiana, ki je sodelovala s svakom, medicinskim tehnikom Jakobom Polajnarjem. Konec oktobra 1944 je po težki operaciji negovala sodelavca OF Franca Pupisa. Verjetno mu je tudi pomagala, da se je rešil nadaljnjih gestapovskih zasliševanj in nečloveških mučenj.⁴⁵

Dr. Zlatko Voglar in dr. Ladislav Kerže sta oktobra 1944 nudila zdravniško pomoč in zavetje pred gestapovsko nevarnostjo strojevodji Antonu Benčanu, ki je bil ranjen poleti 1944 pri Sevnici. Bolnišnična kuharica Rozalija Mikec je že od leta 1942 dajala iz bolnišnice precej hrane za zapornike v sodnih zaporih. Po hrano je prihajala paznica Marija Štampar, ki je bila sodelavka odporniškega gi-

⁴¹ Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 86 in 89.

⁴² *Isti*, str. 94-96.

⁴³ Cundrič, *Slovenci*, str. 23; *Ostrovška*, *Kljub vsemu*, 3, str. 162-163; *Gnadengesuch um Freilassung d. Oredenschwester Liberata*, 17. 3. 1945, fond SBM, šk. 24, v PAM.

banja. Štamparjeva je istočasno vzdrževala zvezo med bolnišničnim vratarjem Andrejem Manfredom in njegovim bratrancem Jankom Manfredom v Slivnici, ki je bil sodelavec Vide Kosi in Janka Pihlerja. Pihler je marca in aprila 1942 v Mariboru in okolici vzpostavil kar 13 postojank osvobodilnega gibanja. Ena teh je bila tudi pri Andreju Manfredi v Nasipni ulici 106.⁴⁶

Vinko Ferjančič je bil avgusta 1944 neposredno povezan z okrožnim sekretarjem KPS Maribor Karlom Kladnikom, ki je takrat že sodeloval z gestapom. Kladnik je želel, da Ferjančič v bolnišnici ustanovi odbor OF, da bi Kladnik lažje prišel do natančnega pregleda nad tamkajšnjimi sodelavci odporniškega gibanja. Ferjančič je zaslutil nevarnost in odbora ni ustanovil. Ker se je od julija naprej zvrstilo veliko aretacij sodelavcev OF, se je Ferjančič bal novih, zato se je umaknil v partizane na Pohorje, kjer pa je pozneje padel.⁴⁷

Dr. Franc Cundrič in mag. ph. Viktor Strauch sta v hoju proti okupatorju res veliko tvegala, ko sta organizirala postojanki osvobodilnega gibanja tudi na svojih domovih, dr. Cundrič od zime 1943/44 in mag. ph. Strauch od pomladi 1944 dalje. Na njunih domovih so bili ilegalni sestanki, prihajali so kurirji OF, na zdravljenju sta zadrževala bolne ali ranjene ilegalce. Zlasti v Strauchovem stanovanju je za ilegalce prav materinsko skrbela njegova žena Marija. Navedimo samo en primer. Dr. Cundrič je spomladi 1944 hodil kar tri tedne v Miklavž k Mariji Falez zdraviti bolna Marjana Bantana, okrožnega sekretarja SKOJ Maribor, in mlado partizanko Anico Antoličič. Bantan je imel tifus, Antoličičeva pa pljučnico. Ker dr. Cundrič ni imel injekcij, ki hi pomagale hudo bolnemu Bantanu, je bolnika sprejel pod svojo oskrbo na domu mag. ph. Strauch, čeprav je v hiši na Tržaški cesti 20 stanovalo kar nekaj gestapovskih družin. Bantan in Antoličičeva sta kmalu ozdravela, a sta pozneje oba padla.⁴⁸

Čeprav Karlu Kladniku s pomočjo Vinka Ferjančiča poleti 1944 ni uspelo vdreti v odporniško organizacijo v bolnišnici, mu je to uspelo pozno jeseni istega leta, potem ko je bila že nekaj časa tam zaposlena njegova žena Marija. Kladnikove izdaje sodelavcev osvobodilnega gibanja v Mariboru so dosegle enega vrhuncev konec novembra in v začetku decembra 1944. Takrat je gestapo prijel tudi nekaj aktivistov OF in njihovih sodelavcev v bolnišnici. Že 30. novembra so aretirali Valentina Pavšiča, naslednji dan, 1. decembra, so prišli gestapovci na Polskavo po Vero Cundrič, ki je bila Kladnikova kurirka ter Pavšičeva sodelavka. Na gestapo v frančiškanski samostan so to jutro pripeljali direktno iz oddelka v Kamnici dr. Milka Beđjaniča, bolnega mag. ph. Viktorja Straucha in njegovo ženo Marijo ter laborantka Zinko Furlan iz Počehove, popoldne pa še dr. Franca Cundriča. Sledila so zaslišanja in mučenja. Gestapovci so žrtve obdelovali z bikovkami, pestmi in škornji. Vero Cundrič so zaradi vztrajnega ugovarjanja nadutim gestapovcem vrgli v samotni kletni bunker brez šip na oknih, kjer je mesec dni ležala na tleh in so jo hranili le z mlačno neslano tekočino in rezinico sojinega kruha. Valentin Pavšič po mučenju ni imel na telesu za dlan cele kože, obraz mu je bil od udarcev in podpludb ves z maličen, razcepana koža mu je visela z lic. Nezavestne žrtve so gestapovci polivali z vedri mrzle vode, da so se osvestili, nakar so z mučenjem nadaljevali in skušali izsiliti priznanje.

Posebno sodišče za politične kazenske zadeve, ki je bilo ustanovljeno 1. septembra 1944, je 25. januarja 1945 obsodilo zakonca Strauch in Cundrič na

⁴⁶ Ostrovska, Kljub vsemu, 3, str. 162-163.

⁴⁷ *Življenjepis padlih, v AMNOM: Ostrovska, Kljub vsemu, 3, str. 58 in 163.*

⁴⁸ Žnidarič, Do pekla, str. 273 in 278; Ostrovska, Kljub vsemu, 3, str. 110-111; Cundrič, Slovenci, str. 23.

smrt z obglavljenjem. Veri Cundrič so zaradi nosečnosti smrtno kazen spremenili v dosmrtno ječo. Dr. Milko Bedjanič je bil obsojen na tri leta zapor. Valentin Pavšič, ki je bil tudi obsojen na smrt, si je v noči pred usmrtnitvijo s skritim rezilom, ki ga je imel všitega v rokav, prerezal žilo na roki in izkrvavel. S tem je uresničil svojo odločitev, da se nacistom ne bo pustil ubiti, ampak se bo, če bo treba, ubil sam. Zakonca Viktorja in Marijo Strauch so nacisti obglavili v Gradcu 13. marca 1945, Cundričeva pa so 17. aprila 1945 iz mariborskih zaporov prepeljali v Celovec. Dr. Cundriču so nacisti zaradi številnih prošelj (npr. iz železniških delavnic) in posredovanj (npr. igralka Jelke Igljčeve) pri šefu civilne uprave, smrtno kazen spremenili v dosmrtno ječo, ki se je končala z nacistično kapitulacijo in osvoboditvijo maja 1945.⁴⁹

Marjan Žnidarič

DAS MARIBORER KRANKENHAUS WAHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGS

Zusammenfassung

Mit der nazistischen Besetzung im Jahre 1941 brach die frühere Organisation des Mariborer Krankenhauses zusammen. Auf allen Stationen wurde Deutsch zur Amts- und einzig genehmigten Kommunikationssprache. Das Krankenhaus diente in den folgenden vier Jahren ausschließlich dem germanisierendem Zweck des Dritten Reiches, erlebte aber auch grundlegende Personalveränderungen. Als regionales Krankenhaus unterlag das Allgemeine Krankenhaus Maribor direkt dem Leiter der Zivilverwaltung. Bis April 1942 war der Deutsche Dr. Walter Thalmann Direktor des Krankenhauses, ihm folgte bis zum Ende des Krieges Dr. Ernst Bouvier aus Voitsberg, Verwalter war während der ganzen Zeit der Besetzung Hans Reiter aus Leoben. Es arbeiteten 20 bis 25 Ärzte im Krankenhaus. Zehn slowenische Ärzte haben die Nazis im Jahre 1941 deportiert, einige nach Österreich geschickt, bzw. entlassen. In den ersten Wochen der Besetzung mussten auch zahlreiche slowenische Beamte und Angestellte ihre Arbeit verlassen. Während des Krieges wurde das Krankenhaus in zehn Stationen eingeteilt, denen aber ab Mitte des Jahres 1944 allmählich das Personal fehlte. Die Zahl der Patienten verringerte sich während der Besetzungszeit ständig, die Sterblichkeitsrate der Patienten stieg an. Die schweren Arbeits-, aber mehr noch die räumlichen Bedingungen haben sich 1944 aufgrund der Bombenangriffe, die auch das Mariborer Krankenhaus stark betrafen und einige Stationen völlig lahmgelegt haben, noch verschlechtert.

Trotz Inhaftierungen und verstärkter Kontrolle hat sich das slowenische Krankenhauspersonal schon im Jahre 1941 der Mariborer Widerstandsbewegung angeschlossen. Die illegale Arbeit der Ärzte wurde vor allem durch die harmherzigen Schwestern und einige andere Mitarbeiter des Krankenhauses unterstützt. Auch jene, die unentschlossen blieben, wurden nicht zu Dissidenten oder Verrätern. Neben Medikamenten, Sanitätsmaterial und manchmal auch Instrumenten für Partisanenspitäler wurden im Krankenhaus auch Kleidung, Schuhwerk, Nahrungsmittel und Geld gesammelt, einige Stationen boten den Mitarbeitern der Befreiungsfront, Kurieren und Kampfern, die krank, verwundet oder mit anderen Aufgaben in die Stadt kamen und im Krankenhaus Schutz suchten, Gesundheitsschutz an. Im Krankenhaus gab es oft Illegale, denen unter falschem Namen das Leben bzw. die Gesundheit gerettet, ihnen geholfen oder zur Flucht vor der Gestapo verholfen wurde.

⁴⁹ Cundrič, Slovinci, str. 24-27; Isti, Izjava; Isti, Zdravstveni delavci, str. 103; V. Cundrič, Kurirka Manja, Ostrovška, Kljub vsemu, 3, str. 268-271 in 295-296; Žnidarič, Do pekla, str. 304 in 322; Rashid, Dober zdravnik

POGOJI NASTANKA REDNIH SODIŠČ V SLOVENIJI LETA 1945 S Poudarkom NA RAZVOJU V MARIBORU

Mateja Čoh *

UDK 347.97/.99(497.4 Maribor)"1945"

ČOH Mateja: Pogoji nastanka rednih sodišč v Sloveniji leta 1945 s poudarkom na razvoju v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 109-127, 89 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Temelji za nastanek, organizacijo in delovanje rednih sodišč v Sloveniji po osvoboditvi so bili postavljeni že med drugo svetovno vojno in so povezani z razvojem ljudske oblasti. Po končani vojni redna sodišča niso delovala. Za njihovo ureditev je morala biti izvedena nova upravna razdelitev Slovenije, na podlagi katere so bile določene meje sodnih okrajev. Izvoljeni so morali biti narodnoosvobodilni odbori, ki so nato kot predstaviški organi po načelu, da oblast izvira iz ljudstva, izvolili stalne sodnike in sodnike porotnike. Medtem je začasna ljudska skupščina sprejela Zakon o ureditvi narodnih sodišč, ki je določil naloge okrajnih, okrožnih in vrhovnih sodišč, njihove pristojnosti, opredelil naloge sodnikov in porotnikov ter definiral nadzorno funkcijo višjih sodišč nad nižjimi. Ko so bili ti pogoji izpolnjeni, je ministrstvo za pravosodje 7. septembra 1945 organiziralo v Ljubljani prvo konferenco z novoizvoljenimi predsedniki sodišč. S tem se je začelo obdobje rednega sodstva v Sloveniji.

UDC 347.97/.99(497.4 Maribor)"1945"

ČOH Mateja: Conditions for the Coming to Existence of Regular Courts of Law in Slovenia in 1945, with a Stress on the Development in Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 109-127, 89 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The foundations for the coming into existence, organisation and operation of regular courts of law in Slovenia, after the Liberation, were set already during World War II and are linked to the development of people's state power. After the War's end, regular courts of law did not operate. For their ordering a new administrative partitioning of Slovenia needed to be carried out, on the basis of which borders of judicial districts were set. People's Liberation Committees

* Mag. Mateja Čoh, mlada raziskovalka na Pedagoški fakulteti Maribor, SI - 2000 Maribor.

needed to be elected, which further, as representative bodies, according to the principle that power originates in the people, elected permanent judges and lay-judges. In the meanwhile, the Provisional People's Assembly adopted a law on the ordering of people's courts, providing tasks of district, county and of the supreme court, their jurisdictions, defined the tasks of judges and of lay-judges, as well as defined the supervisory role of superior courts as to the lower. When these conditions were met, the Ministry of Justice on 7 September 1945 organized in Ljubljana the First Conference with the newly elected chairs of courts. Thus, the period of regular judiciary in Slovenia begun.

1. Uvod

Temelji za nastanek, organizacijo in delovanje rednih sodišč v Sloveniji po osvoboditvi so bili postavljeni že v času druge svetovne vojne in so neločljivo povezani z razvojem organov ljudske oblasti in ljudske oblasti kot take.

Ko je bila druga svetovna vojna še v polnem teku, je zaradi izrednih razmer in vojnega stanja začelo najprej nastajati vojaško kazensko sodstvo.¹ Zanj je bilo značilno, da je načelno zavračalo pravosodni sistem predvojne Jugoslavije, njegov razvoj pa je potekal skladno s političnimi cilji narodnoosvobodilnega boja (NOB). Do jeseni 1944 se je vojaško sodstvo v Sloveniji razvijalo samostojno in neodvisno od predpisov, ki jih je izdal Vrhovni štab NOV in POJ. Ta je že 29. decembra 1942 sprejel posebno odredbo o ustanovitvi stalnih vojaških sodišč, ki pa je v Sloveniji niso uporabljali. Razvoj samostojnega slovenskega vojaškega sodstva se je končal z Uredbo o vojaških sodiščih, ki jo je 24. maja 1944 podpisal vrhovni komandant jugoslovanske vojske, Josip Broz Tito.² V Sloveniji je začela veljati 1. septembra 1944, čeprav je bilo v sami uredbi določeno, da začne veljati takoj. Z njo so bila ukinjena odredna in brigadna vojaška sodišča³ ter ostali predpisi o vojaškem kazenskem sodstvu, ki so veljali do tedaj.

Vzporedno z razvojem vojaškega sodstva je po osvoboditvi posameznih delov slovenskega ozemlja predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) začelo urejati tudi civilno sodstvo. Tako je 3. septembra 1944 izdalo Odlok o začasni ureditvi narodnih sodišč in o narodnih sodnikih.⁴ S tem odlokom so bila že med vojno postavljena osnovna načela rednega civilnega sodstva, ki so se dokončno izoblikovala po osvoboditvi. Eno najpomembnejših načel tega odloka je načelo volitve sodnikov, ki je pomenilo, da naj sodnike izvoli ljudstvo preko svojih predstavniških organov, t.j. narodnoosvobodilnih odborov (NOO). Načelo neodvisnosti in neodstavljalivosti sodnikov je delovanje sodnikov vezalo na obstoječe

¹ O razvoju vojaškega sodstva med vojno glej: Šnuderl, Makso: *Zgodovina ljudske oblasti, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1950. Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 - 1945, Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1976. Vodušek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944 - 1946, Cankarjeva založba, Ljubljana 1992 (dalje Vodušek Starič Prevzem), Mikola, Milko: Sodni procesi na Celjskem 1944 - 1951, Zgodovinski arhiv v Celju, Celje 1995 (dalje Mikola: Sodni procesi), Mikola, Milko: Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 - 1952, Zgodovinski arhiv Celje, Celje 1999 (dalje Mikola: Zaplembe).**

² Mikola, *Zaplembe*, str. 85. Tito, Josip Broz *Zbrana dela*, knj. 20, str. 125 - 134.

³ Ta sodišča so bila ustanovljena s Pravilnikom Glavnega štaba NOV in POS o organizaciji brigadnih in odrednih vojaških sodišč 5. avgusta 1943 in so pomenila začetek rednega vojaškega sodstva

⁴ Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 4/44 (dalje U1 SNOS). Arhiv Republike Slovenije, Fond Državni sekretariat za pravosodno upravo Ljudske republike Slovenije (dalje ARS, DSPU LRS), III/1945, fasc. 651 - 800, št. 657/45, Juhart, dr. Jože: *Izgradnja narodne oblasti pravosodne stroke*

zakone, sodnika pa ni bilo mogoče klicati na odgovornost zaradi določene razsodbe. Načelo zbornega sodstva je dr. Jože Juhart, sicer posebni delegat ministrstva za pravosodje za organizacijo rednih sodišč na Štajerskem in v Prekmurju, razložil kot pravilo, da več glav več ve, torej več oseb bolje pozna zakon in ima več življenjskih izkušenj, kar naj bi posledično pomenilo bolj objektivno razsodbo. Eno od pomembnih načel tega odloka je bilo tudi načelo laičnega sodstva, ki je s sodniki porotniki in sodniki nepravnikmi uvajalo v sodstvo ljudski element.

Septembrski odlok je urejal tudi organizacijsko plat ureditve sodišč. Tako je določil število sodnikov pravnikov in sodnikov nepravnikov ter sestavo senatov za okrajna, okrožna, višja in vrhovno sodišče. Na podlagi tega odloka so bila ustanovljena na osvobojenem ozemlju okrajna sodišča v Metliki, Črnomlju, Kočevju, Ribnici in Cerknici ter okrožno sodišče v Novem mestu.

V odloku je bilo tudi določeno, da morajo sodišča soditi samo po zakonih. S tem je bilo po mnenju Frana Frola, poverjenika za sodstvo pri Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije, kršeno načelo enotne graditve sodne oblasti. Nepravilen naj bi bil tisti del odloka, ki je določal, da so morala sodišča soditi po zakonih: *»Sodišča morajo soditi v duhu zavarovanja pridobitev interesov in načel, na katerih se skozi osvobodilno borbo izgrajuje oblast in ustvarja novi pravni red«*. Na podlagi tega mnenja je sodni odsek pri Predsedstvu SNOS-a podal interpretacijo spornega četrtega odstavka prvega člena omenjenega odloka: sodniki niso smeli soditi po zakonih predvojnne Jugoslavije, ampak je potrebno termin zakon razumeti kot *»objektivno abstraktno za vsak primer v pravu sploh obstoječo pravno normo, nepisano pravno normo, upoštevajoč pri tem zakonite določbe odlokov Avnoja in SNOS-a, ljudsko pravno zavest in običajno pravo«*, vse to skladno s pridobitvami NOB.⁵ Podobno je reagiral tudi Edvard Kardelj, ki je 14. oktobra 1944 poslal v Slovenijo pismo, v katerem je poudaril, da je nedopustno, da bi se sodišča naslanjala na stare zakone in stari pravni red.⁶

Tako je bilo stanje tik pred koncem vojne, ko je organizacija sodišč in priprava ustrezne zakonodaje, ki je urejala poslovanje pravosodnih organov, prešla na ministrstvo za pravosodje pri Narodni vladi Slovenije. Ministrstvo je imelo kot *»vrhovno upravno in nadzorno oblastvo nad podrejenimi sodišči in drugimi pravosodnimi ustanovami«* pomembno nalogo *»organizirati in nadzorovati pravosodje v duhu splošnih narodnih koristi in načel narodno – osvobodilne borbe«*.⁷ Z delom je začelo 5. maja 1945, ko je bila v Ajdovščini imenovana prva slovenska vlada, za prvega ministra pa dr. Jože Pokorn.

Ob koncu vojne redna sodišča torej niso delovala. S posebno uredbo,⁸ ki jo je 15. maja 1945 podpisal minister Pokorn, je bilo ustavljeno poslovanje vseh sodišč v Sloveniji, ki niso bila ustanovljena na podlagi odloka Predsedstva SNOS-a iz septembra 1944. Za reševanje kazenskih zadev so bila po tej uredbi pristojna vojaška sodišča (ki so kot kazenska sodišča poslovala tudi v civilnih zadevah).⁹

Skoraj istočasno je ministrstvo za pravosodje pri vseh sodiščih predvojnne Jugoslavije (pri 43 okrajnih in 4 okrožnih sodiščih ter pri apelacijskem in vrhovnem sodišču) postavilo svoje delegate. Njihova naloga je bila opravljati sodne

⁵ Odločbe in sklepi Ustavnega sodišča III, Nova revija, Ljubljana 1994, št. 33.

⁶ Vodušek Starič, Jerca. Ozadije sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu, v: Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1 - 2/92, str. 141 - 142.

⁷ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 - 22, št. 1/47, Načrt uredbe o ureditvi Ministrstva za pravosodje LRS.

⁸ Uredba o začasnih delni ustavitvi poslovanja sodišč v Sloveniji (UI SNOS in NVS, 5/45).

⁹ ARS, Fond. Javno tožilstvo Republike Slovenije 1944 - 1960 (dalje JT RS), fasc. 8, Mesečna poročila 1945, Poročilo civilno - pravnega odseka.

posle v okviru omenjene uredbe, posle pravosodne uprave po navodilih ministrstva in sodelovati pri organizaciji rednih sodišč.¹⁰ Tako je ministrstvo poslalo svoje delegate tudi na sedeže bivših sodišč v mariborskem okrožju: na okrožni sodišči v Mariboru (dr. Alojz Lešnik) in Murski Soboti ter na okrajna sodišča v Mariboru (Miloš Senica), Prevaljah, Marenbergu, Gornji Radgoni, Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, Slovenski Bistrici, Dolnji Lendavi, Ljutomeru, Ormožu, Ptujui in Murski Soboti.

Poleti 1945 so bila tako v Sloveniji pristojna za kazensko sodstvo vojaška sodišča in sodišče slovenske narodne časti.¹¹ Vojaška sodišča, v Mariboru sta bili to Vojaško sodišče mesta Maribor in Vojaško sodišče mariborskega vojnega področja (pristojno za mariborsko in celjsko okrožje), so sodila na podlagi že omenjene Uredbe o vojaških sodiščih. Sodišče narodne časti pa je sodilo na podlagi Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, ki ga je 5. junija 1945 sprejelo predsedstvo SNOS-a.¹²

2. Pogoji nastanka rednih sodišč

Pri izgradnji pravnega sistema in organizacije sodišč povojne Jugoslavije je nova, ljudska oblast izhajala iz dveh pomembnih ideološko-političnih izhodišč, in sicer ideje o diskontinuiteti pravnega reda in ideje, da ni mogoče prevzeti predvojnega državnega aparata. Prva ideja je pomenila, da je potrebno (načelno) odpraviti vse predpise, ki so bili, poleg okupatorjevih, dediščina prejšnje oblasti, in jih nadomestiti z novimi, lastnimi predpisi, nastalimi na temeljih, ki so se oblikovali in razvijali med NOB.¹³ Zato je bilo logično tudi prepričanje, da je potrebno odpraviti stari državni aparat in zgraditi novega na podlagi nastalih družbenopolitičnih sprememb in seveda na podlagi pridobitev NOB.

Obe omenjeni ideji je vseboval že odlok Avnoja z dne 3. februarja 1945.¹⁴ Odpravljal je vse pravne predpise, ki jih je izdal okupator. V 2. členu je določal, da morajo biti odpravljani tudi vsi pravni predpisi, ki so veljali v trenutku okupacije (torej predpisi predvojne Jugoslavije) in so bili v nasprotju s pridobitvami NOB. Odločbe (sodbe, odločitve, sklepi) v kazenskih zadevah, ki so jih izdala redna kazenska sodišča na podlagi predpisov predvojne Jugoslavije in ki niso zadevale političnih kaznivih dejanj, so ostale v veljavi, dokler ni pristojno sodišče na predlog javnega tožilca izdalo nove odločbe. Vse odločbe, ki so imele politični značaj, so postale neveljavne, vendar je smel javni tožilec tudi v teh primerih vložiti predlog za izdajo nove odločbe. Po sprejetju Ustave FLRJ januarja 1946 je bil odlok usklajen z njo ter potrjen kot Zakon o razveljavljanju pravnih predpisov

¹⁰ ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 801 – 1400, št. 966/45, Poročilo o organizaciji sodišč in Ministrstva za pravosodje federalne Slovenije, 10. september 1945

¹¹ O procesih pred sodiščem narodne časti v Ljubljani glej Vodušek Starič: Prevzem, str. 275 – 278; v Celju: Mikola: Sodni procesi, str. 92 – 94; v Mariboru: Čoh, Mateja: »V imenu slovenskega naroda: krivi!«, Diplomaska naloga, Pedagoška fakulteta Maribor, Maribor 1998.

¹² Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 7/45 (dalje UI SNOS in NVS).

¹³ Ivanič, Martin (ur.): Dachauski procesi, Raziskovalno poročilo z dokumenti, Komunist, Ljubljana 1990, str. 92 (dalje Dachauski procesi).

¹⁴ Odlok o odpravi in razveljavljanju vseh pravnih predpisov, izdanih med okupacijo po okupatorjih in njihovih pomagačih; o veljavnosti odločb izdanih v tej dobi; o odpravi pravnih predpisov, ki so veljali v trenutku okupacije po sovražniku (Uradni list Demokratske federativne Jugoslavije, 4/45 – dalje UI DFJ).

izdanih pred 6. aprilom 1941 in med sovražnikovo okupacijo.¹⁵ Zakon je predvidel dve možnosti za omilitev strogega načela diskontinuitete pravnega sistema. 3. člen je tako pooblašчал prezidije ljudskih skupščin, da odredijo, naj se določena pravila iz razveljavljenih zakonov uporabljajo z morebitnimi potrebnimi spremembami in dopolnitvami. Po 4. členu so smela sodišča uporabljati pravna pravila iz razveljavljenih zakonov in drugih predpisov, ki niso bila urejena z veljavnimi (novimi) predpisi, vendar samo, če niso bila v nasprotju s predpisi, ki so jih izdali zakonodajni organi nove države.¹⁶ Pri tem je potrebno opozoriti na pomembno razliko med odlokom iz februarja 1945 in zakonom, ki je začel veljati 26. oktobra 1946. Odlok je namreč določal, da morajo sodišča pri izrekanju sodnih odločb uporabljati pravne predpise predvojne Jugoslavije¹⁷ vedno, ko ni bilo ustreznih novih predpisov (in teh po vojni skoraj ni bilo). Dejansko je torej veljal pravni red predvojne Jugoslavije. Zakon iz leta 1946 pa je poostril določila odloka, saj so se z njegovo uveljavitvijo pravni predpisi predvojne Jugoslavije smeli uporabljati samo kot pravna pravila in jih sodišča niso smela več navajati v sodnih odločbah.

Za izvedbo organizacije rednih sodišč sta morala biti izpolnjena dva pogoja: počakati je bilo potrebno na novo upravno razdelitev, saj naj bi bila pravosodna uprava skladna z administrativno razdelitvijo Slovenije. Poleg tega pa so morale biti izvedene volitve v NOO (v Sloveniji terenski, rajonski in okrožni odbori OF), saj je ministrstvo za pravosodje na podlagi načela o volitvah sodnikov zastopalo stališče, da mora sodnike izvoliti ljudstvo.¹⁸

Načrt nove upravne razdelitve Slovenije, na podlagi katerega je bil 8. septembra 1945 objavljen Zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije, je izdelal oddelek za izgradnjo narodne oblasti pri slovenski vladi avgusta 1945.¹⁹ Ozemlje Slovenije je bilo razdeljeno na pet okrožij: okrožno mesto Ljubljana, celjsko okrožje, ljubljansko okrožje, mariborsko okrožje in novomeško okrožje. Mariborsko okrožje je imelo devet okrajev: Dolnja Lendava, Ljutomer, Maribor mesto, Maribor desni breg, Maribor levi breg, Murska Sobota, Prevalje, Ptuj in Radgona.

Ob upoštevanju nove teritorialne razdelitve Slovenije je bilo dokončno število sodišč določeno s posebno uredbo z dne 21. septembra 1945.²⁰ Po tej uredbi so v Sloveniji izvajala pravosodno oblast Vrhovno sodišče v Ljubljani ter okrožna sodišča v Celju, Ljubljani, Mariboru in Novem mestu. Vsako okrožno sodišče je poslovalo za svoje okrožje, okrožno sodišče v Ljubljani pa za okrožno mesto Ljubljana in za ljubljansko okrožje. Na ozemlju Slovenije je bilo ustanovljenih še 25 okrajnih sodišč. Na območju okrožnega sodišča v Mariboru so to bila okrajna sodišča v Dolnji Lendavi, Ljutomeru, Mariboru, Murski Soboti, na Prevaljah, Ptuj in v Radgoni. Z novo upravno razdelitvijo pa je prišlo do neskladja med številom okrajnih sodišč in številom okrajev, ki jih je bilo v Sloveniji 29. Okrajno sodišče v Celju je namreč poslovalo za okraja Celje mesto in Celje okolica, okrajno sodišče

¹⁵ Dachauski procesi, str. 91 – 92. Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 86/46 (dalje UI FLRJ).

¹⁶ Dachauski procesi, str. 92.

¹⁷ Najpomembnejša pravna predpisa predvojne Jugoslavije, veljavna po vojni, sta bila Kazenski zakonik za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74/29) in Zakon o sodnem kazenskem postopanju za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Uradni list Dravske banovine 109/29).

¹⁸ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 – 22, št. 1/47, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 22. september 1945.

¹⁹ ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1 – 400, št. 66/45. UI SNOS in NVS, 33/45.

²⁰ Uredba o ustanovitvi narodnih in likvidaciji dosedanjih sodišč v Sloveniji (UI SNOS in NVS, 37/45). ARS, JT RS, fasc. 8, Mesečna poročila 1945, Poročilo civilno – pravnega odseka.

v Ljubljani za okrožno mesto Ljubljana in za okraj Ljubljana okolica, okrajno sodišče v Mariboru pa za okraje Maribor mesto, Maribor desni breg in Maribor levi breg.

Drugi pogoj za izvedbo organizacije rednih sodišč so bile volitve v NOO, ki so potekale poleti 1945 na podlagi posebnega pravilnika.²¹ Le-ta je določal sestavo volilnih komisij in njihovo delo za pripravo volitev ter poslovanje volilnih komisij (krajevnih, okrajnih in okrožnih) pri izvedbi volitev. Po volitvah so se oblikovali NOO kot organi »demokratske narodne oblasti«.²² Kraji, okrajni in okrožja so volili krajevne, okrajne in okrožne NOO, ki so bili za področje, za katerega so bili izvoljeni, organi državne oblasti.

Vzporedno z volitvami v NOO in njihovim oblikovanjem so potekale priprave za volitve sodnikov in porotnikov. Najprej je ministrstvo za pravosodje 14. julija 1945 pripravilo posebno konferenco o načinu in poteku volitev sodnikov in porotnikov, o postavljanju kandidatur ter o vlogi sodnikov.²³ Ministrstvo je dalo za volitev sodišč in sodnikov potrebna navodila NOO oziroma odborom OF, in sicer pisno, preko svojih postavljenih delegatov in preko posebnih odposlancev. Smernice za volitve sodnikov in porotnikov pa je vseboval tudi odlok iz septembra 1944.

Ministrstvo je v posebnem navodilu v začetku avgusta 1945 poudarilo, da morajo biti priprave za volitve izvedene tako, da bo »ljudstvo razumelo pomen in ustroj naših narodnih sodišč in da bo tudi pravilno izbiralo kandidate za narodna sodišča«.²⁴ Ta kampanja seznanjanja širših ljudskih množic z novo pravosodno ureditvijo in tistih, ki jih je ta ureditev neposredno zadevala, je potekala v duhu zavračanja pravosodnega sistema predvojne Jugoslavije in poudarjanja novih izhodišč in načel razvoja povojnega sodstva, ki so morala biti skladna s pridobitvami NOB in cilji socialističnega razvoja. Tako so v dnevnem časopisu in na množičnih sestankih po vseh okrajih delegati in odposlanci ministrstva ob podpori množičnih organizacij poučevali ljudstvo o načelih novega sodstva in o nalogah sodnikov. Predstavili so ureditev novih sodišč, njihove pristojnosti in naloge ter opozarjali na razlike med sodišči predvojne Jugoslavije in novimi sodišči. Med temelje, na katerih je nastajalo novo sodstvo, pa so uvrščali še bratstvo in enakopravnost narodov, pravičnost, popolno enakost spolov in ljudi pred zakonom, prednost skupnosti pred posamezniki.²⁵

Posebno pozorno so izpostavili temeljno načelo sistema ljudske demokracije o enotnosti oblasti, ki izhaja iz ljudstva in jo ljudstvo izvaja preko NOO. Ker so bili sodniki voljeni, sodišča torej niso bila neposredni predstavniški organi, ampak posredni organi državne oblasti, ki so bili odgovorni ljudstvu preko predstavniških teles: »Sodišča so izvoljeni organi državne oblasti, izhajajo iz ljudstva, pooblastilo dobivajo od ljudstva, predstavljajo ljudstvo in so odgovorni ljudstvu.«²⁶

²¹ Pravilnik za poslovanje okrožnih, okrajnih in krajevnih volilnih komisij za volitve krajevnih narodno osvobodilnih odborov in odposlancev v okrajne narodno osvobodilne skupščine (UI SNOS, 1/44).

²² Odlok Predsedstva Slovenskega narodno osvobodilnega sveta o krajih, okrajih in okrožjih ter njihovih narodno osvobodilnih odborih (UI SNOS, 2/44).

²³ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 - 22, št. 2/47

²⁴ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 - 22, št. 1/47, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 22. september 1945, št. 2/47, Ustroj narodnih sodišč, 2. avgust 1945.

²⁵ ARS, DSPU LRS, 1/1945, š.k. 1/47, Ministarstvo za konstituanto DFJ - uputstvo.

²⁶ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 23 - 33, št. 23/47 - II. zvezek, Teze za predavanja o organizaciji pravosodja (dalje Teze).

Po vzoru sovjetskega pravnega sistema se je v novem jugoslovanskem sodstvu uveljavilo načelo enotnosti oblasti. Sodišča so bila torej, tako tudi Andrej Višinski, sovjetski politik, pravnik in diplomat, ki je nastopal kot glavni tožilec na znanih stalinističnih procesih v Sovjetski zvezi v letih 1936 – 38, samo posebna veja sicer enotne ljudske oblasti: »Imajo sicer svoje posebno področje in posebno metodo dela, po svoji vlogi, nalogah in ciljih pa se prav nič ne razlikujejo od drugih državnih organov. [...] Sodišče ni organ, ki je nepolitičen in neodvisen od družbenega dogajanja, ampak nasprotno organ, ki je čvrsto povezan z ljudskimi množicami in splošno državno politiko. Sodišča so orožje za borbo proti izkoriščanju in izkoriščevalcem, orodje za doseg boljših pogojev življenja za široke ljudske množice.«²⁷ Čeprav so bila sodišča organi enotne oblasti, naj bi bila pri izdajanju odločb v konkretnih primerih neodvisna. Dejansko pa je nova oblast sodišča pojmovala kot političen in od družbenopolitičnega dogajanja odvisen organ, »ki je čvrsto povezan z ljudskimi množicami in s splošno državno politiko.«²⁸ Uveljavljalo se je torej tudi instrumentalno pojmovanje prava in sodišč: pravo je bilo v rokah politike, sodišča so sodila po političnih direktivah.

Pomemben poudarek so namenili vprašanju volitev sodnikov in pristojnosti sodišč. Po načelu volitev sodnikov in porotnikov le-ti niso bili »profesionalni uradniki« kot pred vojno, ampak so jih volila predstavniška telesa, ki so jim sodniki in porotniki odgovarjali za svoje delo.²⁹ To je bil po takratnem pojmovanju novega sodstva demokratični značaj sodišč. Demokratičnost sodstva se je kazala tudi v tem, da je pri sojenju sodelovalo »veliko število ljudi iz naroda, ki ne bodo stalno zaposleni pri sodstvu, temveč bodo pozvani samo k poedinim razpravam in na ta način porotniki ne bodo izgubili zveze z ljudskimi množicami.« Sodišča so s svojo prakso tako »ustvarjala novo ljudsko sodstvo« in zato ni bilo mogoče, »da bi sodstvo nastopalo proti interesom naroda«.³⁰

Naslednja pomembna lastnost je bila stvarna pristojnost sodišč. Kriterij za njeno presojo je bila »važnost primera za družbo«. Izhajajoč iz tega stališča so bila okrajna sodišča pristojna za presojanje primerov, »kjer je treba rešiti manj važen družbeni interes.« Okrožna sodišča so z vidika javnega interesa presojala pomembnejše zadeve,³¹ predvsem t.i. politična kazniva dejanja po Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo ter kazniva dejanja gospodarske sabotaže, nedovoljene trgovine in špekulacije.³²

Po pravkar opisanih pripravah in potem, ko so bili izvoljeni NOO, so bili izpolnjeni pogoji za volitve stalnih sodnikov in porotnikov, ki so jih volile skupščine NOO. Tako so po končanih volitvah v okrajne NOO na prvem naslednjem zasedanju okrajnih skupščin potekale volitve stalnih sodnikov in porotnikov za okrajna sodišča.³³

Prve volitve sodnikov in porotnikov za okrajna sodišča so bile izvedene v Celju 12. avgusta 1945, do 2. septembra 1945 pa so bile te volitve končane po vsej Sloveniji.

²⁷ ARS, DSPU LRS, I/1947, sk. 17/236, Uporaba zakonov in naloge pravosodja.

²⁸ ARS, DSPU LRS, I/1945, sk. 7/132, Uporaba naše zakonitosti – s posebnim ozirom na uporabo zakonitosti po sodiščih

²⁹ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 23 – 33, št. 23/47 – II. zvezek, Teze.

³⁰ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 – 22, št. 2/47, Ustroj narodnih sodišč, 2. avgust 1945.

³¹ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 23 – 33, št. 23/47 – II. zvezek.

³² Arhiv Okrožnega sodišča v Mariboru, Kazenski sodni spisi.

³³ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 – 22, št. 2/47, Ustroj narodnih sodišč, 2. avgust 1945
ARS, JT RS, fasc. 8, Mesečna poročila 1945, Poročilo civilno – pravnega odseka.

V Mariboru so potekale volitve v mestno skupščino 29. julija 1945. Na svoji prvi seji se je ta sestala 14. avgusta 1945, ko je dotedanji mestni odbor OF predal oblast mestnemu NOO. Na seji je bil izvoljen izvršni odbor, katerega predsednik je postal Karel Reberšek, podpredsednik pa Jože Gričar, do tedaj sekretar mestnega odbora OF.³⁴ Slednjemu je bila zaupana tudi organizacija volitev sodnikov in porotnikov za okrajno in okrožno sodišče v Mariboru. Pri tem je sodeloval s posebnim delegatom ministrstva za pravosodje za Štajersko in Prekmurje, dr. Jožetom Juhartom, in navezal stike z oddelkom za izgradnjo oblasti pri mariborskem okrožnem odboru OF Juhart je imel pomisleke predvsem glede istočasnega izbora kandidatov za sodnike porotnike in za člane skupščine. Zbori volilcev so bili namreč sami po sebi dovolj okupirani z razlagami o pomenu volitev v NOO, tako da »ne kaže jemati na dnevni red še diskusije o prisodnikih«, je bil prepričan Juhart. Zato so se v mariborskem okrožju odločili, da bodo diskusije o kandidatih za porotnike potekale tam, kjer so že bile izvedene volitve v krajevne NOO, in sicer kot edina točka dnevnega reda.³⁵

Sestanek vseh izvoljenih odborov v mariborske četrtne odbore in poslancev mariborske mestne skupščine je tako potekal 7. avgusta 1945. Navzoči so bili tudi predstavniki množičnih organizacij. Na sestanku je Juhart podal referat o »demokratskem sodnem ustroju«. Sklenili so, da množične organizacije po četrth glede na število prebivalstva pripravijo kandidatne liste za porotnike, o katerih so od 13. do 19. avgusta 1945 razpravljali četrtni zbori volilcev. Tako so nastale kandidatne liste posameznih četrti, na podlagi katerih je bila pripravljena skupna kandidatna lista sodnikov porotnikov, ki je bila predložena mestni skupščini na njeno prvo zasedanje, predvideno za konec avgusta.³⁶

Za okrajno sodišče v Mariboru so sodnike in porotnike volili trije okrajni NOO: Maribor mesto, Maribor desni breg in Maribor levi breg. Na prvem zasedanju mestne skupščine 14. avgusta 1945 so volili sodnike okrajnega sodišča v Mariboru. Listo vseh sodnikov pravnikov, ki so zaprosili za sodniško mesto v Mariboru, je pripravilo ministrstvo za pravosodje. Prijavilo se je 24 kandidatov, od katerih je član okrožnega odbora OF Jože Lampret predlagal za sodnike mariborskega okrajnega sodišča naslednje kandidate: Dušana Pipenbacherja, Otmarja Cvirna, Ivana Ašiča in Cirila Mikuža. Proti Pipenbacherju so imeli člani mestne skupščine pomisleke zaradi njegove »politične oporečnosti«. Zato so namesto njega za stalnega sodnika mariborskega okrajnega sodišča predlagali Ivana Hanžiča. Tudi njemu so poslanci očitali, da se med NOB ni priključil OF, in namesto njega predlagali Danila Dobčnika. Ker pa je bil Dobčnik »samo« sodniški pripravnik, je bil tudi ta predlog zavržen. Zato so namesto njega predlagali Franja Derenčina; z njegovo kandidaturo so se člani mestne skupščine strinjali. Pri izbiri sodnikov pravnikov so člani mestne skupščine ugotavljali, »da se je ta sloj inteligence zelo slabo udeležil pokreta OF«. V primeru, da bi se ti sodniki izkazali za »nevredne«, jih bo ljudstvo samo odstavilo in izvolilo nove. Predlog, da bi izbrali za sodnike pravnike tiste, ki so bili partizani, so člani mestne skupščine zavržili z obrazložitvijo, da takih pravnikov ni. Tisti pa, ki so bili, so opravljali sodniško funkcijo pri vojaških sodiščih in sodišču narodne časti.

³⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, Fond: Mestni ljudski odbor Maribor 1945 – 1955 (dalje PAM, MLO Maribor), šk. 1465, Zapisnik seje Mestne narodno – osvobodilne skupščine, 14. avgust 1945.

³⁵ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 1 – 22, št. 2/47, Posebni delegat Ministrstva za pravosodje LRS za območje okrožnih sodišč Maribor, Celje in Murka Sobota: volitve, 8. avgust 1945.

³⁶ Prav tam.

Zato je skupščina ostala pri zgoraj omenjenih kandidatih, čeprav niso delovali (ali zelo malo) v OF. V to jo je »*silil tempo dela*«. Tako so bili za sodnike pravnike pri okrajnem sodišču v Mariboru izvoljeni sodni pristav bivšega okrožnega sodišča v Mariboru Franjo Derenčin, bivši sodnik okrajnega sodišča v Sv. Lenartu Otmar Cvirn, bivši javni notar v Mariboru Ivan Ašič in sodnik bivšega okrajnega sodišča v Mariboru Ciril Mikuž. Izvoljene sodnike je moralo potrditi še ministrstvo za pravosodje.³⁷

Okrajni NOO Maribor desni breg je 27. avgusta 1945 za stalne sodnike okrajnega sodišča izvolil sodnika bivšega okrajnega sodišča v Mariboru dr. Srečka Grmovška, sodniškega pripravnika bivšega okrožnega sodišča v Mariboru dr. Draga Tribnika, sodnika bivšega okrajnega sodišča v Mariboru dr. Adolfa Obrana, sodnika bivšega okrožnega sodišča v Velesu Alojza Ferlana, sodnika bivšega okrajnega sodišča v Višnji Gori Emila Korbarja in sodnika bivšega okrajnega sodišča v Slovenski Bistrici dr. Milana Gorupa.³⁸ Na zasedanju okrajne skupščine za Maribor levi breg pa so bili izvoljeni za sodnike mariborskega okrajnega sodišča tudi trije kandidati, ki jih je mestna skupščina zavrnila, in sicer sodniški pripravnik bivšega okrožnega sodišča v Mariboru Danilo Dobčnik, sodnik bivšega okrajnega sodišča v Ormožu Dušan Pipenbacher in bivši javni notar v Sv. Lenartu Ivan Hanžič.³⁹ Taka odločitev kaže na problem pomanjkanja ustreznega kadra, kar je bila ena večjih ovir pri razvoju poveljnega sodstva.

Po vojni je bil najprej za v.d. predsednika in nato predsednika okrajnega sodišča v Mariboru imenovan Otmar Cvirn, dokler ni bil sredi leta 1946 izvoljen za sodnika mariborskega okrožnega sodišča.⁴⁰ Mestni ljudski odbor v Mariboru je namreč 3. julija 1946 razrešil Cvirna in za novega predsednika okrajnega sodišča izvolil dr. Jožeta Goričarja, ki je to funkcijo opravljal do konca leta 1947, ko je odšel na ministrstvo za pravosodje.⁴¹

Okrajni NOO Maribor mesto je 19. avgusta izvolil še porotnike, okrajni NOO Maribor desni breg je to storil 27. avgusta, poslanci okrajne skupščine NOO Maribor levi breg pa so svojo dolžnost opravili 30. avgusta 1945.⁴²

Za okrožno sodišče v Mariboru je bilo s strani mariborskega okrožnega odbora OF postavljeno določeno število sodnikov na predlog ministrstva za pravosodje; ko pa so se sestale okrožne skupščine, so bili ti sodniki tudi dejansko izvoljeni.⁴³ Kot je bilo zakonsko določeno, so bili predsedniki sodišč po izobrazbi pravniki. Prvi predsednik mariborskega okrožnega sodišča (najprej kot vršilec dolžnosti) je bil Matej Dolničar, ki ga je še pred koncem leta 1945 zamenjal Karel Košenina in bil predsednik do konca leta 1948, ko ga je ljudska skupščina LRS izvolila za sodnika Vrhovnega sodišča LRS.⁴⁴

³⁷ PAM, MLO Maribor, šk. 1465, Zapisnik seje mestne narodno – osvobodilne skupščine, 14. avgust 1945. Glej tudi: UI SNOS in NVS, 43/45 (v Uradnem listu je bilo objavljeno, da so volitve sodnikov pravnikov potekale 16. avgusta in ne 14. avgusta 1945 kot je datiran zapisnik prve seje mestne skupščine).

³⁸ UI SNOS in NVS, 43/45

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ ARS, DSPU LRS, I/1946, šk. 10/160, Seznam sodnega osebja na Okrajnem sodišču v Mariboru 1946. Org/1947, fasc. 54, št. 1480/45, Poročilo Okrajnega sodišča v Mariboru o stanju sodnega osebja, 29. junij 1946

⁴¹ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54, št. 1480/45, Poročilo Okrajnega sodišča v Mariboru o stanju sodnega osebja, 31. julij 1946.

⁴² UI SNOS in NVS, 43/45 in 48/45.

⁴³ ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1401 – 1700, št. 1480/45, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 22. september 1945.

⁴⁴ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54 – 87, št. 54/47, Tromesečno poročilo za dobo od 1. 10. do 31. 12. 1948.

Medtem ko so potekale volitve sodnikov in porotnikov, je Začasna ljudska skupščina DFJ 26. avgusta 1945 sprejela Zakon o ureditvi narodnih sodišč.⁴⁵ Ljudska skupščina FLRJ je 21. junija 1946 ta zakon uskladila z zvezno Ustavo in ga potrdila z Zakonom o potrditvi, spremembah in dopolnitvah zakona o ureditvi narodnih sodišč.⁴⁶

V DFJ so pravosodje izvajala Vrhovno sodišče DFJ, vrhovna sodišča posameznih federalnih enot (republik), Vrhovno sodišče Vojvodine, okrožna sodišča in okrajna sodišča. Kot izhaja iz zakona, so bile glavne naloge sodišč zaščititi demokratske pridobitve NOB, zaščititi interese ustanov, podjetij in organizacij javnega in zasebnega značaja, zaščititi osebnostne in lastninske pravice in z zakonom zaščitene interese državljanov Jugoslavije. Sodišča so dalje jamčila za to, da so vse ustanove, podjetja, organizacije, uradne osebe in državljani Jugoslavije točno izpolnjevali zakone in predpise, ki so imeli zakonsko moč. Tretja naloga sodišč pa je bila vzgajanje državljanov v duhu vdanosti domovini, pravičnega izpolnjevanja zakonov in poštenega opravljanja državljanskih dolžnosti.

Zakon je definiral sodišča na zvezni in republiški ravni kot voljene organe, določal organizacijo, sestavo, delokrog in pristojnosti sodišč, opredelil naloge sodnikov in porotnikov, določil stalne sodne dneve okrajnih sodišč ter opredelil nadzorno funkcijo višjih sodišč nad nižjimi. Takšna organizacija sodišč je morala biti izvedena do 1. januarja 1946, za njeno izvedbo pa je bil zadolžen minister za pravosodje zvezne vlade, Frane Frol.⁴⁷

Ce primerjamo odlok o ureditvi sodišč iz septembra 1944 in zakon iz avgusta 1945, je mogoče ugotoviti, da višja sodišča, ki jih je določal prvi, po vojni niso bila ustanovljena. Organizacija in pristojnosti sodišč se po 21. juniju 1946, ko je prezidij ljudske skupščine FLRJ razglasil omenjeni Zakon o potrditvi, spremembah in dopolnitvah zakona o ureditvi narodnih sodišč z dne 26. avgusta 1945, niso bistveno spremenile. Novi zakon ni več predpisoval dobe, za katero so bili izvoljeni sodniki posameznih sodišč. Druga opazna sprememba pa je, da Vrhovno sodišče FLRJ ni več sodilo v vojaškem senatu. Zakon o ureditvi in pristojnosti vojaških sodišč v Jugoslovanski armadi⁴⁸ je namreč določal ustanovitev posebnega Vrhovnega vojaškega sodišča.

Tako so bili do jeseni 1945 izpolnjeni najnujnejši pogoji za začetek delovanja rednih sodišč: sprejet je bil zakon o ureditvi sodišč, izvedena upravna razdelitev, ki je bila podlaga za teritorialno razmejitve sodišč in na podlagi novih načel o enotnosti ljudske oblasti, ki izvira iz ljudstva, diskontinuiteti pravnega reda ter volilnosti sodnikov in porotnikov izvoljen kader za nova sodišča.

3. Delovanje rednih sodišč

Ministrstvo za pravosodje je 7. septembra 1945 organiziralo v Ljubljani prvo konferenco z novoizvoljenimi predsedniki sodišč, ki je pomenila začetek rednega sodstva v Sloveniji.⁴⁹ Takrat so pred ministrom za pravosodje Pokornom v veliki dvorani vladne palače prisegli prvi predsedniki slovenskih sodišč povojne Jugoslavije: »Prisegam pri časti svojega naroda, da bom zvesto služil svojemu

⁴⁵ UI DFJ, 67/45.

⁴⁶ UI FLRJ, 51/46

⁴⁷ UI DFJ, 67/45

⁴⁸ UI FLRJ, 58/46.

⁴⁹ ARS, DSPU LRS, I/1947, šk. 17/236, Konferenca ljudskih sodnikov LRS v Ljubljani, 18., 19. april 1947

narodu, da bom sodil zakonito in nepristransko ter pri vsem tem varoval in bral pridobitve narodno osvobodilnega boja.«⁵⁰ O vlogi sodnikov je minister povedal, da morajo biti strogi do tistih, ki hočejo rušiti pridobitve NOB. Istočasno se morajo zavedati, da namen kaznovanja ni maščevanje, ampak je to sredstvo za vzgajanje in poboljšanje krivca. Sodnik mora biti vzgojitelj, hkrati pa je tudi sam potreben vzgoje, predvsem politične. Zato se mora seznaniti ne samo z vsemi zakoni, ampak tudi z literaturo, poznati mora zgodovino NOB in se udeleževati sestankov, je še poudaril Pokorn.

Ko so bila vsa sodišča »za silo« urejena, je ministrstvo na podlagi uredbe o prevzemu sodnega poslovanja v Sloveniji izdalo odločbo o prenehanju prekinitve rokov. Od 15. septembra 1945, ko je bila objavljena v Uradnem listu, je tako veljala Uredba o prevzemu sodnega poslovanja v Sloveniji. Tako so posle sodišč, ki niso bila ustanovljena na podlagi odloka 3. septembra 1944, prevzela sodišča, ki so bila ustanovljena na podlagi zakona z dne 26. avgusta 1945 takoj, ko so začela poslovati. Kazenske zadeve, ki so jih obravnavala vojaška sodišča na podlagi Uredbe o začasni delni ustavitvi poslovanja sodišč v Sloveniji in do te uredbe še ni bila izrečena rzsodba, so bile predane pristojnim sodiščem.⁵¹

Z organizacijskega vidika so bili tako izpolnjeni pogoji za začetek delovanja rednih sodišč v Sloveniji. Obstajala pa sta dva pomembna problema, s katerima se je srečevalo tako ministrstvo kot sodišča, in sicer pomanjkanje kazenskih predpisov in pomanjkanje ustreznega kadra.

Glede formalnih kazenskih predpisov, na podlagi katerih so lahko sodišča sodila in izrekala kazni, pa je potrebno opozoriti, da sta bila do začetka septembra 1945 dejansko sprejeta samo dva kazenska zakona, in sicer Zakon o zatiranju nedovoljene trgovine in gospodarske sabotaže (23. aprila 1945) ter Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo (25. avgusta 1945). Julija 1945 pa je bil sprejet tudi Zakon o vrstah kazni, ki je določal kazni za posamezna kazniva dejanja.⁵² Poleg prvih dveh zakonov so, ob upoštevanju odloka z dne 3. februarja 1945, veljali pravni predpisi predvojne Jugoslavije, če seveda niso bili v nasprotju s pridobitvami NOB. Predsedniki okrožnih in okrajnih sodišč so na sestanku januarja 1946 dobili navodila, da v primeru, ko ni ustreznih zakonskih predpisov, sodišča zadeve presojujejo z vidika pridobitev NOB: »Upoštevati je treba, da je glavna pridobitev osvobodilne borbe ljudska demokracija, da je to okvir, v katerem se da rešiti marsikatero vprašanje.«⁵³

Problem pa ni bil samo pomanjkanje pravnih predpisov, ampak tudi pomanjkanje ustreznega kadra, t.j. kadra, ki bi bil politično in strokovno primeren. Med NOB so se v delo sodišč namreč vključevali predvsem politični delavci, borci in posamezniki iz ljudstva, poznani po svoji predanosti »revoluciji in narodni osvoboditvi«. Praviloma ti ljudje niso imeli pravne izobrazbe. Po osvoboditvi pa se je pokazala potreba po znatno večjem številu sodnikov in pravnih strokovnjakov.⁵⁴ Ker tega zaradi neustreznega kadra ni bilo mogoče zagotoviti, so na so-

⁵⁰ Predsedniki sodišč so prisegli; Ljudska pravica, 8. september 1945, št. 118, str. 3.

⁵¹ Ul SNOS in NVS, 35/45. ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1401 – 1700, št. 1440/45, Razna navodila za začetek poslovanja narodnih sodišč, 21. september 1945

⁵² Ul DFJ, 26/45, 66/45, 48/45 Oktobra 1945 je bil sprejet še Zakon o varstvu splošnega ljudskega premoženja in premoženja pod upravo države (Ul FLRJ, 86/46).

⁵³ ARS, DSPU LRS, I/1946, šk. 8/148, Zapisnik sestanka predsednikov okrožnih sodišč, predsednika Vrhovnega sodišča in vodilnih funkcionarjev Ministrstva za pravosodje v Ljubljani, 21. januar 1946.

⁵⁴ Izvori za istorijo SKJ: Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948 – 1952), Komunist, Beograd 1985, str. 530 (dalje Sednice CK KPJ 1948 – 1952).

dišča prišli sodniki pravniki, ki so sodelovali v NOB, v večji meri pa je sodniška mesta zasedel kader iz predvojne Jugoslavije.

Tak kader je v prakso sodišč vnašal staro miselnost. Zato so sodniki težko sprejemali dejstvo, da novi zakoni »dajejo le splošni okvir in splošno linijo za izrekanje prava, ki mora biti v skladu s splošnim družbeno – političnim razvojem v državi« in da je potrebno »odločbe vedno utemeljevati tudi s stališča naše notranje politične linije.«⁵⁶ Vsak zakon je torej imel družbenopolitični cilj in ga je bilo potrebno prilagoditi trenutnim družbenopolitičnim razmeram in potrebam. Ker je bilo starejših kadrov veliko, obeti za nove mlajše kadre pa zelo slabi, je ministrstvo začelo s prevzgojo starih kadrov na eni in s pritegovanjem mladih, predvsem laičnih kadrov na drugi strani.⁵⁶

Takšen kader, ki predvsem politično, pa tudi strokovno ni povsem ustrezal novim razmeram, je po mnenju vodilnih ljudi na ministrstvu delal številne napake pri sojenju. Glavni očitki so bili formalizem, birokratizem in očitki zaradi izrekanja prenizkih kazni ter kazni, ki jih zakon sploh ni predvideval. Očitki so se pojavljali predvsem na račun prenizkih kazni v primerih kaznivih dejanj nedovoljene trgovine in gospodarske sabotaže, kar je razvidno že iz poročila ministrstva za november 1945. Zaradi nepoznavanja družbenopolitičnih razmer sodbe večkrat niso bile »pravilno« utemeljene.⁵⁷ Problemu so pozornost namenili tudi časopisi, saj so bili ljudje zaradi težkih življenjskih razmer v prvih povojnih mesecih, predvsem pa težav pri preskrbi, nezadovoljni. Tako so bila sodišča tudi s časopisno kampanjo opozorjena na špekulacijo in sabotažna kazniva dejanja, saj so pri preganjanju le-teh pokazala premalo lastne iniciative.⁵⁸ Časopisi so grajali tudi primere premilega kaznovanja narodnih izdajalcev in kolaborantov kot tudi postopke sodišč v zvezi z vračanjem premoženja tistim, ki so ob koncu vojne pobegnili v tujino.

Ljudje so se zaradi premile kaznovalne politike sodišč oglašali tudi na raznih zborovanjih. Tako je bilo ravno iz mariborskega okrožja slišati glasove, da so sodišča premilo sodila »črnohorzijancem« in se zato krivcev sploh ni splačalo prijavljati.⁵⁹

Zato je prišlo konec leta 1945 do čistke v sodniških vrstah. V Sloveniji je potekala kampanja proti sodiščem, v kateri so nekatere sodnike zamenjali, nekatere pa so upokojili.⁶⁰ Kritika glede izrekanja prenizkih kazni je bila, po mnenju ministrstva za pravosodje, v nekaterih primerih upravičena. Posamezni sodniki se še niso bili sposobni vživeti v nove razmere, ni pa bilo mogoče govoriti o (namerni) sabotaži. K pomanjkljivim odločbam in prevelikemu formalizmu je v veliki meri pripomoglo dejstvo, da je primanjkovalo formalno in materialnopravnih predpisov. Razloge za neustrezne sodbe v primerih političnih kaznivih pa je mi-

⁵⁶ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54 – 87, št. 66/47, Zapisnik druge konference predsednikov okrajnih sodišč, 6. april 1946

⁵⁷ Šturm, Lovro. Ozadje slovenskega pravosodja 1, Ljubljana 1995, Pregledno poročilo o delu Ministrstva za pravosodje v letu 1947 in delovni načrt za leto 1948, 12. marec 1948 (dalje Šturm: Ozadje slovenskega pravosodja).

⁵⁸ ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1401 – 1700, št. 1480/45, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 14. december 1945.

⁵⁹ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54 – 87, št. 66/47, Zapisnik tretje konference predsednikov okrajnih sodišč, 23. november 1946.

⁶⁰ PAM, MLO Maribor, sk. 1465, Govor ministra Zorana Poliča na konferenci OF 12. oktobra 1945.

⁶¹ ARS, DSPU LRS, I/1945, sk. 7/132, Zapisnik prvega posvetovanja predstavnikov republiških Ministrstev za pravosodje, 11. in 12. februar 1946. ARS, JT RS, fasc. 8, Mesečna poročila 1945, Poročilo kazenskega oddelka, 15. januar 1946.

nistrstvo iskalo v dejstvu, da javno tožilstvo še ni razpolagalo z zadostnim kadrom (kvalitetno in po številu), kar je posledično pripeljalo do pomanjkljivih preiskav in obtožnic.⁶¹

Ta čistka pa je prinesla eno pomembno spremembo. Po prvih volitvah sodnikov poleti 1945 v Sloveniji med stalnimi sodniki ni bilo nepravnikov, torej sodnikov brez pravne izobrazbe. V poročilu ministrstva za pravosodje za januar 1946 pa lahko zasledimo podatek, da je bilo takrat na slovenskih sodiščih že 38 stalnih sodnikov nepravnikov. Razlogi, ki so jih okrajne skupščine NOO navajale za razrešitev sodnikov pravnikov in izvolitev nepravnikov, so bili po mnenju ministrstva le izjemoma utemeljeni in objektivni, v večini primerov pa temu ni bilo tako. Zanimivo je dejstvo, da v večini primerov ministrstvo o teh razrešitvah sploh ni bilo obveščeno in ni moglo vplivati na izvolitev novih sodnikov.⁶² Ta podatek napeljuje na misel, da je šlo za politično direktivo, ki se je izvajala mimo ministrstva (sploh če vemo, da takratni minister Pokorn ni bil član Partije).

Čistka v sodniških vrstah je med stalnimi sodniki povzročila preplah in zmedo, kar je škodilo njihovem delu. Zato posamezni sodniki niso hoteli več kandidirati, kar je posledično pripeljalo do nezasedenosti sodniških mest.⁶³ Javni tožilec FLRJ dr. Josip Hrnčević pa je na konferenci republiških javnih tožilcev 2. aprila 1946 v Beogradu ugotavljal, da je ena največjih posledic čistke ta, da so sodišča zašla v drugo skrajnost in začela izrekati preostre kazni. Ugotovil je še, da javni tožilci niso nudili zadostne opore sodiščem pri oblikovanju in izvajanju čim bolj enotne kaznovalne politike, predvsem pri oblikovanju »pravilnih« kriterijev za odmero kazni.⁶⁴

Z institutom sodnikov nepravnikov je nova oblast želela doseči, da pridejo na sodišča »politično trdni ljudje«. Ker je bil pravniški sodniški kader prevzet iz kadra bivših sodnikov, je bilo potrebno postaviti na sodišče politično trdne in zanesljive ljudi.⁶⁵ Nepravniki, ki so jim pri delu pomagali tajniki pravniki, naj bi bili torej predvsem dobri aktivisti, ki so bili uporabni na terenu. Vprašanje, ki je ob tem nastalo, je bilo, kako in kje jih uspešno uporabiti. Na sestanku 21. januarja 1946 so predsedniki okrožnih sodišč, predsednik vrhovnega sodišča in vodilni ljudje iz ministrstva zaključili, da je sodnike nepravnike najboljše »v začetku uporabiti predvsem v kazenskih zadevah«, ker je bilo takrat »najaktualnejše kazensko sodstvo«.⁶⁶

Glavni problemi, ki so se pojavljali v zvezi z nepravniki, so bili povezani s počasnim usvajanjem metode sodniškega dela ter s problemi pri razumevanju značaja novih zakonov in zakonitosti v družbenih in političnih dogajanjih. Pomanjkanje strokovne izobrazbe jih je vodilo v pasivnost ali do posplošenih »revolucionarnih« stališč in posledično zavestnega ali nezavednega kršenja zakonov.⁶⁷

⁶¹ ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1401 – 1700, št. 1480/45, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 14. december 1945.

⁶² ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1401 – 1700, št. 1480/45, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 9. februar 1946.

⁶³ ARS, DSPU LRS, III/1945, fasc. 1401 – 1700, št. 1480/45, Poročilo o delu Ministrstva za pravosodje, 9. januar 1946.

⁶⁴ ARS, JT RS, fasc. 11, Konference pri JT FLRJ, Zadatak i metod rada javnog tožilstva.

⁶⁵ Šturm Ozadje slovenskega pravosodja, Pregledno poročilo o delu ministrstva v letu 1947 in delovni načrt za leto 1948, 12. marec 1948.

⁶⁶ ARS, DSPU LRS, I/1946, šk. 8/148, Zapisnik sestanka predsednikov okrožnih sodišč, predsednika Vrhovnega sodišča in vodilnih funkcionarjev Ministrstva za pravosodje v Ljubljani, 21. januar 1946.

⁶⁷ Sednice CK KPJ 1948 – 1952, str. 531.

To je bila, po mnenju republiškega javnega tožilca Viktorja Avblja, posledica dejstva, da nepravnikom politične organizacije (predvsem pa KP) niso posvečale dovolj pozornosti.⁶⁸

Republiško ministrstvo je v naslednjih letih ugotavljalo, da institut sodnikov nepravnikov ni zaživel tako, kot so pričakovali. Ker so bili slabo strokovno in politično usposobljeni, so kljub pomoči tajnikov delali napake, ki jih ni bilo mogoče spregledati. Zato po četrtem plenumu CK KPJ junija 1951 sodniki nepravniki niso bili več voljeni.

Prvi sodniki nepravniki so prišli na mariborska sodišča sredi leta 1946. Julija 1946 je prišel na mariborsko okrožno sodišče kot prvi stalni sodnik nepravnik Mirko Lorger, pred tem šef borze dela v Mariboru. Lorgerja sta v delo uvajala sodnika Matej Dolničar in dr. Rudolf Adamič. Lorger je predsedoval enemu od kazenskih senatov, pri delu pa mu je pomagal tudi tajnik kazenske pisarne Miloš Lečnik.⁶⁹

Za stalna sodnika nepravnika mariborskega okrajnega sodišča sta bila na zasedanju mestnega ljudskega odbora 3. julija 1946 izvoljena Srečko Robič, »kmečki sin« iz Limbuša pri Mariboru, in Anica Mahovne delavka iz Maribora. Robič je bil dodeljen kazenskemu oddelku, kjer ga je uvajal sodnik Franjo Derenčin. Sprva je prisostvoval razpravam, »da bo dobil splošno sliko o razpravljanju«. Mahovnetovo je predsednik sodišča Otmar Cvirn sprva nameraval dodeliti nespornemu oddelku, kjer bi se pod vodstvom Ivana Hanziča ukvarjala s preživilnimi zadevami. Vendar je novembra 1946 prevzela Robičeve posle, ker je bil leta vpoklican v vojsko. Za tajnika sodišča je bil takrat imenovan dr. Valter Pipan, ki je odgovarjal za njeno strokovno izpopolnjevanje in ji pomagal v reševanju kazenskih zadev.⁷⁰

Še bolj kot s sodniki nepravniki se je ljudski element v povojnem sodstvu izrazil preko sodnikov porotnikov. Porotniki so bili v organizaciji ljudskega sodstva tisti organi, »preko katerih stoji sodišče v neposrednem živem stiku s širokimi množicami delovnega ljudstva in ki naj bi dalo načelo, da so sodišča borbeni organ delovnega ljudstva«, je v poročilu o delu okrajnega sodišča Maribor na seji mestnega ljudskega odbora februarja 1947 poudaril njegov predsednik dr. Jože Goričar. Zato so morali porotniki aktivno in zavestno sodelovati pri izvrševanju ljudskega sodstva.⁷¹ Pri izvolitvi porotnikov so morale skupščine NOO upoštevati predvsem delavce, male kmete in nameščence ter povečati porotniške vrste s »pravilno usmerjenimi ženami«.⁷²

Porotniki zelo pogosto niso prihajali na razprave, kar je bil eden večjih problemov. Med zanimivimi vzroki izostanka od razprav je okrajno sodišče v Mariboru navajalo, da je bil en porotnik februarja 1946 arotiran, drugi pa je prišel

⁶⁸ ARS, DSPU LRS, I/1947, šk. 17/236, Konferenca ljudskih sodnikov LRS v Ljubljani, 18., 19. april 1947.

⁶⁹ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54, št. 1480/45, Poročilo Okrožnega sodišča v Mariboru o stanju osebja, 28. februar 1946, 1. april 1946, 2. maj 1946, 1. julij 1946, 1. avgust 1946, 1. oktober 1946.

⁷⁰ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54, št. 1480/45, Poročilo Okrajnega sodišča v Mariboru o stanju sodnega osebja, 31. julij 1946. Poročilo Okrajnega sodišča o sodnikih nepravnikih in prisodnikih, 31. julij 1946. Poročilo Okrajnega sodišča za mesec november 1946, 30. november 1946.

⁷¹ PAM, MLO Maribor, šk. 1466, Zapisnik seje MLO 4. februarja 1947 (Poročilo predsednika Okrajnega sodišča).

⁷² ARS, DSPU LRS, Org/1948, fasc. 141 – 204, št. 196/48, Sklepi III. konference predsednikov sodišč LRS, 21. in 22. december 1948.

dan kasneje, ker se je menda zmotil v datumu. Porotniki, predvsem tisti s podeželja, so izostajali tudi zaradi neodložljivih poljskih del.⁷³ Zelo pogosto so izostajali porotniki v večjih industrijskih mestih in se izgovarjali, da so zadržani zaradi različnih obveznosti. Ker se porotniki niso redno udeleževali razprav, se je pri ptujskem okrajnem sodišču celo zgodilo, da so morali prisotni porotniki sodelovati na več istočasno potekajočih razpravah, čeprav bi morali biti porotniki na obravnavi navzoči ves čas njenega trajanja.⁷⁴ Ministrstvo je kritiziralo predvsem to, da je bilo vsako opravičilo porotnikov na sodiščih sprejeto, čeprav so bili razlogi izostanka malenkostni in neopravičljivi. Ugotavljalo je tudi, da je porotniška služba boljše delovala v manjših podeželskih krajih kot v večjih centrih.⁷⁵

Organizacijo in delovanje sodišč je nadziralo ministrstvo na več načinov. Izdajalo je razna navodila za delo sodišč, njegovi uslužbenci pa so na terenu pregledovali poslovanje sodišč. Ministrstvo je organiziralo tudi razne sestanke in konference s predsedniki sodišč in sodniki. Sklepi, sprejeti na teh konferencah, so imeli direktivni značaj. To pomeni, da so bili za sodišča obvezni in da so morala sodišča o njihovem izvajanju v praksi poročati ministrstvu v rednih poročilih, v katerih so predsedniki sodišč poročali tudi o delu sodišč na splošno. Tako je ministrstvo s preverjanjem in nadzorovanjem izpolnjevanja sklepov dejansko nadziralo delo posameznih sodnikov in zbiralo podatke o njihovi strokovni usposobljenosti in politični »primernosti«.

4. Javno tožilstvo

Razvoja povojnega pravosodnega sistema in organizacije sodišč ni mogoče obravnavati in razumeti brez poznavanja institucije javnega tožilstva. Začetek razvoja javnega tožilstva sega, tako kot razvoj pravnega sistema, še v obdobje druge svetovne vojne, natančneje v leto 1944. Januarja 1944 je namreč Edvard Kocbek na seji Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije predlagal ustanovitev vrhovnega državnega sodišča in vrhovnega državnega tožilstva. Naloga omenjenih institucij bi bila preiskovati in soditi zločine proti narodu in državi.⁷⁶ Vendar ta Kocbekov predlog ni bil sprejet.

V Sloveniji je bilo javno tožilstvo ustanovljeno z odlokom predsedstva SNOS-a 12. marca 1944. Isto predsedstvo je takrat za glavnega javnega tožilca imenovalo dr. Vita Kraigherja. Njegova naloga je bila organizirati mrežo javnih tožilcev. Tako je postavjal okrožne javne tožilce, javne tožilce pri sodiščih, tudi pri vojaških sodiščih. Poleg tega je nadzoroval izpolnjevanje zakonov s strani izvršnih organov. Organi glavnega javnega tožilca so bili podrejeni neposredno glavnemu javnemu tožilcu in so izvajali svoje naloge samostojno in neodvisno od sodišč.⁷⁷ Kraigher je tik pred koncem vojne padel kot ena od turjaških žrtev. Po njegovi smrti je postal vršilec dolžnosti javnega tožilca dr. Božo Kobe, ki pa stalnega imenovanja ni

⁷³ ARS, DSPU LRS, Org/1947, fasc. 54, št. 1480/45, Poročilo o poslovanju Okrajnega sodišča v Mariboru, 28. februar 1946, 30. marec 1946, 29. junij 1946.

⁷⁴ ARS, JT RS, fasc. 9, Poročila za II. polletje 1950, Poročilo kazenskega oddelka, 22. januar 1951.

⁷⁵ PAM, MLO Maribor, šk. 1472, Zapisnik okrajne ljudske skupščine Maribor - mesto 13. januarja 1946 (Poročilo predsednika Okrajnega sodišča). Šturm: Ozadje slovenskega pravosodja, Poročilo za drugo trimesečje 1947, 18. julij 1947.

⁷⁶ Vodusek Starič: Prevezem, str. 23 - 24.

⁷⁷ Odlok o postavitvi in pristojnosti glavnega javnega tožilca pri Predsedstvu SNOS in Odlok o imenovanju glavnega javnega tožilca pri Predsedstvu SNOS (UI SNOS, 1/44).

dobil, ker je temu nasprotoval Edvard Kardelj. Tako je zvezni javni tožilec dr. Joža Vilfan 1. junija 1945 za slovenskega javnega tožilca imenoval majorja Jerneja Stanteta.⁷⁶

Na zvezni ravni pa je sprejelo Odlok o ustanovitvi in pristojnosti javnega tožilca DFJ predsedstvo Avnoja 3. februarja 1945.⁷⁷ Odlok je med drugim določal, da javnega tožilca DFJ imenuje Avnoj, javne tožilce federalnih enot pa javni tožilec DFJ na predlog republiških antifašističnih svetov. Vse ostale javne tožilce je postavljala javni tožilec federalne enote, potrditi pa jih je moral javni tožilec DFJ. Javni tožilci so bili neodvisni od oblastnih organov in so bili podrejeni samo javnemu tožilcu DFJ. Njihova glavna naloga pred koncem vojne je bil nadzor nad izvajanjem zakonov in sodelovanje pri nastajanju nove zakonodaje. Druga pomembna naloga javnih tožilcev je bilo sodelovanje v kazenskem postopku, kjer so skrbeli za njegovo pravilno izvedbo.

Javno tožilstvo je bilo zamišljeno in organizirano po vzoru sovjetske prokurature, ki ji je leta 1922 postavil temelje Lenin. V anarhiji, ki je sledila državljanski vojni, je želel Lenin le-to obvladati, obvladati samovoljo lokalnih oblasti ter učvrstiti in poenotiti sistem sovjetske oblasti. Želel je zagotoviti enotno zakonitost za celotno državo, jamstvo za to zakonitost pa je videl v strogo centralizirani pravni instituciji – prokuraturi. Le-ta naj bi delovala pod strogim nadzorom in v neposrednem stiku z boljševistično partijo. Na ta način bi bila neodvisna od lokalnih vplivov in podrejena samo svojemu centru. Pri vzpostavljanju poveljnega tožilstva so v Jugoslaviji prevzeli sovjetski sistem. Glede na stopnjo razvoja javnega tožilstva so prevzeli iz sovjetske prokurature samo najbolj preproste oblike, saj je sicer obstajala nevarnost prevelikega formalizma.⁸⁰ Tako je bila osnovna naloga javnega tožilstva, podobno kot v SZ, nadzorovati sistem in organe oblasti predvsem v smislu zakonitosti njihovega delovanja. Poleg tega so javni tožilci na razpravah nastopali še v vlogi tožnika v kazenskem postopku. Po sovjetskem vzoru, kjer je bilo tožilstvo povezano neposredno s partijo, je tudi jugoslovanska oblast ustvarila neposredno povezavo tožilstva s partijo, saj je bilo na tožilstvih kar 90% zaposlenih članov KP. Tako so bili že takoj na začetku postavljeni na tožilske položaje prvovrstni politični kadri.⁸¹ O povezanosti javnega tožilstva s KP govori tudi dejstvo, da so se republiški javni tožilci udeleževali sej politbiroja CK KPS. Enako velja za okrajne in okrožne javne tožilce, ki so sodelovali na partijskih konferencah, na sejah birojev in podobno.⁸² Javni tožilec za mariborsko okrožje dr. Jože Žabkar je bil tako na seji mestne partijske konference 3. novembra 1948 izvoljen za člana mariborskega mestnega partijskega komiteja, na partijski konferenci 15. oktobra 1949 pa za delegata oblastne partijske konference.⁸³ To pa pomeni, da tudi o neodvisnosti javnega tožilstva ne moremo govoriti in da je bilo ravno javno tožilstvo institucija, v kateri je partijski vpliv prišel najbolj do izraza.

⁷⁶ Vodušek Starič: Prevzem, str. 257.

⁷⁷ Ul DFJ, 4/45.

⁸⁰ ARS, JT RS, fasc. 8, Mesečna poročila 1946, Poročilo preiskovalnega oddelka, 17. oktober 1946.

⁸¹ Ferjančič, Roman, Šturm, Lovro: Brezpravje, Slovensko pravosodje po letu 1945, Nova revija, Ljubljana 1998, str. 28. Butler, William Elliott: Soviet Law (second edition), Butterworths, London 1988, str. 108, 172.

⁸² Prim.. PAM, Mestni komite Komunistične partije Slovenije Maribor, 1945 – 1954 (dalje MK KPS), šk. 1/6, Zapisnik seje biroja MK KPS Maribor 3. maja 1949.

⁸³ PAM, MK KPS Maribor, šk. 1/12, Zapisnik partijske konference mesta Maribor 3. novembra 1948; šk. 1/13, Zapisnik mestne partijske konference v Mariboru 15. oktobra 1949.

Tudi pri razvoju institucije javnega tožilstva ne moremo govoriti o kontinuiteti s predvojnimi državnimi tožilstvom. Slednje je bilo dokončno ukinjeno s posebnim zakonom aprila 1945,⁶⁴ njegove posle pa je v celoti prevzelo javno tožilstvo DFJ in njegovi podrejeni organi. V organizaciji javnega tožilstva je prišlo še posebej do izraza načelo demokratičnega centralizma, ki je v prvi vrsti pomenilo neodvisnost nižjih javnih tožilcev od lokalnih organov oblasti, podrejeni so bili samo centru.⁶⁵

Sovjetski vpliv v obliki zgoraj omenjenih načel je še posebej opazen v novem Zakonu o javnem tožilstvu, ki ga je Ljudska skupščina FLRJ sprejela julija 1946. Na seji zveznega sveta 17. julija je v razpravi o zakonu poročevalec zakonodajnega odbora dr. Makso Šnuderl poudaril, da je institucija javnega tožilstva »vzniknila« iz NOB in da je kot taka pomembna pridobitev NOB. Med drugim je v svojem govoru dejal: »V organizirani državi mora biti za vodstvo čuvanja doseženega reda, za zavarovanje napredka in utrjevanje zakonitosti poseben in neodvisen državni organ, ki ima nalogo, da sistematično za vso državo, strogo in neizprosno, toda pravično in zakonito izvršuje voljo ljudstva, da ohrani zakonitost, red in delo.« Javni tožilec ni imel nič skupnega z državnim tožilcem predvojne Jugoslavije. Bil je organ ljudske skupščine in ni bil podrejen nobenemu ministrstvu niti vladi. Odgovarjal je samo ljudski skupščini, ki ga je volila oziroma njenemu prezidiju. Zato je »ostal organ samega ljudstva, da lahko neodvisno in avtoritativno štiti izključno njegove interese.«⁶⁶

Osnovna naloga javnega tožilstva, kot jo je določal zakon, je bil nadzor nad pravilnim izpolnjevanjem zakonov s ciljem zaščititi ljudsko oblast, t.j. državno in družbenopolitično ureditev države, zaščititi ljudsko premoženje, kot tudi zakonsko zaščitene interese ustanov, podjetij in državljanov.⁶⁷ Ko je bila februarja 1946 ustanovljena republiška Kontrolna komisija, se je pojavilo vprašanje razmejitve pristojnosti med javnim tožilstvom in komisijo. Osnovna naloga obeh institucij je bil namreč nadzor nad pravilnim izvajanjem zakonov. Na podlagi teh kriterijev je mogoče ugotoviti, da sta se Kontrolna komisija in javno tožilstvo pri delu dopolnjevala, hkrati pa so bili ti kriteriji osnovne smernice za ugotavljanje pristojnosti obeh institucij v konkretnih primerih, ko je prišlo do nejasnosti.

Ena od nalog republiškega Javnega tožilstva je bila organizirati podrejena tožilstva. Podlaga za organizacijo le-teh je bila sodno – upravna razdelitev Slovenije. Tako so bila po vojni ustanovljena okrožna tožilstva s sedeži v Mariboru, Ljubljani in Celju, ki so bila teritorialno pristojna za področja teh okrožij. Okrajna tožilstva so bila neposredno podrejena okrožnim javnim tožilcem, ki so imeli sedež na sedežu okrožnega sodišča. V mariborskem okrožju so bila ustanovljena javna tožilstva za okraje Maribor mesto in okolica, Ptuj, Murska Sobota, Prevalje, Dolnja Lendava, Ljutomer, Gornja Radgona in za Slovensko Bistrico.⁶⁸ Za prvega javnega tožilca mariborskega okrožja je bil 6. junija 1945 imenovan Jože Pavličič. Njegova naloga je bila, »da prevzame tudi vsa bivša državna tožilstva na Štajerskem, dokler tudi javni tožilec za celjsko okrožje ne prevzame svojih poslov.«⁶⁹

⁶⁴ Zakon o opustitvi vrhovnega državnega pravobranilstva, državnih pravobranilstev, vrhovnega državnega tožilstva višjih državnih tožilstev in državnih tožilstev (UI DFJ, 27/45).

⁶⁵ Dachauski procesi, str. 95 - 96.

⁶⁶ Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda (Stenografske beleške), str. 494 - 497.

⁶⁷ ARS, JT RS, fasc. 11, Konference pri JT FLRJ, Zadatak i metod rada javnog tožilstva.

⁶⁸ ARS, DSPU LRS, I/1947, šk. 16/211.

⁶⁹ ARS, DSPU LRS, I/1945, šk. 2/43.

Vodstveno funkcijo je republiško tožilstvo izvajalo preko konferenc z okrožnimi oziroma oblastnimi tožilci, z republiški konferencami okrožnih in okrajnih tožilcev in s sektorskimi konferencami. O splošnih problemih in tekočih nalogah je javni tožilec skliceval konference pomočnikov. Sklepi teh konferenc so bili osnova za navodila podrejenim tožilstvom. Slednja so morala o izvajanju teh sklepov poročati republiškemu javnemu tožilstvu, ki je tudi tako dobilo vpogled v dogajanje na podrejenih tožilstvih. V veliko pomoč so bili podrejenim tožilstvom bilteni, ki jih je izdajalo republiško tožilstvo in v njih obravnavalo aktualne probleme. Javna tožilstva so morala pošiljati republiškemu tožilstvu operativna poročila v pomembnih in nujnih primerih, republiško tožilstvo je v pomembnejših primerih pregledovalo tudi obtožnice in druge pisne intervencije.

Mateja Čoh

CONDITIONS FOR THE COMING TO EXISTENCE OF REGULAR COURTS OF LAW IN SLOVENIA IN 1945, WITH A STRESS ON THE DEVELOPMENT IN MARIBOR

Summary

At the construction of the legal system of the post-War Yugoslavia, the new people's rule pursued from two ideologico-political points of departure: from the idea of discontinuity of the legal order and from the idea, that it was not possible to take over the pre-War state personnel apparatus. The first idea meant that it was necessary (in principle) to abrogate all prescripts, which were, along with the Occupier's ones, the heritage from the previous power, and to supplement them with new, own rules, arising on the foundations, which were coming into existence during the National Liberation Struggle (NOB). It was also necessary, on the basis of the social situation arising and gains of NOB to form a new state apparatus. A significant principle of formation of the post-War state power and the judiciary was the principle of unity of state power, which was firmly in the hands of the CP and meant that the judiciary was only a component part of the otherwise unitary state power and not a special branch, as it so today.

Immediately after the War regular courts of law did not operate. After 1945 military courts adjudged on the basis of the Decree on Military Courts of Law and The Court of the Slovenian National Honour, on the basis of the Act on Sentencing Crimes and Misdemeanours against the Slovenian National Honour. The first decision on the establishment of civil courts of law is from September, 1944, the first post-War law on the ordering people's courts was adopted by the Provisional National Assembly DFY in August, 1945. The Decision and the Law on the ordering of courts defined the organisation and jurisdiction of district, county and supreme courts. In both acts, the basic principles of the post-War judiciary, the principle of election of judges meant that judges were elected by People's District Committees (PDC), as representatives of the people, the principle of independence and irreplaceability of judges linked the work of judges to law, meaning that judge could not be held account for an individual judgment. In the post-War judiciary, the principles of collective judiciary and the principle of lay judiciary were asserted, according to which at judging people without legal education took part (lay judges and non-lawyers).

Regular courts of law began to operate in September, 1945, after the PFCs had elected judges and lay-judges and when the administrative partitioning was carried out in Slovenia. The administrative partitioning was the basis for the partitioning into judicial districts and counties. Thus the supreme court in Ljubljana was established, the county courts in Celje, Ljubljana, Maribor and Novo Mesto. Beside these, 25 district courts on territories of county courts. In the territory of the Maribor county court there were 7 district courts (Dolnja Lendava, Ljutomer, Maribor, Murska Sobota, Prevalje, Ptuj and Radgona).

Both from the reports by the Ministry for Justice and the Public Prosecutor sent to Belgrade and from the criminal procedure records of the then courts it is possible to determine that courts of law followed political directives of the Party leadership. If individual judges strayed away from the officially traced line, they were removed. The major such purge was at the end of 1945. In spite of

the fact that the Ministry Justice underscored that judge personnel needed to be appropriately professionally educated, we can state that the political appropriateness of the personnel was primary. At the implementation of such a policy the Soviet example of the prokuratura was an important model, the public attorney's office, which was attributed by the 1946 law with great competence. The public attorney's office was not part of the judicial administration, as was the state attorney's office in the pre-War Yugoslavia. It was an organ of the People's Assembly of the FPRY. Its main tasks were the protection of legality, which was attained by supervision of implementation of law and other prescripts, and the taking part in criminal procedure as the organ of criminal prosecution.

PRISPEVEK K ZGODOVINI UVAJANJA RAČUNALNIŠKIH OBDELAV PODATKOV NA PRISTOJNEM OBMOČJU POKRAJINSKEGA ARHIVA MARIBOR

M i r o s l a v N o v a k *

UDK 930.253(497.4 Maribor):004.4

NOVAK Miroslav: Prispevek k zgodovini uvajanja računalniških obdelav podatkov na pristojnem območju pokrajinskega arhiva Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 127-142, 68 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor v prispevku predstavi začetke uvajanja izgradnje informacijskih sistemov s centralizirano obdelavo podatkov, ki sega v sredino petdesetih let 20. stol. na pristojnem območju Pokrajinskega arhiva Maribor. Prvi tovrstni center so zgradili v Tovarni avtomobilov Maribor; pozneje pa jih je bilo razvitih še nekaj tako v Mariboru kot tudi v Murski Soboti, Radencih ter v Ravnah na Koroškem. Omenjene računalniške centre so v veliki meri v procesu "downsizinga" od začetka devetdesetih let zamenjali informacijski sistemi, ki so temeljili na povezanih osebnih in drugih zmogljivih računalniških v lokalna računalniška omrežja. Mnogi izmed njih pa so v procesu gospodarske krize tudi popolnoma propadli.

UDC 930.253(497.4 Maribor):004.4

NOVAK Miroslav: Contribution to the history of implementation of computer-supported data processing in the territory of Regional archives Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 127-142, 68 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author presents in the article the beginnings of the implementation of digital computers and the development of computer centres with centralised data processing in the region on which the Regional Archives Maribor has professional competence. First activities on this field go back to the middle of the fifties of 20. century with the establishing of the computer centre in the

Tovarna avtomobilov Maribor (The car factory Maribor). Afterwards were developed several more of them in Maribor, Murska Sobota, Radenci and Ravne na Koroškem. Almost all of them were reorganised in the process of downsizing or replaced with the information systems based on the powerful personal and other computers connected in the networks in the beginnings of nineties. Some of them were also destroyed in the process of economic crisis in Slovenia.

Uvod

Raziskovanje uvajanja računalniške obdelave podatkov na pristojnem območju Pokrajinskega arhiva Maribor¹ je kompleksno in ga moramo obravnavati znotraj splošnega zgodovinskega razvoja sodobne slovenske družbe. To pa velja še posebej, če zapletene procese, povezane s fenomenom kompjuterizacije, opazujemo na nivoju posameznih mikro historičnih dogodkov in stanj.

Relativna univerzalnost in s tem različnost uporabe računalniške strojne in programske opreme povzročata raziskovalcem mnoge metodološke probleme. Med njimi naj omenimo samo kvantifikacijo uspešnosti uvajanja računalniških rešitev v določenem času in prostoru, definiranje in izražanje dinamike splošnega razvoja kompjuterizacije ter njene implementacije na obravnavanem območju, ugotavljanje primarnih in sekundarnih interakcij na takratno družbo in podobno. Kot izhodišče raziskave nam služi analiza skoraj 500 člankov in notic, objavljenih v različnih javnih glasilih za obdobje od sredine 60. do sredine 90. let.² Na tej podlagi lahko med drugim ugotovimo, da se je odnos javnosti do fenomena računalniških obdelav in celotnega spektra informacijskih tehnologij artikuliral na različne načine in se je odražal na mnogih področjih, še posebej pa na gospodarskem, političnem in izobraževalnem.

Število objavljenih člankov za obravnavano temo je iz desetletja v desetletje absolutno raslo. Njihove vsebine so hile tako informativne kakor tudi izobraževalne narave, pri tem pa ni manjkalo tudi čisto informacijsko-teoretičnih vsebin, prirejenih za posamezne ciljne publike.

Praktična osnova uvajanja računalnikov je bila vzpostavljena v okviru nekdanje Jugoslavije šele potem, ko so po letu 1960 začeli uvažati računalniško strojno in programsko opremo. Njihovo širšo uporabo pa lahko sledimo šele od konca šestdesetih let. V začetku sedemdesetih let je bilo največ računalnikov uporabljenih v industriji, nekaj manj pa v državnih službah. Posamezne konfiguracije pa je mogoče zaslediti še v gradbeništvu, poljedelstvu, trgovini, prometu itd. Več kot polovica od takrat 340 registriranih računalnikov na območju Jugoslavije je bila IBM-ovih, med ostalimi pa naj omenimo samo Honeywell, Zuse, ICL itd.³

Na območju Slovenije lahko sledimo podobnim trendom. Tako je tukaj že sredi šestdesetih let konkuriralo kar nekaj različnih ponudnikov elektronskih računalnikov, in sicer: Stala iz Sovjetske zveze, BULL, Remington, IBM, ZUSE in drugi⁴, ki se jim pozneje pridružijo še mnogi domači proizvajalci.

¹ Pokrajinski arhiv Maribor izvaja svoje poslanstvo na območju upravnih enot: Dravograd, Gornja Radgona, Lenart, Lendava, Ljutomer, Maribor, Murska Sobota, Pesnica, Radlje ob Dravi, Ravne na Koroškem, Ruše, Slovenj Gradec in Slovenska Bistrica.

² Podatki so bili pridobljeni iz računalniško podprtega kataloga Domoznanskega oddelka Univerzitetne knjižnice Maribor.

³ Danica Gavrilović, Novo na temu arhivi i kibernetika, Arhivist 22, št. 1-2, Beograd 1972, str. 88-109.

⁴ Kdaj strojno planiranje proizvodnje? Skozi TAM, oktober 1967, str. 5.

Zgoraj omenjena raziskava pa je nakazala tudi, da razvoj uvajanja računalniške strojne in programske opreme na obravnavanem območju ni bil linearen, ampak je mogoče določiti več razvojnih ciklov. Pri tem ugotavljamo, da je bila večina razvoja v tem obdobju realizirana predvsem v centrih mariborskega industrijskega bazena⁵ ter v dveh centrih v Pomurju⁶ in enem na Koroškem⁷.

Nekateri primeri uvajanja strojne obdelave podatkov

Na področju gospodarskih dejavnosti, kjer je bila implementacija strojne obdelave podatkov najbolj intenzivna, sta v Mariboru izstopali dve gospodarski organizaciji: Tovarna avtomobilov Maribor (dalje: TAM) in Ekonomski center Maribor (dalje: ECM).

V TAM-u so že sredi petdesetih let obdelovali podatke na klasičnih mehanografskih strojih. Sprva so obračunavali material, kmalu zatem pa tudi osebne dohodke. V oddelku je bilo zaposlenih 24 sodelavcev.⁸ Njihova povprečna mesečna obremenitev strojev za obdelavo podatkov je znašala 86 ur. Od tega je bilo 80% obremenitve namenjene zunanjim komitentom in 20% za potrebe TAM-a. Sama strojna obdelava podatkov je bila zelo kompleksna. Zaposleni so morali najprej izpolnjevati posebno IBM dokumentacijo. V elektronsko računskem centru so jo nato prepisovali s stroji za luknjanje kartic in podatke na ta način pripravili za avtomatsko obdelavo. Zaposlene luknjačice so morale na mesec zluknjati na 300.000 kartic ali po normi 8.700 udarcev na uro. Delo luknjačic je bilo naporno, zato je bila fluktuacija kadra na teh delovnih mestih zelo velika. Pri zajemanju podatkov so se takrat srečevali z mnogimi problemi, med njimi naj omenimo samo nečitljivo zapisane vsebine, nepravilno izpolnjene obrazce, pogosto dvomljivo kvaliteto podatkov itd.

Leta 1962 so imeli že tri garniture strojev, na katerih je delalo 46 ljudi. Od teh jih je bilo 9 takih, ki so se začeli pripravljati za elektronski sistem.⁹ Tega so uvedli leta 1965, ko so pridobili sistem IBM 1401. Obdelave podatkov na tem računalniku se je posluževala tudi Tovarna kovinske opreme PRIMAT Maribor. Temu je sledila nabava računalniškega sistema Delta 1401, ki so ga konec leta 1981 zamenjali z računalnikom Delta 4780.¹⁰

Če so v začetku šestdesetih let lahko v računalniškem centru TAM obdelali 72 različnih tabel in pregledov s področja osebnih dohodkov, inventure materiala in nedovršene proizvodnje¹¹, so v sedemdesetih letih računalniško obdelovali podatke za naslednja področja: osebni dohodki, obračun materialnega poslovanja, obračun stroškov, obdelavo zalog priročnih skladišč, statistično kontrolo, občasno obdelavo reklamacij za servisno službo itd. Stalne storitve računalniških obdelav

⁵ Med njimi naj omenimo Računalniški center vojaškoindustrijskega kompleksa Tovarne avtomobilov Maribor ter Računalniški center Ekonomskega centra Maribor z njegovimi predhodniki in nasledniki.

⁶ To je razvoj računalniške podpore poslovanja v tovarni oblačil Mura, Murska Sobota in Radenska, Radenci.

⁷ To je v Železarni Ravne na Koroškem.

⁸ Franc Šrimpf, Še letos elektronski sistem: razgovor z vodjem oddelka Brankom Crnkovičem, Skozi TAM, št. 2, leto 1962.

⁹ Nikola Šoštarič, 20 milijonov operacij na sekundo, Večer 20. 5. 1973, št. 122, str. 7.

¹⁰ Nov računalnik v TAM, Večer 22. 11. 1981, št. 295, str. 4.

¹¹ Franc Šrimpf, Še letos elektronski sistem: razgovor z vodjem oddelka Brankom Crnkovičem, Skozi TAM, št. 2, leto 1962.

podatkov so opravljali še za Elektromontažo Maribor, Primat Maribor, Tovarno stikalnih naprav Maribor ter za Komunalni zavod za socialno zavarovanje Maribor. Slednjemu so obračunavali mesečne pokojnine za približno 34.000 upokojencev. Da so zmogli opraviti vse to delo, so morali delati v centru v dveh izmenah, na samem elektronskem sistemu pa so v začetku 70. let uvedli še tretjo.¹² Kot zanimivost pa naj omenimo, da so na sistemu že v začetku 60. let med drugim izvajali tudi obdelave podatkov opravljenih pregledov rakastih obolenj v mariborskem dispanzerju za žene.

Na sam razvoj kompjuterizacije v TAM-u je močno vplivala splošna gospodarska politika, ki v obravnavanem času pogosto ni bila naklonjena razvoju strojnih obdelav podatkov. Znano je, da so imeli do leta 1962 IBM stroje v najemu in so redno dobivali njihove novejšje izvedbe. Po tem letu so jih morali na podlagi veljavne zakonodaje odkupiti. To pa je pomembno velik kapitalski vložek v opremo, ki se ni v zadostni meri amortizirala, zato je niso mogli več posodabljeni tako hitro, kot bi bilo potrebno.¹³

V Elektrogospodarstvu Maribor (dalje: EGM) so kupili računalnik IBM 360/25 za 12 milijonov dinarjev. S stališča finančnih transakcij je zanimivo dejstvo, da so ga polovico odplačali, druga polovica pa je bila na lizing.¹⁴ Sredi leta 1980 so dobili močnejši računalnik IBM 43-41,¹⁵ ki je imel 2 Mb delovnega pomnilnika in je dosegal 12 milijonov operacij na sekundo.¹⁶

V podjetju Špetrans Maribor so leta 1973 kupili mini računalnik firme Nixdorf. Uporabljali so ga v računovodstvu. Poslovanje z njim so izboljšali na ta način, da so potreben čas izstavitve računov zmanjšali iz 1 meseca na 4 dni.¹⁷

Mariborska tekstilna tovarna Maribor (dalje: MTT) je vzpostavila konec januarja 1979 računalniški center, ki je temeljil na računalniku IBM 370/115-2. Do tedaj so strojno obdelovali svoje podatke po različnih centrih v Mariboru, Celnju, Radovljici, Kidričevem in Ljubljani.¹⁸

SOZD TIMA je sredi leta 1980 vzpostavila računalniški center s sistemom Iskradatac 18-20 in mikroročunalniki Iskradat 1680/20 in 1680/21.¹⁹

Leta 1981 so v Gozdnem gospodarstvu Maribor nabavili sistem Delta 340.²⁰

V Tekolu v Mariboru so leta 1982 vzpostavili računalniški center in ga opremili z računalnikom DELTA 341/10. Sistem so uporabljali predvsem za krmljenje proizvodnega procesa ter za načrtovanje in obračunavanje storitev.²¹

Na področju nadzorovanja finančnih tokov pa uvajanje strojne obdelave sega v leto 1973, ko je Podružnica SDK Maribor dobila Singerjev sistem TEN s 30 Kb pomnilnika. Že takrat so vedeli, da kapacitete te opreme ne bodo zadoščale za širšo implementacijo, saj so želeli vpeljati on-line obdelave.²² Konec leta 1976

¹² Tomislav Perlič, Avtomatska obdelava podatkov – neogibna nujnost, Skozi TAM, marec 1979, str. 6 – 7.

¹³ Tomislav Perlič, Avtomatska obdelava podatkov – neogibna nujnost, Skozi TAM, marec 1979, str. 6 – 7.

¹⁴ Jože Jerman, Računski center v EGM, Delo 30. 1. 1972, str. 2.

¹⁵ Lučk pa ni, Večer 1. 7. 1980, št. 152, str. 1.

¹⁶ Jubilej z novim sistemom, Večer 22. 9. 1980, št. 266, str. 3.

¹⁷ Computerji na pohodu, Večer 29. 6. 1971, št. 149, str. 5.

¹⁸ MTT dobila svoj računalnik, Delo 27. 1. 1979, št. 22, str. 2.

¹⁹ Računalniški center v SOZD TIMA, Delo 5. 7. 1980, št. 156, str. 2.

²⁰ Nov računalnik v TAM, Večer 22. 11. 1981, št. 295, str. 4.

²¹ Nov računalniški center, Delo 20. 12. 1982, št. 294, str. 2.

²² Nikola Šoštarič, 20 milijonov operacij na sekundo, Večer 20. 5. 1973, št. 122, str. 7.

je Podružnica SDK Maribor zamenjala dva računalnika ICL sistem 10 za novi računalnik IBM 370/115.²³

V Kreditni banki Maribor so strojno obdelovali podatke od leta 1975 na računalniku Dravskih elektrarn Maribor, a so v začetku leta 1977 odprli lasten računalniški center z računalnikom IBM 370/15.²⁴

V Pomurju so konec leta 1969 instalirali prvi računalnik v tovarni oblačil Mura v Murski Soboti. To je bil IBM računalnik 360 model 20. V računalniškem centru je bilo zaposlenih 15 ljudi, od tega 4 računalniški strokovnjaki. Za lastne potrebe so potrebovali 40%, ostale kapacitete so dali na razpolago zunanjim uporabnikom.²⁵ Kmalu zatem se je rodila ideja o skupnem pomurskem računalniškem centru. Temelj pa naj bi predstavljal mehanografski center v Muri, ki bi ga bilo potrebno okrepiti.²⁶ V ta namen naj bi nabavili močnejši računalnik IBM 370/135.²⁷ Ideja pa v osnovi ni bila realizirana, saj so v podjetju Radenska Radenci leta 1973 kupili računalnik japonske firme Fujitsu z nazivom Facom 230/15. Imel je 24 KB centralnega spomina,²⁸ in ni bil kompatibilen z računalnikom v Muri. Pomanjkljivost na področju kompatibilnosti so odpravili šele ob širitvi leta 1981, ko so v Radenski kupili računalnik IBM 43-41.²⁹ Popolnoma enak model je naslednje leto pridobila tudi tovarna Mura iz Murske Sobotice. Računalnik je imel 4 MB delovnega pomnilnika, 7 diskovnih enot s po 570 MB in 6 diskovnih enot z 820 MB.³⁰ Od zunanjih uporabnikov so bili v tem času pripravljeni za strojno obdelavo podatkov v Tehnostroju v Ljutomeru. Strojni obdelavi podatkov pa so se pridružile še ABC Pomurka, Pomurski tisk, vse štiri pomurske občine in stanovanjski skupnosti v Murski Soboti in Gornji Radgoni.³¹

V Mariboru so bile ideje o izgradnji skupnega računalniškega centra inicirane že leta 1967. Leta 1969 so že izrazila pripravljenost sodelovanja naslednja podjetja: Impol Slovenska Bistrica, Mariborska livarna Maribor, MTT Maribor, Primat Maribor, Svila Maribor, TAM Maribor, TVŽ Boris Kidrič Maribor, Zavarovalnica Maribor in Zlatorog Maribor.³² Logični nosilec projekta je bil ECM. Njegove korenine segajo v leto 1952, ko je Mestni ljudski odbor Maribor ustanovil Zavod za revizijo. Predhodniki ECM so se v petdesetih in šestdesetih letih razvijali v smeri znanstvenoraziskovalne institucije na področju ekonomije, regionalne ekonomike in statistike. Leta 1965 je v okviru zavoda začel poslovati Mehanografski center, ki je bil formiran na podlagi pogodbe o poslovno-tehničnem sodelovanju med Zavodom za ekonomiko, Tovarno dušika Ruše, Marlesom iz Maribora in nekoliko pozneje z Metalno iz Maribora. Omenjene organizacije so združile sredstva ter nabavile dve garnituri sistema Gamma 10 firme Bull.

ECM naj bi v letu 1968 na podlagi sodelovanja z Metalno dobil še en elektronski računalnik Gamma 10³³, a so že čez dve leti sklenili pogodbo o najemu

²³ Sodobnejša računalniška oprema, Delo 9. 11. 1978, št. 260, str. 10.

²⁴ Nov računski center v Mariboru, Delo 25. 2. 1977, št. 46, str. 13.

²⁵ Elektronski računalniški center v Muri, Delo 23. 12. 1969, št. 384, str. 6.

²⁶ Za Pomurje naj „misliti“ tudi elektronska glava, Delo 2. 3. 1976, št. 59, str. 7.

²⁷ Skupni računalniški center, Delo 17. 5. 1976, št. 132, str. 7.

²⁸ Nov računalnik, Delo 12. 10. 1973, št. 278, str. 9.

²⁹ Računalnik IBM 4341, Vestnik 10. 9. 1981, št. 56, str. 8.

³⁰ Suzana Szabo Pahič, Pomoč pri napredovanju, Večer 16. 2. 1984, št. 38, str. 4.

³¹ Boro Boruvč, Muri in računalniški center je odprt za pomurske OZDE, Delo 1. 2. 1983, št. 25, str. 6.

³² Marjan Kos, Posodobiti poslovanje, Delo 26. 9. 1969, št. 263, str. 3.

³³ Maribor dobi nov elektronski računalnik, Delo 13. 4. 1968, št. 102, str. 3.

računalnika IBM 360-40.³⁴ Tega leta (1970) je bil izdelan projekt o izgradnji centra za avtomatsko obdelavo podatkov, ki je zaživel leta 1973. Takrat so s sodelovanjem Skupščine občine Maribor, Visoke ekonomske-komercialne šole Maribor, Impola iz Slovenske Bistrice, Mariborske livarne Maribor, Mariborske tekstilne tovarne Maribor, Stavbarja Maribor in Zlatoroga Maribor instalirali na Razlagovi ulici 22 računalnik tipa IBM 370/135³⁵. Vzpostavitev omenjenega sistema je opazno pospešila razvoj računalništva v mariborskem gospodarskem bazenu.

Leta 1982 je bil na podlagi samoupravnega sporazuma o nabavi opreme in izgradnji računalniškega centra med EM Hidromontažo Maribor, Ekonomskim centrom Maribor, Mariborsko livarno Maribor, Metalno Maribor, Surovino Maribor in TVT Boris Kidrič Maribor nabavljen in instaliran računalnik IBM 43-41³⁶ s 4 MB delovnega pomnilnika in 32 terminali. Iz starega na novi sistem so prešli v štirih dneh. Storitve tega računalniškega centra je koristilo 40 gospodarskih in drugih organizacij.³⁷ Decembra tega leta je bila vzpostavljena terminalska zveza z Zavodom za statistiko Republike Slovenije. Leta 1983 so planirali razširitev diskovnih kapacitet na 4,1 GB ter priključitev čelnega računalnika za 24 zunanjih linij. V letu 1984 naj bi bilo v mrežo vključenih 30 daljinskih terminalov in računalnik Delta 400³⁸.

Na področju razvojnoraziskovalnega dela s posebnim poudarkom na obdelavih podatkov so se ukvarjali predvsem z razvijanjem modelov in konceptov računalniško zasnovanih informacijskih sistemov, projektiranjem, uvajanjem in vzdrževanjem aplikativne programske opreme. Ob tem pa so razvijali lastne sistemske programske rešitve kot dele sistemske programske opreme za razvoj aplikacij.

Delavci TO Informatika so razvili in instalirali programsko opremo za različne naročnike. Pri tem je potrebno omeniti predvsem aplikacije za vodenje podatkovnih zbirk za materialno in blagovno poslovanje, obračun materiala, blaga in drobnega inventarja, obračun osebnega dohodka in kadrovske evidence, vodenje katastra zemljišč, izvajanje davčne odmere, vodenje proračuna občine itd.

Z zamenjavo tehnologije in prehodom na miniračunalniške sisteme tipa AS 400 v letu 1993 je Ekonomski center Maribor v glavnem prenehal z obdelavo na sistemu IMB 43-41.³⁹

V okviru EM Hidromontaža Maribor je deloval računalniški center, v katerem so obdelovali raznovrstne podatke za podporo dejavnosti. Tako kot pri večini podjetij so tudi tukaj postavljali informacijski sistem tako, kot se je razvijala njihova organizacija in tako kot so bili zastavljeni in ovrednoteni poslovni cilji. V sedemdesetih letih so v podporo klasičnim obdelavam podatkov z minimalnimi strojnimi obdelavami na področju knjiženja vključili računalnik. Obračun osebnih dohodkov so najprej izvajali v računalniškem centru Tovarne avtomobilov Maribor, nato pa v Ekonomskem centru Maribor. Glede na splošne usmeritve tedan-

³⁴ M. K., Pripravljajo center za avtomatsko obdelavo podatkov, Delo 14. 10. 1970, št. 280, str. 6.

³⁵ Ta računalnik je imel 144 Kb pomnilnika, 6 diskovnih enot, vsaka po cca 30 MB, 4 tračne enote ter čitalec in luknjalnik kartic. To je bil takrat tretji ali četrti najzmogljivejši sistem v Sloveniji. Nikola Šoštaric, 20 milijonov operacij na sekundo, Večer 20. 5. 1973, št. 122, str. 7.

³⁶ Računalnik je imel 4 Mb delovnega pomnilnika, 3,7 GB diskovnih kapacitet, 6 tračnih enot, 20 terminalov, 2 tiskalnika ter disketni in kartični vhodni enoti.

³⁷ Nikola Šoštaric, Pot elektroneke v gospodarjenje, Večer 26. 11. 1982, št. 276, str. 3.

³⁸ Primerjajte. Ekonomski center Maribor: 1953-1983, Maribor 1983, str. 12-37.

³⁹ Marjan Pivka, Miroslav Novak, Magnetni trak digitalno strojno berljivo gradivo, Sodobni arhivi '94, Maribor 1994, str. 127-134.

jih načinov strojne obdelave podatkov v obliki skupnih računalniških centrov se je tudi Hidromontaža vključila v skupni računalniški center pri Ekonomskem centru. Tako so sofinancirali nabavo strojne in programske opreme ter razvoj aplikacij. Računalniško so podprli poleg izračuna plač še materialno poslovanje in kadrovske evidenco. Kapacitete skupnega centra niso več zadoščale tem zahtevam, zato so si leta 1987 pridobili sistem MDS, kjer so izvajali obdelave osnovnih sredstev. Kasneje istega leta pa so nabavili računalnik IBM 43-41⁴⁰. Naslednje leto so nakupili še večje število osebnih računalnikov in terminalov za interaktivno delo. Celoten proces računalniškega opismenjevanja je potekal nekoordinirano in samoiniciativno, zato so v začetku devetdesetih let ugotavljali veliko število parcialnih in neusklajenih rešitev na posameznih platformah, ki so zahtevale povezave v enoten informacijski sistem. Na osrednjem računalniku so imeli instalirana naslednja orodja tretje generacije: VSAM-podatkovno bazo, Supra 2 relacijsko podatkovno bazo, PL 1 programske produkte za paketno programiranje ter MANTIS za interaktivno programiranje.

V začetku leta 1993 so imeli v Hidromontaži že 43 osebnih računalnikov tipa XT, AT286 in AT386, ki so imeli več kot 1GB skupne kapacitete stalnega pomnilnika. Večina jih je bila opremljena s tiskalniki. Ta strojna oprema je delovala pod različnimi verzijami operacijskega sistema DOS. Na aplikativnem nivoju so imeli implementirane komercialne programe za pisanje besedil⁴¹, urejevanje preglednic⁴², nadzorovanje podatkovnih zbirk⁴³, risanje⁴⁴ ter za projektno vodenje⁴⁵. V posebnem poročilu iz leta 1993 pa so ugotavljali, *da je bila večina programske opreme brez ustreznih licenc, kar jim je povzročalo določene težave v segmentu varovanja sistema pred destruktivnimi programi.*⁴⁶

Integracija dveh načinov organizacije informacijskega sistema je vzpodbudila zahtevo po urejanju organizacije poslovanja, odnosov odgovornosti in definiranju posameznih procesov. Neustrezna organizacija pa je pripeljala do tega, da so na centralnem računalniku obdelovali velike količine podatkov,⁴⁷ ki pa niso bili vedno v skladu s pričakovanimi učinki.⁴⁸

V državni upravi je potrebno iskati zametke strojne obdelave podatkov v nekdanjih organih za notranje zadeve, ki segajo v leto 1957, ko so na tedanjem Republiškem sekretariatu za notranje zadeve začeli poskusno mehanografsko obdelovati statistične podatke s področja kaznivih dejanj in prometnih nesreč. V letu 1967 so začeli s pripravami na avtomatsko obdelavo podatkov in leta 1970

⁴⁰ Tu je imel naslednjo konfiguracijo: centralni procesor 432, 16 Mb delovnega pomnilnika, 5 GB diskovnih kapacitet z možnostjo razširitve na 13 GB, tračno enoto 6250 hpi, tiskalnik 1200 vrstic na minuto, komunikacijski procesor za povezovanje preko telefonskih linij za priključitev do 150 terminalov.

⁴¹ To so bili: Wordstar različnih verzij, Works 1.0, Write, Chiwrite, Lettrix.

⁴² To so bili: Lotus 123 različnih verzij, Quatro Pro, Works, Excell.

⁴³ Tu so bili: dBase 3+, dBase 4, Works, Clipper.

⁴⁴ To sta bila programa Acad 10 in Acad 11.

⁴⁵ To je bil Super Project 1.1.

⁴⁶ Ohvestilo vodstvu podjetja o stanju na področju osebnih računalnikov z dne 9. 3. 1993, EM Hidromontaža d.o.o., Servis za informatiko in AOP, Pokrajinski arhiv Maribor.

⁴⁷ Celotno obračunavanje osebnih dohodkov, razen za gradbišča v Nemčiji, kjer so uporabljali osebne računalnike, skladiščno materialno poslovanje s spremljanjem zalog in prodaje, poslovanje z osnovnimi sredstvi ter obračun amortizacije, poslovanje z drobnim materialom in spremljanje zaloge v skladiščih in v uporabi, saldokonti kupcev in dobaviteljev ter kadrovska evidenca.

⁴⁸ Elaborat, Strateški program za izgradnjo učinkovitega računalniško podprtega informacijskega sistema podjetja, december 1993, EM Hidromontaža d.o.o., Servis za informatiko in AOP, Pokrajinski arhiv Maribor.

so oblikovali prve datoteke o voznikih motornih vozil, o izdanih prometnih dovoljenjih, o storilcih kaznivih dejanj itd. Leta 1974 so nabavili IBM računalnik ter programsko opremo DL/1 in CICS, kar je omogočilo daljinsko obdelavo podatkov in izgradnjo terminalskega omrežja. Tak način obdelav je trajal 10 let. Med sabo so povezali uprave za notranje zadeve, mejne prehode ter občinske upravne organe za notranje zadeve. Leta 1982 so začeli vzpostavljati računalniško vodeni register stalnega prebivalstva, kar je omogočilo nadaljnjo izgradnjo informacijskega sistema. Pri vzpostavitvi podatkovne zbirke so najprej sodelovali delavci ljubljanske in mariborske občine, do leta 1992 pa so se vključile še ostale občine. Sredi devetdesetih let 20. stol so vodili svoje podatke na računalniku IBM 9121-511 z orodjem IMS/DB 2.2. Posamezne transakcije so bile napisane v programskem jeziku PL/1. Za ažuriranje podatkov so imeli na razpolago skoraj 200 terminalov in skoraj 600 osebnih računalnikov, s pomočjo katerih so vzdrževali podatkovno zbirko kapacitete 8,6 GB.⁴⁹

Na področju strojnih obdelav podatkov katastra v Mariboru pa prve rešitve segajo v leto 1964, ki jih je realiziral Republiški zavod za statistiko. Ta sistem je nato izboljšal geodetski zavod Slovenije. Leta 1973 je začel z avtomatsko obdelavo katastra še ECM. Njihova študija je temeljila na rezultatih dela in sodelovanja z Geodetsko upravo Slovenije, Republiškega geodetskega zavoda in Geodetskih uprav Maribora, Celja in Nove Gorice. Na ta način so avtomatsko nastavili podatke in jih dalje ročno obdelovali. Od leta 1980 pa so začeli razvijati neposredni računalniški dostop do podatkov iz katastra.⁵⁰

Na področju šolstva zasledimo prve korake leta 1975, ko so povezali VEKŠ s pomočjo treh terminalov (INISCOPE 100) in modema na računalnike SRCE v Zagrebu, Rašice v Ljubljani in INE v Zagrebu.⁵¹ Na Visoki tehniški šoli v Mariboru so že od leta 1979 uporabljali sistem Delta 340/40 za potrebe pedagoškega in raziskovalnega procesa.⁵² To so bile osnove, na katerih so nato razvili Računalniški center Univerze v Mariboru (RCUM). Slednji se je v obdobju od 1980 do 1990 razvil v sodoben informacijski infrastrukturni center, saj so leta 1983 sprejeli program usklajenega razvoja računalniške in komunikacijske infrastrukture za potrebe izobraževalne in raziskovalne dejavnosti ter program razvoja informacijskega sistema za potrebe administrativnih funkcij in upravljanja na Univerzi v Mariboru (dalje: UM). Že naslednje leto so v Univerzitetni knjižnici Maribor izdelali prvi računalniški bibliografski zapis, začeli pa so z uvajanjem avtomatizirane izposoje s programsko opremo, ki jo je razvil RCUM. Čez dve leti so za izmenjavo bibliografskih podatkov v strojno čitljivi obliki sprejeli format UNIMARC, RCUM pa je dobil računalniški sistem VAX 8800, takrat najzmogljivejši računalniški sistem v državi. Leta 1987 je Raziskovalna skupnost Slovenije podelila RCUM-u status gostitelja sistema znanstvenih in tehnoloških informacij v Sloveniji, predsedstvo takratne Skupnosti jugoslovanskih nacionalnih knjižnic pa je sprejelo RCUM-ov koncept vzajemne katalogizacije kot skupno osnovo knjižničnega informacijskega sistema. Leta 1988 je Zvezni sekretariat za razvoj izbral RCUM za generalnega izvajalca izgradnje Sistema znanstvenih in tehnoloških informacij Jugoslavije. Leta 1990 so ga preoblikovali v Institut informacijskih

⁴⁹ Jasminka Petrovič-Kanduč, Boris Zupan, Računalniško podprt informacijski sistem za področje upravnih notranjih zadev, Sistemi za upravljanje z dokumenti, Informatika do leta 2001, DOK, SIS '97, Ljubljana in Portorož 1997, str. III-19-22- III.

⁵⁰ Borko de Corti, Podatki iz terminala, Delo 2. 2. 1980, št. 27, str. 2.

⁵¹ N. Šošarič, Računalniški klepet, Večer 5. 12. 1975, št. 282, str. 5.

⁵² Marjan Kos, Na VTŠ Maribor odprli računalniški center, Delo 24. 3. 1981, št. 68, str. 6.

znanosti Univerze v Mariboru (IZUM) in s preselitvijo na novo lokacijo rešili prostorske probleme. Rektorska konferenca DS Alpe-Adria je nato izbrala IZUM za medregionalni koordinacijski center za izgradnjo podatkovnih zbirk o znanstvenih in akademskih knjižnicah. Leta 1991 je Ministrstvo za znanost in tehnologijo opredelilo IZUM kot informacijski infrastrukturni servis za znanost, izobraževanje in kulturo v Sloveniji. Leta 1992 je Vlada Republike Slovenije izdala odlok, na podlagi katerega so IZUM izločili iz Univerze v Mariboru in ga konstituirali kot samostojni zavod. V okviru UM pa je ostal oddelek RCUM, ki je poslej opravljal naloge izključno za UM.

Za potrebe javnih bibliografskih in informacijskih servisov je imel IZUM sredi devetdesetih let na razpolago relativno močne računalniške sisteme. Omenimo naj samo računalnike: AlphaServer 4100/400, VAX 4000-500A in VAX 4000-200 - za elektronsko pošto in SIPAX.25. Razvoju in vzdrževanju programske opreme in drugim internim funkcijam pa so namenjeni računalniški sistemi VAXStation 4000/90, DEC 3000/300X, MicroVAX 3100-20. Računalnik Alpha 1000 je namenjen za WWW strežnik. Vsa računalniška oprema je bila priključena na lokalno Ethernet oz. fast Ethernet, hitrosti 10 oz. 100 Mb/s. Lokalno omrežje je bilo povezano z akademskim in raziskovalnim omrežjem ARNES (10 Mb/s) in z javnim paketnim omrežjem SIPAX.25 (19.2 Kb/s). Do servisov IZUM-a je bil možen dostop tudi preko 16 klicnih linij (28.8 kbit/s). Komunikacijska programska oprema pa je podpirala različne komunikacijske protokole (TCP/IP, DECnet itd.), ki so omogočali povezavo z različnimi računalniškimi omrežji.⁵³

Računalniški center Univerze v Mariboru (RCUM) je bil ustanovljen za opravljanje računalniških, informacijskih in drugih storitev, potrebnih pri izobraževalnem, raziskovalnem in drugem delu. Osnovna dejavnost RCUM-a je razvoj in vzdrževanje računalniške ter komunikacijske infrastrukture na univerzi in informacijskega sistema univerze in njenih članic. S poenotenjem računalniške opreme in povezavo v univerzitetno računalniško mrežo je RCUM-u uspelo zagotoviti primerno računalniško podporo za delo vseh profesorjev, študentov in strokovnih delavcev. Lokalno univerzitetno računalniško omrežje je bilo v drugi polovici devetdesetih let močno razvito. Z optičnimi vlakni so bile povezane vse univerzitetne stavbe v Mariboru in deloma tudi v Kranju. V omrežju je bilo več računalnikov družine VAX od najmanjših Microvax II do velikih VAX 4000-600 ter takrat novih DEC Alpha 1000A strežnikov za informacijski sistem in storitve Interneta. Dva računalnika VAX 4200 sta bila namenjena za potrebe Univerzitetne knjižnice in knjižnic fakultet ter za podporo administrativnim funkcijam članic univerze. Za zahtevne komunikacijske naloge je skrbelo posebno komunikacijsko vozlišče, sestavljeno iz namenskih računalnikov VAX 4200, Alpha 1000, SUN Spare Classic ter iz Cisco routerja. Skupaj s pasivnimi alfanumeričnimi terminali, delovnimi postajami in osebnimi računalniki so konec leta 1997 zagotavljali preko 2500 računalniških delovnih mest. Računalniško omrežje univerze je na več načinov aktivno povezano navzven - od priključkov na javno omrežje za prenos podatkov SIPAX.25 (nekdanji JUPAK) pa do vstopnih točk v slovensko akademsko in raziskovalno omrežje ARNES, kar pomeni komunikacijsko povezavo z vsem svetom ne glede na protokole (Internet, Bitnet/EARN, X.400, DECnet itd.).⁵⁴

⁵³ Primerjajte: <http://www.izum.si/scripts/flt?l=si/o-izumu.htm&lang=def#3>. Sneto s svetovnega spleta januarja 1998.

⁵⁴ Primerjajte: <http://rcum.uni-mb.si/new/rcum/okv-sl.htm>. Sneto s svetovnega spleta januarja 1998.

S stališča historičnega razvoja informacijske tehnologije na območju Pokrajinskega arhiva Maribor so zanimivi še računalniško podprti informacijski sistemi zdravstva, s posebnim poudarkom na Splošni bolnišnici Maribor. Računalniško spremljanje podatkov se je v tem zavodu začelo leta 1976. Najprej so izvajali obdelave na strojni opremi Ekonomskega centra Maribor, nato pa na opremi Dravskih elektrarn, pozneje so nabavili računalnik IBM 43-81 in osnovali lasten računalniški center. V začetku devetdesetih let so inicirali proces »downsizinga«. Ustanovo so začeli opremljati z osebnimi računalniki in jih povezali v lokalno računalniško omrežje tipa Token Ring. Tako so leta 1994 imeli že 45 aktivnih priključkov, poleg tega pa je v sistemu delovalo več kot 80 terminalov. Na področju programske opreme so najprej razvijali projekte s področja finančnega poslovanja, od začetka devetdesetih let pa velja izpostaviti projekt MEDOK - računalniško podprto vodenje medicinske dokumentacije. Njegova prva faza je bila zaključena leta 1995. Pomembno vlogo pa je sistem opravljal pri izmenjavi informacij z medicinskega področja in to bodisi off line ali on line ter od leta 1996 preko svetovnega spleta.⁵⁶

Manjša podjetja so svoje potrebe po strojni obdelavi podatkov realizirala na manj zmogljivih sistemih. Med njimi naj omenimo Industrijsko montažno podjetje - Projektiranje, marketing, inženiring Maribor (IMP-PMI), kjer je bil informacijski sistem zgrajen na malih enouporabniških poslovnih sistemih Partner⁵⁶ pod operacijskim sistemom CP/M PLUS verzija 3.0 ter mnogouporabniškem računalniškem sistemu Triglav⁵⁷, ki je lahko deloval pod različnimi operacijskimi sistemi. Obe vrsti računalnikov so izgrajevali v podjetju Iskra Delta v Ljubljani.⁵⁸

Pri podjetju Komunalni inženiring Maribor so začeli s kompjuterizacijo leta 1983 na strojni opremi Partner pod operacijskim sistemom CP/M Plus. Pozneje pa so v poslovnem procesu uporabljali XT, AT286 in XT386 osebne računalnike. Od konca osemdesetih let pa računalniški sistem TRIGLAV pod operacijskim sistemom Delta-M. V sistemu so že zgodaj uvajali procese skeniranja in vektorizacije. Na nivoju programske opreme so v začetku razvijali lastne aplikacije s področja geografskega informacijskega sistema v okviru operacijskega sistema CPM, nato pa DOS, za kar so uporabljali programske pakete dBASE, Clipper in Turbo Pascal⁵⁹. Pozneje pa so v te namene implementirali komercialne programe

⁵⁶ Mitja Ferletrč, Računalniški center, Strokovno poročilo Splošne bolnišnice Maribor za leta 1993, 1994, 1995 in 1996.

⁵⁷ Računalnik DELTA PARTNER temelji na mikroprocesorju Z80A in ima 128 Kb delovnega pomnilnika. V sistem je standardno vgrajena 5,25 inčeno enota trdega diska polne višine z 10 MB stalnega pomnilnika. Ob disku ima še 5,25 inčno disketno enoto polne višine, ki uporablja diskete dvojne gostote z dvostranskim zapisom kapacitete 1 MB. Sistem zaokrožuje vgrajeni monitor zelene barve z izpisom 80 znakov v 24 vrsticah točkovne matrice 5x7.

⁵⁸ Večuporabniški sistem TRIGLAV temelji na 10 Mhz procesorju Motorola 68010 ter ima 2 MB delovnega pomnilnika, 6 ICC priključkov in 1 TKM ICC priključek. Sistem ima vgrajeno eno 5,25 inčno enoto trdega diska, polne višine in kapacitete 80 MB. Za izdelovanje rezervnih kopij ima 3,5 inčno tračno enoto kapacitete do 20 MB ter 5,25 inčno disketno enoto kapacitete do 1 MB. Strojna oprema deluje pod operacijskim sistemom UNIPLUS, ki je ena od verzij UNIX operacijskega sistema. Ker je sistem dizajniran večuporabniško, je na njega mogoče priključiti do 10 terminalov PAKA.

⁵⁹ Miroslav Novak, Ohranjanje kulturne dediščine s področja informacijske tehnologije v Pokrajinskem arhivu Maribor, Multimedia in sistemi za upravljanje z dokumenti, DOK_SIS '94, Ljubljana 1994, str. 69-76.

⁶⁰ To so bile: poslovne aplikacije, aplikacije za hidravlični preračun vodoravnih sistemov, gradbene kalkulacije, mrežno planiranje itd.

Autocad in Lotus 123. Za pisanje besedil so sprva uporabljali Wordstar, nato pa Word za Windows okolje.⁶⁰

V tem kontekstu pa je potrebno izpostaviti še podjetje Birostroj iz Maribora, ki je sredi petdesetih let začel prodajati "knjigovodske avtomate Ascota". Pozneje so bili zastopniki vzhodnonemške firme Robotron. Med proizvodi, ki so jih posredovali na območju celotne Jugoslavije, naj omenim male poslovne sisteme RGB 210.⁶¹ Sami pa so razvili mali poslovni sistem BIMAR BC300, ki je bil zgrajen okoli mikroprocesorja Z80A in je deloval pod operacijskim sistemom SCPX (CPM 2.2. kompatibilen). Kot zanimive periferne enote naj omenim 1,2 MB disketno enoto, 20 MB stalnega pomnilnika in 64 Kb delovnega pomnilnika, hercules grafični vmesnik in monokromatski monitor. Aplikativna programska oprema je bila razvita s standardnimi orodji⁶² in je predstavljala celoto potrebne programske opreme za vodenje manjšega podjetja. Z razvojem osebnih računalnikov, ki so delovali po DOS operacijskim sistemom, so v Birostroju najprej ponudili računalnik ROBI 410, ki je predstavljal vzhodnonemško različico IBM XT kompatibilnega računalnika. Leta 1988 se je podjetje preusmerilo v takrat zahtevnejši proizvodno-prodajni program IBM kompatibilnih računalnikov BIMAR 400⁶³. Na področju razvoja miniračunalnikov pa je potrebno omeniti še projekt X-Supertem z modelom X-20⁶⁴ ali njegovo najmočnejšo dvoprocesorsko varianto X-40⁶⁵, ki predstavljata večopravilni in večuporabniški strojni platformi pod operacijskim sistemom Unix V. Ob proizvodnji, distribuciji in servisu pa so v podjetju izobraževali tudi t.i. operaterje. Teh so do začetka devetdesetih let izobrazili več kot 30 tisoč.⁶⁶

Na področju razvoja in proizvodnje strojne opreme pa je potrebno omeniti še podjetje Kopa računalniški inženiring, ki je začela svoj razvoj kot TOZD v okviru Tovarne meril Slovenj Gradec. Od leta 1978 so sodelovali pri proizvodnji računalniške opreme Delta s proizvodnjo terminalov Kopa. Pozneje so dejavnost širili na področje mikroročunalnikov. Skupaj z Inštitutom Jožef Stefan so razvili računalnik Kopa 2500, leta 1985 pa sami Kopa 3500. Oba sta bila zgrajena na 16 bitnih procesorjih LSI 11/23 in LSI 11/73. Poznejše generacije njihovih računalnikov pa so temeljile na procesorjih Microvax II in Microvax III. Konec osemdesetih je njihova konfiguracija mikroročunalnika Kopa 5500 vključevala do 64

⁶⁰ Vprašalnik za ugotavljanje in prevzemanje strojno berljivega arhivskega gradiva valoriziranih ustvarjalcev Pokrajinskega arhiva Maribor, sig. 1687003, Pokrajinski arhiv Maribor.

⁶¹ Računalnik je deloval pod operacijskima sistemomoma SCP (CP/M kompatibilen) ali BROS. Zgrajen je bil na procesorju Z80. Imel je 64 Kb pomnilnika ter dve 8 inčni disketni enoti kapacitete 256 Kb formatirano SS DD.

⁶² Pascal - prevajalnik, Fortran - prevajalnik, Basic - prevajalnik in interpreter, C-prevajalnik, ASM - makro zbirnik, Link - povezovalnik za ASM, DU - dinamični popravljalnik, TP - urejevalnik besedil (Wordstar kompatibilen), Redabas - program za delo s podatkovnimi zbirkami.

⁶³ BIMAR 400 je bil popolni 16-bitni AT IBM kompatibilni računalnik z mikroprocesorjem Intel 80286, z 8 ali 10 Mhz, 1 MB delovnega pomnilnika, 5,25-colnim disketnim pogonom, 40 MB trdim diskom.

⁶⁴ Računalnik je temeljil na 32-bitnem procesorju Motorola 68020 in optičsko matematičnem koprocesorju Motorola 68881. Osnovni delovni pomnilnik je znašal 2 Mb in ga je bilo mogoče razširiti na 10 Mb, diskovna enota s 145 MB, vendar največ 3, ter tračna 60 MB enota. Na sistem je bilo mogoče priključiti do 32 uporabnikov.

⁶⁵ Računalnik je temeljil na dveh procesorjih Motorola 68020. Osnovni delovni pomnilnik je bilo mogoče razširiti do 20 Mb, stalni delovni pomnilnik pa je predstavljalo do 7 diskovnih enot 145 MB.

⁶⁶ Predstavitev delovne organizacije Birostroj Maribor, Sodobni arhivi '89, Maribor 1989. Priloga.

Mb delovnega pomnilnika do 690 MB stalnega pomnilnika, tračno enoto, asinhroni vmesnik za povezavo z do 64 terminali, disketne enote 5,25 inčev, Ethernet kontroler in kontrolerja za povezavo na X.25 ter SNA omrežje. Računalnik je zmožgal obdelati približno 3 milijone instrukcij na sekundo.⁶⁷

Iz predstavljene raziskave lahko zaključimo, da je bilo na obravnavanem območju v drugi polovici 20. stol uporabljenih mnogo različnih rešitev s področja strojnega obravnavanja podatkov. Pomanjkanje neposredne kompatibilnosti med sistemi, relativno visoka cena obdelave podatkov po enoti, v nekaterih primerih predimenzioniranost sistemov, unikatne rešitve in drugi problemi, ki so bili povezani s procesi računalniških obdelav podatkov, so v določenih trenutkih pripeljali tudi do resnih razvojnih kriz in ne nazadnje poznejšega kolapsa ideje obdelovanja podatkov na velikih računalniških sistemih. Kot primer zgodnejše krize naj omenimo tisto iz sredine sedemdesetih let, ko je v mariborski občini delovalo že 11 računalniških centrov in so politične strukture resno razmišljale o splošni prepovedi uvoza računalniške strojne in programske opreme.⁶⁸

Zaključek

Proces uvajanja računalniških obdelav podatkov na pristojnem območju Pokrajinskega arhiva Maribor ima svojo predzgodovino v mehanski strojni obdelavi podatkov, ki se je nato razvijala v smeri obdelovanja različnih digitalnih oblik podatkov vključno s procesi vzpostavljanja potrebnih računalniško podprtih komunikacij, razvojem uporabniških vmesnikov, večanjem strojnih kapacitet in ne nazadnje dvigovanjem nivoja potrebnih znanj in spretnosti s področja informacijske tehnologije. Pri tem pa se je pojavilo tudi veliko problemov. Med njimi naj omenimo:

- tehnološko nekompatibilnost uporabljene strojne opreme,
- omejenost potrebnih znanj na relativno ozek krog strokovnjakov,
- relativno visoka cena posameznih komponent sistemov,
- probleme sledenja tehnološkim novostim in rešitvam bodisi zaradi prevelikih finančnih obremenitev finansierjev ali pa zaradi omejitev uvoza opreme iz tehnološko razvitejših območij.

V skladu s svetovnim trendom preseljevanja računalniške obdelave podatkov iz računalniških centrov na decentralizirane, a med sabo povezane osebne in druge računalnike, se na obravnavanem v začetku devetdesetih začne proces ukinjanja klasičnih računalniških centrov, kar pa je bilo vzpodbujeno še s splošno gospodarsko krizo obravnavanega območja.

Kljub vsem problemom pa je potrebno zaključiti, da je bila v tem obdobju postavljena zelo solidna osnova potrebnih znanj in spretnosti, ki je pozneje prispevala k splošnemu razvoju uporabnosti sodobne računalniške in komunikacijske opreme ter obdelavi in univerzalni izmenjavi strojno berljivih podatkov.

⁶⁷ Kopa in relacijski sistem za upravljanje baze podatkov Oracle, Sodobni arhivi '89, Maribor 1989. Priloga

⁶⁸ Računalniki premalo preračunani, Delo 10. 2. 1976, št. 33, str. 11.

Miroslav Novak

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF IMPLEMENTATION OF COMPUTER-SUPPORTED DATA PROCESSING IN THE TERRITORY OF REGIONAL ARCHIVES MARIBOR

S u m m a r y

The first results of the research of almost 500 articles published in the different public gazettes in the period from the middle of sixties to the middle of nineties related to the region on which the Regional Archives Maribor has professional competence, show us that this process wasn't linear or easy. A few development cycles can be recognised especially in the computer centres in Maribor, Murska Sobota, Radenci and Ravne na Koroškem

The process of central computer based data processing has its prehistory in the mechanographical data processing realised in the Tovarna avtomobilov Maribor (The car factory Maribor), Ekonomski center Maribor (Economical centre Maribor), Mehanografski center tovarne Mura Murska Sobota (Mechanographical centre of factory Mura Murska Sobota) etc.

Development of the computer based data processing in the first stages shows many problems such as: technological compatibility of different systems, relative restricted circle of computer specialists and high costs of computer components, problems related to the fast development of computer technology because of financial or political restrictions.

With implementation of powerful personal and other computers connected in the local and global networks the migration of data processing began from centralised computer centres to the end-users computers systems known as downsizing. This process was in the related area intensive because of general economical crisis and processes of reorganisation of Slovenian society in the nineties.

We can conclude, that the first steps of the computer supported data processing were very important, because in that time the solid base of necessary knowledge was realised which contributed to the general knowledge and applicability of modern computers or communication's equipment and data exchange or processing.

ZMUZLJIVE DISKRETNE NEDISKRETNOSTI (1. DEL)

Mojca Ramšak *

UDK 316.62:572.029

RAMŠAK Mojca: Zmuzljive diskretne nediskretnosti (1. del). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 143-169, 75 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Besedilo predstavlja enega od prezrtih žanrov vsakodnevnne komunikacije in njegove derivate: obrekovanje, opravljanje in govornice. V uvodnih poglavjih obravnava razumevanje žanra v vsakdanjem jeziku v Sloveniji in nakaže možnost evidentiranja semantičnih posebnosti in variant glede na prostor. Nato skozi tuje etnografske raziskave tega fenomena opredeli funkcijo žanra obrekovanja, opravljanja in govornic v vsakdanji komunikaciji. Različni avtorji funkcijo razumejo po svoje, stične točke mnogih pa so družbena kontrola, ohranjanje povezanosti znotraj družbenih skupin, prenašanje informacij. V besedilu so nakazani tudi načini širjenja govornic, motivi, struktura žanra oz. odnos med posredovalcem obrekljivih ali opravljenih informacij, prejemnikom in tarčo, spolni stereotipi, ki nastajajo v zvezi z obravnavanim žanrom in odnos med opravljanjem in humorjem.

UDC 316.62:572.029

RAMŠAK Mojca: Overlooked Slips in Discrete Indiscretions. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 143-169, 75 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

Text represents one of the overlooked genres of everyday communication and its derivatives: slander, calumny and rumours. In the introductory sections, the author depicts the genres in everyday language in Slovenia and indicates the possibility of registering semantic particularities and variants with regard to space. Further, through foreign ethnographic research of this phenomenon, she defines the role of the slander genre, calumny and rumours in everyday communication. Various authors comprehend the function in different manners; social control, preservation of links inside social

---

* Dr. Mojca Ramšak, asistentka na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, SI - 1000 Ljubljana.

groups, transfer of information being joint elements. In the text some modes of diffusion of rumours, motives, genre structure, i.e., the relation between the mediator of slanderous or calumnious informations and the receiving and target parties, gender stereotypes appearing in connection with the genre treated, the relationship between slander and humour are indicated.

1. Stališče

Besedilo govori o obrekovanju, opravljanju, obiranju, objedanju, ogrizovanju, očrnjevanju, klevetanju, čenčanju, žlabudranju, govoričenju, klepetanju, jezikanju, jezljanju, blatenju, onečašcanju, tračanju, šimfanju, gobcanju, natolcevanju, vlačanju po zobeh, opletanju z jezikom. Njeni junaki so obrekovalci, opravljivci, čvekači, klevetniki, tračarji, šušljači, čenčaci, klepetuni, žlabudrači, klopotci, prežvekovalci, hujskači, gobcači in njim podobni obeh spolov in vseh starosti. Besedilo je mišljeno kot anatomija obrekovanja in opravljanja, saj razčlenjuje in opisuje načine, motive in posledice obrekljivega in opravljivega govora.

Ker je fenomen obrekovanja in opravljanja ter njunih derivatov kljub obširnemu semantičnim podatkom, a le na prvi pogled, zmuzljiv, v besedilu poskušam ugotoviti, zakaj je temu tako, a ne dajem nobenih nasvetov zoper njega. V tekstu ne dajem napotkov o vzdržnosti pred govornimi dejanji, ki jih navadno označujemo kot zlobna, zvižajna, krivična, nepremišljena, brezsrčna, hinavska, nesmiselna, slaboumna..., ampak je to etnološka analiza tega razprostranjenega pojava, ki se giblje med namero, motivi, govornim dogodkom, vsakdanjim ljudskim vedenjem in stereotipi, ki so z obrekovanjem in opravljanjem povezani.

Tisti, ki se jim ob branju dozdeva, da se prepoznajo med vrsticami, naj si ne laskajo, da je besedilo namenjeno njim, ker ni. Vsaka podobnost z osebami iz resničnega življenja je zgolj naključna, ker so podobnosti generične.

2. Uvodna semantična pojasnila

Ker je ustna komunikacija glavna metoda prenašanja informacij z osebe na osebo, v vsakdanjem govoru ni možno povsem ločevati med obrekovanjem, opravljanjem in govoricami, včasih tudi ne med njimi in novicami. Ti pojmi so v vsakodnevni rabi največkrat hote ali nevede zamegljeni. Po Slovarju slovenskega knjižnega jezika pomeni **obrekovati** *dajati neresnične, zlonamerne izjave, s katerimi se jemlje komu ugled, čast ali dobro ime* (isto **klevetati**), **opravljati** pomeni *pripovedovati kaj resničnega, vendar slabega o kom*. Močno čustveno obarvani besedi za dejanje opravljanja in obrekovanja sta še **objedati** in **obirati**. **Cenčati** pomeni *vsebinsko prazno govoriti ali pripovedovati neresnične vesti*, **govoričiti** pa pomeni *dosti in vsebinsko prazno govoriti*.¹ Od teh dejanj je **obrekovanje** kaznivo in pregon se začne na zasebno tožbo.² Nižje pogovorno se uporabljata tudi izraza **šimfati**, ki dejansko pomeni *kritizirati*, *očitati napake*, in **tračati**³

¹ *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1994, str. 98, 253, 701, 702, 712, 781, 1361.

² *Veliki splošni leksikon v osmih knjigah*. Peta knjiga Ma-Ož. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1998, str. 2953.

³ Iz nemščine *der Tratsch*, čenča, opravljanje; *tratschen*, opravljati.

(ali pripovedovati trače, čenčati), v vsakodnevni rabi pa se pod tema izrazoma pogosto zaokrožijo vsi prej navedeni.⁴

Iz ust znancev in prijateljev sem ob veliko priložnostih preverjala, kako v praksi uporabljamo te izraze. Iz njihovih razlag in komentarjev se mi je postopoma izluščila večrazsežnost opravljanja. Zato se tudi raba izrazov v zvezi z opravljanjem spreminja glede na to, kako, kdaj in kje opravljamo, komu je sporočilo namenjeno, kakšna je vključenost osebe v dejanje opravljanja oz. glede na to, s kakšne pozicije kdo govori o opravljanju (ali je puščica ali je tarča); glede na spol in starost, pa tudi glede na to, v katerem koncu Slovenije je človek pognal svoje korenine. Evidenca izrazov, ki se nanašajo na opravljanje, je neobhodna tudi zaradi načina, kako se ljudje odločajo med resnico in neresnico, med tem, kaj so govorice in kaj so pričevanja očitidcev, kakšno verjetnost pripisati enemu in drugemu. Vse pa se seveda ne nanaša samo na način predstavitve verodostojnosti informacij, pač pa tudi na to, kako in kakšne informacije si ljudje izmenjujejo in kaj jim pomenijo. Zato tudi vsakdo ne verjame vsaki zgodbi in vsakomur, ki jo pripoveduje. Zato so nekatere zgodbe verjetne, druge pa zvenijo nesmiselno. Ljudje očitno venomer razvijamo svojo delavnico orodij, s pomočjo katerih se primerjamo z drugimi, eno od njih je radovednost (želja po vedenju). Radovednost se nanaša na stvari, ki še niso opredmetene, videne, slišane, torej spoznavno še niso navzoče. Kakor hitro pa so navzoče, se radovednost sprosti in s tem zmanjšuje, izginja.

Razvidnost uporabe različnih poimenovanj opravljanja v slovenskem prostoru ima nekaj skupnih iztočnic. Če oseba govori o tem, da v prostem času posluša in pravi zgodbe o skupnih znancih, potem to dejanje označi kot **opravljanje**. Če se oseba z bolečino v želodcu in osramočena znajde na drugi strani, ker nekdo natolcuje in širi grde izmišljotine o njej, potem pravi, da jo **obrekujejo**. Torej, kadar je oseba oškodovana, uporablja močnejši izraz za opis, in šibkejšega, kadar sama opravlja. Če je govor o nekom, ki opravlja (in publiki že začenja iti na živce), je njegovo dejanje označeno kot **nalaganje** ali **nakladanje** (na Štajerskem in med tudi mlajšimi ljudmi nasploh), on pa kot **nakladač** (kar pa pomeni tudi človeka, ki preveč in nespametno govori). Mlajše ženske uporabljajo še izraz **tračanje**, recimo, če gredo s prijateljicami na kavo, na trač, z namenom, da bi se kratkočasile ob podrobnostih iz življenja drugih ljudi. **Šimfajo** pa čez očitne napake in nedoslednosti tudi tistih ljudi, ki jih ne poznajo osebno in kar je zanimivo – tudi čez dogodke, kar sicer ni značilnost opravljanja. Šimfanje je potemtakem bolj ventil za izražanje nekega širšega nezadovoljstva. Sicer pa tega pogovornega izraza ne poznajo nekateri Gorenjci, zagotovo pa vsi Štajerci. Na Primorskem za opravljanje uporabljajo še izraz **kvantanje**, kar sicer pomeni nespodobno, prostaško govorjenje, a tudi čenčanje, na Dolenjskem pa poznajo **obiranje**. Moški vseh starosti so nagnjeni k bolj ali manj nehotenemu opravičevanju opravljanja in uporabi evfemizmov, češ da pri njih v bistvu ne gre za opravljanje, pač pa bolj za izmenjavo informacij in izkušenj v profesionalnih krogih in za oblikovanje socialnih mrež.

⁴ Pri prevajanju iz angleščine sem izraz *gossip* (klepetanje, čenče, opravljanje; zaupen prijatelj, žlabudrač, klepetulja; klepetati, čenčati, opravljati) prevajala kot *opravljanje*, razen če je bilo iz konteksta razumeti drugače. Izraza *hearsay* (nepotrjena govorica, čenča) in *rumor* (govorica, govoričenje, glas, govorice širiti, raznesti z govoricami) sem prevajala kot *govorica* ali *čenča*. Izraze kot so *denigrate* ((o)črnuti, opravljati), *(o)brekovati*, *defame* (psovati, opravljati, razpiti, oklevetati, obrekovati, onečastiti) in *disparage* (podcenjevati, omalovaževati, v nič devati, obrekovati, psovati) sem prevajala kot *obrekovati*, in sicer zaradi močnejšega negativnega naboja.

POJEM	RAZLAGA	PRIMERI
čénča	= 1. neresnična vest, izmišljotina; 2. vsebinsko prazno govorjenje; 3. klepetav človek	to so navadne čenče; ne verjemi tem čenčam; pripovedovati, raznašati čenče; to so same babje čenče; prazne čenče; bile so zatopljene v svoje čenče; ti si prava čenča; vem, da bo molčal, saj ni čenča
čencáti	= 1. vsebinsko prazno govoriti; 2. govoriti, pripovedovati; 3. pripovedovati neresnične vesti	uganjal je burke, čenčal in pel; po cele ure čenčajo; čenča kot stara baba; saj ne ve, kaj čenča; same neumnosti čenča; ni ji mar, kaj čenčajo o njej; saj ni res, kaj čenčaš! Čenčal je, da je našel cekine
govorica	= kar se širi navadno s pripovedovanjem	med ljudmi krožijo, se širijo o njej razne govornice; raznesla se je govornica, da pije; nasesti govornicam, ki jih širijo sovražniki; dogodek je povzročil govornice; prazne govornice
govoricíti	= dosti in vsebinsko prazno govoriti	nekatero ženske rade klevetáti dajati neresnične, zlonamerne izjave, s katerimi se jemlje komu ugled; obrekovati sovražniki nas klevetajo, rada kleveta
objédati	= opravljati, obrekovati	rad objeda znance, objedati (=jemati) komu dobro ime
obirati	= opravljati, obrekovati	ljudje ga zato še vedno obirajo, obirati sosede, obirati koga za hrbtom
obrekovánje	= (v pravu): kaznivo dejanje, ki ga stori, kdor o kom trdi ali raznaša kaj neresničnega, kar lahko škoduje njegovi časti ali dobremu imenu, čeprav ve, da je to neresnično. Pregon se začne na zasebno tožbo.	pogovor se je začel spreminjati v obrekovanje; z obrekovanjem manjšati komu ugled; obrekovanje članov odbora; obrekovanje naše oblasti
obrekováti	= dajati neresnične, zlonamerne izjave, s katerimi se jemlje komu ugled	nevoščljivci in sovražniki ga obrekujejo; zelo so jo obrekovali; rada obrekuje; obrekovati našo državo; obrekovan; obrekovan človek

opravljanje	= govoriti o kom kaj resničnega, a slabega	ne mara opravljanja; opravljanje in obrekovanje
opravlјati	= pripovedovati kaj resničnega, vendar slabega o kom	ženske ga opravljajo; opravljali so ga, kako je skop; opravljati in obrekovati
šimfati	= kritizirati, očitati napake	ne morem prenašati, da me kar naprej šimfaš, rad je šimfal čez politiko

Tabela 1: Razlage pojmov po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (1994).

3. Raziskovalni pristopi

Razlogi in motivi za raziskovanje opravljanja so si sorodni. Moj osebni interes sta sprožili lastni negativni izkušnji, zaradi katerih sem kasneje tudi bolj pozorno opazovala ta pojav. Pri prvi je šlo za podpihovanje nečesa proti nekomu brez moje vednosti, a v mojem imenu; pri drugi pa za brskanje po mojem zasebnem življenju in odkrivanje stvari, ki sem jih z vso pravico želela obdržati zase. Ob tem se je fantazija akterjev povzpela do zame zabavnih zgodbic in zaključkov, a izmišljotine so bile zabavne samo zaradi tega, ker sem zanje izvedela šele čez nekaj mesecev in ne takoj po nastanku, ko so bile še vroče. Kljub temu sem bila obkrat presenečena in ogorčena hkrati, navsezadnje sta bili izkušnji preresni, da bi jih mogla odpraviti samo s humorjem. Takrat me je tema obrekovanja prvič raziskovalno pritegnila. Eni prvih vprašanj, ki sem si jih postavljala v zvezi z njo, sta bili: »Kaj človeka sploh pripravi do tega? in "Kaj bi ali me napelje, da tudi sama kdaj pa kdaj opravljam?"

Opazovanje in poslušanje ljudi v vsakdanjem življenju me je napeljalo k deduciranju splošnih značilnosti in sistematiziranju opravljanja. Ob pregledovanju literature sem presenečeno in navdušeno ugotavljala, da je veliko tega že zapisano in raziskano. Navdušeno zato, ker sem do tedaj mislila, da si česa tako obrobnega, nepomembnega in vsakdanjega že ni mogel nihče izbrati za objekt raziskovanja. A moja nevednost je bila kmalu razsvetljena in spričo tega odkritja so mi postali opravlјjenci celo manj zoporni, opravljanje pa nič več samo ničvredno opravilo brezdelne gadje zalege. Domišljala sem si, da jih celo razumem – a ne vedno opravičujem. Zato sem, če sem le imela priložnost, z zanimanjem prisluhnila »nedolžnim« zgodbicam o tem, »kam-kdo-koga-kdaj«, in priznam, da sem včasih iz čisto raziskovalnih namenov koga tudi malo spodbudila k tej dejavnosti. Enostavno se nisem mogla izklopiti in ne poslušati razgovorov, ne da bi ob tem mislila na obrekovanje in opravljanje. Moje lastne izkušnje in refleksije, ki sem jih pridobivala postopoma, so bistvene v procesu raziskave.

Opravljjanje žanrsko spada na področje etnografskih raziskav človeškega govora in obnašanja in je del t.i. govornih dogodkov.⁵ To je žanr, posebna zvrst zgodbe, ki se nanaša oziroma znova pripoveduje druge zgodbe in vsakdanje izkušnje ter ohranja značilen razplet in elemente. Opravljanje je vzorec zgodbe in ne pripovedna situacija. Ta vzorec omogoči žanrsko prepoznavnost in s tem oprav-

⁵ Kot so denimo načini klicanja živali, načini pozdravljanja, pripovedovanje laži, smešnice, draženje, govorjenje iz trebuha, makaronščina (s tujkami pomešan jezik), izražanje s kričanjem, tabuiran jezik, psovanje itd

ljanje razlikuje od drugih vrst pripovedi.⁶ Načini širjenja govorice (in opravljalških zgodb) dajejo enotnost temu žanru. To so zgodbe, ki se lahko nadaljujejo, dopolnjujejo in sklicujejo na različne situacije v različnih krajih. Kroženje zgodb in različice, ki jih to kroženje razkriva, omogočajo pripovedovalcem in poslušalcem zavedanje zgodovinske določitve prostora zgodb, kar daje temu žanru veljavo vira oz. avtoriteto, zgodbe, ki poročajo o mnogih različnih izkušnjah iz različnih krajev, pa morajo opisovati elemente družbenega življenja – in govora –, ki ga poslušalci prepoznajo in ga sami želijo ponavljati.⁷

V humanistiki je opravljanje kot žanr že sredi 20. stoletja (v literaturi pa seveda že mnogo prej) našel svoje mesto, in še več, da se ga raziskati. A kako? Kakšno pot je najbolje ubrati? Opazovanje z aktivno neprikrito udeležbo, ankete, intervjuji in druge metode, ki jih uporabljamo v etnološki vedi, dajo popačeno podobo, saj ljudi pač ne moremo neposredno spraševati o tem, kako oni opravljajo in obrekujejo. Lahko se seveda zanašamo na njihov spomin in opise situacij, v katere niso bili neposredno vpleteni, le kot opazovalci opravljanja in obrekovanja drugih oseb; lahko se zanašamo tudi na to, da homo čim večkrat med obrekovalsko publiko, a to je dolgotrajno in deloma tudi nezanesljivo početje. Lahko sami sprožimo govorice in opazujemo, kaj se z njimi dogaja, kako se prenašajo in spreminjajo, a to vsekakor ni etično, saj se govorice nanašajo na ljudi, ne na nežive stvari.

Najbolje bi bilo imeti arhiv zapisanih opravljanj in obrekovanj, kar bi bil tudi dokazljiv vir. A te prigode mora kdo zbrati, in to mnogo njih, da je sploh možna spodobna primerjava in analiza. Zato so se v ZDA domislili, da bi opravljanje, govorice, sodobne pripovedke⁸, urbane zgodbe⁹, grozljive pripovedke¹⁰ in nadnaravne pripovedke¹¹ objavljali v reviji s posrečenim naslovom *Friend of a friend*¹² (skrajšano *FOAFtale News*¹³, kar je postala tudi splošna kratica za ta način prenašanja informacij).

Tudi v Sloveniji imamo na neki način arhiv te vrste, v katerem je zbrano, se zbira in hrani gradivo, ki se nanaša na slovenski prostor. Na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani hranijo besedilni korpus na katalognih listkih, ki je nastajal in se širil ob nastajanju Slovarja slovenskega knjižnega je-

⁶ Charles L. Briggs, Richard Bauman, Genre, Intertextuality, and Social Power. *Journal of Linguistic Anthropology* 2/1992, št. 2, str. 131-172. Navedeno po: Luise White, *Speaking with Vampires: Rumor and History in Colonial Africa*. Berkely, Los Angeles, London, 2000, str. 6.

⁷ Luise White, *Speaking with Vampires: Rumor and History in Colonial Africa*. Berkely, Los Angeles, London, 2000, str. 6, 8.

⁸ V angleščini *contemporary legends*.

⁹ V angleščini *urban legends*.

¹⁰ V angleščini *horror legends*.

¹¹ V angleščini *supernatural legends* ali *ghost stories*.

¹² *Prijatelj prijatelja* uziroma v prenesem pomenu: «To sem slišal od prijatelja mojega prijatelja.» Revija izhaja od leta 1985.

¹³ *FOAFtale News* je revija Mednarodne zveze za raziskovanje sodobnih pripovedk (International Society for Contemporary Legend Research), ki objavlja še aktivne sodobne pripovedke (npr. zgodbe o satanizmu, paniki v zvezi z odkritjem delov telesa, zgodbe o zastrupitvah, odrešitvene načrte) iz vseh koncev sveta (Brazilije, Južne Afrike, Nemčije, Francije, Velike Britanije, Združenih držav Amerike, Poljske, ruskih republik, Mongolije in Nizozemske). *FOAFtale News* objavlja tudi obsirne bibliografije, poročila o sorodnih znanstvenih in drugih publikacijah, vprašalnike, časopisne izrezke in krajša raziskovalna poročila.

zika in je delno dostopen tudi preko interneta.¹⁴ V slovenski etnološki, zgodovinski in sociološki literaturi je ta problematika skopo preučena, obstaja le nekaj bolj ali manj posrednih omemb funkcije opravljanja, obrekovanja in tračanja v različnih delih Slovenije, v različnih časih, pa tudi pri različnih socialnih skupinah ter med moškimi in ženskami.¹⁵ Nekoliko bolj so o širjenju govoric poučeni v psihologiji.¹⁶

Poznamo tri pristope pri raziskovanju opravljanja in obrekovanja:¹⁷

- sociološko-antropološki pristop,
- socialnopsihološki pristop in
- individualni pristop.

3. 1. Sociološko-antropološki pristop

temelji na opazovanju različnih etničnih in socialnih skupin in poudarjanju družbene funkcije opravljanja. Z njim posredujemo informacije zato, da bi spoznali in okrepili skupinske vrednote. Opravljanje zato pomaga obdržati skupino skupaj, ustvarja močnejšo skupinsko identifikacijo in pomaga utrjevati meje skupine. Opravljanje je bilo v židovski in kasnejših religioznih tradicijah obsojano. Negativni učinki obrekovanja so vplivali na razlage Svetega pisma in na moralno-religiozne sankcije v srednjem veku. Iz sodobnih priročnikov lepega vedenja se po- učimo, da te sankcije obstajajo še danes. A kljub temu je opravljanje še vedno del vsakdanje komunikacije.

Oseba ne opravlja sama, ampak potrebuje poslušalca in objekt opravljanja. Še več, opravljanje se prilagaja skupinskim normam in pravilom obnašanja, ta določajo njegovo vsebino in obliko. Posamezniki v opravljanje vnašajo lastne interese in potrebe, ki sovpadajo z normami skupine.¹⁸

Do 60. let 20. stoletja so se sicer pojavljale posamične analize opravljanja kot takega, od takrat naprej pa se v raziskavah izoblikujejo trije pristopi: funkcio-

¹⁴ Besedilni korpus Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, kataložno gradivo; isto a v manjšem obsegu na spletni strani bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html. Kljub vsebinski obilnosti ima eno majhno pomanjkljivost. Izbrani citat namreč navaja po avtorju, delu in po številki povedi, kjer se citat nahaja (npr. Ivan Pregelj, Mlada Breda, poved 2742 v sobesedilu), ne pa tudi po založbi, letu in kraju izida in strani. Za listkovno knjižno gradivo je sicer vse to izpisano v posebnih knjigah omenjenega inštituta, a je potrebno dodatno iskanje. Zato po dogovoru z gospo Polono Kostanjšek, ki mi je pomagala poiskati omenjeno gradivo, citiram ta vir kot Besedilni korpus, nato navajam avtorja in naslov, pri časopisih pa samo ime časopisa in leto, a brez avtorja, ker ta ni zapisan. Enako velja za vir, dostopen preko interneta.

¹⁵ Prim.: Borut Brumen, *Sv. Peter in njegovi časi. Socialni sponinji, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana, 2000, str. 401-402; Marija Makarovič, *Predgrad in Predgrajci: narodopisna podoba belokranjskih vasi*. Kočevje, 1985, str. 375; Ista (ur.) *Tako smo živeli, življenjepisi heroških Slovencev*. Celovec 1993-2002, str. Mirjam Mencej. ; Rajko Mursič,.... Martina Piko Rustia, *Sodobno pripovedništvo na Koroskem. Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 41/2001, št. 1-2, str. 65-67; Mojca Ramšak, *Portret glasov*, Ljubljana 2002, str.; Maja Sunčič, *O mrtvih lepo, o živih vse najslabše. Problemi* 39/2001, št. 3-4, str. 207-243; Marta Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja. Oduos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Koper, 1996, str. 127; Nina Vodopivec, *Podoba in položaj ženske v Ljubljani med leti 1945 in 1951*. Diplomaska naloga na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana, 1999, str. 83, 84.

¹⁶ Vid Pečjak, *Psihologija množice*. Ljubljana, 1994.

¹⁷ Ofra Nevo, Baruch Nevo, Anat Derech-Zehavi, *The Tendency to Gossip as a Psychological Disposition: Constructing a Measure and Validating it*. *Good Gossip*. Ur. Robert F. Goodman, Aaron Ben-Ze'ev Lawrence, University Press of Kansas, 1994, str. 181.

¹⁸ N. d., str. 181.

nalistični (Max Gluckman, 1963¹⁹), transakcijski (Robert Paine, 1967²⁰) in simbolno-interakcijski (Haviland, 1977²¹).²²

3. 2. Socialnopsihološki pristop

Socialna psihologija se bolj osredotoča na posameznika znotraj skupine kakor na skupino samo. Ne glede na prispevek opravljanja k skupinskim normam je treba poudariti, da je posameznik tisti, ki opravlja. Zato je treba upoštevati to, kar posameznik s takim obnašanjem pridobi. Boljši položaj, večja moč in zabava so samo nekateri rezultati opravljanja, s katerimi se ukvarjajo socialni psihologi. Opravljanje deluje kot družbena primerjava in posamezniki se zanimajo za informacije o drugih, da bi se lahko primerjali z njimi. Te primerjave omogočajo ovrednotenje lastnih dosežkov posameznikov in njihovih sposobnosti ter razvijajo samospoštovanje. Posameznik lahko izboljša svoj družbeni položaj s širjenjem govoric o drugih, potem s tem, da se „prilepi“ na osebo z boljšim položajem od nje-govega ali s kritiziranjem drugih. Seveda pa nekateri opravljajo samo zaradi zabave, največkrat v domačem okolju.

3. 3. Individualni pristop

in še posebej dinamično-psihološki pristop vidi v opravljanju del fantazijskega življenja posameznika. Opravljanje je podobno iluzijam, sanjam, šalam in zgodbam in omogoča, da pridejo na površje skrite fantazije. Ne glede na to, ali posamezniki z opravljanjem ponujajo informacije ali so le pasivni poslušalci, projicirajo svoje želje, seksualne fantazije, agresijo, strahove in nezavedne potrebe v objekt opravljanja. S tem opravljanje postane prilagojen obrambni mehanizem.²³

Skupne značilnosti obrekovanja, opravljanja in govorice so v njihovi politični, ekonomski in družbeni funkciji in primerni socialni podlagi, ki je predpostavka za njihovo razširjanje, v posledicah in načinih širjenja.

Nekateri avtorji menijo, da imajo govorice in opravljanje malo skupnega. Povezujejo ju zato, ker oboje sodi v kategorijo nezanesljivih ustnih virov, ki jih ne moremo dokazati, tako kot bi denimo preverili časopisna poročila. Toda antropologi so v zgodnejši, funkcionalistični dobi imeli manj romantičen pogled na tiskano besedo: opravljanje in škandal so povezali kot jezikovni fenomen in kot obliko nadzorovanja, medtem ko so bile govorice novice, ki se kasneje izkažejo za zmotne. Socialni psihologi in sociologi so trdili, da laž ni brezpogojna značilnost govorice. To, kar označuje govorice, je intenzivnost, s katero se širijo. Bolj kot je govorica razširjena in bolj kot jo razširjajo, bolj se mora prilagajati zakonom verjetnosti. Folkloristi, ki so poskušali ločiti govorice od pripovedk, so poudarjali relativen pomen, ki ga ima resničnost zgodb v primerjavi s tem, kako in zakaj so bile povedane. Tisti, ki so menili, da so zgodbe zamrznjene govorice, niso posvečali

¹⁹ Max Gluckman, *Gossip and Scandal*. *Current Anthropology* 4/1963, str. 307-315.

²⁰ Robert Paine, *What is Gossip About? An Alternative Hypothesis*. *Man*, 2/1967, str. 278-285.

²¹ John Haviland, *Gossip, Reputation and Knowledge in Zinacantan*. Chicago, University of Chicago Press, 1977.

²² Nigel Rapport, Joanna Overing, *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*. London, New York, Routledge, 2000, str. 153, 154.

²³ Ofra Nevo, Baruch Nevo, Anat Derech-Zehavi, *The Tendency to Gossip as a Psychological Disposition: Constructing a Measure and Validating it*. *Good Gossip*. Ur. Robert F. Goodman, Aaron Ben-Ze'ev. Lawrence, University Press of Kansas, 1994, str. 181-182.

pozornosti pripovednemu stilu zgodb, in tisti, ki niso videli povezave med govorico in pripovedko, so se osredotočili na resničnost zgodb, ne pa na način, kako so bile povedane. Toda folkloristi vedo, da tako govorico kot pripovedko naredi močno le človeško verovanje vanjo.²⁴

4. Kaj je opravljanje

Opravljanje je najpogosteje definirano kot negativno ocenjevanje in moralno obremenjena besedna izmenjava, ki se nanaša na obnašanje nenavzoče tretje osebe in se odvija znotraj omejene skupine oseb v zasebnem okolju. V mnogih družbah opravljanju ne pripisujejo vrednosti in posebnega pomena, niti ga nimajo za graje vreden pojav, ki bi se ga bilo treba izogibati ali celo bati. Tesno je povezano s „škandalom“, ki je obrekovanje, ki je postalo splošno znano, in „govoricami“, ki so neomejeno širjenje informacij o dogodku, ki je pomemben za skupino.

Te splošne karakteristike odpirajo vrsto problemov. Prvič, odprto puščajo vprašanje, kaj sestavlja zasebno okolje in kdaj lahko situacije smatramo za dovolj zasebne, da bi zaradi njih opravljali. Pa čeprav sta privatno in njegova nasprotna kategorija javno visoko dodelani kulturni kategoriji v nekaterih družbah (npr. srednji razred v Severni Ameriki), so ti pojmi na splošno tako dinamični v tem, da se dogodki, ki se odvijajo v okolju, ki je definirano kot privatno, hkrati lahko odvijajo v sferi javnega. Drugič, sporno je vprašanje, kdaj se tretja stran smatra za odsotno, čeprav se to zdi na prvi pogled popolnoma jasno. Na primer govorci lahko samo namigujejo in dajejo zamegljene pripombe o osebi, ki je znotraj slišnega območja, in ta dejavnost dopušča podobnost z opravljanjem. Podobno lahko prijetni sobesedniki izrekajo moralno nevarne stavke o svojem obnašanju, toda ali je to opravljanje, je vprašanje. Tretjič, označevanje opravljanja kot obliko kritike postavlja vprašanje, ali je sploh kdaj kakšna oblika govora brez moralne ocene in od katerih oblik govora naj se opravljanje razločuje. Nadalje, ocenjevalen značaj opravljanja je pogosto spretno skrit pod videzom odkrite (iskrene) pripovedi.²⁵

Ali je neki govor opravljanje ali ni, je delno odvisno od stališča samih udeležencev. Tukaj se pojavijo analitične težave. Pomanjkljivo lahko označimo celo vrsto aktivnosti, ki jih zapopada izraz opravljanje. Tak je primer skupnosti Zinacantan v Južni Mehiki, ki nima posebnega opisnega izraza za tovrstno besedno izmenjavo (John Haviland, *Gossip, Reputation and Knowledge in Zinacantan*. Chicago, University of Chicago Press, 1977). V drugih družbah je opravljanje definirano kot dejavnost, pri kateri sodeluje le določena skupina posameznikov. Npr. na atolu Nukulaelae v osrednjem Pacifiku je beseda, ki še najbolj spominja na opravljanje, „fatufatu“, kar dobesedno pomeni izmišljevati si zgodbe. Izraz je še najbolj povezan z ženskimi medsebojnimi dejavnostmi. Ko se moški zaplete (ukvarja) s tem, kar označujemo kot opravljanje, gre za „sauttalo“, za kramljanje; označevati njihovo kramljanje za „fatufatu“, bi namigovalo na vprašljivost njihove moškosti, čeprav je moška „sauttala“ v mnogih pogledih podobna ženskemu „fatufatu“. Označevanje ženskega načina komuniciranja kot malopridnega in nekoristnega opravljanja ter moškega moralno nevtralnega govora je pojav, ki

²⁴ Louise White, *Speaking with Vampires: Rumor and History in Colonial Africa*. Berkely, Los Angeles, London, 2000, str. 56-57.

²⁵ Niko Besnier, *Gossip. Encyclopedia of Cultural Anthropology* 2. Ur. David Levinson, Melvin Ember. New York, Henry Holt and Company, 1996, str. 544.

so ga opazili v številnih družbah in omogoča moškim očrnitev ženskih družbenih dejavnosti in tako opravičuje moško prevlado.²⁶

Univerzalne definicije, kaj je opravljanje, ni, ker je kategorija kot taka predmet od konteksta odvisnih interpretacij. Ustrezna definicija mora upoštevati dinamično in spremenljivo naravo kategorije. Do danes za teoretsko in primerjalno razumevanje opravljanja ni na voljo dovolj podrobnih etnografskih opisov. Zaradi pomanjkanja dokumentacije je opravljanje težka raziskovalna tema. Najprej zato, ker se obrekovanje dogaja v manjših intimnih skupinah, iz katerih je etnolog kot zunanji opazovalec izključen. In drugič, podrobno raziskovanje opravljanja kot sporazumevalne in družbene prakse terja visoko razumevanje jezika, norm, pa tudi dobro poznavanje osebnih biografij posameznikov, ki opravljajo, in tistih, ki so opravljeni.

Npr. opravljanje na atolu Nukulaelae pogosto sploh ne omenja imena osebe, o kateri se govori, tako da tudi avtohtoni sogovorniki pogosto težko ugamejo, kdo je tarča opravljanja. Razumevanje opravljanja zato predpostavlja določeno stopnjo intimnosti z osebami in dogodki.²⁷

Na opravljanje kot objekt raziskave se je prvič osredotočil strukturalni funkcionalist Max Gluckman (*Gossip and Scandal. Current Anthropology* 4/1963, str. 307-315), Gluckmana je delno zanimala funkcija opravljanja v družbi in je dokazoval, da je glavna vloga opravljanja vzdrževanje enotnosti in moralnosti družbenih skupin. Opravljanje omogoča ohranjanje meja med moralno sprejemljivim dejanjem in deviantnim obnašanjem in tako pomaga ustvarjati splošno mnenje in kontrolirati različna mnenja brez neposrednega soočenja. Gluckman je prvi spoznal, da je opravljanje in obrekovanje učinkovito politično orodje. Opravljanje je družbeno pogojeno in sankcionirano družbeno dejstvo, v lastnimi pravili in pomembnimi funkcijami. Bistvo opravljanja je nenehno skupno ocenjevanje in potrjevanje obnašanja drugih, ki ni v skladu z običnim, tradicionalnim pričakovanjem družbe. Nadalje, opravljanje omogoča kontrolo konkurence in njenih časti lakomnih posameznikov. V zakulisnem opravljanju se soočajo različna mnenja (ob običajnih namigovanjih, dvoumjih in mnenjih). In ne nazadnje, opravljanje je po Gluckmanu privilegij, celo dolžnost skupinske pripadnosti. Skupina opravlja, opravljanje je skupinska last, in da bi bili člani skupine, je potrebno opravljati druge člane.²⁸ Politični antropologi so se tradicionalno osredotočali na družben kontekst opravljanja in dogodke, v katerih je prikazana politična prevlada ter tekmovanje v različnih oblikah, toda še vedno se v vseh družbah veliko politične dejavnosti dogaja za zaveso, v povsem neformalnih zasebnih okoljih. Obrekovanje in opravljanje sta primer take neformalne oblike politične dejavnosti: osredotoča se na vse, od dejanj najmanj pomembnih do najuglednejših članov družbe in je močno orožje, skozi katerega se lahko manipulirata družbeni in moralni red.²⁹

Gluckmanova interpretacija funkcij opravljanja je bila deležna močnih kritičnih analiz, še posebej pa Roberta Paina (*What is Gossip About? An Alternative Hypothesis. Man*, 2/1967, str. 278-285), ki je trdil, da je opravljanje bolj kot mehanizem za ohranjanje harmonije družbe, orodje, ki ga posamezniki uporabljajo za

²⁶ N. d., str. 544-545.

²⁷ N. d., str. 545.

²⁸ N. d., str. 545; Nigel Rapport, Joanna Overing, *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts* 1. New York, Routledge, 2000, str. 153.

²⁹ Niko Besnier, *Gossip. Encyclopedia of Cultural Anthropology* 2. Ur. David Levinson, Melvin Ember, New York, Henry Holt and Company, 1996, str. 545.

promoviranje svojega dela in spodkopavanje interesov drugih. Ta teza je znana kot transakcijski pristop. Paine se v njem vzdrži predvidevanj, da so skupine enotne in uravnotežene in da so družbene konvencije vedno prilagojene temu cilju. Primernejše se mu zdi, da v opravljanju vidimo opravljevca kot posameznika, ki s svojimi tekmovalnimi interesi (v moči, prijateljstvu, socialnih mrežah, ekonomsko) sili v ospredje. Pain pravi, da posamezniki in skupine opravljajo in da ne opravljajo zaradi skupinskih vrednot, pač pa zaradi lastnih teženj. Vsako sklicevanje na skupinske interese bi moralo biti sklicevanje na lastne interese. Na kratko, opravljanje omogoča moralni red, če prej služi individualnim namenom. To je obnašanje, ki uporablja neformalno komunikacijo tekmovanja med posamezniki skozi selektivno, delno zamolčano, manipulativno izmenjavanje informacij.³⁰ Debata med privrženci strukturalno-funkcionalističnih in transakcijskih pogledov je trajala do sredine 70. let 20. stoletja in je odvrčala akademsko pozornost od vidikov opravljanja, ki so jih kasnejši raziskovalci prikazali za pomembne, kot npr. estetski in mikro organizacijski vidiki opravljanja. Nadaljnje delo je pokazalo, da se Gluckmanova in Painova hipoteza ne izključujeta: opravljanje ima lahko koheziven in samopromocijski namen ali posledico. Nadalje se je z osredotočenjem na potrebe govorcev namesto na potrebe skupine ignoriralo pomemben vidik opravljanja - namreč vlogo publike (občinstva). V nekaterih družbah, kot je Bhatgaon na Fidžiju, se govorcev in publike ne da z lahkoto razločiti, ker opravljajo skupaj in je avtorstvo določenih opravljevih zgodb zamegljeno. Celo v okoljih, kjer govorce prekinjajo med pripovedovanjem, je opravljanje odvisno od učinka na sodelovanje in aktivne udeležbe publike. Npr. uspešna opravljanja z Nukulaelaeja se pogosto dramatično ustavijo v strateški točki pripovedi in čakajo, da sogovornik pride na dan z medklicem ali komentarjem o škandalozni naravi pripovedovanega. Opravljanje vzajemno ustvarjajo vsi sodelujoči, in mimo tega dejstva antropološka raziskava opravljanja ne more.³¹

Kljub temu da velja v mnogih družbah za opravljanje in obrekovanje skupno mnenje, da gre za nepomembno aktivnost, pa ima lahko dramatične posledice za žrtve. Vsekakor učinkovitost obrekovanja in opravljanja kot političnega orodja pogosto izvira iz nasprotja med njegovo družbeno oceno kot trivialnega pogovora in resnostjo njegovih potencialno velikih učinkov. Zato ima lahko vprašanje o pomenih opravljanja za posameznike, ki so njegova tarča, veliko vlogo v antropoloških raziskavah opravljanja. Zavedanje posledic opravljanja se razločuje od presečišča funkcij (tem so se posvečali v zgodnejših raziskavah). Funkcija ni prava značilnost opravljanja, je prej njegova izpeljava. Razumevanje posledic opravljanja zato pomaga razložiti, kako je opravljanje vključeno v širši družbeni in politični kontekst. Opravljanje ima lahko tudi ekonomske posledice, ki so v tem, da lahko omeji tarči dostop do virov, še posebej tistih, ki so pridobljeni z združenimi naporii. Utegne imeti tudi politične posledice: pomaga mobilizirati pomoč določenim posameznikom, izravnovati neenakost in omejiti klike, ki se okoriščajo na škodo drugih. Družbene posledice opravljanja lahko vključujejo posmehovanje, preganjanje in celo smrt. In končno, opravljanje včasih nima nobenih posledic; posamezniki, ki so tako ali tako družbeno marginalizirani (npr. bogati, revni, drugačni), so lahko imuni na opravljanje in si ga lahko celo obrnejo v svoj prid.

³⁰ N. d., str. 545; Nigel Rapport, Joanna Overing, *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*. London, New York, Routledge, 2000, str. 154.

³¹ Niko Besnier, Gossip. *Encyclopedia of Cultural Anthropology* 2. Ur. David Levinson, Melvin Ember. New York, Henry Holt and Company, 1996, str. 545-546.

Tesno povezano s tem je vprašanje, komu opravljanje koristi in komu škodi. Ker je opravljanje posebno težko zatreti (preprečiti, zadušiti, ukrotiti) ali zadržati, se pogosto pojavlja kot instrument protesta in upora v rokah tistih, ki imajo omejen dostop do oblik politične akcije. Zato lahko omogoča političen glas posameznikom in skupinam (npr. ženskam, mladim, revežem, žrtvam socialne krivice), ki so izključeni iz politike. Stopnja, do katere lahko nemočni sami spreminjajo svoje sedanje stanje skozi opravljanje, je vprašljiva, odvisna je od politične dinamike in posameznih kontekstov.

V nasprotju s tem se opravljanje lahko pojavlja pri tistih, ki imajo moč nadzirati druge ljudi, bodisi materialno ali simbolično in tako zagotoviti kontinuiteto že obstoječih struktur neenakosti. Npr. med ljudstvom Kwanga na Papui Novi Gvineji vodje skupno vzpodbujajo govorce o njihovi zmožnosti izvrševanja škodljivih (zlobnih) magij, da bi poudarili lasten prestiž in prestrašili možne tekmece in odpadnike (Karen J. Brison, *Just Talk: Gossip Meetings, and Power in a Papua New Guinea Village. Studies in Melanesian Anthropology* 11. Berkely and Los Angeles, University of California Press, 1992). Na kratko, kdo ima korist in kdo trpi zaradi opravljanja, vse to je odvisno od družbenopolitične države posameznih skupin.

Gljučno vprašanje je, kakšen je položaj opravljanja in obrekovanja med drugimi oblikami družbene in politične akcije, posebej med različnimi oblikami konflikta in agresije. Še posebej vprašanje, kakšne alternative opravljanju in obrekovanju so na voljo članom določene družbe v posamičnih situacijah. Antropologi so se do danes v glavnem ukvarjali z naraščajočimi posledicami opravljanja (npr. z vlogo opravljanja pri podpihovanju konfliktov, nesporazumov in prevlade), toda opravljanje lahko tudi odvrta konflikt: ljudje včasih opravljajo, da bi se izognili agresivnemu soočenju. Npr. Marjorie Harness Goodwin (*He-Said-She-Said: Talk as Social Organization in a Black Peer Group*. Bloomington, Indiana University Press, 1990) opisuje, kako afro-ameriški otroci v delavski sosesčini Philadelphije izbrbljajo drug drugemu, kaj je kdo rekel, in pri tem uporabljajo kompleksne pripovedne strukture, sestavljene iz podvajajočih se vstavljajev premege govora. Ker te pripovedi vpletajo mnoge posameznike, omogočajo otrokom spopadanje z oblikami agresivnega obnašanja, ki zavrača odgovornost in tako preprečuje resnejše fizične konfrontacije, medtem ko dopušča protagonistom ohranjati obraz.³² Tukaj se spet kaže, da opravljanje olajšuje konfliktna situacije ali blaži napete odnose, ki so odvisni od dinamike igre in širšega družbenega okolja.

Govorjenje o opravljanju v širšem družbeno-kulturnem kontekstu je najbolj plodno, če raziskujemo mikro vidike opravljanja in družbeno-kulturni kontekst, v katerem se opravljanje pojavlja. Taka raziskava prepozna pomene opravljanja (in povezano s tem govora nasploh) in je ne moremo izvajati samo z analiziranjem besed. Bogastvo opravljanja lahko razumemo samo skozi raziskovanje podrobnih (majhnih) konkretnih primerov spontanega opravljanja, čeprav se te podrobnosti na prvi pogled lahko zdijo vsakdanje in nevedne analize. Pomembno je tudi analizirati opravljanje v originalnem jeziku, ne pa v prevodih in parafrazah.

Mikro analize so pokazale, da je opravljanje, razen tega, da je oblika političnega delovanja, pogosto tudi oblika umetniškega nastopa za opravljivce. Konteksti, znotraj katerih se giba opravljanje, nudijo pripovedovalcu možnost, da prikaže svojo umetniško ustvarjalnost v lastno veselje in zabavo publike. Omembe vredni analizi estetske dimenzije opravljanja sta napisala Roger Abrahams (A

³² N. d., str. 546

Performance-Centered Approach to Gossip. *Man*, 5/1970, str. 290-301) o opravljanju v vasi St. Vincent na Karibih in Donald Brenneis o opravljanju na Fidžiju (Grog and Gossip in Bhatgaon: Style and Substance in Fiji Indian Conversation. *American Ethnologist* 11/1984, str. 487-506). Brenneis je npr. dokazoval, da prebivalci na Fidžiju opravljajo v značilnih neprenehnih ritmičnih strukturah, ponavljanjih, s strateškimi časovnimi sovpadanji in zaporedji besednih iger. Te oblike omogočajo interakcijo, ki je tako estetsko vsečna in družbeno koristna za člane skupnosti, ki cenijo ohranjanje enakopravnosti. V mnogih družbah je tako opravljanje stičišče političnega in estetskega in dvojna narava opravljanja kot estetskega učinka in politične akcije poudarja učinek opravljanja kot oblike družbene akcije.

Kot vzrok za različna vprašanja, ki jih antropologi naslavljajo na problem opravljanja, je temeljno spoznanje, da ima opravljanje ključno vlogo med družbenopolitičnimi strukturami skupine in delovanjem posameznih članov skupine. Tako opravljanje poudarja družbeno strukturo in ohranja dosedanje stanje, lahko pa je uporabljeno tudi pri posameznikih, ki povzročajo bolj ali manj bistvene in obstojne spremembe. Raziskovanje opravljanja je tako pomembno za razumevanje odnosa med dejanji posameznikov in strukturo družbe, v katero so ti posamezniki vključeni.³³

5. Od novic do čenč

Vsaka situacija, v kateri ljudje govorijo, proizvaja sporočila. Nekatera od njih se ponavljajo in zato začenjajo proces prenašanja. Neskončna raznovrstnost situacij, ki spodbuja ljudi, da govorijo drug drugemu in da ponavljajo, kaj so rekli drugi, ni dovolj za klasifikacijo. Kljub temu pa so med sporočili, ki se ponavljajo, dve veliki skupini: *novice* in *interpretacija* obstoječih situacij.

5.1 Novice

Bistvo novic je dati informacijo o nečem, kar se je zgodilo ne dolgo tega in še ni znano publiko. Novice so zanimive za javnost in včasih zbujajo splošno pozornost. Bolj kot so senzacionalne, bolj jih ponavljajo. Ključna točka je, da se taka komunikacija *ne* tiče preteklosti, ampak sedanjosti in vključuje prihodnost. Take informacije prihajajo od očitvidcev, nepotrjenih govoric ali čenč ali notranjih doživetij, kot so npr. vizije, sanje ali halucinacije.³⁴

5.2 Čenče, nepotrjene govorice

Prenašajo se na način „baba čula - baba rekla“. Čenče se senzacionalne novice, drugače se ne bi širile. Čeprav so gola dejstva takih poročil resnična, pa so določeni deli pretirani in poročila so odvržena v obliki, ki neposredno apelira na empatijo poslušalcev. Gre za to, da čenče pozivajo poslušalca k čustvovanju in poslušalec naj bi zato delil pomembnost zadeve z govorcem.

Mnoge čenče temeljijo na resničnih dogodkih, še posebej v družbah brez pisave ali množičnih medijih, kjer je govor posredovalec informacij. Čeprav vemo, da so mnoge čenče neresnične, se je pregovor „kjer je dim, tam je ogenj“ pogosto

³³ N. d., str. 547.

³⁴ Jan Vansina, *Oral tradition as history*. Oxford, James Currey, 1985, str. 3-4.

izkazal tako za neresničnega kot za resničnega. Še posebno, če čenče služijo določenim namenom, kot na primer, da oplašijo oponente ali spodbudijo privržence, takrat niso zanesljive. V praksi večina neosnovanih (lažnivih) čenč poneha, če se pričakovana posledica čenče ne pojavi. Takrat jih pogosto zamenjajo nove nepotrjene govorice. Govorice, ki si ne nasprotujejo (niso protislovne), preživijo in postanejo prvi del zakladnice ustne zgodovine, kasneje tudi ustne tradicije.

Nepreverjene govorice so izvir večjega dela tradicije ali večine pisnih dokumentov. Poročila očitvidcev za obe kategoriji virov so redka. Zelo pogosto pa sploh ne moremo preveriti, ali govorice izvirajo od poročil očitvidcev ali ne.

Proizvajanje čenč je proces, v katerem se gradi kolektivna zgodovinska zavest. Kolektivne interpretacije, ki izhajajo iz močnih in vztrajnih čenč, vodijo do splošno priznanih interpretacij dogodkov, nedogodkov ali niza dogodkov. Zato nam tradicija, ki temelji na nepreverjenih govoricah, lahko pove več o mentaliteti časa dogajanja kot o dogodkih samih.³⁵

5.3 Poročila, pripovedovanja

Kadar se poročila o dogodkih pripovedujejo skozi generacijo, sporočila običajno še vedno predstavljajo vsebino originalnih sporočil, toda največkrat končna zgodba zraste iz več poročil in dobi končno obliko. Za tem se postopoma spreminjata zasnova in zaporedje epizod. Ne glede na to je tudi kmalu po dogodkih nemogoče odkriti, kakšen je bil začetni vnos v to tradicijo. Dinamika poročil, pripovedovanj se začne z zgodovinskimi zgodbami.³⁶

5.4 Zgodovinske zgodbe³⁷

Ob dogodkih se širijo različne vrste informacij in čenč in ne izginejo, ko se novica izčrpa. Vas, ki je bila ustanovljena na določenem mestu, je lahko bila zapuščena petdeset let kasneje, ampak ljudje bi se še vedno spomnili, kdo jo je ustanovil ali denimo zakaj je razpadla. Veliko informacij preživi tudi onkraj generacije, ki je doživela kak dogodek. Informacije se v spominu lahko ohranijo dolgo časa oziroma jih obudijo prebivalci, ko razpravljajo npr. o dediščini, novi poroki in se pri tem spominjajo oseb, porok, ustanovitve vasi. Ti podatki pogosto vključujejo informacije o okolju, prebivalcih, migracijah, porokah in pomenu besed ali pojavov (etiološko gradivo in ljudska etimologija). Ti podatki niso jasno zasidrani v zgodovinski zavesti ljudi, pač pa se prenašajo s klepetom, kadar to opravičujejo okoliščine. Primer takih zgodovinskih zgodb je zgodba, ki jo je leta 1954 pripovedoval vodja karavane v južni Libiji. Povedal je, da zahodno od Tede (Libija/Cad) živijo ljudje, ki ne poznajo ognja. Imenujejo se sončno-ognjeni ljudje in živijo okoli velikega izvira, v katerega vsak večer potone sonce. Takrat se voda segreje, v kateri lahko skuhamo hrano in zato jedo samo enkrat na dan. To informacijo je tri tedne pozneje potrdil še en vodič. Vansina navaja to zgodbo zato, ker sta jo za isto območje izpričala tudi Herodot in Plinij. Torej so te zgodbe stare kakih 2500 let in razblinjajo predstavo, da so govorice kratkotrajne. Kratkotrajnost se nanaša na ljudi, ne pa za kraje. Govorice o ljudeh se čez čas pozabijo (ko se preselijo,

³⁵ N. d., str. 6.

³⁶ N. d., str. 17.

³⁷ Jan Vansina uporablja izraz *historical gossip*, ki ga je nemogoče prevajati kot zgodovinsko opravljanje, ali zgodovinski trači, čeprav ima z omenjenim žanrom nekaj sorodnosti. Zato ga zaradi jasnosti prevajam kot zgodovinske zgodbe.

umrejo ali ko opravljanje ni več aktualno, ker se nanaša na situacije ali dogodke, ki so preveč oddaljeni). Toda za kraje obstajajo pokazatelji, da se lahko zelo stare informacije, kot so npr. zgodbe o izgubljenih mestih, ohranijo.³⁸

5. 5 Sodobne zgodbe

Podobno kot zgodovinske zgodbe imajo tudi sodobne ali urbane ali moderne zgodbe³⁹ daljšo življenjsko dobo kot običajne govorice. Za razliko od legend, ki pripovedujejo zgodbe iz življenja svetih oseb, prerokov, mučencev in svetnikov in so vzete iz verskega izročila (praviloma judovskega in krščanskega, lahko pa tudi muslimanskega, hindujskega ali budističnega)⁴⁰, so sodobne zgodbe oblika sodobne folklore.

Sodobne zgodbe so zgodbe, ki naj bi se zgodile pred nedavnim in se torej nanašajo na domnevne, časovno ne zelo oddaljene dogodke. Podobno kot govorice so sodobne zgodbe kolektivne reakcije na nedavne dogodke in posredno odgovarjajo na nejasnosti življenja. To so zgodbe, ki o nedavnih dogodkih pogosto govorijo z ironičnim ali nadnaravnim obratom. Preživijo le, če so njihove zgodbe močne in zato privlačne, če imajo podlago v dejanskem verovanju in če vsebujejo pomenljivo, moralno ali politično sporočilo. Sodobne zgodbe so dober primer, kako ljudje komunicirajo med seboj in si sporočajo svoje strahove. V sodobnih zgodbah odmevajo v globini zadržani človeški strahovi, ki se sproščajo ob razlagi stvari, ki so onkraj osebne kontrole. Čeprav so sodobne zgodbe zelo podobne govoricam, so bolj kompleksne. Od navadnih, vsakdanjih govoric se ločijo po tem, da govorijo o abstraktnih ali karikiranih ljudeh in dogodkih, namesto o konkretnih, so manj lokalizirane kot govorice, po svoji vsebini pa so bolj simbolne. Pri sodobnih zgodbah je specifična zgodbe v ozadju, pri govoricah pa so bistvene podrobnosti. Govorice o določenih ljudeh in dogodkih imajo dokaj kratko življenjsko dobo, medtem ko sodobne zgodbe ne zamrejo, lahko se znova pojavijo v nekoliko spremenjeni obliki. Podobno kot opravljanje lahko nekatere govorice postopno prehajajo v sodobne zgodbe in obratno. Med njimi ni ostre ločnice, zato jih je v praksi težko razlikovati. Raziskovanje sodobnih zgodb kaže, da v njih pogosto nastopajo racionalizirani motivi iz starih nadnaravnih zgodb, le da so oplemenitene s sodobnimi nepredvidljivimi pojavi iz betonskega in atomskega okolja, ki pomenijo kolektivno nevarnost ali grožnjo.⁴¹ Sodobne zgodbe se porajajo iz lastne preteklosti, se spreminjajo in še enkrat rojevajo, tudi ko so njihovi nosilci že mrtvi in torej niso stalne in nespremenljive pripovedi. Zato je bolje raziskovati njihove motive kot pa izvore. Podobno kot govorice se prvenstveno prenašajo ustno in šele nato s pomočjo medijev.⁴²

³⁸N. d., str., str. 17-18.

³⁹ Izraz *urban legends*, torej mestne povedke, ki je najpogosteje uporabljan v angloameriški literaturi, je bil v nadaljnjih raziskavah zavržen, saj so ugotovili, da se te pripovedi ne širijo le v mestnem okolju. Zato ga prevajam kot *sodobne zgodbe* (lahko bi pa tudi uporabili pojem *sodobne povedke*, saj žanrsko tja tudi spadajo).

⁴⁰Janko Kos, *Legenda. Enciklopedija Slovenije 6*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 1992, str. 117-118.

⁴¹V literaturi so najpogosteje omenjene naslednje zgodbe: o avtomobilih in prometu, o dopustih v tujih krajih, o nakupih, o jedaci in pijači, o otrocih, o živalih, o stanovanjih in hišah, o delu in tehniki, o zdravih in drogah, o holezlih, predvsem AIDSU, o študentih, o vojakih, o računalnikih, o spolnosti, o srčci in nesreči. Prim.: Martina Piko, *Sodobno pripovedništvo na Koroškem. Glasnik Slovenskega etnološkega društva 41/2001*, št. 1-2, str. 66.

⁴²Prim.: Jeffrey S. Victor, *The sociology of contemporary legends: a review of the use of the concept by sociologists* *Contemporary legend 3/1993*, str. 65-68.

6. Širjenje govoric

6.1 Spreminjanje govoric

Govorice imajo veliko propagandno vlogo. So nepreverjene ustne informacije, poročila neznanega izvora o važnih dogodkih. Nekaj časa se širijo po ustni poti, nato se pojavijo v medijih, preskočijo nazaj na ustno pot, pa spet v medije itn. Prav zaradi svoje dvojne poti se širijo tako hitro in učinkovito. Širijo se tudi s pomočjo telefonov, faksov, elektronske pošte, komercialnih oddaj. Ko se širijo, se spreminjajo. Na spremembo vplivajo pričakovanja, a tudi bojazen. Korupcija posameznega funkcionarja se spremeni v korupcijo več funkcionarjev in končno vse ustanove ali stranke. Čeprav so govorice lahko zlobne ali nepomembne, se pojavljajo v vseh družbah po svetu, tako v mestnih kot v podeželskih okoljih. Govorice vplivajo na različne človeške izkušnje in skoraj vsakdo je kdaj kakorkoli sodeloval v preprosti obliki govoric (in opravljanja) ali kompleksnejši obliki, ki je sorodna legendam. Govorice in legende pogosto vplivajo druga na drugo, še posebej se prekrivajo pri temah kot npr. spolnost, škandali, kriminal, znane osebnosti.⁴³

Govorice so urbanim, sodobnim pripovedkam podobne v tem, da se njihove različne verzije prenašajo ustno in da se nanašajo na še živeče ljudi in sočasne dogodke. Tako govorice kot sodobne pripovedke so v glavnem anonimne in so del pop (včasih ljudske) kulture ter se občasno pojavijo v tisku ali v komercialnih oddajah. Kljub temu pa se govorice navadno ne obdržijo dolgo niti nimajo dobro izdelanega načrta.⁴⁴

Allport in Postman sta opisala v knjigi *The psychology of rumor* (New York, Holt, 1947) več eksperimentov, s katerimi sta povzročila in nato spremljala govorice. Njun postopek je podoben otroški igri „pokvarjen telefon“. Poskusna oseba si je ogledala sliko, ki kaže na neki dogodek. Po spominu jo je opisala drugi poskusni osebi, ta tretji itd. do šeste ali sedme. Ugotovila sta pomembne spremembe vsebine.

Ena od slik kaže skupino ljudi v podzemeljski železnici, v ospredju pa sta dve osebi: lepo oblečen črnc in slabše oblečen belec, ki drži v roki britev in dviga drugo roko. Prva poskusna oseba jo je kar dobro opisala. Tudi druga. Potem pa so se pojavile spremembe. V zadnjih zgodbah je 50% oseb reklo, da črnc drži britev in dviga roko, da napade belca. Ena od poskusnih oseb je dejala: „To je podzemeljska železnica v New Yorku, ki pelje proti ulici Portland. V vagonu je ženska, Židinja, in črnc z nožem v roki.“ Ko pa so sliko opisovali črnici, je imel britev v rokah belec. Avtorja sta razložila odgovore z rasnimi predsodki poskusnih oseb. Niso se zavedale, da spreminjajo opise.⁴⁵ Izražanje družbenih skrbi in strahov ima znotraj sodobnih pripovedk pogosto obliko zgodbe, ki krepi predsodke o različnih rasah, etničnih skupnostih in družbenih razredih. Zamenjana oz. napačna identiteta (črnc namesto belec) ima isti namen.

⁴³ Prim.: Jan Harold Brunvand, *Encyclopedia of Urban Legends*. Santa Barbara, Denver, Oxford, ABC Clio, 2001, str. 360-361; Elon A. Kulit, *Rumor*. V: Jan Harold Brunvand (ur.), *American Folklore: An Encyclopedia*. New York, Garland, 1996, str. 642-643; Vid Pečjak, *Psihologija množice*. Ljubljana, Samozaložba, 1994, str. 148-149.

⁴⁴ Jan Harold Brunvand, *Encyclopedia of Urban Legends*. Santa Barbara, Denver, Oxford, ABC Clio, 2001, str. 360.

⁴⁵ Vid Pečjak, *Psihologija množice*. Ljubljana, Samozaložba, 1994, str. 148-149.

Primer za popačenje vsebine govorice najdemo tudi v slovenskih lokalnih reklih. Tako je danes na slovenskem Koroškem in v gornji Savinjski dolini znano reklo „strela je udarila v transformator“, kar pomeni isto kot „baba čula baba rekla“.⁴⁶ Nastal pa naj bi sredi 20. stoletja iz novice, da je „strela udarila v transformator“. Novico je povedala oseba (očividec) naprej drugi, druga oseba je naprej posredovala, da je „strela udarila v Frančevo mater“, tretja pa novico posredovala kot „strela je ubila Franca in mater“.

Zgodovinarica iz celjskega Pokrajinskega muzeja Rolanda Fugger Germadnik se iz svoje mladosti spominja domačega župnika Jožeta Mrvarja iz Moravč, ki je ob nedeljski maši konec šestdesetih oz. v začetku sedemdesetih let 20. stoletja pogosto pridigal o obrekovanju in opravljanju in za posledice pogosto uporabil slikovito primerjavo s perjem: „Če bi nekdo zlezl na vrh cerkvenega turna in stresel na vse štiri strani neba vrečo perja, bi ga bilo nemogoče ponovno zbrati. Enako je z besedami. Kar enkrat rečeš, ne moreš več vzeti nazaj. Govorice se širijo nezadržno.“

Ceprav se Fugger Germadnikova ne spominja več, v kakšnem kontekstu je bila primera izrečena, ji po njenem mnenju osnov v vsakdanjem življenju pač ni manjkalo. Opravljanje in obrekovanje na vasi sta bili pred množičnim pojavom televizije med najbolj priljubljenimi dejavnostmi in zato je župnik upravičeno in pogosto svaril svoje ovčice pred tem. V glavnem so se prenašale novice, ki so zmanjševale ugled posameznika, prenašalke teh informacij pa so bile iz vrst starejših žensk.

Kot enega izmed najzgodnejših svaril iz ust staršev pa se spominja, kako so otrokom dopovedovali, da ima vsaka hiša streho in to zato, da se družinske zadeve ne raznašajo po svetu. Medsebojni odnosi, razvrščanje hiš glede na višji ali nižji položaj in podobno, je bilo na vasi kruto in niti malo idilično. Greh enega člana družine je padel na vse in se je v spominu vasi prenašal iz generacije v generacijo.⁴⁷

6. 2 Vključevanje novih vsebin

Zgodbe postanejo tudi krajše, preprostejše in včasih bolj smiselne. Temu procesu sta Allport in Postman rekla *vhlučevanje* (novih vsebin). Poteka v treh fazah, to so:

- izravnavanje (vsebina se skrajša),
- prilikovanje (vsebini se priključijo novi elementi) in
- dramtizacija (vsebina se izkrivi na podlagi čustev in želja).

Vsaka zgodbica, ki jo pove sosed sosedu, ne postane govorica. Za njihov nastanek so potrebni nekateri socialno-psihološki in psihološki pogoji. Prvi zrealijo družbene razmere, drugi pa so odvisni od značilnosti ljudi.⁴⁸

6. 3 Vsebina, ki pritegne pozornost

Vsebina govorice mora biti pomembna za ljudi. Mora *privleči* njihovo pozornost. To je vzrok, da se govorice o podražitvah tako hitro primejo in širijo. Tudi govorice o pomembnih ljudeh padejo na rodno prst, medtem ko se vesti o nepomembnem sosedu X ne širijo, njihova življenjska doba pa je kratka.⁴⁹

⁴⁶ Po ustni pripovedi mag. Vesne Moličnik.

⁴⁷ Elektronska korespondenca Mojce Ramšak z Rolando Fugger Germadnik 7. in 8. 1. 2003.

⁴⁸ Vid Pečjak, *Psihologija množice*. Ljubljana, Samozaložba, 1994, str. 149.

⁴⁹ N. d., str. 149.

6. 4 Nejasnost

Drug pogoj je nejasnost, občutek nedoločenosti in negotovosti. To je razlog, da se največ govoric poraja v kriznih in vojnih razmerah. Allport in Postman sta oblikovala zakon o govoricah, po katerem se količina govoric spreminja glede na pomembnost vsebine, pomnoženo z nedoločenostjo ali nejasnostjo razmer.⁵⁰

6. 5 Pomanjkanje informacij

Tretji pogoj je pomanjkanje informacij. Ker jih ni, jih ljudje sproducirajo sami. Največ govoric se poraja v izolaciji in v okoliščinah cenzure. Čim hujša je cenzura, tem več je govoric. Podobno deluje informacijska zmeda. Včasih je uradnih informacij veliko, vendar si nasprotujejo, nobena pa se ne zdi posebno zanesljiva.⁵¹

6. 6 Primerna socialna podlaga

Govorice potrebujejo primerno socialno podlago. Bolj se širijo med člani povezanih skupin kot med ljudmi, ki so odprti do sveta in sprejemajo informacije tudi od drugod. Na podeželju imajo mnogo večji učinek kot v velikem mestu, ker so tam ljudje v tesnejšem stiku. Pomembno vlogo imajo družbeni posredovalci, kot so npr. frizerji, gostilničarji, trgovci in poštarji, ki se veliko pogovarjajo s svojimi strankami. V sodobnih samopostrežnih restavracijah in trgovinah je teh stikov malo, poleg tega so hladni in uradni, kar ni primerno za širjenje govoric.⁵²

Po koncu druge svetovne vojne so ameriški psihologi preučili 4000 medvojnih govoric in jih razvrstili v pet skupin:

- *govorice sovraštva*, ki izražajo negativno stališče do nasprotne strani. Teh je največ in njihova sporočila so zelo natančna.

- *govorice strahu*, v katerih se predvideva to, česar se ljudje bojijo,

- *govorice bega iz stvarnosti*, ki odražajo neutemeljeno upanje,

- *govorice čudeža*, so bolj redke, ker obljublajo nemogoče, a imajo ravno zato lahko tragične posledice za žrtve,

- *govorice radovednosti*, so podobne običajnim uličnim govoricam in se širijo v ožjih skupinah, večina pa vsebuje tudi skrito propagandno sporočilo.

Mnoge govoricice imajo več funkcij.⁵³

7. Opravljanje kot del stereotipa o ženskem obnašanju

7.1 Ali ženske res bolj opravljajo kot moški?

V Slovarju slovenskega knjižnega jezika se vsaj okoli 60 izrazov nanaša na obrekovanje, opravljanje, obiranje itd. Od tega je iz 54 primerov razviden spol, in sicer: 36 se jih nanaša na ženske in 18 na moške. Na ženske se nanašajo taki primeri, ki o njih govorijo pokroviteljsko ali negativno, o tovrstnih moških aktivnostih pa se govori z manjšo negativno naperjenostjo.

⁵⁰ N. d., str. 149

⁵¹ N. d., str. 149-150.

⁵² N. d., str. str. 150.

⁵³ Prim.: N. d., str 150-152.

Ljudje na splošno verjamejo in so verjeli, da so ženske spretnejše v opravljanju kot moški in da zanj porabijo več časa. Opravljanje je bilo topos srednjeveške mizoginije. Boccaccio se je v svoji didaktični in mizogini knjigi *O znanih ženskah* (ca. 1355-1359) pritoževal čez tiste ženske, ki so v svojem brezdelju zapravljale dragocen čas za prazne zgodbe in od jutra do večera škodljivo opravljale. Večina srednjeveških moških je soglašala, da zaradi naklonjenosti do opravljanja ženske niso sposobne obdržati skrivnosti zase. Zaradi tega tudi samostanske prednice niso smele poslušati spovedi svojih nun. Ker je opravljanje postalo topos mizoginega stereotipa o ženskah, so jih ves čas podučevali, da ne smejo opravljati, poslušati opravljanja in napeljevati k njemu. Zgodovinarica Sylvia Schein iz Haife v Izraelu, ki je preučevala srednjeveško literaturo in bontone, se je vprašala, ali so ženske tedaj res več opravljale kot moški in kako opravičiti opravljanje v mizoginem stereotipu. Ugotovila je, da to drži. Razlogi pa so bili omejene možnosti uporabe moči nad svojim in tujimi življenji, saj so imele zapahnjena vrata do političnega vpliva in so bile odrinjene v domačo areno. Srednjeveške ženske, še posebej plemkinje, so poskušale dobiti del moči z uporabo takih orodij, kot so darila, sorodstvene vezi, redni obiskovalci, in z orožji, kot so spletke, prevara in obrekovanje in opravljanje. Njihova velika nemoč je bila tista, ki jih je silila v ta dejanja, da so dosegla svoje cilje. Razširjanje govorice je bil način pridobitve moči, čeprav je bil tudi nevaren, če se je izmaknil iz kontrole.⁵⁴

Po Michellu Perotu je bilo visoko število samskih, neporočenih žensk v zahodni Evropi demografska konstanta že od srednjega veka. Kot stare device so bile predmet posmeha: ovenela, zagrenjena, sramotna nerodovitna bitja, ki so jim pripisovali intrigantstvo, histerijo in nagnjenost k opravljalivosti.⁵⁵

Predsodki o tem, da ženske bolj opravljajo kot moški, se torej pojavljajo v povezavi z določenimi družbenimi vlogami in pričakovanji. Potiskanje žensk v podrejeni položaj je prinašalo ekonomske in psihološke koristi (cenena delovna sila, omejena konkurenčnost, občutki večvrednosti ob dejstvu, da je nekdo manjvreden). Ko so se ženske začele upirati svojemu položaju, je prišlo do raznih oblik družbene nestrpnosti.

V 19. stoletju po predpisih občega državlanskega zakonika med pričami pri oporokah niso smeli biti neumni, blazni, gluhonemi ljudje, prav tako ne redovniki, hudodelci, mladoletni mladeniči in ženske. Slednje so potemtakem lahko odrejale svojo poslednjo voljo, niso pa imele pravice, da bi nastopale kot priče, t.j. zaupanja vredne osebe. Kot take jih je tudi obravnaval Ivan Tavčar v Slovenskem pravniku: „Ženske pa so vsikdar izključene! Pri tej izključbi je postavodajalec pač premišljeval, da mora vsaka priča, poklicana k testamentu, vedeti o pravem času molčati. Kdor napravi testament, hoče, da ostane skrivno, kar je dejal v svojo oporoko in dolžnost testamentaričnih prič je, da molče, ako niso vprašane na mestu, kjer jim je govoriti. Če bi se pa ženska poklicala k testamentu, molčati ne bi mogla, in dostikrat bi se pripetilo, da bi cela vas vedela, kaj je zapustnik dejal v svoj testament, in to še prej, kot bi zapustnik oči zatisnil. Pametno je tedaj,

⁵⁴ Prim. Selvia Schein, *Used and Abused: Gossip in Medieval Society*. *Good Gossip*. Ur. Robert F. Goodman, Aaron Ben-Ze'ev. Lawrence, University Press of Kansas, 1994, str. 148-151.

⁵⁵ Rolanda Fugger Germadnik, *Formular Todfallsanzeige und respective Sperr-Relation kot dopolnilni vir za zgodovino vsakdana prve polovice 19. stoletja*. Seminarška naloga na Fakulteti za podiplomski humanistični študij, Ljubljana, 2002, str. 12 (povzeto po: Philippe Ariès und Georges Duby, *Geschichte des privaten Lebens*, 4. Band, Von der Revolution zum Großen Krieg, 1992, str. 304-305).

da so ženske izključene, dasi se nekateri učenjaki potegujejo za nje, češ da ni nobenega pravega vzroka, ženski odtegovati testamentarično pričevanje.⁵⁶

Januarja 1948 je časnik *Ljudska pravica* objavil članek Miška Kranjca⁵⁷, v katerem avtor razmišlja, kako so moški v javno življenje sprejeli ženske. V članku osvetli razpad med ustavo in realnim življenjem, razkol med privatnim in javnim doživljanjem. S pravicami žensk, ki so napisane v ustavi, naj bi se vsi strinjali, zasebno pa naj bi bilo drugače. Tako moški razmišljajo: "Tisto je ustava in treba je, da je taka, naj svet vidi, da nekaj znamo in si upamo. In lahko velja, po državi ali kje že, doma pri sebi, pa ji bom jaz pisal svojo ustavo." Ženska se tako lahko ukvarja s politiko, vendar šele potem, ko možu skuha kosilo. Po mnenju avtorja naj bi se premnožični aktivizaciji upirale tudi ženske, prinesla naj bi jim le preveč dela. Vendar se toka dogajanj ni dalo ustaviti, vedno več žensk je namreč prihajalo v javno življenje in se sklicevalo na svoje pravice. Kranjec priznava, da v razvnetosti debate moški pozabijo na pravice, ki so jih dali ženski. Malo z ironijo malo zares razmišlja: "In ker smo modrejši, si ženske, ki so navzoče, niti ne upajo poseči v razgovor..." Očitno so ženske ostajale večinoma tihe gledalke, ki so le občasno polglasno prekinile moško debato, kakor se je zgodilo v enem primeru, ki ga Kranjec opiše. Sredi sestanka naj bi se v presenečenje vseh moških oglasila ženska, ki se je sklicevala na žensko pravico enakopravnosti in je poskušala na tak način v odbor vključiti tudi kakšno žensko. Zanimivo pri tem Kranjca ne preseneča, da so, ob tej izjavi šokirani moški ob nadaljnjem razpravljanju o predlogu, iz debate zopet popolnoma izvzeli žensko. Moški naj bi se - kot pravi avtor - tako prestrašili, da žensk ne bi bilo preveč: "Ena ne rečem, ali dve, več pa ne. Prepri bo, vam rečem," so razmišljali. S tem, da so v odbor sprejeli eno predstavnico ženskega spola, naj bi rešili dva problema; ženske se niso mogle več pritoževati, da jih ni zraven, po drugi strani pa so se rešili možnosti, da bi v odboru prišlo do prepira. V tem, da je sprejeta le ena, ne vidijo nobene škode, saj po njihovem mnenju "tako vsaka vse ve". Ob tem razmišljanju se pokažejo ovire, s katerimi so se ženske srečevale v vsakdanjosti, moški pogledi in nepreživeti stereotipi o ženski prepirljivosti in njeni klepetavosti. Miško Kranjec se zaveda, da je to napačno, toda očitno misli, da moški ne morejo iz svoje kože, saj, ko razmišlja o prihodnosti, ne pričakuje prevelikih sprememb: "Toda kako bo v prihodnje, če se bo oglasila ženska, se bo v nas oglasila stara modrost: "Mica, ti pa kar molči, bom že jaz, če bo treba, mejduš. Če imaš kaj povedati, povej doma. Tu je stvar treba gledati s političnega stališča, ne kot gospodinja."⁵⁸

Anna Marriot je s funkcionalnim pristopom naredila raziskavo o tem, kaj ljudje govorijo. Ugotovila je, da sta kritika in negativno opravljanje prisotna samo s petimi odstotki v pogovornem času. Enaka količina časa je posvečena zagovorništvu in dajanju nasvetov o tem, kako se znajti v raznih situacijah. Najpogostejše teme pogovorov pa so bile „kdo-je-kaj-delal-s-kom“ in osebne izkušnje. Polovica od teh tem se je nanašala na dejanja drugih ljudi in druga polovica na dejanja govornika in prisotnih poslušalcev. Eno od presenečenj raziskave Ann

⁵⁶ Ivan Tavčar, O testamentih ali oporokah. Poduk o najpotrebnejših zakonih. *Slovenski pravnik*, 1883, str. 154, prim. Marta Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podčrzelju*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper, 1996, str. 127.

⁵⁷ *Ljudska pravica*, 1. 1. 1948, str. 9.

⁵⁸ Prim.: Nina Vodopivec, *Podoba in položaj ženske v Ljubljani med leti 1945 in 1951. Diplomatska naloga*. Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, 1999, str. 83, 84.

Marriot pa je bilo, da je zelo malo razlik v temi pogovora med moškimi in ženskami. Oboji so porabili enak čas za razpravljanje o medosebnih odnosih, izkušnjah in obnašanju - prav v nasprotju z znanim mitom. V izbranem vzorcu moški niso govorili več kot ženske o politiki ali umetnosti. Naletela pa je na eno razliko: delež časa, porabljenega za pogovor o delu, religiji in etiki je dramatično naraščal, ko so bili moški skupaj z ženskami. V vsakem primeru je delež tem temam posvečenega časa narasel od 0-5 % v moški skupini, do 15-20 % v mešani skupini, kar so si raziskovalci razlagali kot oglaševanje moških kvalitet ženskam. Če ni bilo razlik med moškimi in ženskami v količini časa, posvečenega pogovoru o družbenih temah, ki je bil za oba spola okoli 65 %, pa so se razlikovali po tem, o čigavih družbenih izkušnjah so se največ pogovarjali. Med mlajšimi subjekti so se ženske dve tretjini prostega časa pogovarjale o izkušnjah in dejavnostih drugih ljudi in eno tretjino o lastnih, medtem ko so moški porabili dve tretjini časa za pogovore o sebi in samo eno tretjino o drugih ljudeh. Najverjetnejša interpretacija tega je, da se ženske bolj ukvarjajo z ustvarjanjem socialnih mrež, medtem ko se moški bolj posvečajo opozarjanju na same sebe (oglaševanju).⁵⁹

Podobno se je vprašal Aaron Ben - Ze'ev: ali ženske obrekujejo več kot moški? Navaja raziskave, ki kažejo, da moški in ženske porabijo podobno količino časa za neutemeljene govorice, razlikujejo pa se v temi pogovorov: ženske govorijo bolj o drugih ljudeh, medtem ko moški govorijo o športu, politiki, vremenu. V tem smislu ženske pogosteje razpravljajo o temah, ki so tipične za opravljanje. Razliko lahko razložimo s tradicionalnimi kulturnimi pričakovanji: ženske aktivnosti naj bi bile omejene z družino in prijateljskimi vezmi, medtem ko naj bi moške aktivnosti vključevale tudi oddaljenejšo odnose. Ženske se tudi bolj kot moški prilagajajo potrebam drugih, moški pa ohranjajo svojo moškost s tem, da se ne zapletajo preveč v tesne odnose z drugimi. Razlike med moškimi in ženskami glede opravljanja niso posledica pomanjkanja interesa moških za teme, ki so značilne za opravljanje, pač pa izhaja iz kulturnega pritiska nanje, da naj se izogibajo govorjenja o osebnih in sentimentalnih zadevah. Opravljanje intimnih in zasebnih zadev drugih ljudi pač vodi do pogovora o teh temah v lastnem življenju.

Podobno se lahko vprašamo, ali je opravljanje kulturno pogojen fenomen. Na podoben način kot obstajajo razlike med spoloma glede vrste in razširjenosti opravljanja, obstajajo razlike med različnimi kulturami. Glede na to, da opravljanje zadovoljuje določene potrebe, lahko pričakujemo, da opravljanje najdemo v vseh kulturah, le da obseg in vzorec variirata. Zdi se, da bolj kot je družba nedostopna in domača, bolj jo prežema in pomembnejše je opravljanje v njej (po Gluckmanu, 1963). Nekatere oblike opravljanja najdemo v vsaki družbi.⁶⁰

7.2. Vpliv mobilnih telefonov na opravljanje

Da splošno prepričanje o tem, da ženske opravljajo več kot moški, stoji na precej trhlih nogah, kar dokazuje tudi študija o opravljanju preko mobilnih tele-

⁵⁹ Prim.: Robin Dunbar, *Grooming, gossip and the evolution of language*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1996, str. 174-177 (Omenjena raziskava Ann Marriot je v bibliografiji navedene knjige žal navedena brez letnice objave, med tekstom pa avtor tudi ne navaja kraja, kjer so jo izvedli. Iz konteksta je na str. 174 razvidno, da je Ann Marriot opravila raziskavo za avtorja, domnevam da kot študentka. Objavljena je bila v reviji *Ethology and Sociobiology* pod naslovom Human conversational behaviour: a functional approach.)

⁶⁰ Aaron Ben Ze'ev, *The vindication of Gossip. Good Gossip*. Ur. Robert F. Goodman, Aaron Ben-Ze'ev. Lawrence, University Press of Kansas, 1994, str. 20.

fonov, ki je bila narejena konec 90. let v ZDA, ki daje poučno podobo tega početja v današnjem tehničnem svetu.⁶¹ Na podlagi intervjujev s 1000 uporabniki mobilnih telefonov različnih telekomunikacijskih družb so ugotovili, da moški s pomočjo mobitelov opravljajo skoraj toliko kot ženske, in sicer 33 % moških in 26 % žensk dnevno ali skoraj vsak dan uživa v obiranju. Moški opravljajo prav toliko časa in o podobnih stvareh kot ženske, čeprav govorijo več o sebi. Moški raje opravljajo s svojimi kolegi iz službe, partnerji in ženskimi prijateljicami, ženske raje opravljajo z drugimi ženskami, prijatelji in z družino. Moško in žensko opravljanje tudi zvenita drugače. Ženske med opravljanjem govorijo bolj živahno, razlagajo z več podrobnostmi in z močnejšim čustvenim odzivom. V izbrani vzorčni skupini obeh spolov in z vseh koncev ZDA so mnogi moški na začetku trdili, da ne opravljajo, medtem ko so skoraj vse ženske to rade volje priznale. Pri nadaljnjem spraševanju se je pokazalo, da je razlika bolj semantična kakor dejanska: kar je 27 % žensk imenovalo opravljanje, je enako imenovalo le 21 % moških. Moški so raje uporabljali besedne zveze, s katerimi so se izognili neprijetnim poimenovanjem. Najpogostejši evfemizmi moških za opravljanje so bili: 'izmenjati informacije', 'ostati v stiku'. Neki iskren moški je zaupal: „Tega ne želimo imenovati opravljanje, ker zveni trivialno – sliši se, kot da ne bi imeli nič pametnega delati.“⁶²

V omenjeni raziskavi je samo 17 % intervjuvancev reklo, da uporabljajo mobitele samo v 'delovne namene' (27 % moških in 7 % žensk), večina uporablja mobitele, da ostane v stiku, da poklepeta ali opravlja. Tri četrtine intervjuvancev obira preko mobitela vsaj enkrat tedensko, tretjina pa to počne vsak dan. Vendar to, kar moškim pomeni uporabo mobitela v delovne namene, so ženske poimenovala kot opravljanje. Zadeve, o katerih opravljajo po mobitelih, so pri moških in ženskah bolj ali manj podobne. Oboji opravljajo o članih lastne družbene skupine, družini, prijateljih in kolegih. O družini in kolegih najraje opravljajo tisti, ki so stari več kot 55 let, o prijateljih pa intervjuvanci, stari med 16 in 24 let, čeprav je večina intervjuvancev rekla, da opravljajo 'vsakogar'. Zelo malo jih je priznalo, da opravljajo slavne osebe, toda rezultati raziskave kažejo, da je opravljanje slavnih oseb pomembna vsebina nekaterih pogovorov po mobitelih – še posebej o televizijskih dogodkih, kot so npr. skrivnostni umori in sentimentalnih televizijskih nadaljevanjih, 'realitetnih oddajah' in o nogometnih igralcih. Mobitelovske opravljive seanse so pri najstnikih nekoliko daljše kot pri starejših, toda pri večini ljudi (70 %) opravljanje traja pet minut. Moški (20 %) po mobitelu opravljajo nekoliko dalje kot ženske (15 %), in sicer okoli 10 minut, zelo dolgi pogovori, ki trajajo več kot 15 minut, pa so pogostejši pri ženskah (9 %) kot pri moških (6 %), čeprav je ta razlika tako majhna, da ji skoraj ne moremo pripisati kakega posebnega pomena.⁶³

Kratka pisna sporočila (SMS-sporočila) so kot medij opravljanja izredno priljubljena pri mladih med 16. in 24. letom, saj kar 41 % te populacije raje uporablja tekst kot klice, 45 % jih uporablja glasovna in tekstualna sporočila, medtem ko starejši ljudje raje uporabljajo glasovna sporočila. SMS-sporočila so zelo priljubljena tudi pri populaciji nad 35 let, njihova priljubljenost pa narašča tudi pri

⁶¹ Kate Fox, *Evolution, Alienation and Gossip. The role of mobile telecommunications in the 21st century*. Internetni vir (19. 12. 2002): <http://www.sirc.org/publik/gossip.shtml>.

⁶² N. d.

⁶³ N. d.

populaciji nad 65 let, kjer 14 % le-te raje uporablja tekst kot pogovor. Ženske imajo SMS-sporočila raje kot moški. Dajanje prednosti kratkim pisnim sporočilom pred telefonskim pogovorom nima samo psihološkega pomena, pač pa tudi ekonomskega, saj verjetno ni slučajno, da SMS-e raje pošiljajo tisti z nizkimi dohodki (najstniki, upokojenci, ženske), ker so cenejši od telefonskih pogovorov.⁶⁴

8. Motivi opravljanja

Christine de Pisan v delu *The Treasure of the city of ladies; or the book of the three virtues* (Harmondsworth, Penguin, 1985) omenja naslednje motive za dvorne gospe in služinčad: mržnja, jeza, zavist, maščevanje, frustracija in dolgčas. Včasih se je del opravljanja ponavljal, da bi bil dosežen cilj. V drugih primerih se je opravljanje razvilo iz posameznikove frustracije oziroma neizpoljenih želja. Moški so zlobno opravljali ženske, ki jih niso mogli zapeljati. Pogosto pa je bilo opravljanje brez posebnega cilja bodisi zaradi zabave in preganjanja dolgega časa. V času kuge l. 1348 so se Boccacciove gospe iz Firenc pritoževale, da je vse, kar se tu in tam slišijo, smrt in umiranje ter so objokovale pomanjkanje sočnega opravljanja. Opravljanje preteklih dogodkov je bilo včasih povezano z dobro zabavo in šaljivostjo, zato ni imelo vedno le zlobnih namenov, pač pa je bilo združeno z zdravim interesom za sosede ali prijatelje in z željo po zahavi. Geoffrey Chaucer (1340-1400), angleški pesnik, dvorjan in diplomat, v eni od svojih pesmi omenja naslednje dogodke, deležne obrekovanja: vojna, mir, poroke, počitek, delo, potovanja, trpljenje, življenje, ljubezen, sovraštvo, konflikt, popir, zdravje, bolezen, ozdravitev, smrt zaradi kuge, nenadne spremembe, ceremonije, prostori, zaupanje, dvom, ljubosumnost, duhovitost, smešnost, zmago, izobilje, veliko pomanjkanje, trgovanje, smrt, grožnje, dobro in slabo obnašanje, požar in razne nesreče. Iz naštetega sledi, da je tvarina opravljanja pestra in različna. Toda najpopularnejši predmet opravljanja je bila ljubezen, še posebej pa izvenzakonske afere. Ženinino zakonolomstvo in prevarani mož sta bila najpogostejša motiva vaškega ali mestnega opravljanja. Na dvoru pa je bil glavni predmet opravljanja obnašanje gospodin in gospa, a tudi drugi dvorjani niso bili izvzeti. Opravljanja je največkrat potekalo znotraj ene družbene skupine. Dvorjani so obirali druge dvorjane, meščani meščane in vsačani svoje sosede. Znotraj teh skupin so ljudje opravljali najbolj trivialne in vsakdanje stvari (kdo se je poročil, katera je noseča, čigav otrok se je zvrnil iz zibke), še bolj pa nenavadne in nekonvencionalne. Tako se je recimo ekscentrična Margery Kemp v svoji avtobiografiji iz l. 1433 pritoževala, da karkoli je naredila, vse je postalo predmet mestnih govoric. Ljudje so komentirali njen način oblačenja, ker je nosila zlate pipe (cevi) na glavi (to so bili modni lasni dodatki iz zlate žice z mrežico) in pelerino z modnim razporkom. Včasih pa so bili predmet opravljanja tudi ljudje v drugih skupnostih. Ljudje iz kakšnega mesta so opravljali tudi bližnji dvor ali nunski samostan. Takih primerov je polno v Dekameronu.⁶⁵

Kdo so tarče opravljanja? Predmet opravljanja je vsakdanje življenje znanih ljudi ali nenavadni dogodki manj znanih ljudi.

Obrekovalci in opravljalci pa so sli, ki se, v zanje vznemirljivih govornih izletih, gibljejo na meji med primernim in neprimernim. Ne samo da ignorirajo

⁶⁴ N. d.

⁶⁵ Prim.: Selvia Schein, *Used and Abused: Gossip in Medieval Society. Good Gossip*. Ur. Robert F. Goodman, Aaron Ben-Ze'ev Lawrence, University Press of Kansas, 1994, str. 144-148.

ločnice med krepostjo in pregreho, ampak jih hkrati, v dejanju obrekovanja in opravljanja, prepoznavajo in omalovažujejo. Torej jih morajo nujno najprej uvideti, da bi jih lahko kasneje zavrnil. Točno ta dvojnost pa daje obrekovanju in opravljanju njemu lasten negotov značaj. Sklicevanje obrekovalcev in opravljalcev na resničnost dogodka ponuja istočano možnost za poznejše umotvore na podlagi dozdevnosti. Sklicevanje na resničnost je tudi poseben način izražanja, ki poudarja negotovost kot posebno značilnost obrekovanja in opravljanja.⁶⁶

9. Družbene in kazenske sankcije

Človekovo obnašanje določajo formalni in neformalni mehanizmi družbene kontrole. Družba vpliva na svoje člane in jih nadzoruje tako, da sprejemajo njena pravila (družbene norme). To vključuje pripravljenost delovati v skladu s pričakovanji (ta pričakovanja tvorijo družbene vloge), ki izvirajo iz teh položajev. Čeprav so nekatere družbe bolj represivne kot druge, se ljudje običajno ne zavedajo, v kolikšni meri so njihova dejanja družbeno nadzorovana. Ko se prilagajajo družbenim pravilom, so pogosto prepričani, da ravnajo v skladu s svobodno izbiro. Družbena pravila, ki se jim mora posameznik prilagajati, ne vsebujejo le zakonskih predpisov in pisanih pravil organizacij, ampak tudi mnogo nepisanih pravil, ki urejajo tudi najmanjše podrobnosti družbenih odnosov. Neformalna družbena kontrola se vrši skozi opravljanje, zasmehovanje in izogibanje, formalne sankcije pa vključujejo izgnanstvo, smrt in kaznovanje na sodišču ter policiji.⁶⁷

Opravljanje je mehanizem za kontroliranje dejavnosti svobodomiselnih. Izmenjava informacij o njihovih aktivnostih pomeni dvoje: opozorilo, da kršijo družbeno sprejete standarde, in kaznovanje s sramotenjem.⁶⁸ Za manj pomembna kazniva dejanja so v srednjem veku izrekli kazni, katerih vsebina je bila povrnitev škode ali pa javna osramotitev. V srednjem veku je morala ženska, obsojena zaradi razžalitve, čez glavo nositi poseben kovinski nagobčnik, imenovan „prepirljivkina uzda“, katere del ji je štrlel v usta nad jezik.⁶⁹

Danes kot žalitev osebne časti pojmujeemo klevete, ki pomenijo objavljene neresnične in zlonamerne izjave, ki imajo namen škoditi ugledu posameznika. Če je tovrstno obrekovanje v pisni obliki, je kleveta, če je ustno, je obrekovanje. Pri razžalitvi osebne časti sodišče na podlagi tožbe oškodovanega obrekovalca bremeni za naslednje:

1. napačna (lažniva), nepoštena ali prevarantska izjava,
2. izjava, ki dolži koga za kriminal in nemoralnost,
3. žaljenje poslovnoga in profesionalnega ugleda,
4. namigovanje na nesposobnost vodenja in na kriminalna dejanja uslužbenca.

Ko se obrekovalec znajde na sodišču, mora tožilec dokazati, da je lagal in to sporočil najmanj še dvema osebama, da je bilo v lažnivi izjavi mogoče identificirati prizadetega, kar je negativno vplivalo na njegov dobri glas, dokazati pa mora tu-

⁶⁶ Prim.: Jorg R. Bergmann, *Discreet Indiscretions: The Social Organization of Gossip* (Communication and Social order). New York, Aldine de Gruyter, 1993, str. 118.

⁶⁷ Serena Nanda, *Cultural Anthropology*. Belmont, California, Wadsworth Publishing Company, 1991, str. 332, 356, *Človek*. Velika ilustrirana enciklopedija. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1983, str. 262.

⁶⁸ Prim.: Robin Dunbar, *Grooming, gossip and the evolution of language*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1996, str. 172.

⁶⁹ *Človek*. Velika ilustrirana enciklopedija. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1983, str. 294.

di stopnjo krivde. Sintagma stopnja krivde je slišati problematično: in tudi je problematična. Stopnja krivde se določa glede na to, ali je tožnik javna oseba ali ne. Če je javna oseba, sodišče upošteva, da tolike obtožbe ne bodo uničile njenega ugleda, ker se o tej osebi itak že precej ve. Tudi namera obtoženega je izredno pomembna. Če ta lahko dokaže, da se je preprosto zmotil ali da ni imel slabih namenov, potem ga sodišče ne obsodi. Seveda pa je odsotnost zlonamernosti izredno težko dokazati. Žalitev osebne časti se ne more nanašati na mrtvo osebo.⁷⁰

Slovenski *Kazenski zakonik* obravnava kazniva dejanja zoper čast in dobro ime, med katera med drugim štejejo člani od 169. do 172. člena, ki govorijo o razžalitvi, obrekovanju, žaljivi obdolžitvi in opravljanju.⁷¹

10. Opravljanje in humor

Mnogo podobnosti povezuje opravljanje in humor. Obe kategoriji omogočata, da se lahko navežemo na tabuje, obe včasih vključujeta prikrite žalitve in pri tem je pomemben dejavnik presencenje. Eden od užitkov (zadovoljstev) opravljanja za opravljalca je, da je vir informacij. Podobno je eden od užitkov šaljenja, da je šaljivec vir humorja. Duhovit komentar, ki spravi ljudi v smeh, je družbeno visoko cenjen.⁷²

Naslednja podobnost med opravljanjem in humorjem je, da sta oba navadno v pripovedni obliki. Užitek opravljanja je pogosto v dobri zgodbi, podobno je pri konverzacijskem humorju. Pri obeh se predstavljajo zabavne zgodbe, pri obeh gre za izurjenost, ki sloni na védenju, kako pripovedovati zgodbe - na védenju, kako organizirati gradivo, katere podrobnosti vključiti in katere izpustiti, kako oponašati glasove in mimiko, kdaj narediti premor. Oboje je predstava, ki jo lahko ocenjujemo. Tako, kot so ljudje znani po tem, da so dobri ali slabi pripovedovalci vicev, tako so lahko znani tudi po tem, da so dobri ali slabi opravljalci.

Tretja podobnost med konverzacijskim humorjem in opravljanjem je v tem, da oba poskušata ugajati domišljiji in estetski izkušnji. Ni pomembna resnica, pač pa je pomembna zabava - zmožnost očarati, šokirati, nasmejati ali pretresti (premakniti). Ljudje imajo radi dobre zgodbe - smešne pripovedi ali sočne odlomke - ne glede na to, ali so resnični. Isto velja za opravljlive časopise. Ljudje jih radi berejo, a ne toliko zaradi informacij kot takih, pač pa zaradi razburljivih idej. Njihov namen je zabavati publiko. Meja med fikcijo in resničnostjo ne omogoča neprehodne meje med opravljanjem in humorjem. Večina humorja temelji na resničnih in na izmišljenih dogodkih, in tudi kadar so smešne zgodbe izmišljene, so po navadi predstavljene kot resnične. Humor lahko torej temelji bodisi na resničnih bodisi na izmišljenih dogodkih. In enako opravljanje.

Po vseh teh podobnostih med humorjem in opravljanjem niti ni presenetljivo, da se tako pogosto tudi prikrivata. Tako imamo šaljivo opravljanje in opravljliv humor.⁷³

Obstajata dva tipa konverzacijskega humorja; „govoriti smešne stvari“ in „govoriti o nečem smešno“. Prvi in lažji tip opisuje nekaj neskladnega (kar se ne

⁷⁰ Valerie Raleigh Yow, *Recording oral history. A practical guide for social scientists*. Thousand Oaks, London, New Delhi, 1994, str. 86-87.

⁷¹ Prim. *Kazenski zakonik Republike Slovenije*. Ljubljana, 1995, str. 165-168.

⁷² John Morreall, *Gossip and Humor. Good Gossip*. Ur. Robert F. Goodman, Aaron Ben-Ze'ev. Lawrence, University Press of Kansas, 1994, str. 56-57.

⁷³ N. d., str. str. 57

ujoma, kar ni smiselno). Drugi tip je bolj lingvističen in krši semantična in pragmatična pravila, kot npr. kadar pretiravamo ali navajamo manj, kot je v resnici. To je območje duhovitosti, kjer je v izrečenem razveseljivo neskladje. Skoraj vsakdo se lahko spomni smešnih dogodkov, toda težje biti smešen v odrezavi duhovitosti, ironiji, sarkazmu in drugih semantičnih in pragmatičnih neskladjih. Smešne zgodbe so predmet mnogih pogovorov, toda malo je zelo duhovitih pogovorov.⁷⁴

Če pogledamo opravljanje kot obliko konverzacije, najdemo mnogo humor-nih lingvističnih mehanizmov (zvijač). In ugotovimo, da so humorne konverzacijske poteze idealne za opravljanje. Opravljanje in šaljenje vključujeta element presenečenja. Glavni cilj obeh, torej opravljanja in konverzacijskega humorja, je poslušalcem predstaviti nove ideje ali tako sosledje idej, ki povzroči prijeten miselni tresljaj. Najboljše opravljanje in najboljši humor nas ujameta nepripravljene, porušita običajne miselne sheme s tem, ko predstavita nekaj, česar nismo pričakovali. Najšibkejše opravljanje in humor pa sta nasprotno preprosta, vsakdanja, obrabljena, nedomiselna in dolgočasna.

Povzročanje miselnih tresljajev z neskladnostjo pri poslušalcih je skupno obema, opravljanju in humorju. Pri opravljanju⁷⁵ ni samo naravno govoriti smešne stvari, ampak tudi govoriti o stvareh smešno in dopustiti, da se smejemo ob semantičnih in pragmatičnih neujemanjih. Klasična pogovorna oblika te vrste je sarkazem, ki vključuje pretiravanje, zmanjševanje in izrekanje nasprotnega temu, kar si običajno mislimo.

So seveda še drugi načini, kjer je humor v opravljanju nekaj naravnega.

Nadaljevanje v oni naslednjih številk

Mojca Ramšak

OVERLOOKED SLIPS IN DISCRETE INDISCRETIONS

Summary

Slander and its derivatives belong as to genre to the field of ethnological research of human speech and behaviour and it is a part of the so called speech events. It is a genre, a special type of story, which pertains i. e., it tells anew other stories and everyday experience, as well as preserves the characteristic disentanglement and elements. Slander is a story pattern and not narrative situation. This pattern enables genre recognisability and thus it differentiates calumniation from other types of narratives. The mode of rumour (and calumnious narratives) diffusum give this genre unity. These are stories, which can be continued, supplemented and referred to various situations in various places. The circulation of stories and the variants, which this circulation unceasingly enables awareness of historical definition of the story to the story-teller and listener, extending this genre the validity of a source, i. e., authority of the story, communicating on many varied experiences from various places, and need to described the elements of social life and of speech, which the listeners recognise and wish to repeat.

Methnological instruments in the treatment of the said phenomenon varies as to other in valid methods in ethnology. Observatum with active unceasing participation, surveys, interviews

⁷⁴ N. d., str. str. 61.

⁷⁵ N. d., str. 61-62.

and other methods, which are applied in ethnology, give a biased semblance, as we cannot ask direct questions on how they do slander and calumniate. Of course, we may rely on their memory and descriptions of situations, where they had not taken part directly, but only as observers of slander and calumny of other persons; we may rely also that as frequently as possible among the slander public, being long term and unreliable. We may diffuse rumours ourselves and observe what happens to them, how they are transmitted and changed, which certainly is not ethical, as rumours pertain to persons, not to non-living beings.

Discernability of the use of various denominations of slander in the Slovene area has some common features. If a person speaks that in his free time listens and makes up stories on joint acquaintances, then designates this act as slander. If a person with pain in the stomach and ashamed finds him/herself at the opposite side, as someone makes up and disseminates backbites ugly stories about him/her, then he/she says to slander him/her. Thus, when the person is damaged, he/she uses a stronger word for the description and a weaker one, when doing slander him/herself. If speech is on someone doing calumny (and begins to go on the nerves of the public), his/her act is denominated as *nalaganje* and *nakladanje*. In Styria and among the young in general, for women *lapanje* (Slovenske Gorice, Pohorje), whereas the person is titled *nakladač*, (meaning also a person speaking too much and without reason). In Slovenske Gorice (Trate) rumours are titled *kvotle*. Younger women also use the word *brčanje*, going with friend for a cup of coffee, to a *trač*, intending to pass the time with the particulars from the life of other persons. *Šinfati* indicates evident mistakes and inconsistencies of those people, which they do not personally know and what is interesting, also as to events, which is not a characteristic of slander in general. *Šinfati* is thus more a safety valve for expression of wider dissatisfaction, though in Upper Carniola some or not acquainted with this term, and certainly not all in Styria. In the surroundings of Brežice such activity is also indicated as *plozati*, *flouzati*, whereas a person transmits *flouz* to another. In Pišce and at Bizeljska the person is to transmit *leštre*. If a Brežice person were to hear a rumour, he is to say, that he has *nashihmb* (*nashihnu*) this or other event. In the Littoral, *kvantati* is said of slander speech, which means indecent and rude speech. Another term is used *čevčati*, whereas in Lower Carniola *obirati* is used. Males of all ages are inclined more or less unwilling justification of slander speech and of the use of euphemisms, as they substantially do not slander, but for an exchange of information and experience in professional circles and for the establishment of social networks.

SPREMEMBE KAKOVOSTI VODE V MARIBORU IN OKOLICI V ZADNJEM DESETLETJU

Ana Vovk Korže*

UDK 628.515(497.4-18)"1993/2003"

VOVK KORŽE Ana: Spremembe kakovosti vode v Mariboru in okolici v zadnjem desetletju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 74=39 (2003)1-2, str. 171-186, 26 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Problematika onesnaženosti vode je zelo pereča v Severovzhodni Sloveniji, in sicer na Dravskem, Ptujskem in Prekmurskem polju. V podtalni vodi Dravskega polja in Vrhanskega platoja, od koder Maribor pridobiva pitno vodo, so se kot posledica intenzivne kmetijske dejavnosti (nepriprava gnojenja z naravnim in umetnim gnojem, pretirana uporaba zaščitnih sredstev) pojavile visoke koncentracije nitratov in pesticidov. Primerjava podatkov zadnjih desetih let je pokazala, da so se koncentracije skupnih pesticidov sicer znižale pod mejno vrednost, vendar so še vedno visoke koncentracije atrazina in nitrata (NO_3). Nameo prispevka je predstaviti naravogeografske značilnosti mariborske regije in prikazati vpliv letnih na kakovost vode. S podatki o koncentracijah pesticidov, nitratov in drugih substanc v vodi smo prikazali krhko ravnovesje med razpoložljivimi naravnimi viri in njihovo pretirano rabo.

UDC 628.515(497.4-18)"1993/2003"

VOVK KORŽE Ana: Changes in the Quality of Water in Maribor and Surroundings in the last Decade. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 74=39 (2003)1-2, pp. 171-186, 26 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The problems of water pollution is very acute in the North-East Slovenia and in particular in the Dravsko Polje, Ptujsko Polje and Prekmursko Polje. In the subterranean waters of the Dravsko Polje and Vrhanski Plato, where Maribor acquires drinking water, as a consequence of intensive agricultural activities (inadequate fertilising by natural and artificial fertilizer, exceeding application of protection expedients) high concentrates of nitrates and pesticides appeared. A comparison of data during the last ten years

---

* Dr. Ana Vovk Korže, docentka, Oddelek za geografijo, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor.

demonstrated that concentrations of total pesticides have diminished below limit value, but concentrations of atrazine and nitrates (NO₃) are still high. The intent of the paper is to present the natural-geographic characteristics of the Maribor region and to demonstrate their impact upon water quality. By the data on the pesticide concentration, nitrates and other substances in water, we have demonstrated the unstable equilibrium between disposable natural sources and their exceeding use.

1. Uvod

Slovenija je zaradi velike množine padavin relativno bogata z vodami. Zaradi površinske razgibanosti so zaloge podtalne vode zelo neenakomerno razporejene. Največje zaloge podzemnih voda so v osrednjem delu Slovenije, skromnejše pa na severovzhodu z manjšimi povprečnimi množinami padavin. V Sloveniji so podzemne vode glavni vir pitne vode, površinske vode pa se rabijo predvsem za potrebe tehnološke vode.¹

Kakovost podtalnice na Dravskem polju je slaba, saj je zelo izpostavljena kontaminaciji z dušikovimi spojinami. Vsebnost nitratov v talni vodi je posledica prevelikoga gnojenja na območjih s talno vodo. Po letu 1991 se je pomembnost industrijske proizvodnje predvsem zaradi izgube trga nekoliko zmanjšala, kar je prispevalo k znižanju proizvodnje in s tem k manjšemu onesnaževanju vode. Na podlagi spremenjenih gospodarskih in političnih razmer tržnega gospodarstva je bil leta 1993 sprejet Zakon o varstvu okolja,² ki predpisuje strožje normative za ravnanje s pokrajinskimi sestavinami (izdelavo študij ranljivosti okolja za vsak predviden poseg).

Predvidevamo, da je kakovost vode precej odvisna od prepustnosti krovne prstene mase, od debeline prsti nad matično podlago ter od vodne bilance v prsti, ki vpliva na hitrost vertikalnega pretoka padavinske vode. Po letu 1991 se je izboljšala kakovost vode zaradi uvajanja novih tehnologij rabe naravnih virov in odgovornejšega odnosa do narave ter zaradi strožjih normativov pri ravnanju z vodo. Analiza podatkov zadnjih desetih let o kakovosti vode na primeru Maribora z okolico je pokazala, da se je vsebnost skupnih pesticidov v vodi sicer zmanjšala, ne pa tudi vsebnost dušikovih spojin in atrazina, zaradi česar je ta podtalna voda med najbolj onesnaženimi v Sloveniji.

2. Metodologija

Spremljanje kakovosti vode je bilo vezano na analizo gradiv *Kakovost voda v Sloveniji za leta od 1991 do 2000*³, ki jih izdaja MOP-HMZ v Ljubljani. Sistematično zbrani podatki so bili najpomembnejši vir za ugotovitev stanja kakovosti vode po posameznih letih. Uporabili smo tudi druga poročila o kot npr. zbornike

¹ Poročilo o stanju okolja 2001/2002. MOP.

² Uradni list RS, št. 32/1993

³ Poročilo o varstvu okolja 1991, 1992, Občina Maribor, Maribor. Poročilo o varstvu okolja 1992, 1993, Občina Maribor, Maribor. Poročilo o stanju okolja Mestne občine Maribor 1993-1997, 1998, Občina Maribor, Maribor. Poročilo o stanju okolja Mestne občine Maribor v letu 1999, 2000, Občina Maribor, Maribor.

o okolju v Sloveniji.⁴ V pomoč so bili tudi podatki o okoljevarstveni zakonodaji⁵ ter literatura s področja geografije voda⁶.

Podatki o kakovosti vode (tekoče, podzemne, jezer, morja) so zbrani v Poročilu o stanju okolja za leto 2002⁷, za Mestno občino Maribor pa v Poročilu o stanju okolja Mestne občine Maribor v letu 1999⁸.

Spremljali smo tudi lastnosti zgornje krovne plasti nad ležišči podtalnice in sicer vsebnost dušikovih spojin, fosfatov in reakcije. Previsoke vsebnosti navedenih substanc v prsti so nevarne zato, ker se zlasti na prepustnih prsteh spe-rejo v podtalnico. Opravili smo tudi razgovore z domačini v Hočah, Račah, Kidričevem ter v mestu Maribor. S pridobljenimi podatki smo nadgradili uradno zbrane podatke in jih obogatili z mnenji iz terena.

Za prikaz spreminjanja kakovosti vode v Mariboru in okolici smo uporabili podatke o vsebnosti nitrata in pesticidov, ki najbolj pogosto presegajo mejne vrednosti v vodi. Po evropskih normativih, ki jih je sprejela tudi Slovenija in so začeli veljati 1.1.2003, je mejna vrednost za vsebnost nitrata v vodi 25 mg nitrata na liter in 0,5 mg na liter za vsoto pesticidov, za atrazin pa 0,1 mg liter.

3. Pokrajinske značilnosti Maribora z okolico

Ozka dolina Drave se pri Mariboru odpre v široko in več kot 50 km dolgo Dravsko ravan. V obliki obsežnega dravskega prodnega vršaja se ravnina počasi znižuje od Maribora proti vzhodu. Več kot polovico površja prekriva silikatni prod, ki ga je Drava nasula v pleistocenu. Manjši delež glinenih in ilovnatih nanosov pa so nasuli vodotoki s Pohorja in Slovenskih goric. Vodna mreža je na Dravski ravni zgoščena na severnem obrobju, kjer prevladujejo neprepustni ilovnati nanosi pohorskih potokov. V osrednjem prepustnem prodnem delu površinskih voda skoraj ni. Glavni vodotok celotne severovzhodne Slovenije je reka Drava in predstavlja velik gospodarski in družbeni potencial regije. Glede na litološko osnovo lahko razdelimo Dravsko polje na štiri enote⁹ to so holocenske naplavine,

⁴ Brečko V, Hočevnar M., Lampič B., Natek K., Plut D., Smreka A., Šebenik J., Špes M., Vovk A., 1996, Ranljivost okolja. 17 zborovanje slovenskih geografov Spodnje Podravje s Prlekijo. Možnosti regionalnega in prostorskega razvoja, Ptuj, 23. 26. oktobra 1996, Zveza geografskih društev Slovenije, Ljubljana, stran 53-107 Brilly M., Goršek M., 1992, Vodnogospodarski problemi povodja Drave med Mariborom in Dravogradom. Mednarodna konferenca o Dravi, Maribor, stran 63-68. Brnot M., 2000, Odvisnost kakovosti podtalnice od njene dinamične izdatnosti in globine, Geografski vestnik, številka 72-2, Ljubljana, stran 23-31. Brumen S., Medved M., Žerjal E., 1989, Pesticidi v pitni vodi – Dravsko polje Ujma, št. 4, Ljubljana, stran 104-107. Brumen S., Medved M., 1994, Onesnaževanje podtalnice s pesticidi Okolje v Sloveniji, Tehnična založba Slovenije, Ljubljana, stran 396-400.

⁵ Mazej N., 1998, Primerjava okoljevarstvene zakonodaje Slovenije in Evropske zveze. Geografski vestnik, številka 70, Ljubljana, stran 151-163.

⁶ Miklš I., 1992, Drava kot dejavnik intenziviranja kmetijske pridelave v Podravju. Mednarodna konferenca o Dravi. Maribor, Maribor, stran 121-127. Monitoring onesnaženosti tal in vegetacije v Sloveniji. 1992, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta – agronomija, Katedra za pedologijo, prhrano rastlin in ekologijo, Skupina za pedologijo in varstvo okolja, Ljubljana. Plut D., 1998, Varstvo geografskega okolja. Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Oddelek za geografijo, Ljubljana. Plut D., 2000, Geografija vodnih virov. Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Oddelek za geografijo, Ljubljana

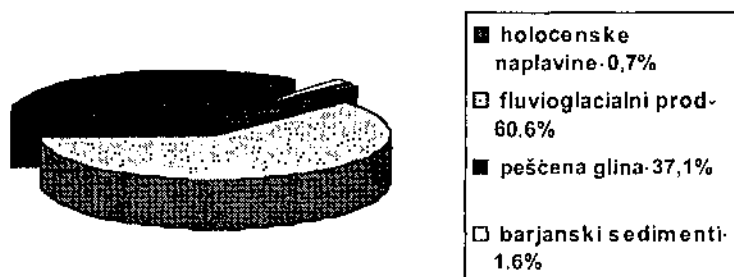
⁷ Poročilo je dosegljivo na spletni strani Ministrstva za okolje in prostor: www.gov/mop.si za leto 2002.

⁸ Poročilo je izdala Mestna občina Maribor, Zavod za varstvo okolja v Mariboru leta 2000.

⁹ Rokopisna geološka karta 1:25000, list Pragersko. Geološki zavod Ljubljana.

prodni nanosi, peščene glin in ilovice ter barjanski sedimenti. Holocenske naplavine neposredno ob Dravi so iz meljastih, glinastih, peščenih sedimentov, pomešanih s prodniki. Prodne terase so se ohranile predvsem za holocenskim pasom ob reki Dravi, proti zahodu so erodirane in neskljenjene. Prodniki so iz magmatskih in metamorfni kamnin, le v manjši meri iz karbonatnih. Po starosti pripadajo terasni sedimentni pleistocenu in holocenu. Prepustnost sedimentne podlage na Dravskem polju je izredno pomembna za vertikalni pretok padavinske vode.

Tudi za razvoj prsti so pomembne litološke in hidrološke značilnosti Dravskega polja. Ker so sedimenti prepustni za vodo, imajo prsti na tej podlagi prepustnost $7 \text{ cm/sec} \cdot 10^{-3}$. Tudi delež izhlapele vode je, glede na subpanonsko podnebje, precej visok. Izmed sedimentov je najbolj prepusten prod, sledijo peščene glin in holocenske naplavine, najmanj prepustni so barjanski sedimenti zaradi visokega deleža melja in glin, ki zadržujeta vodo (lastni izračuni).

Graf 1: Deleži infiltrirane vode glede na vrsto in površino sedimentov

Za nastajanje podzemne iz padavinske vode je najpomembnejša prisotnost fluvioglacialnega proda, ki prepušča več kot polovico padavinske vode.

Maribor leži na stiku subpanonskega in osrednjeslovenskega podnebja.¹⁰ Primerjava srednjih letnih padavin in temperatur kaže upadanje višine padavin proti vzhodu in vpliv lege na ravnini, kjer se bolj uveljavljajo vplivi subpanonskega podnebja kakor proti zahodu. To se kaže v nižji letni količini padavin in toplejši jeseni. Razpored temperatur in padavin po letnih časih kaže, da so v Mariboru izmerili v 30-letnem obdobju po letnih časih in v vegetacijski dobi višje temperature kot na Pragerskem in Staršah. Nasploh velja, da dosegajo povprečne poletne temperature nad 18°C in da so temperature v vegetacijski dobi, kljub različni legi treh postaj (Pragersko leži v mokrotnih Čretih, Starše na prodnatem terasnem površju in Maribor pod vznožjem Pohorja) precej izenačene.

Vodna bilanca je izračunana za postaji Pragersko in Starše, ki ležita znotraj preučevanega območja. Poleg prepustnosti sedimentov za odtok padavin ter temperatur in padavin po mesecih je potrebno poznati še poljsko vodno kapaciteto (PVK), ki pokaže količino zadržane vode v prsti. Količina le-te je pomembna zlasti takrat, ko nastopi suho obdobje, ker predstavlja rezervni vir vode za rastline.

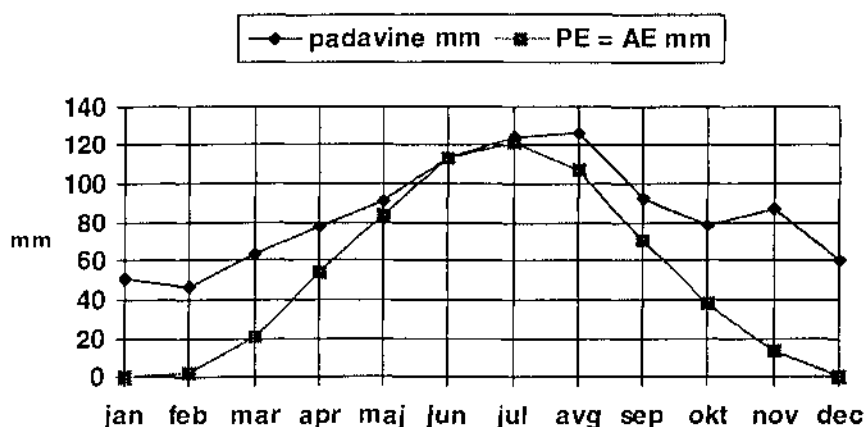
¹⁰ Žiberna, I., 1994: Naravnogeografski položaj Maribora. Maribor · Marburg. Prispevki h geografiji prijateljskih mest v Sloveniji in Nemčiji, Maribor, str. 14

Preglednica 1: Poljska vodna kapaciteta za prevladujoče tipe prsti v okolici Maribora¹¹

PRSTI	PVK v mm za globino 30 cm
ravninski psevdoglej	120
hipoglej	146
amfiglej	159
hidromeliorirane prsti	130
ranker	95

Najvišjo PVK imajo prsti, ki so jih v okolici Maribora že izsušili, to so hipogleji, amfigleji in psevdogleji. Rankerji, ki pokrivajo pretežni del površin s podtalnico imajo PVK 95 mm, kar pomeni, da se te prsti v poletnem času najprej posušijo. Pomembno je tudi poznati vodno bilanco v prsti, torej gibanje vlažnosti pod površjem po mesecih za celo leto. Prikazana sta dva primera vodnih bilanc in sicer za Pragersko (zahodni del Dravskega polja) in za Starše (vzhodni del Dravskega polja). Vodna bilanca za Pragersko kaže letni višek vode v višini 339.2 mm, kar pomeni, da pade več padavin, kot jih izhlapi (od celoletne količine padavin jih izhlapi 61.5 %). Na osnovi indeksa vlažnosti prsti, spada Pragersko v humidni klimatski tip, kjer se lahko pojavijo časovno kratki in količinsko nizki primanjkljaji vode poleti, kar pa se v obdobju 1961-1990 ni zgodilo. Iz toplotnega indeksa sledi, da izhlapi letno 622.4 mm vode. V poletnih mesecih izhlapi 54.7 % vode, kar pomeni, da v treh poletnih mesecih izhlapi dobra polovica vse izhlapele vode. Iz grafa št. 2 vodne bilance za Pragersko lahko odčitamo celoletni presežek vode, ki se zmanjša v juniju in juliju, ko je možnost kratkih suhih obdobj. Ker se ne pojavi negativna razlika med padavinami in potencialno evapotranspiracijo, se količina vode v prsti ne zmanjša.

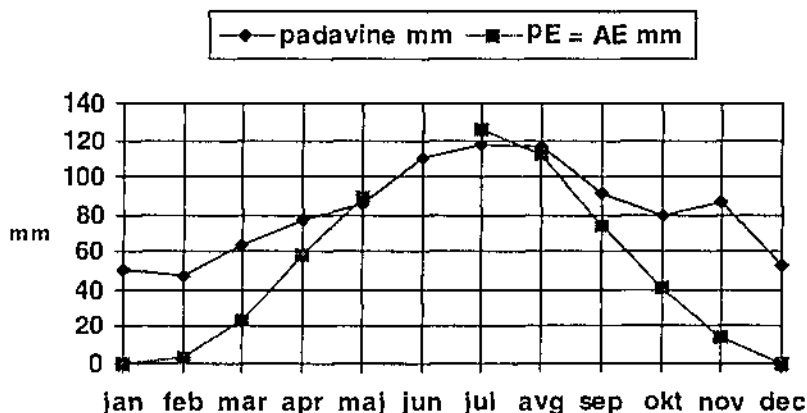
Graf 2: Vodna bilanca za Pragersko

¹¹ Vovk Ana, 1995: Pokrajinsko ekološke enote Severovzhodne Slovenije. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Ljubljana

Zaradi pozitivne razlike med količino padavin in potencialno evapotranspiracijo (PE) na Pragerskem je prisoten presežek vode v prsti, kar je pomembno za počasnejši vertikalni pretok padavinske vode.

V vodni bilanci za postajo Starše je izračunana negativna razlika med padavinami in PE za maj, junij in julij. Negativne razlike so nizke in znašajo od 3 do 18 mm mesečno. Pri PVK 95 mm, ki jo imajo rankerji, znaša dejanska izguba vode manj kot PVK, zato se porabijo najprej rezerve vode v prsti. V septembru se količina padavin poveča, zato se rezerve vode v prsti ponovno povečajo, kar prispeva k višku vode.

Dravsko polje v okolici Starš ima humidno klimo z minimalnim primanjkljajem vode poleti, kar pa ne povzroči popolne izsušitve prsti, kar je zopet pomembna ugotovitev za pronicanje deževnice v prepustno krovno plast.

Graf št. 3 : Vodna bilanca za Starše

Iz grafa št. 3 se vidi primanjkljaj padavin od maja do avgusta, zato se v juliju pojavi negativna razlika med količino padavin in PE, do oktobra se nadoomeščajo rezerve vode, ki so bile porabljene in šele potem nastopi višek vode.

V odvisnosti od matične podlage in rabe tal so razvite različne prsti:

- obrečne, plitve, peščene, neposredno ob reki Dravi,
- obrečne, slabo razvite, porasle z vrbovjem na holocenskih naplavinah ob Dravi,
- na desnem bregu reke Drave, na holocenskih naplavinah globlji rankerji, namenjeni njivski in travniški rabi,
- distrični rankerji na nekarbonatnem rečnem produ, globoki okrog 40 cm,
- evtrične in distrične rjave prsti na meji med glinastimi ilovicami in prodrom, so neoglejene in v trikotniku med Hočami, Mariborom in Račami strnjeno pozidane,
- oglejene prsti na območju Čreti, večinoma so meliorirane in namenjene njivski rabi, globina ornega horizonta je okrog 50 cm.

V Orehovi vasi na severozahodnem delu Dravskega polja je bil kot primer izvrtan profil v prst do 1 m globine. Matična osnova je pleistocenska ilovica, na njej se je razvila tipična, srednje globoka prst z zaporedjem horizontov Ap-(B)v-C. Nadmorska višina je 278 m, relief rahlo valovit, skoraj raven, raba tal pa njiva. Na rahel vpliv podtalnice kaže siva barva prsti pri 75 do 100 cm globine, manjši volumen zraka (7.6 %) in manjša prepustnost za vodo ($1.71 \text{ cm/sec} \cdot 10^{-3}$). Na osnovi štirih vzorcev in njihovih lastnosti so v profilu vidni naslednji horizonti. Orni Ap je slabo kisel do nevtralen z 8 % organske snovi. Antropogeni vpliv se kaže v uporabi težke mehanizacije, ki povzroča zbitost zgornjega dela Ap horizonta, saj volumen substance doseže 56.4 %, volumen por pa 43.6 %, kar je glede na Ap horizont neobičajno (običajno je najvišji volumen por zaradi večjega deleža organske snovi). Pod Ap v globini 40 cm leži (B)v, ki je ilovnato glinast, slabo kisel in leži na pleistocenski ilovici, ki nekoliko bolj prepustna za vodo ($2.09 \text{ cm/sec} \cdot 10^{-3}$).

Analiza pokrajinskih sestavin Dravskega polja je izredno pomembna za poznavanje kvalitete vode na tem območju, saj velika prepustnost za vodo, humidno podnebje in raven relief s številnimi dejavnostmi (kmetijstvo, poselitev, odlaganje odpadkov, industrija, promet) odločilno vplivajo na kakovost podzemne vode.

Prav zaradi intenzivnega kmetijstva spremljajo na območju Urbanskega platoja in Dravskega polja prisotnost mineralnega dušika in ostankov fitofarmaceutskih pripravkov v prsti.¹²

Rezultati analiz nitratov v Bohovi in Dobrovcah v letu 1998 kažejo, da je po spravilu ozimnih žit 40 % vzorcev preseglo mejno vrednost v globini 0,3 m prsti in 100 % v globini 0,9 m. Slabše stanje je bilo še leta 1997. Mejna vrednost je 50 kg nitratnega dušika na hektar tal.

4. Kvaliteta vode v Mariboru in okolici

V začetku osemdesetih let so bili vodni viri v zelo slabem stanju. Površinske vode na območju Podravja so bremenile večinoma neprečiščene odplake naselij in industrije. Nekateri odseki rek so bili uvrščeni v 4. kakovostni razred. Onesnaženost Drave se je po toku navzdol stopnjevala.

Podtalna voda predstavlja glavni vir pitne vode v Sloveniji. Konec osemdesetih let se je njena kakovost močno poslabšala. Leta 1989 je bil sprejet Odlok o zaščiti Dravskega polja. Kajti velik del Dravskega polja je bil onesnažen s pesticidi, zato je pred tem letom prišlo do prepovedi uporabe vode iz individualnih vodnjakov. Leta 1988 je bila voda v Marjeti, Trničah, Prepoljah zelo onesnažena. Javnega vodovoda ni bilo in morali so jo dovažati s cisternami. Leta 1989 je bil onesnažen šikolski vodovod, ki dovaja vodo Račam, voda je vsebovala zelo strupene snovi, ki so presegale vse normative. Vir onesnaženja ni bilo kmetijstvo, temveč Križna in Kozoderčeva jama. Pred letom 1990 so bili glavni viri onesnaževanja pretirano gnojenje tudi izven vegetacijskega obdobja, nepravilno ravnanje z embalažo od škropiv, nepravilno in nevestno odlaganje odpadkov.

¹² Zadavec, D., 1998: Stanje ostankov fitofarmaceutskih pripravkov v tleh na vodozbirnih območjih Bohova, Dobrovice in Urbanski plato za leto 1998

Območja podtalnice z viri onesnaževanja na območju Maribora z okolico

Območja podtalnice z viri onesnaževanja na območju Maribora z okolico

Iz podatkov o kakovosti površinske vode je opaziti, da se izboljšanje kvaliteta rek, jezer in drugih površinskih voda, slabša pa se kvaliteta podtalnice.

Mestna občina Maribor je v letu 1998 sprejela nov Odlok o varstvenih pasovih in ukrepih za zavarovanje zalog pitne vode na Vrbanškem platoju, Mariborskem otoku, Limhuški dohravi in Dravskem polju¹³. Od 1. januarja 2003 se kakovost podtalnice vrednoti po evropskih normativih za pitno vodo. Direktiva o pitni vodi določa mejne vrednosti za pesticide, nitratre in druge snovi v pitni vodi. Je ena najpomembnejših in najstrožjih okoljskih direktiv ES.¹⁴

¹³ Odlok o varstvenih pasovih in ukrepih za zavarovanje zalog pitne vode na Vrbanškem platoju, Mariborskem otoku, Limhuški dohravi in Dravskem polju (MUV, št. 19/98 in 23/98).

¹⁴ <http://www.grafiti.org/vo98/03.htm>

Aktivna črpališča Mariborskega vodovoda so na Dravskem polju z izdatnostjo 160 l/s iz črpališč Betnava, Bohova in Dobrovice, na Vrbanškem platoju z Mariborskim otokom, kjer se zagotavlja 410 l/s in s 70 % vseh črpalnih količin vode predstavlja najpomembnejši vodni vir širše podravske regije, manjši črpališči sta še v Rušah in Ceršaku. Kvaliteta podtalnic Dravskega polja in Vrbanškega platoja se kontrolira v okviru državnega monitoringa voda dvakrat letno na 11 zajemnih mestih. Na Dravskem polju in Vrbanškem platoju se podtalnica kontrolira v piezometrih (črpališčih) Spodnja Hajdina, Starše, Brunšvik, Tezno, Bohova, Rače, Lancova vas, Sikole, Kidričevo, Kungota in Kamnica.¹⁵

Stopnja kmetijskega obremenjevanja okolja na Dravskem polju je očitna. Energetska intenzivnost znaša 48 GJ/ha obdelovalne površine in močno presega prag obremenjevanja. Porabijo 2,7 kg/ha zaščitnih sredstev na ha obdelovalnih površin. Količina porabe mineralnih gnojil je nad 600 kg/ha. Glede na celotno bilanco dušika se kaže visok vnos na Dravskem polju (205 kg/ha). Območje je glede na velik vnos dušika (nad 100 kg/ha) močno občutljivo na izpiranje nitratov, kar se kaže v kvaliteti podtalnih voda pod njivskimi površinami.¹⁶

Preglednica 2: Vsebnost nitratov na Dravskem polju od 1989 do 2000¹⁷
(normativ 25 mg/l)

Obdobje – leto	NO ₃	Presežek NO ₃ v % glede na normativ
1989-1991	56	124 %
1992-1994	56	124 %
1995-1997	59	136 %
1997	59	136 %
1998	51	104 %
1999	59	136 %
2000	55	120 %

Dolgoletne meritve vsebnosti nitrata v podzemnih vodah kažejo na veliko preseženost normativov, kajti pred pol leta je bil normativ še 50 mg NO₃ na liter, po zaostritvi normativa pa spada podtalna voda Dravskega polja še v bistveno bolj slabo kategorijo, saj presežki NO₃ znašajo več kot 100%.

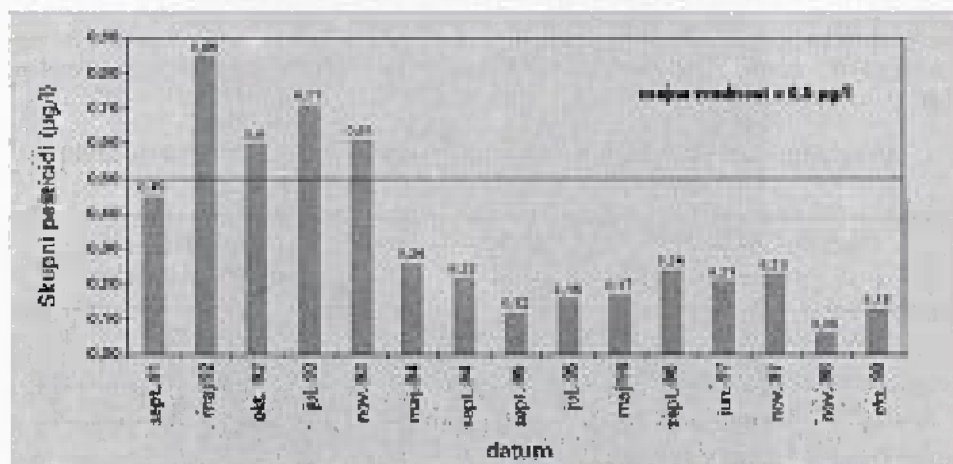
Onesnaženost s pesticidi, ki je posledica prekomerne in nepravilne uporabe fitofarmaceutskih sredstev za uničevanje plevelov, škodljivcev, plesni na obdelovalnih površinah, parkih, igriščih, cestah in železnicah, prav tako presega normative. Najbolj so onesnažene podzemne vode Dravskega polja, kjer je večina povprečnih vrednosti vsote pesticidov v obdobju 1997-2000 višja od dopustne 0,5 um/l.

¹⁵ Glej opombo 14.

¹⁶ Rejec Brancelj I., 1999, Metodološki vidiki preučevanja kmetijskega obremenjevanja okolja v slovenskih pokrajinah. Geografski vestnik, št. 71, Ljubljana, 135-150.
Rejec Brancelj I., 2001, Kmetijsko obremenjevanje okolja v Sloveniji, Pokrajinski vidiki obremenjevanja iz razpršenih virov, Inštitut za geografijo, Ljubljana.

¹⁷ Glej opombo 3.

Koncentracije atrazina, ki ima mejno vrednost 0,1 nm/l so bile v letu 1998 presežene spomladi in jeseni v črpališču: Brunšvik: 0,76 in 0,62 $\mu\text{g/l}$, Račah: 0,24 in 0,34 $\mu\text{g/l}$, Staršah: 0,14 in 0,11 $\mu\text{g/l}$, in na Teznem pri obeh vzorčenjih 0,12 $\mu\text{g/l}$ ¹⁸. Mejne vrednosti so lile v večini meritev presežene nad 100 %. V naštetih črpališčih, razen na Teznem, so bile prekoračene tudi koncentracije desetila-trazina. Skupni pesticidi so bili prekoračeni v Brunšviku: 2,92 in 2,44 $\mu\text{g/l}$ in v Račah: 0,73 in 0,93 $\mu\text{g/l}$ (mejna vrednost je 0,5 $\mu\text{g/l}$). V primerjavi z letom 1997 je bilo zaznati upadanje koncentracij atrazina in tudi koncentracij skupnih pesticidov v podtalnici Dravskega polja in Vrbanškega platoja.

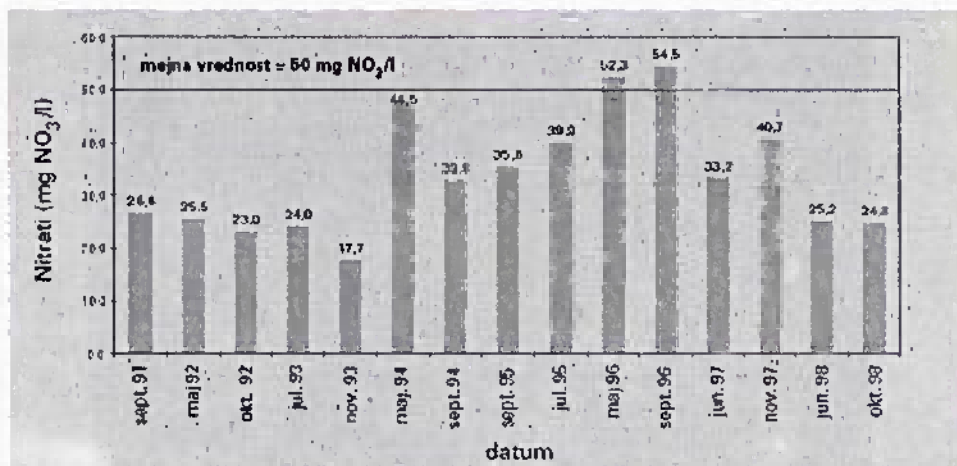
Graf št. 4: Koncentracija skupnih pesticidov v črpališču Bohova¹⁹

Od leta 1991 do oktobra 1998 je vsebnost skupnih pesticidov v podtalnici v črpališču Bohova bistveno upada.

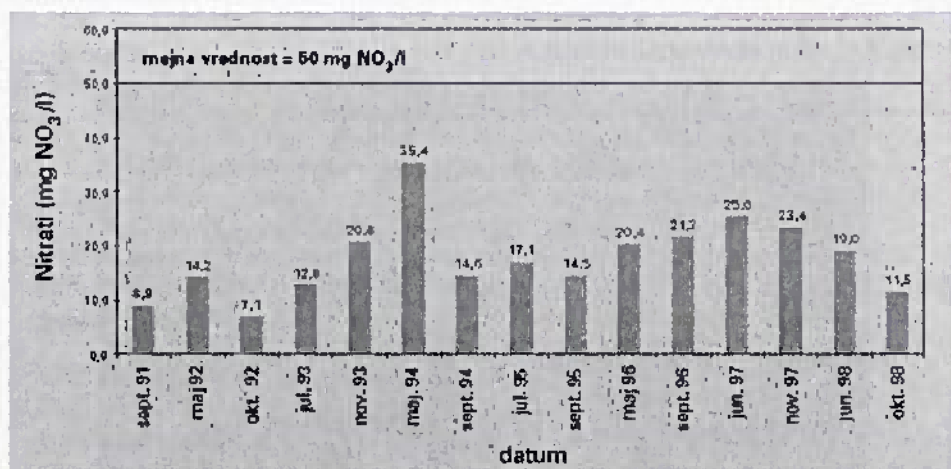
Koncentracije nitratov so bile presežene v Brunšviku, in sicer so dosegle 69,5 in 68,6 mg NO_3/l , prav tako tudi v Račah in Staršah. V Kamnici so bile vrednosti 19 in 11,5 mg NO_3/l , v Bohovi 25,2 in 24,8 mg NO_3/l in na Teznem 3,9 in 25,7 mg NO_3/l (mejna vrednost je 25 NO_3/l).

¹⁸ Glej opombo 14.

¹⁹ ZZV -IVO.

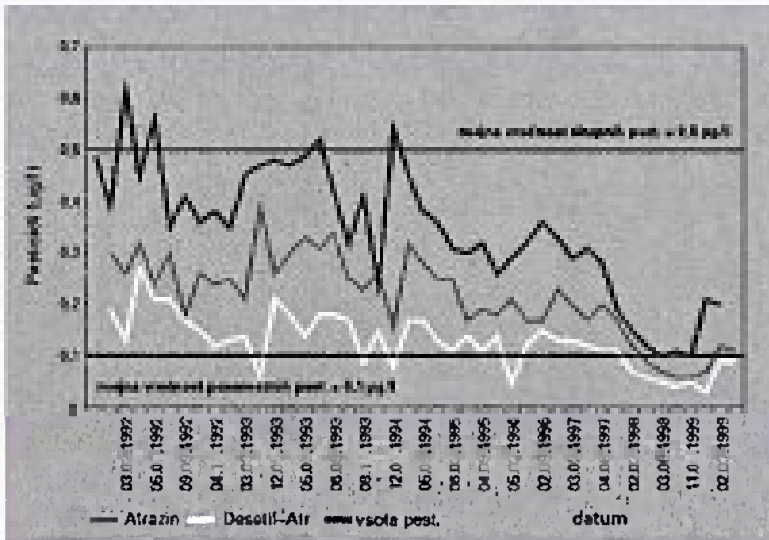
Graf št. 5: Koncentracija nitratov v črpališču Bohovi²⁰

Zal vsebnost nitratov od leta 1993 narašča in od 1.1.2003 mejna vrednost ni več 50 mg NO₃ na liter, temveč 25 NO₃/l. Z znižanjem dopustne mejne vrednosti je kvaliteta vode v Bohovi še bistveno bolj slaba.

Graf št. 6: Koncentracija nitratov v črpališču Kamnica²¹

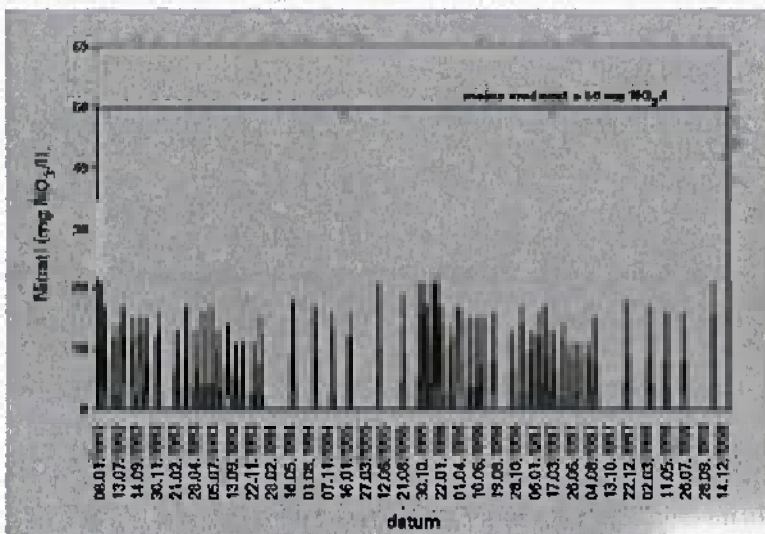
Voda na črpališču v Kamnici je bistveno boljše kakovosti glede na vsebnost nitratov in mejna vrednost je prekoračena le v spomladanskih mesecih.

²⁰ Glej opomho 19.²¹ Glej opomho 19.

Graf št. 7: Koncentracija pesticidov v črpališču Vrbanski plato, vtočno mesto II²²

Mejna vrednost $0,5 \mu\text{m/l}$ pesticidov je bila prekoračena pred 9 leti, od tega časa naprej pa do koncentracije pesticidov zelo upadle. Drugače je z atrazinom, ki ima mejno vrednost $0,1 \mu\text{m/l}$, koncentracija tega pesticida pa je bila v zadnjem desetletju nadpovprečno visoka in je upadla šele leta 1998, vendar se je pomladi 1999 spet dvignila in presegla normativno vrednost.

Graf št. 8: Koncentracija nitratov - črpališče Vrbanski plato, vtočno mesto II²³

²² Glej opombo 19.

²³ Glej opombo 19.

V obdobju od 1992 do 1998 je mejna vrednost nitratov na Vrbanškem platoju pogosto presežena, žal pa se v zadnjih letih stanje še slabša.

Preglednica 3: Vsebnosti atrazina v letu 1999 pomladi in jeseni (mejna vrednost je 0,1 $\mu\text{m/l}$) prirejeno²⁴

Lokacija	Vsebnost atrazina: pomlad in jesen
Bohova	0,05 in 0,08
Brunšvik	0,54 in 0,46
Kidričevo	1,10 v obeh vzorcih
Kungota	0,41 in 0,46
Lancova vas	0,09 in 0,10
Rače	0,32 in 0,42
Sp. Hajdina	0,09 in 0,08
Starše	0,13 in 0,16
Tezno	0,17 in 0,16
Šikole	0,61 in 0,59
Kamnica	0,03 v obeh vzorcih

Zasenčeno so označene lokacije, kjer je presežena mejna vrednost in kot je razvidno, se je to zgodilo na večini lokacij na Dravskem polju.

Preglednica 4: Vsebnost nitratov v pitni vodi na Dravskem polju in Vrbanškem platoju leta 1999, prirejeno²⁵

Lokacija	Vsebnost nitratov mg/l
Bohova	47,4 in 34,5
Brunšvik	72,2 in 79,7
Kidričevo	57,6 in 56,2
Kungota	59,8 in 50,0
Lancova vas	74,4 in 71,7
Rače	58,0 in 61,5
Sp. Hajdina	62,9 in 78,4
Starše	28,8 in 39,0
Tezno	33,2 in 45,6
Šikole	65,5 in 64,2
Kamnica	14,6 in 19,0

²⁴ Glej opombo 3.

²⁵ Glej opombo 3.

Vsebnost nitratov v podtalnici je presežena povsod, razen na Vrbanskem platoju, dovoljena vsebnost za pitno vodo je namreč 25 mg/l.

Preglednica 6: Povprečne in maksimalne vrednosti za atrazin in nitrate v posameznih črpališčih v letu 1999²⁰

Črpališče	Povprečna vrednost atrazina $\mu\text{m/l}$	Maksimalna vrednost atrazina $\mu\text{m/l}$	Povprečna vrednost nitrata mg/l	Maksimalna vrednost nitrata mg/l
Vrbanski plato VM I	0,11	0,13	19	23
Vrbanski plato VM II	0,11	0,12	20	23
Betnava III	0,05	0,05	31	35
Betnava IV	0,07	0,08	30	32
Bohova I	0,10	0,13	27	31
Bohova II	0,10	0,13	27	30
Dobrovec	0,10	0,11	26	31
Ruše I	0,03	0,03	12	13
Ruše II	0,12	0,16	24	26
Ceršak	0,02	0,07	12	16

Vsehnosti atrazina občasno prekoračujejo mejno vrednost v črpališčih Vrbanski plato vtočna mesto I in II, Bohova I in II, Dobrovec in Ruše II. Vsebnost nitratov je prekoračena v Betnavi III in IV, Bohovi I in II, Dobrovec in v Rušah.

Iz podatkov je razvidno, da sta podtalnici Dravskega polja in Vrbanskega platoja še vedno obremenjeni s pesticidi in nitrati. Povišana vsebnost nitratov je posledica prekomerne uporabe mineralnih gnojil in vpliva komunalnih odpadkov. Z nitrati najbolj onesnažene podtalnice so na poljih z intenzivnim kmetijstvom, neurejeno kanalizacijo in tanko krvno plastjo, med te sodi podtalnica Dravskega polja.

Onesnaževanje podtalnice z lahko hlapnimi organskimi spojinami (predvsem kloriranimi organskimi topili) je posledica izpustov odpadkov industrije in obrtnih delavnic. V podtalnici jih spremljajo, ker so zdravju škodljive. Dopusna vrednost posameznega topila je $1 \mu\text{m/l}$. Najbolj podtalnico onesnažujejo klorirana organska topila, izmerili so jih tudi na Teznom in Dravskem. Polju – Bohova. Vsebnosti težkih kovin, zlasti cinka so bile izmerjene v črpališču pitne vode v Kamnici $300 \mu\text{m/l}$, Brunšviku 445, prav tako vsebnost šest-valetnega kroma v Tezenskem in Dravskem polju $220\text{-}490 \mu\text{m/l}$ v letih 1992-96, čeprav je priporočljivo, da kovin v pitni vodi ne bi bilo.

Po rezultatih analiz se kakovost površinskih vodotokov izboljšuje. Leta 1989 se je stanje izboljšalo zaradi zmanjšanja količin industrijskih odpadnih voda in

²⁰ Glej opombo 3.

gradnje čistilnih naprav, kasneje pa zaradi zapiranja industrijskih obratov ali opustitve različnih dejavnosti, ki so proizvajale bolj ali obremenjene in onesnažene odpadne vode. Po veljavni zakonodaji spada reka Drava v 2. kakovostni razred, to pomeni, da je zmerno obremenjena, vendar je stanje že nekaj leto enako.

5. Zaključek

Analiza naravnih pogojev na Dravskem polju kaže, da je za nastajanje podzemne iz padavinske vode najpomembnejša prisotnost fluvio-glacialnega proda, ki prepušča več kot polovico vode, da le-ta lahko odteče vertikalno. Primerjava srednjih letnih padavin in temperatur kaže upadanje višine padavin proti vzhodu, kjer se bolj uveljavljajo vplivi subpanonskega podnebja. Poleg prepustnosti sedimentov za odtok padavinske vode ter podnebja je potrebno poznati še poljsko vodno kapaciteto (PVK), ki pokaže količino zadržane vode v prsti. Količina le-te je pomembna zlasti takrat, ko nastopi suha obdobje, ker predstavlja rezervni vir vode za rastline. Pomembno je tudi poznati vodna bilanco v prsti, torej gibanje vlažnosti pod površjem po mesecih za celo leto. Vodna bilanca za Pragersko izkazuje letni višek vode v višini 339.2 mm, kar pomeni, da pade več padavin, kot jih izhlapi. Analiza pokrajinskih sestavin mariborske regije služi poznavanju vzrokov za različno kakovost vode na tem območju.

Rezultati monitoringa kakovosti podtalnice kažejo, da je najbolj onesnažena podtalnica s pesticidi in nitrati na plitvih ravninskih aluvialanih vodonosnikih. Zaradi intenzivnega kmetijstva in tanke nezasičene cone vodonosnika je onesnaženost podtalnice največja v severovzhodnem delu Slovenije. Najbolj pogosto prisoten pesticid je atrazin in njegova metabolita.

Iz podatkov je razvidno, da sta podtalnici Dravskega polja in Vrbanskega platoja še vedno obremenjeni s pesticidi in nitrati. Povišana vsebnost nitratov je posledica prekomerne uporabe mineralnih gnojil in vpliva komunalnih odplak. Z nitrati najbolj onesnažene podtalnice so na poljih z intenzivnim kmetijstvom, neurejeno kanalizacijo in tanko krovno plastjo, med te sodi podtalnica Dravskega polja.

Mejna vrednost 0,5 $\mu\text{m/l}$ pesticidov je bila prekoračena pred 9 leti, od tega časa naprej pa so koncentracije pesticidov zelo upadle. Drugače je z atrazinom, ki ima mejno vrednost 0,1 $\mu\text{m/l}$, koncentracija tega pesticida pa je bila v zadnjem desetletju nadpovprečno visoka in je upadla šele leta 1998, vendar se je pomladi 1999 spet dvignila in presegla normativno vrednost.

Najvišje vsebnosti pesticidov v letu 2000 so izmerili zopet na Dravskem, Ptujskem polju, drugod po Sloveniji pa še na Prekmurskem, v dolini Bolske in v Sp. Savinjski dolini. Nitrati so se v podtalnici v Sloveniji v letu 2000 pojavili na zelo širokem območju v koncentracijah od 3,1 do 138,3 mg/l NO_3^- . Najvišje vsebnosti so določili na Murskem, Prekmurskem in Dravskem polju ter v Sp. Savinjski dolini in dolini Balske.

Ana Vovk Korže

WATER QUALITY CHANGES IN MARIBOR AND ITS SURROUNDING IN THE LAST DECADE

S u m m a r y

Problems of groundwater pollution are very urgent in Northeast Slovenia, that is in Dravsko, Ptujsko and Prekmursko fields. In this article we would like to show the importance of knowing

geographical characteristics of region and their influence on water quality. Data about water quality, have been an important source in solving the above mentioned problem.

The analysis of natural conditions on Dravsko field indicates, that for underground water which originates from precipitation water, the most important is the presence of fluvio-glacial gravel, which permeates more than half of water, to flow in a vertical way.

The comparison of middle yearly precipitation and temperatures indicate the reduction of precipitation height towards East, where enforce significant influences of sub-pannonic climate. This can be noticed in lower yearly precipitation amounts and warmer autumns. Besides permeability of sediments for precipitation water outflow and climate, it is also important to know the field water capacity (FWC), which indicates the amount of retained water in soil. The amount of that is mostly important, when the dry period begins because it represents the spare source of water for plants. It is also important to know soil's water balance, that is the fluctuation of moisture under the surface according to months for the whole year.

The water balance for Pragersko shows a yearly water height of 339.2 mm, which means, that more precipitation fall than evaporate. The analysis of landscape elements of Dravsko field was important for knowing the water quality in this area.

In underground water in Dravsko field and Vrbanski plateau have, as a result of intensive agricultural activity (inappropriate fertilising with natural and artificial manure, the use of means of protection), appeared high concentrations of nitrates and pesticides. Groundwater of Dravsko field is much contaminated with pesticides, and in large areas with nitrates as well. Some samples also show presence of organic halogenous compounds, as well as chlorinated organic dissolvents. In underground water of Vrbanski plateau the concentration of sum of pesticides lowered under the boundary value, however, there are still high values of atrazine and CO₃.

The pollution of underground waters is mostly caused by the use of chemical substances in agriculture (nitrates, phosphates, pesticides). Pollution is highest in areas, where the top layer of ground water is shallow and agricultural production intensive. The most important pesticide present is atrazine. Pollution of underground water is also caused by industry and trade (dissolvents, phenol compounds etc.). According to valid regulations concerning water quality, individual parameters have much tightened.

Active Maribor aqueduct pump areas are on Dravsko field (Betnava, Dobrovce) and Vrbanski plateau with Maribor island. The analysis of Dravsko field groundwater show, that it is on the whole polluted with pesticides, and in major areas with nitrates, while in some samples were discovered organic halogen substances and chlorinated organic dissolvents.

By comparing natural conditions of areas with underground water and water quality, we have discovered, that an enormous pollution of underground water, is also a consequence of bad self cleaning abilities of soil. That is shallowness of the cover layer above groundwater, great permeability for underground outflow of precipitation water, and low field water capacity of soil.

Planning activities above underground water layers, would by consideration of natural conditions surely affect on smaller water pollution.

ZAPISI - NOTES

20 LET - MLADI ZA NAPREDEK MARIBORA

Marjan Matjašič, Mirjana Čokl, Mira Grašič*

Začetek gibanja Mladi raziskovalci za napredek Maribora¹ sega v junij 1983, ko sta Svet za tehnično vzgojo mladine in Raziskovalna skupnost mesta Maribor objavila razpis za izdelavo raziskovalnih nalog z družbenoekonomskega, naravoslovno-matematičnega, proizvodno-tehnično-inventivnega in računalniškega področja. O tem je, pred prvimi zagovori mladih raziskovalcev maja 1984, spregovoril za časnik Večer eden izmed glavnih pobudnikov, predsednik sveta za tehnično vzgojo mladine in podpredsednik Raziskovalne skupnosti mesta Maribor, Ivan Gerlič. V intervjuju je tudi dejal, da so pobudniki in organizatorji prireditve Mladi raziskovalci za napredek Maribora želeli spodbuditi širjenje raziskovalne in inovacijske dejavnosti med srednješolsko mladino.

Pokrovitelj prve javne predstavitve raziskovalnih nalog je bil mariborski Mestni sindikalni svet. Zagovori raziskovalnih nalog so prvič potekali na Srednji naravoslovni šoli. Po koncu zagovorov so na gimnaziji odprli razstavo vseh raziskovalnih nalog in pripravili posvet. Udeležili so se ga mladi raziskovalci, njihovi mentorji, predstavniki organizatorjev, šolskih oblasti in gospodarske zbornice kot tudi dobavitelj računalniške opreme. Na tem posvetu je Iskra Delta predstavila prvi domači mikroračunalnik HR 84, primeren zlasti za šole. Na Srednji naravoslovni šoli Miloša Zidanška bi naj opremili z osmimi terminali računalniško učilnico in jih povezali z računalniškim centrom Univerze v Mariboru. Dostopen bi naj bil vsem šolam in mladini.

Tako kot najboljše naloge, ki so bile nagrajene, so tudi vse udeležene šole prejele denarne nagrade za raziskovalno in inovativno dejavnost na šolah.

Druga javna predstavitve srednješolskih raziskovalnih nalog leta 1985 je bila že na Pedagoški akademiji (od leta 1986 Pedagoška fakulteta) v Mariboru. S

* Marjan Matjašič, muzejski svetovalec, Muzej narodne osvoboditve Maribor, SI - 2000 Maribor.

* Mirjana Čokl, muzejsko svetovalka, Muzej narodne osvoboditve Maribor, SI - 2000 Maribor.

* Mira Grašič, muzejska svetovalka, Muzej narodne osvoboditve Maribor, SI - 2000 Maribor.

¹ Od začetka do vključno leta 1998 je akcija potekala pod naslovom Mladi raziskovalci za napredek Maribora, po tem letu je iz naslova izpadla beseda raziskovalci.

predstavitvijo nalog se je, kot so ocenjevali organizatorji in pokrovitelji, končala živahna raziskovalna dejavnost Mladih raziskovalcev za napredek Maribora. Organizatorja sta bila Raziskovalna skupnost mesta Maribor in Svet za tehnično vzgojo mladine pri Zvezi organizacij za tehnično kulturo Maribor, pokrovitelji pa so bili mariborski sindikati, univerza in Pedagoška akademija.

Organizacijski odbor tretje prireditve Mladi raziskovalci za napredek Maribora je leta 1986 vodil Ivan Atelšek, sekretar Mestnega sveta ZSS Maribor. Zraven predstavnikov sindikata so odbor sestavljali še predstavniki glavnih dveh organizatorjev - Sveta za tehnično vzgojo mladine in Raziskovalne skupnosti mesta Maribor. Predstavniki obeh organizatorjev, mag. Ivan Gerlič, je na tiskovni konferenci na začetku maja 1986 povedal, »da akcijo mladih mariborskih raziskovalcev finančno in tehnično podpirajo le TAM, Zlatorog, Metalna, Mariborska livarna in Ekonomski center Maribor.« Javni zagovori raziskovalnih nalog, že tretjič, so bili v petek, 23. maja 1986, v predavalnicah Pedagoške fakultete. Vsi raziskovalci in mentorji so prejeli pisna priznanja, najboljši s posameznih področij tudi denarne nagrade.

Prvič so v avli Pedagoške fakultete razstavili zanimive in duhovite plakate, s katerimi so učenci duhovito komentirali vsebino vsake raziskovalne naloge, kot je poročalo takratno časopisje.

Uspešen zaključek tretjega leta akcije Mladi raziskovalci za napredek Maribora je pokazal, da je mariborska akcija v marsičem, predvsem s številčnostjo in kvaliteto, prehitela podobne prireditve drugod, predvsem republiško akcijo Gibanje znanost mladini.

Februarja 1987 je akcija Mladi raziskovalci za napredek Maribora prejela priznanje »inovator leta«, ki ji ga je podelila slovenska televizija.

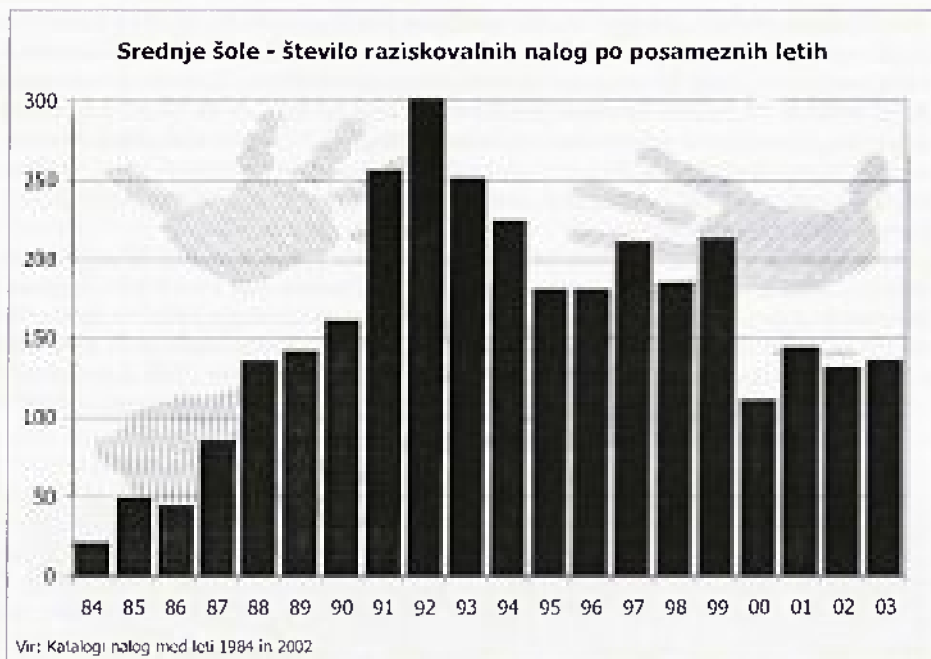
Ob peti obletnici, maja 1988, je akcijo Mladi raziskovalci za napredek Maribora nagradila Mestna konferenca ZSMS Maribor s srebrnim znakom, najvišjim priznanjem mestne mladinske organizacije.

Ob deseti obletnici akcije je 23. decembra 1993 organizacijski odbor prejel listino mesta Maribor. V utemeljitvi so zapisali: »Osnovni nameni akcije so bili odkrivati in usmerjati mlade ustvarjalne ljudi, jih spodbujati k raziskovalnemu delu in inventivni dejavnosti, povezovati mlade raziskovalce, ki jih zanimata znanost in raziskovalno delo, ter jih izbirati in pripravljati na regijska, medobčinska in državna tekmovanja. Doslej je bilo v akcijo vključenih 3957 dijakov in učencev.«

V gibanju Mladi za napredek Maribora je v letih med 1983 in 2003 sodelovalo pri nastajanju raziskovalnih nalog, ki so se jim leta 1999 pridružili še inovacijski predlogi, 10.095 mladih raziskovalcev. Od leta 1983 do vključno leta 1989 so v akciji sodelovali le srednješolci, dijaki mariborskih srednjih šol. Tako so srednješolci v dvajsetih letih ustvarili 3163 raziskovalnih nalog in 53 inovacijskih predlogov, učenci osnovnih šol pa so napisali 953 raziskovalnih nalog in oblikovali 27 inovacijskih predlogov. Pri nastajanju srednješolskih raziskovalnih nalog in inovacijskih predlogov je sodelovalo 2433, pri osnovnošolskih pa 895 mentorjev, skupaj 3328 mentorjev.²

---

² Za šolska leta 1983/84, 1984/85 in 1985/86 smo pri pripravi statistike upoštevali kataloge raziskovalnih nalog kot edini ohranjeni vir; za naslednja leta pa publicirane kataloge nalog srednje- in osnovnošolcev. V njih smo se naslonili na objavljene statistične podatke, prav tako pa smo v vsakem katalogu prešteli tudi šole, naloge, raziskovalce in mentorje. Tako zbrani podatki so nam služili kot osnovni vir.

Organizator tekmovanja Mladi za napredek Maribora je raziskovalne naloge razdelil na pet raziskovalnih področij.³ V dvajsetih letih so srednješolci napisali 7,5 % raziskovalnih nalog s področja naravoslovnih ved, 27,3 % tehničnih ved in 17,8 % biotehničnih ved. Naloge s področja družboslovnih ved so zastopane s 23,2 %, na humanistične vede pa odpade 24,02 %. Med osnovnošolskimi nalogami pa se med leti 1990 in 2003 uvršča 9,6 % nalog med naravoslovne vede, 5,04 % med tehnične vede, 21,5 % med biotehnične vede, 27,2 % med družboslovne vede in 36,7 % med humanistične vede.

Inovacijski predlogi srednješolcev med leti 1999 in 2003 so razvrščeni tako: 47,2 % odpade na tehnične vede, 11,3 % na biotehnične vede, na družboslovne in humanistične vede pa enaka deleža 20,7 %, medtem ko na področju naravoslovnih ved ni nastal doslej niti en inovacijski predlog.

Osnovnošolci so od leta 2000 do letos ustvarili inovacijske predloge, ki so na področju naravoslovnih in humanističnih ved zastopani z 22,2 %, med tehnične vede, biotehnične in družboslovne vede pa je bilo uvrščenih z enakimi deleži po 18,5 % inovacijskih predlogov.

³ Glej kataloge nalog srednješolcev in osnovnošolcev med leti 1987 in 2002. V katalogu nalog srednješolcev za leto 2002 se med naravoslovne vede uvrščajo: matematika, fizika, astronomija, kemija, kemijska tehnologija, med tehnične vede računalništvo (strojna oprema, programska oprema, informatika), elektrotehnika, elektronika, gradbeništvo, arhitektura, strojništvo, tekstilstvo, lesarstvo, promet in logistika. Biotehnične vede obsegajo naloge s področja biologije, varstva okolja, zdravstva, veterine, športa, biotehnologije, kmetijstva in živilstva. Med družboslovne vede je organizator nvrstil geografijo, geologijo, turizem, sociologijo, psihologijo in pedagogiko, filozofijo, ekonomijo. Med humanistične vede so bile nvrščene zgodovina, umetnostna zgodovina, arheologija, naravna in kulturna dediščina, etnologija, umetnost, slovenski jezik, književnost, tuji jeziki. Enako so razvrščeni tudi inovacijski predlogi.

Če dvajsetletno obdobje Mladih za napredek Maribora razdelimo na tri obdobja, merilo razdelitve pa so skokoviti vzponi oziroma padci števila raziskovalnih nalog, sodelujočih mladih raziskovalcev in mentorjev, vidimo, da so tem nenadnim spremembam botrovala spremenjene razmere dela, kot so razpisni pogoji ter načini nagrajevanja in vrednotenja raziskovalnega dela učencev, dijakov in mentorjev v šolskem sistemu. Nekaj časa sta bila raziskovalno delo dijakov in strokovna pomoč mentorjev veliko bolj cenjena, bila sta del pogojev za uspešno študij-sko in poklicno promocijo.

V obdobju med leti 1984 in 1990 je v akciji Mladi za napredek Maribora sodelovalo 1635 mladih raziskovalcev, ki so pod vodstvom 492 mentorjev napisali 638 srednješolskih raziskovalnih nalog. V letih med 1991 in 1997 se je število srednješolskih raziskovalnih nalog v primerjavi s prejšnjim obdobjem povečalo za 151 % in je doseglo število 1605 nalog. Raziskovalcev je bilo 3249, kar je za 98 % več. Število mentorjev pa se je povečalo za 143 %, tako da jih je med leti 1991 in 1997 sodelovalo 1196.

V zadnjem obdobju 1998-2003, ko je bilo število sodelujočih raziskovalnih nalog odvisno med drugimi pogoji tudi od števila dijakov na šolah, se je število oddanih raziskovalnih nalog ter število raziskovalcev in mentorjev nekoliko zmanjšalo, vendar je število nalog, raziskovalcev in mentorjev krepko višje kot v začetnem obdobju Mladih raziskovalcev za napredek Maribora v letih 1984-90. V obdobju 1998-2003 je namreč 1849 raziskovalcev pod vodstvom 683 mentorjev napisalo 920 raziskovalnih nalog.

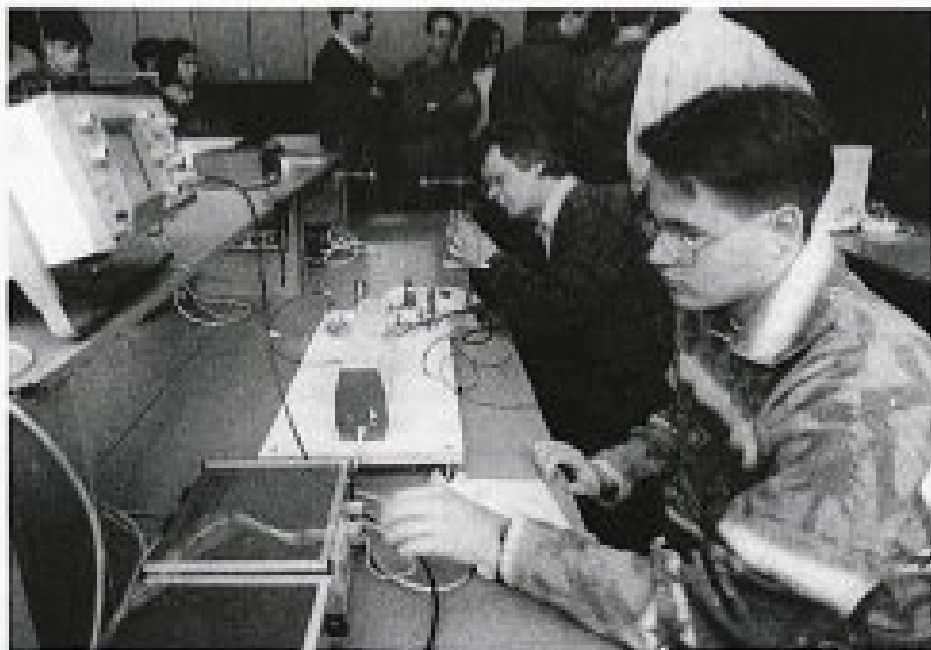
Statistično gledano je v obdobju med leti 1984 in 1990 vodilo deset mentorjev po labirintih raziskovalnega dela 30 mladih raziskovalcev, v obdobjih med leti 1991 in 1997 in 1998 - 2003 pa 27 raziskovalcev. V obdobju do leta 1990 je pri nastajanju ene raziskovalne naloge sodelovalo povprečno 2,5 raziskovalca, v kasnejšem obdobju, do leta 2003, pa je bila ena raziskovalna naloga plod dela dveh raziskovalcev. V celotnem dvajsetletnem obdobju akcije Mladi za napredek Maribora je na splošno en mentor skrbel za nastanek 1,3 raziskovalne naloge.

V letih od 1984 do 1992 je število oddanih srednješolskih nalog v nenehnem vzponu, prav tako se večata iz leta v leto števili sodelujočih raziskovalcev in mentorjev. Leta 1992 je bil dosežen višek s 301 raziskovalno nalogo, ustvarilo pa jih je 578 srednješolcev pod mentorstvom 204 mentorjev. Nato se število srednješolskih nalog počasi postopoma niža, z občasnimi večjimi oscilacijami navzdol in navzgor (leta 1993 - 251, 1994 - 224, 1995 - 181, 1996 - 181, 1997 - 211, 1998 - 185, 1999 - 213, 2000 - 111). Največje zmanjšanje števila nalog v akciji Mladi za napredek Maribora je bilo zaznati leta 2000, ko so srednješolci v primerjavi z 213 nalogami v letu 1999 zagovarjali samo 111 raziskovalnih nalog. Tolikšno zmanjšanje števila nalog, mentorjev (1997 - 168, 2000 - 97) in raziskovalcev (s 442 na 227) je med drugim odsev novih razpisnih pogojev v šolskem letu 1999/2000, ki so sodelovanje progresivno omejili glede na število dijakov posamezne srednje šole. Tako se je število oddanih nalog, sodelujočih mentorjev in raziskovalcev ponovno približalo številu iz let 1987 in 1989. Po kvantitativnih merilih je torej akcija Mladi za napredek Maribora ponovno dosegla okvire pred letom 1990, obenem pa je ohranila kvaliteto, doseženo med leti 1991 in 1997, namreč, da v povprečju ustvarjata eno raziskovalno nalogo dva raziskovalca, nad katerima z malo sreče bdi en mentor.

Leta 1984 je na prvi prireditvi Mladi raziskovalci za napredek Maribora sodelovalo šest srednjih šol: Srednja družboslovna šola (danes Prva gimnazija), Srednja naravoslovna šola Miloša Zidaniška (danes II. gimnazija), Srednja šola pedagoške in kulturne usmeritve (danes Tretja gimnazija), Srednja ekonomska šola, Srednja zdravstvena šola Juge Polak in Srednja kemijska šola Ruše (danes

Gimnazija in srednja kemijska šola Ruše). Vseh dvajset let so se udeleževale raziskovalnega srečanja tri srednje šole, Prva gimnazija, II. gimnazija in Srednja ekonomska šola. Zadnjih devetnajst let sta sodelovali še Srednja elektro-računalniška šola in Srednja strojna šola, po osemnajstkrat pa Tretja gimnazija in Srednja zdravstvena šola Juge Polak. Sedemnajst let sodeluje na tekmovanju brez prekinitve tudi Srednja gradbena šola, prav tako po sedemnajstkrat sta se udeležili akcije Živilska šola ter Gimnazija in srednja kemijska šola Ruše. Šestnajst let se tekmovanja Mladih za napredek Maribora udeležujeta Srednja trgovska šola in Srednja strojna in poslovna šola, petnajstkrat Srednja kmetijska šola, štirinajstkrat Srednja šola za gostinstvo in turizem, enajstkrat Lesarska šola, devetkrat Srednja tekstilna šola, po šestkrat od svoje ustanovitve dalje Škofijska gimnazija Antona Martina Slomška in Dijaški dom Lizike Jančar, trikrat Srednja glashena in baletna šola in Dom Srednje prometne šole. Po eno raziskovalno nalogo v dvajsetletni zgodovini tekmovanja sta prispevala Dijaški dom 26. junij in Zveza prijateljev mladine Maribor.

Predstavitve raziskovalnih nalog s področja fizike na Pedagoški fakulteti v Mariboru, 19. april 1994. Posnetek: Janko Rath, Večer Maribor

V dvajsetih letih akcije Mladi za napredek Maribora so največ, 581 nalog, napisali dijaki Srednje elektro-računalniške šole, s 520 nalogami jim sledijo dijaki II. gimnazije, na tretjem mestu s 401 nalogo je Prva gimnazija, njej pa sledi Srednja ekonomska šola s 339, Tretja gimnazija z 208 nalogami in Srednja strojna šola z 202 nalogama. Več kot sto nalog so napisali dijaki Srednje gradbene šole (166), Srednje zdravstvene šole Juge Polak (153), Srednje trgovske šole (122) in Srednje šole za gostinstvo in turizem (103). Več kot petdeset nalog so v dvajsetih

letih ustvarili dijaki Živilske šole (70), Gimnazije in srednje kemijske šole Ruše (68), nakar si sledijo še Srednja strojna in poslovna šola (41), Srednja tekstilna šola (40), Srednja kmetijska šola (36), Srednja prometna šola (31), Lesarska šola (30), Škofijska gimnazija Antona Martina Slomška (27), Srednja šola kmetijske mehanizacije (9), Dom Lizike Jančar (6) in Srednja glasbena in baletna šola (5). V dvajsetih letih je največ, kar 1027 mladih raziskovalcev, ustvarjalo na Srednji elektro-računalniški šoli, na II. gimnaziji jih je sodelovalo 914, na Srednji ekonomski šoli 884 in na Prvi gimnaziji 817. Največ mentorjev se je raziskovalnim prizadevanjem srednješolcev pridružilo na II. gimnaziji (398), sledijo jim mentorji Srednje elektro-računalniške šole (378), Prve gimnazije (288) in Srednje ekonomske šole (277).

Na samo šestih srednjih šolah od dvajsetih sodelujočih, in sicer na Prvi gimnaziji, II. gimnaziji, Srednji ekonomski šoli, Srednji elektro-računalniški šoli, Tretji gimnaziji in Srednji strojni šoli, je v dvajsetih letih akcije Mladi za napredek Maribora nastalo 71 % vseh raziskovalnih nalog, pri njihovem nastanku pa je sodelovalo 67 % raziskovalcev in 70 % vseh mentorjev.

Leta 1999 so se raziskovalnim nalogam pridružili še inovacijski predlogi in v petih letih jil je nastalo na enajstih srednjih šolah 53. Največ inovacijskih predlogov so spisali na Srednji tekstilni šoli (14), na Srednji strojni šoli (8), sledita Srednja šola za gostinstvo in turizem (7) in Srednja elektro-računalniška šola (6).

S štirimi inovacijskimi predlogi so sodelovale v obdobju med leti 1999 in 2003 Srednja strojna in poslovna šola, Srednja trgovska šola in Živilska šola. Z

dvema inovacijskima predlogoma sta v petih letih nastopili Srednja gradbena šola in Prva gimnazija, Srednja ekonomska šola in Srednja zdravstvena šola Juge Polak pa z enim.

Pri nastajanju inovacijskih predlogov je sodelovalo 111 srednješolcev, ki so pod strokovnim vodstvom 56 mentorjev ustvarili 53 inovacijskih predlogov. Največ inovacijskih predlogov je nastalo na področju tehničnih ved (25), šest iz biotehničnih ved, po enajst inovacijskih predlogov pa v okviru družboslovja in humanistike (11). S področja naravoslovnih ved v petih letih tekmovanja ni nastal noben inovacijski predlog. Med šolami je največ inovacijskih predlogov (14) spisalo 24 dijakov Srednje tekstilne šole. Pri njihovem nastajanju je sodelovalo med vsemi šolami tudi največ mentorjev (15). Devetnajst dijakov Srednje gostinske in turistične šole je pod vodstvom šestih mentorjev ustvarilo sedem inovacijskih predlogov.

Skoraj vse, razen dveh inovacijskih predlogov, so ustvarili dijaki mariborskih srednjih strokovnih in poklicnih šol. Samo dva inovacijska predloga od 53 sta nastala med gimnazijci Prve gimnazije. Pod vodstvom mentorja so jih spisali štirje dijaki.

Sicer pa je bilo z 18 inovacijskimi predlogi najbogatejše leto doslej leto 2002, ko je z inovacijskimi predlogi sodelovalo 39 inovatorjev pod vodstvom 19 mentorjev.

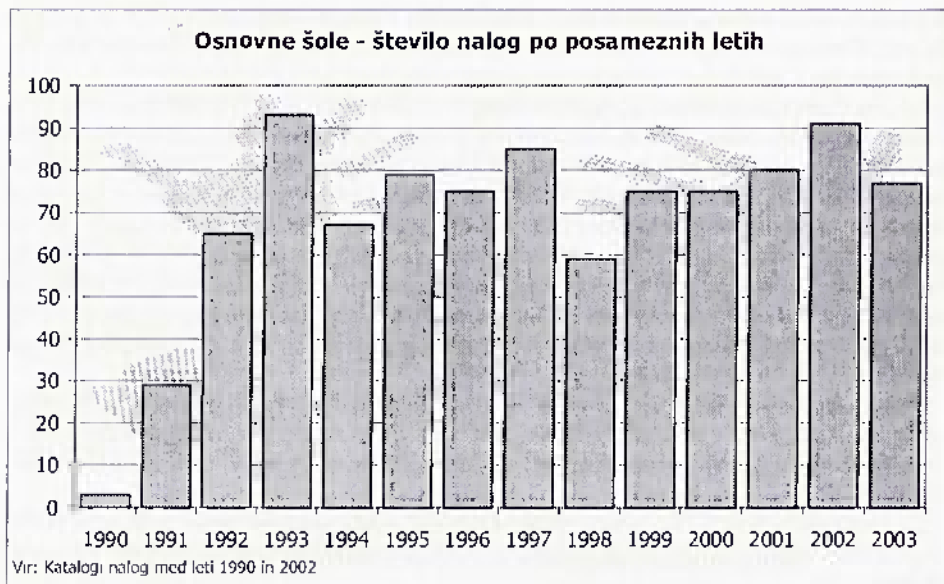
Osnovnošolci so se v akcijo Mladi raziskovalci za napredek Maribora s tremi nalogami vključili leta 1990. Trije učenci OŠ Seinicca ob Dravi so pod vodstvom dveh mentorjev napisali dve raziskovalni nalogi, štirje učenci OŠ Borceva za severno mejo in mentor pa eno nalogo. Že leta 1991 se je število mladih raziskovalcev s sedem v letu 1990 povzpelo na 128 osnovnošolcev, ki so pod vodstvom 33 mentorjev spisali 29 raziskovalnih nalog. Število učencev se je nato iz leta v leto večalo in je absolutni višek sodelujočih osnovnošolcev s 353 mladimi raziskovalci doseglo leta 1996. Res pa je, da je po številu nalog in sodelujočih mentorjev najplodovitejše leto 1993, ko je 331 mladih raziskovalcev pod vodstvom 82 mentorjev spisalo 93 raziskovalnih nalog. Z letom 1997 se število sodelujočih učencev niža. Leta 1997 jih je bilo za petino manj kot leto poprej, leta 1998 pa kar za 27 % manj kot leta 1998. Leta 2003 je sodelujočih osnovnošolcev 174, ki so spisali 77 raziskovalnih nalog pod vodstvom 67 mentorjev. K temu je treba dodati, da od leta 2000 sodelujejo tudi osnovnošolci z inovacijskimi predlogi. V štirih letih so pripravili 69 inovacijskih predlogov.

Najmanj nalog po letu 1992 so osnovnošolci oddali leta 1998 (59), nakar se število nalog ponovno veča in leta 2002 z 91 nalogami doseže najbogatejše leto 1993, ko so jih pripravili 93. A če k številu raziskovalnih nalog prištejemo še število inovacijskih predlogov (11), ga preseže.

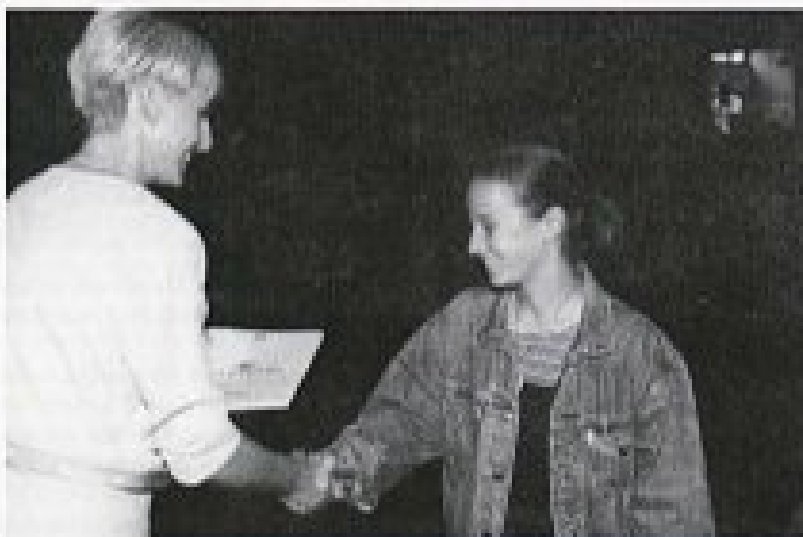
V obdobju 1990-2003 je v gibanju Mladi za napredek Maribora sodelovalo 3182 osnovnošolcev, ki so pod vodstvom 862 mentorjev ustvarili 953 raziskovalnih nalog.

Pri nastajanju osnovnošolskih raziskovalnih nalog so v povprečju sodelovali trije do štirje raziskovalci. Statistično je en mentor nadziral delo 3,6 raziskovalca. Na splošno velja, da je pri nastajanju osnovnošolske naloge sodelovalo več učencev kot pri srednješolski raziskovalni nalogi, kjer v povprečju dva raziskovalca napišeta eno raziskovalno nalogo.

Največ nalog so osnovnošolski raziskovalci ustvarili s področja humanističnih ved (36,7 %) in družboslovnih ved (27,1 %), skupaj 63,8 %. Na področju tehničnih ved je nastalo 21,5 % nalog, 5 % jih je bilo s področja biotehničnih ved in 9,5 % s področja naravoslovnih ved.

Vseh štirinajst let je na tekmovanju Mladi za napredek Maribora sodelovala OŠ borcev za severno mejo. Po trinajstkrat so se akcije udeležile OŠ Bojana Iliča, OŠ Franceta Prešerna, OŠ Prežihovega Voranca in OŠ Tabor I. Osnovni šoli bratov Polančičev in Ludvika Pliberška sta sodelovali dvanajstkrat. Enajstkrat so bili na tekmovanju raziskovalci OŠ Angela Besednjaka, OŠ Borisa Kidriča in OŠ Toneta Čufarja. Desetkrat se je akcije Mladih za napredek Maribora udeležila OŠ Selnica ob Dravi.

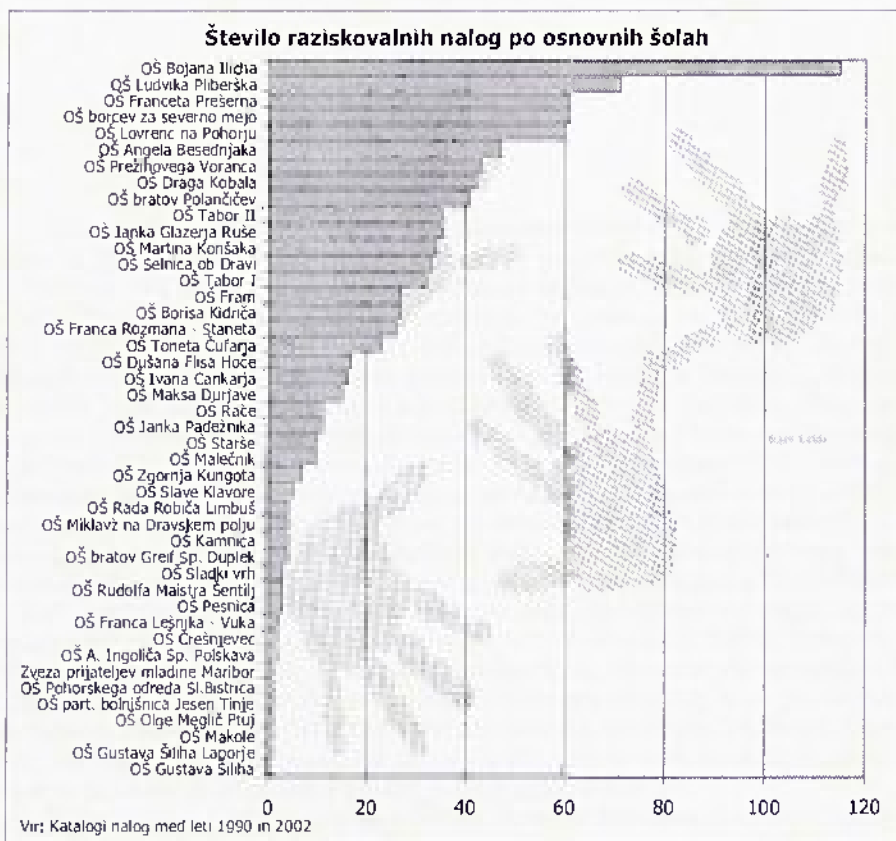

Predsednica organizacijskega odbora Vera Bevc podeljuje priznanje nčenki OŠ Bojana Iliča, 5. junij 1997. Posnetek: Janko Rath, Večer Maribor

Osnovne šole Draga Kobala, Franca Rozmana-Staneta, Tabor II in Janka Glazerja Ruše so se akciji Mladi za napredek Maribora pridružili devetkrat, OŠ Malečnik, OŠ Fram in OŠ Lovrenc na Pohorju osemkrat, OŠ Ivana Cankarja, OŠ Janka Padežnika, OŠ Dušana Flisa Hoče in OŠ Rače pa sedemkrat. Vse ostale šole so sodelovale manjkrat.

Med šolami je s 338 sodelujočimi mladimi raziskovalci, 115 raziskovalnimi nalogami in 92 mentorji najuspešnejša OŠ Bojana Iliča, sledi ji OŠ Ludvika Pliberška z 285 raziskovalci, 71 nalogami in 70 mentorji.

S številom 232 sodelujočih mladih raziskovalcev je na tretjem mestu še vedno OŠ Lovrenc na Pohorju, ki pa je, kot vse nemariborske osnovne šole, leta 2000 zapustila gibanje Mladih za napredek Maribora.

Leta 2000 sta OŠ Bojana Iliča in OŠ Martina Konšaka vsaka z enim inovacijskim predlogom orali ledino med mariborskimi osnovnimi šolami. V štirih letih je 69 učencev pripravilo 27 inovacijskih predlogov, in sicer po pet s področij tehničnih, biotehničnih in družboslovnih ved, po šest inovacijskih predlogov pa na področju naravoslovnih in humanističnih ved. Pri ustvarjanju je devetinšestdesetim inovatorjem pomagalo 33 mentorjev. Največ inovacijskih predlogov, pri ustvarjanju katerih je sodelovalo tudi največ učencev (26) in mentorjev (12), je prišlo z OŠ Martina Konšaka.

40 LET MAISTROVEGA RAZGLEDNEGA STOLPA NA ZAVRHU IN NEGOVANJA ZGODOVINSKEGA SPOMINA NA RUDOLFA MAISTRA-VOJANOVA V SLOVENSКИH GORICAH

Marjan Toš*

Zavrh v Slovenskih goricah je razloženo podeželsko naselje na nadomorski višini od 320 do 350 metrov in leži med reko Pesnico in cesto Lenart-Ptuj južno od Voličine. Na strmem razglednem hribu so domačije, prav v središču naselja pa stoji Maistrov razgledni stolp. Prvotno je bil lesen in so ga zgradili že leta 1963, ko je bilo na Zavrhu 21. julija 1963 leta slovenjegoriško slavje. Ob tej priložnosti so odkrili tudi spominsko ploščo Rudolfu Maistru-Vujanovu. Zahodno od stolpa je Zg. Zavrh, ki prehaja na drugi strani ceste v Dolge Njive; vzhodno od njega pa Sp. Zavrh ali Bezgovec, ki seže do Črmljenšaka. Od stolpa se odceplja nižji Srednji Zavrh. Na tem območju prevladujejo njive in sadovnjaki, pred pojavom trtne uši pa je bil Zavrh izrazito vinogradniško naselje, v katerem so prevladovali viničarije. Danes so novi vinogradi na slemenu in v prisojnim pobočju, v naselju pa je zraslo tudi veliko počitniških hišic. Na Zvrhu stoji ob razglednem stolpu Štupičeva vila (v njej je bila včasih trgovina) z gostinskim lokalom (Maistrova klet), ob njej pa lepo obnovljen kulturni dom z Maistrovo spominsko sobo. Maister je namreč po končani I. svetovni vojni rad zahajal na Zavrh, kjer je napisal veliko lepih pesmi, med njimi tudi Završke fante. Po generalu in pesniku Rudolfu Maistru-Vujanovu so preimenovali Turistično društvo, ki so ga ustanovili na občnem zboru 24. 12. 1961 leta. Prvi predsednik društva je bil Janez Karo, ki je na občnem zboru predstavil lik generala Maistra in tudi predlagal, da naj se društvo poimenuje po njem. Predlog je bil soglasno sprejet.

Domačini so na generala in pesnika ohranili lep spomin in se nanj javno spomnili že v začetku 60-ih let prejšnjega stoletja, ko so njemu v čast in v trajen spomin na Zavrhu postavili leseni razgledni stolp. Ob njem so vzdali še spominsko ploščo generala Rudolfa Maistra, ki so jo slovesno odkrili v nedeljo 21. julija 1963 v okviru praznovanja krajevnega praznika na Zavrhu. Zaradi dotrajane konstrukcije so leseni stolp leta 1979 odstranili in leta 1981 postavili novega, 17 metrov visokega kovinskega, za kar ima nemalo zaslug nekdanji direktor lenarškega Klemosa Avgust Seničar. Načrt za prvi leseni razgledni stolp na Zavrhu je izdelal sin generala Maistra, Borut Maister, pri delu pa so pomagali številni do-

* Mag. Marjan Toš, novinar in publicist, SI - 2230 Lenart v Slovenskih Goricah.

mačini, predvsem tesarji, ki jih je vodil tesarski mojster Krajnc. Kmetje so podarili preko 30 m³ kostanjevega lesa. Marija Karo se spominja, da je gradnjo strokovno vodil in nadzoroval Borut Maister, "politični vrh pa v tistem času ni kazal zanimanja in ni nudil podpore za to idejo. Bilo je, kot da še general Maister ni prišel v zgodovino". Stolp je bil priljubljena izletniška in turistična točka.

Kmalu pa so prizadevni domačini in člani TD "Rudolf Maister-Vojanov" Zavrh začeli resno razmišljati o ureditvi Maistrove spominske sobe v nekdanji Štupičevi vili na Zavrhu. Odločitev o tem so sprejeli na razširjeni seji, ki so se je 16. maja 1982 leta udeležili člani predsedstva traktne SZDL, aktiva ZSM, predstavnik TD "Rudolf Maister-Vojanov" iz Zavrha, Zofka Slana in Darinka Čobec iz Lenarta (direktorica DU Lenart in tajnica ZKO Lenart - op. avt.). Sklenili so, da začnejo na završkem in selškem območju takoj zbirati les pri kmetih, Les so zbirali Franc Grajfoner, Ivan Damiš, Janko Lešnik, Vinko Vrabl in Anton Firbas. Nakladanje in prevoz na žago je prevzel Jože Vogrin, vse prevoze s traktorjem pa Ivan Grajfoner. Sveži les jim je direktor Klemosa Avgust Seničar zamenjal za suhega. Priprave na gradnjo spominske sobe so se začele aprila 1984. Pri tem je veliko dela opravil Jože Požauko, za pridobitev dokumentacije pa je bila zaslužna Zofka Slana. Na podstrešju Štupičeve vile so zidarska dela opravili zidarji oziroma gradbeni delavci, ki so urejali tudi Maistrovo klet (to je bila naložba bivšega Agro-kombinata Lenart - op. avt.). Za utrditev poda je Klemos podaril železne nosilce, ki so jih montirali Klemosovi delavci pod vodstvom Stanka Kronvogla. Lesene obloge poda, sten in stropov so izvedli Ivan Grajfoner, Franc Dobaja, Danilo Dobaja, Marjan Bezjak in Janko Lešnik. Brušenje in lakiranje je opravil Franc Fekonja, mizarska dela pri vratih, panojih in tablah pa Vinko Grajfoner. Za elektro-inštalacije je poskrbela enota Elektro Maribor iz Lenarta pod vodstvom Edija Goloba. Zidne vdolbine in vzdavanje omaric sta opravila Ivan Grajfoner in Jože Žižek, stopnice so montirali Klemosovi delavci, vsa zidarska dela v hodniku in v predstobi je opravil Jože Roter. Za ureditev okolja so poskrbeli člani ZSMS in krajanji Zavrha. Razstavo o generalu Rudolfu Maistru je v novi spominski sobi postavil prof. Aleš Arih, tudi sicer eden od pobudnikov in najbolj zaslužnih za oživljanje in utrjevanje zgodovinskega spomina na generala Maistra tako na Zavrhu, kot tudi v Mariboru in Sloveniji nasploh. Aleš Arih je tudi vseskozi sodeloval s TD pri urejanju spominske sobe na Zavrhu. Dragocena je bila pomoč Karle Majcenovič, predstavnice takratne občine Lenart oziroma kulturne skupnosti. Napore Završanov je podpirala tudi predsednica SO Lenart Vida Šavli. V letih 1984/85 sta Kulturna skupnost Slovenije in SO Lenart s pomočjo mariborskega Zavoda za spomeniško varstvo zagotovili del finančnih sredstev, ki so bila potrebna za obnovo Štupičeve vile in za dokončno ureditev Maistrove spominske sobe. Zavzetim in delavnim krajanom Zavrha se je tako uresničila nekajletna želja, da bi se oddolžili Rudolfu Maistru, ki je svojčas rad zahajal na njihov vrh. Za ureditev spominske sobe sta Kulturni skupnosti Slovenije in Lenarta zbrali skoraj poldrugi milijon tolarjev, precej pa so pomagali lenarški kolektivi Klemos, Unior in drugi. V sobi so postavili stalno razstavo Aleša Ariha z naslovom "Rudolf Maister-Vojanov: vojak, politik, pesnik". Štupičevo vilo so tudi na zunaj temeljito obnovili in prekrili. TOZD gostinstvo in trgovina lenarškega Agro-kombinata (vodila ga je Zofka Slana, ki je članom TD Zavrh pomagala pri urejanju spominske sobe) pa je v njej uredil Maistrovo klet s krušno pečjo in domačo kulinariko, ki je bila popestritev takratne turistične ponudbe.

Spominsko sobo so svečano odprli 14. septembra leta 1986 v okviru 30. krajevnega praznika KS Voličina. O Zavrhu in Maistrovem življenju v tem kraju je spregovoril njegov borec in predsednik mariborskega Društva Maistrovih borcev Zmago Porekar. Prva slovenska vojska, ki jo je na lastno pest novembra 1918

ustanovil Rudolf Maister – je med drugim povedal Zmago Porekar – je bistveno posegla v nadaljnji razvoj slovenskega naroda. Izjemno vplivnemu generalu Maistru pa so kmalu pričeli nalagati krivice, ki so se stopnjevale do njegove nasilne upokojitve in vse do smrti leta 1934. Preurejena hiša na Zavrhu, v kateri je Maister preživel večino poletij, je z ureditvijo spominske sobe ponovno dobila ustvarjalni vsestranski Maistrov navdih. Že pred otvoritvijo so 15. 9. 1986 člani Društva slovenskih pisateljev, Slovenskega konservatorskega društva, Slavističnega društva Maribor in občinske kulturne skupnosti Lenart pripravili okroglo mizo o Maistru vojaku, politiku in pesniku. Zatem so udeleženci pisateljskega srečanja iz Štatenberga organizirali še literarni večer s svojimi in predvsem pesnimi Rudolfa Maistra-Vojanova. Umetniški prispevek je s pomnikom (reliefom Rudolfa Maistra) sklenil ptujski kipar Viktor Gojkovič. Ob krajevnem prazniku so pripravile razstavo kmečkih jedi članice aktiva kmečkih žena. Te so nato v vseh letih sodelovale pri Maistrovih proslavah in slovesnostih na Zavrhu. Z otvoritvijo spominske sobe so bili na nek način zaokroženi napor občine Lenart, da bi Maistrovi borci za severno slovensko mejo dobili zasluženost mesto v zgodovini. Leto 1984 je bilo zagotovo prelomno, takrat so Aleš Arih, Zmago Porekar, Franc Grajfoner in predsednica SO Lenart Vida Šavli začeli uresničevati projekt ureditve Maistrove spominske sobe in širše uveljavitve njegovih dejanj za Slovenijo. Znali so si pridobiti somišljenike tako med krajanji Zavrha kot med uglednimi kulturnimi delavci. Znali so potrpati na vrata različnih ustanov in krajanov ter na ta način pridobiti sredstva za ureditev spominske sobe. Njena otvoritev je bila praznik, dogodek, katerega se pomni. Udeležili so se ga mnogi ugledni gostje in poznavalci življenja generala Maistra. Leta 1988 so zbori takratne SO Lenart sklenili, da se za zgodovinske zasluge v bojih za severno mejo podeli Zvezi prostovoljcev borcev za severno mejo 1918-1919 domicil občine Lenart. Borci so bili nanj izjemno ponosni. V bistvu se je začela pravo gibanje za priznanje Maistrovega dela in čeprav je bil Zavrh na nek način na obrobju tega dogajanja, je odigral vidno vlogo. Domačinom je trdno stala ob strani takratna SO Lenart na čelu s predsednico Vido Šavli, ki rada pripominja, "da so s Projektom Zavrh s pomočjo Maistrove spominske sobe, stolpa in kleti in s celostnim pristopom ureditve tega kraja želeli promovirati Slovenske gorice v širši slovenski prostor". Poteza je na dolgi rok celo uspela in tudi to je izročilo završkih spominskih slovesnosti.

Slednje so od samega začetka pod vodstvom neutrudnega Aleša Ariha prinašale veliko človeško toplih vsebin, hkrati pa tudi aktualnih političnih sporočil in tem za krepitev slovenskega domoljubja. Ena od stalnic dogajanja na Zavrhu je tudi Katica Lešnik, "Mistrova Katica", ki se klenega generala dobro spominja. "Prepričana sem, da takrat na Zavrhu živeči ljudje, ki so bili predvsem viničarji, niti dojeli niso, kakšnega človeka gosti njihov gospod Stupica. Toda, ker je bil gospod Stupica tod največji posestnik in je imel največ viničarij, je imel v svoji bližini in na svojem posestvu tudi največ krajanov ter delavcev. Tako je lahko prišel v stik z ljudmi v tem kraju tudi Rudolf Maister. Odrasli so morali delati in ni bilo časa za pogovor z gospodom. Bili pa so na razpolago otroci, ki so tekali naokrog".

Med njimi je bilo tudi dekletce, staro deset let, ki je bilo vsega radovedno in je veliko govorilo. Z gospodom (Rudolfom Maistrom – op. avt.), ki je bil prav tako radoveden in se je rad pogovarjal, sta kmalu postala prijatelja in sogovornika. Mala Katica mu je iz Lenarta na Zavrh prinašala knjige in časopise in mu jih tudi brala. Ker pa ji branje ni šlo najbolje od rok, se je tega učila pod vodstvom generala. Ta je Katico učil tudi pravilnega govorjenja, zanimal se je za preproste ljudi in njihovo življenje, za domače izraze in predmete. Domačini so tudi preko otroških pripovedi nekoliko pobližje spoznali Maistra in ga vzeli za svojega, tako

kot gospoda Stupico, ki jim je dajal delo, streho nad glavo in vsakdanji kruh. Za Maistrovimi prireditvami je povezano tudi ime vokalnega moškega kvinteta Završki fantje pod umetniškim vodstvom Darka Škergeta. Prvič so na Zavrhu zapeli leta 1985, od takrat so vselej izvajalci kulturnega programa, v katerem je več kot deset let sodeloval tudi ženski nonet KUD Voličina pod vodstvom Boža Čobca. Ustvarjalni pečat so prireditvam dodali še oblikovalka kulturnih programov na Maistrovih prireditvah prof. Andreja Lep, pokojni član SNG Maribor Jože Zupan, amaterski gledališki igralec Silvo Safran in povezovalka programov Darinka Čobec in seveda množica domačinov in posameznikov soustvarjalcev iz lenarške ZKO (zdaj ZKD) pod vodstvom Marije Sauperl ter kolektiv zelene bratovščine LD Voličina. Brez njih ne bi bilo Zavrha.

Pravi razmah so prireditve na Zavrhu doživete po letu 1990 v samostojni slovenski državi. Organizatorjem so se pridružili mnogi novi posamezniki iz Lenarta in še nekaterih krajev, svoj prispevek pa je trajnemu spominu na generala dodala tudi Slovenska vojska. Priča smo bili nekaterim odmevnim okroglim mizam in strokovnim posvetovanjem. Leta 1991 je bila tema Zavrha "General Maister in poveljniki nove slovenske vojske", leta 1992 "Rudolf Maister-Vojanov-pesnik"; leta 1993 je bilo strokovno posvetovanje ob 75-letnici bojev za severno mejo, leta 1994 pa so v okviru Maistrovih prireditev predstavili knjigo Maistrov Zavrh avtorja Aleša Ariha.

Medtem se je zgodila tudi denacionalizacija Štupičeve vile na Zavrhu, v kateri je bila od leta 1986 odprta Maistrova spominska soba. Zadeva je dvignila na noge množico kulturnikov in sprožila tudi javne proteste, a vse skupaj ni zaleglo. Spominska soba je bila zaprta in prenesena v vojašnico General Maister v Mariboru. K sreči je bil leta 1999 obnovljen kulturni dom na Zavrhu, v katerem je naša domovanje tudi nekoliko drugačna postavitve Maistrove sobe. Zato se je vmes nekaj prireditev zvrstilo v Lenartu in v Voličini. Leta 1995 so predstavili vlogo velikega lenarškega narodnjaka in staroste Sokola dr. Milana Goriška, leta 1996 dr. Franja Rosino in njegove sodobnike, leta 1997 dr. Ožbolta Ilauniga, lenarškega kronista, pisatelja in sodnega starešine. Leta 1998 je izšla knjižica ob 80-letnici lenarškega Sokolskega društva, bile so predstavljene likovne upodobitve generala Maistra z odmevnim referatom dr. Sergeja Vrišerja, leta 1999 pa so na pročelju obnovljenega kulturnega doma na Zavrhu odkrili doprsni kip generala Maistra, delo ptujskega kiparja Viktorja Gojkoviča. Leta 2000 je bila na Zavrhu izvedena Maistrova koračnica v izvedbi orkestra slovenske vojske in žalna koračnica generala Maistra. Obe je napisal Slavko Avsenik mlajši. Prikazan je bil dokumentarni film Milana Lubiča "Podoba vojaka-Rudolf Maister, general in pesnik", ki je bila nato predelana in leta 2001 na Zavrhu ponovno predvajana kot učno gradivo. Osrednje dejanje prireditev na Zavrhu leta 2001 je bil obisk predstavnikov Društva general Maister v Lenartu in Zavrhu, kjer je tekla beseda o skupnih naporih za negovanje zgodovinskega spomina. Drugi del prireditev pa je bil v znamenju razglasitve rezultatov literarnega natečaja na temo general Maister, ki ga je razpisalo Ministrstvo za obrambo.

Leta 2002 je bila tema Maistrovih spominskih slovesnosti "general Maister v zavesti časa". Odmevno okroglo mizo na to temo so vodili prof. Aleš Arih, mag. Marjan Toš in ing. Stane Kocutar. S tehničnimi prispevki sta na njej sodelovala odlična poznavalca Maistrovega dela in življenja prof. dr. Bruno Hartman in prof. dr. Sergej Vrišer. Na okrogli mizi so tudi predstavili zanimivo anketo o poznavanju Maistra v domačem okolju. Izvedli so jo med učenci osnovne šole Voličina, predstavil pa jo je ravnatelj Anton Goznik. Tudi lanskoletne spominske slovesnosti so obogatili s kulturnim programom, udeležili pa so se jih tudi visoki predstavniki slovenske vojske.

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

Razstava "Med kljukastim križem in rdečo zvezdo"

Pod tem naslovom so v začetku decembra 2002 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu postavili razstavo, kjer je bila na ogled dva meseca. Prenesli so jo v avlo Mestne občine Kranj, kjer so jo odprli 19. februarja letos. Nosilca projekta sta bila omenjeni muzej v Slovenj Gradcu in Mohorjeva družba iz Celovca. Projekt je bil prijavljen v Sloveniji in denarno ga je podprl Phare. Razstava je razdeljena na dva dela. Prvi nosi naslov Slovenija, pripravila sta ga Jože Dežman in Marjan Linasi. Drugi del je pod imenom Koroška in so ga pripravili Alfred Elste, Hanzi Filipič in Michael Koschat, vsi trije s Koroškega. Poleg razstave je še katalog, zgoščenka, predstavitev na internetu in anketa.

Rdeča nit ali predmet razstave so nacionalni konflikti med nemško govorečimi Korošci in Slovenci, zreducirani na delovanje Nacionalne socialistične nemške delavske stranke (v nemščini NSDAP) in Komunistične partije Slovenije (KPS). Slovenski del razstave je zasnovan od leta 1848 do 1991, koroški pa od predplebiscitnega boja na Koroškem (1919 - 1920) do 1991 oziroma do danes. Že zaradi teh dveh konceptov je gradivo na razstavi neuravnovešeno, ker manjka 70 let germanizacije na celotnem slovenskem ozemlju v času stare Avstrije. To obdobje je namreč v slovenskem delu izpolnjeno z dokumenti in slikovnim gradivom o boju Slovencev za narodne pravice pod ponesrečenim naslovom "Jezik sovraštva". Za Slovence je ta oznaka verjetno neupravičena, trebaje šele dokazati, če so res kdaj Slovenci sovražili Nemce zato, ker so Nemci. Toda jezilo jih je in jih še sedaj jezi avstrijska raznarodovalna politika do Slovencev na Koroškem in na avstrijskem Štajerskem.

Druga neuravnovešenost v razporeditvi gradiva za obdobje od konca 1. svetovne vojne do 1991 je v tem, da avtorji primerjajo koroško nacistično stranko in slovensko komunistično stranko, prva je delovala na Koroškem, druga pa na vsem slovenskem ozemlju. Koroška je bila za Slovence le ena izmed avstrijskih obmejnih provinc, to je veljalo za obdobje stare Avstrije, obe Jugoslaviji in tudi za sedanjo slovensko državo. Koroška nacistična stranka je bila vse do maja 1945. leta le obmejna izpostava vse nemške nacistične stranke, vendar zelo usodna za koroške in gorenjske Slovence. Avtorji so zašli v težavo tudi zaradi tega, ker niso upoštevali, da so se v 20. stoletju na slovenskem ozemlju zrušili štirje "imperiji", na Koroškem pa trije. Zgodovino Slovenije od 1848 do danes brez težav lahko razdelimo na 5 dokaj zaključenih obdobj, usodo koroških Slovencev in nemško govorečih Korošcev pa na štiri.

Prvo zaključeno obdobje je od revolucije 1848 do 1918, ko je razpadla habsburška monarhija. To obdobje bi bilo zelo primerno za tovrstno bolj poglobljeno obravnavo, ko sta oba naroda živela v eni državi. Četudi bi ostali pri narodnostnih sporih, obe strani bi lahko kritično predstavili svoje argumente, vendar bi morali upoštevati tudi avstrijsko Štajersko. Plebiscitni boj za slovensko Koroško je dokaj korektno predstavljen.

V drugem obdobju, t. j. med vojnama 1918 – 1941, so se razmere bistveno spremenile z novo državno mejo. Koroški del razstave prikazuje poplebiscitno sovražno delovanje koroških nemških strank in drugih organizacij proti koroškim Slovincem ter nastanek nacistične stranke na Koroškem in njeno delovanje v času prve republike vse do maja 1945. Slovenski del razstave pa se ukvarja z nastankom KPS in njenim delovanjem na Slovenskem v času stare Jugoslavije. Če bi hoteli za to obdobje obravnavati odnose med Avstrijci in Slovenci med vojnama, upoštevajoč tudi Koroško, bi morali spregovoriti o odnosu avstrijske države do slovenske narodne manjšine na Koroškem in Štajerskem in o odnosu jugoslovanske države do nemške narodne manjšine na njenem ozemlju ter o odnosu obeh držav do svojih zamejskih narodnih manjšin. V uvodnem poglavju v katalogu (Med kljukastim križem in rdečo zvezdo, Slovenj Gradec, Celovec 2002) so avtorji namreč zapisali, da gre za odpravljanje zgodovinskih zmot v publicistiki in v glavah ljudi na obeh straneh. Torej omenjena problematika bi morala biti predstavljena, ker pač tesno veže obe strani.

Tretje obdobje je okupacija Slovenije oziroma narodnoosvobodilnega boja, ki sta z dokumenti in s fotografskim gradivom dobro pokrita, kakor slovenski in tudi koroški del razstave. Vendar je glavna hiba tega dela razstave v tem, da npr. niso izrisane temeljne razlike med človeškimi in materialnimi možnostmi nemškega okupatorja in slovenskih partizanov. To razliko bi se dalo ponazoriti s kako zemljepisno skico ali z grafikonom s številkami. Kajti razstava bi morala povedati nepoučenemu obiskovalcu, da je nemška nacistična stranka bila na čelu največje sile, takratne zelo razvite nemške države, ki je do zime 1941 zasedla skoraj vso Evropo od Moskve do Pirenejev. Imela je na razpolago velikanske materialne in človeške vire, njena armada je bila nepremagljiva do stalingrajskega zloma 1943. Proti tej sili pa je nastopala KPS z manj kot 1000 člani, na majhnem ozemlju, kjer je prebivalo nekaj več kot milijon prebivalcev. Njena vojska, t. j. partizani, so bili maloštevilni, slabo oboroženi gverilci, ki so morali prebivati po gozdovih in trpeti vse vremenske (globok sneg in mraz tudi do minus 40° C) in druge neprilike. Odvisni so bili od krajevnih prebivalcev in NOOF (Narodnoosvobodilni odbori osvobodilne fronte), kjer so pač ti bili. Okupatorjeve oborožene sile in domači vohuni so jih nenehno zasledovali. Kljub vsemu je partizanska vojska številčno rasla in dosegla zavidljive uspehe vse do zmage skupaj z anti-fašističnimi velesilami. K uspehu partizanstva je tudi prispevala brezobzirna krutost okupatorjev, kajti v takih prilikah se ljudje odločajo za obrambo z nasiljem. Večina razumnih Slovencev se je zavedala in tudi vedela, da so okupatorji slovenski narod obsodili na smrt, tudi s fizičnim uničenjem. Da ne bi iz partizanov delali božanska bitja, kar danes počnejo z molkom, je treba ugotoviti, da brez podpore večine slovenskega ljudstva ne bi bilo nič z NOB.

Za četrto obdobje, ki ga lahko zakoličimo od maja 1945 do 1991, je temeljno dejstvo, da sta bili obnovljeni Avstrija in Jugoslavija z mejo izpred 1941. leta. Koroška stran je prikazala predvsem pohod partizanov na Koroško prve dni maja 1945 in njihovo nasilje s precejšnjim številom dokumentov in fotografij. Zaključuje se pa s fotografijami in besedili ob njih, ki govorijo, kako je na Koroškem pozabljena nacistična preteklost in kako površno je bila izvedena denacifikacija te dežele. Slovenska stran pa je poudarjeno prikazala "državljansko vojno" v

Ljubljanski pokrajini, obračun nad kolaboranti, montirane procese po vojni, brutalna ravnanja z razlašenci in notranje in zunanje sovražnike, ki si jih je ustvarjala komunistična partija. Toliko na kratko o vsebini razstave.

Nekatere hibe smo že omenjali, nekaj jih bomo še obravnavali. Temeljna napaka je, da razstava z znakom in naslovom enači Nacionalno socialistično nemško delavsko stranko s Komunistično partijo Slovenije. Dalje je arhivsko in fotografsko gradivo tako izbrano in postavljeno in tudi teksti so taki, da ni razvidna razlika med eno in drugo stranjo. Kljub zločinom in nasiljem obeh strani, ki sta jih zagrešili, se razlikujeta po izvoru, ideologiji, zgodovinski nalogi, ki sta si jih zadali, in po položaju in možnostih med drugo svetovno vojno (o tem smo že govorili) in po posledicah njenega delovanja.

Nemško nacionalno socialistično gibanje in fašizem v Italiji sta nastala iz ponižanosti ljudskih množic zaradi vojnega poraza. V Italiji je bila razlika le v tem, da je ta država bila v 1. svetovni vojni dejanski poraženec. S pomočjo antante je izšla iz nje kot navidezni zmagovalec. V obeh državah so bile težke socialne razmere (nezaposlenost), zato je bilo delavstvo revolucionarno nastrojeno, ostali sloji pa nezadovoljni. Nacizem v Nemčiji je pozival na maščevanje nad zmagovalci. Obe gibanji pa sta imeli cilj uničenje marksističnih strank (socialnodemokratskih in komunističnih). Naciste in fašiste so podpirale meščanske stranke in višji sloji družbe. Delavske stranke so se morale bojevati za socialne pravice z meščanskimi strankami in lastniki kapitala. Tako je bilo v Evropi v številnih državah in tudi v Jugoslaviji vse do 2. svetovne vojne. KPS pa izvira iz drugih družbenih osnov: Radikalni člani Jugoslovanske socialno demokratske stranke so po prvi svetovni vojni izstopili iz svoje stranke in se vključili v Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ). Od takrat naprej so se imeli za komuniste. Zaradi razočaranja nad II. internacionalo in zaradi grozot 1. svetovne vojne je do takega razcepa prišlo po vsej Evropi. Iz socialnih, demokratskih in socialističnih strank so izstopale radikalne skupine in se organizirale v komunistične stranke posameznih držav. Enaki vzroki so botrovali nastanku KPJ in KPS.

Idejne razlike med obema gibanjima so pa naslednje: fašisti in nacionalni socialisti so razglasili, prvi Italijane za najbolj kulturnen narod na svetu, nacisti pa nemško, "čisto" raso za največ vredno. Za zgodovinsko nalogo so si zadali, da morata oba naroda zavladati nad manj vrednimi in si pridobiti njihova ozemlja (imperializem), v državi pa prevzeti oblast in onesposobiti ali uničiti notranje nasprotnike, po potrebi tudi fizično. Leta 1922 je bil začetek krvave diktature v Italiji, v Nemčiji pa leta 1933. Žide so proglasili za najmanj vredno raso, ki jo je treba uničiti, kar se je zgodilo do konca 2. svetovne vojne. V ta seznam so vključili tudi Slovence, ostali slovanski narodi so pa bili zapisani v večno sužnost. Najhuje so preganjali marksistično (socialiste in komuniste) usmerjene ljudi in jih pobijali. Druga svetovna vojna je bila posledica takega razvoja z vsemi grozotami.

KPS ali slovenski komunisti skupaj z jugoslovanskimi so si res zastavili zgodovinsko nalogo zrušiti kapitalistični družbeni red z revolucijo, ker pač niso videli druge možnosti, in uveljaviti pravičnejšo družbo. Socialni demokrati in socialisti po Evropi, kakor tudi na Slovenskem, so imeli v programu, da bi nekje v bodočnosti z reformami spremenili z kapitalizem in pravičnejšo socialistično družbo. KPJ (vanjo so bili vključeni slovenski komunisti) so takoj po njenem nastanku prepovedali in njene člane ves čas stare Jugoslavije preganjali. V takratni družbi so komunisti imeli neznamen vpliv, toda v 2. polovici 30 let jim je v javnosti ugled narasel zaradi antifašističnih in narodnoobrambnih idej.

Poglejmo, kakšne so bile posledice delovanja ene in druge strani. Nemška nacistična stranka je skupaj z italijanskimi in japonskimi fašisti zanetila 2. svetovno vojno in posledica je bila razrušena Evropa od Volge do Pirenejev, prav

tako so bila opustošena velika območja Azije in Afrike ter desetine milijonov pobitih ljudi, da ne govorimo o pošastnih grozotah v koncentracijskih taboriščih. To je bila dediščina nacističnih in fašističnih strank leta 1945.

O KPS pa tole: Po zasedbi Slovenije aprila 1941, ko so popolnoma odpovedale meščanske stranke, so komunisti vstopili v prazen politični prostor in začeli s pripravami na oborožen odpor (OF). Njihov temeljni cilj je bil izgon okupatorjev, zedinjena Slovenija in družbena preobrazba. Rezultat, ki ga je narodnoosvobodilno gibanje doseglo med vojno in po njej, je bil ta, da je bila Primorska priključena k Jugoslaviji oziroma Sloveniji (zahodni zavezniki so pristali na priključitev zaradi množične udeležbe primorskih Slovencev v NOV) in da se je že med vojno iz organizacij OF izoblikovala slovenska republika kot državna enota sicer v okviru Jugoslavije kot zvezna enota. Brez Primorske bi bila naša država nemogoča, brez republike kot državne enote bi se Slovenci ne mogli osamosvojiti leta 1991. Seveda to je rezultat zgodovinskega pomena le za nas Slovence.

Zgoraj navedena dejstva govorijo, da enačenje nemške nacistične stranke s slovensko komunistično stranko ne ustreza zgodovinski resnici. Nacistična in fašistična gibanja so bila po idejah in praksi zločinska. Komunisti so gojili ideje o pravični družbi enakovrednih in enakopravnih ljudi. Toda v 20. stoletju so se izkazale kot utopične. Ker so komunistične stranke uspele priti na oblast v najmanj razvitih deželah Evrope, so tu partijska vodstva pošastno zlorabila svoje lastne ideale (stalinizem v SZ) in tudi na Slovenskem so bili zagrešeni hudi zločini, kakor so poboji kolaborantov, montirani sodni procesi itn. Vendar resni zgodovinarji morajo upoštevati tudi pozitivni razvoj, če hočejo biti zvesti resnici.

Med glavne hibe razstave spada tudi to, da ni dokumentov in fotografij o nasilju in zločinih belogardistov in domobrancev, nič ne vzemo o zelo znanem Sv. Urhu nad Ljubljano, kar je nenavadno, saj so predmet razstave v glavnem nasilje in zločini. Treba je ugotoviti stvarno razliko med belogardisti in poznejšimi domobranci in med partizani. Kakršnikoli so že bili razlogi za nastanek domače kolaboristične vojske v Ljubljanski krajini, je res, da so bili njeni pripadniki plačani od okupatorjev, od njih so dobili orožje, živeli so v njihovih kasarnah in bili dobro oskrbovani. Partizani so bili v glavnem prostovoljci, bivali so po gozdovih, se premikali po gorskem svetu, vedno bolj ubožno ljudstvo jih je oskrbovalo in čuvalo. Edino partizani na slovenskem ozemlju so se bojevali proti okupatorjem.

Ob vsem, kar smo povedali, je praktično vprašanje, do kakih spoznanj so lahko prišli povprečni in nepoučeni obiskovalci, ki navadno besedila berejo površno ali pa sploh ne. Pritegnejo jih dokumenti in fotografije (čeprav v kopijah) in pa originalni eksponati. O germanizaciji Slovencev v Avstro-Ogrski do njenega razpada ne bodo zvedeli skoraj nič. O uradni politiki obeh avstrijskih republik prav tako nič, čeprav je njuna raznarodovalna politika pripeljala tako daleč, da se je slovenska narodna manjšina na Koroškem zmanjšala od 80.000 pripadnikov leta 1910 na 12.000, kolikor jih je še danes. Nasilje nad Slovenci so izvajali le nacisti, čeprav so vladali le 8 let. Drugo tako spoznanje je možno, da so se belogardisti in domobranci v glavnem branili pred partizanskim nasiljem. Po drugi svetovni vojni vse do leta 1991 pa so prevladovali na Slovenskem komunistični zločini in teror: Kakor da ni bilo nobenega napredka in režim se v ničemer ni razlikoval od nacistične ureditve.

Nazadnje se ustavimo pri številu žrtev v času 2. svet. vojne na Slovenskem in na Koroškem, ki so bile navedene na razstavi in so zapisane v katalogu. Na Slovenskem je umrlo nasilne smrti 75.000 ljudi in 8.000 okupatorjevih vojakov. Torej vseh žrtev je bilo 85.000. Tu niso vštete žrtve nacistične evtanazije in letalskih napadov. Na Koroškem pa je umrlo nasilne smrti 23.500 ljudi tehle kategorij: na frontah padlih, Židov, žrtev evtanazije in letalskih napadov ter umrlih

iz vrst odporniškega gibanja. V prvih dneh po 9. maju je jugoslovanska vojska (partizani) odpeljala 263 ljudi, od teh se je vrnilo ali pobegnilo 106 oseb, 59 se jih je vrnilo iz Jugoslavije, 98 se jih ni vrnilo in veljajo za pogrešane.

V Katalogu na str.13 je zapisano: "Kristalizirajo se tudi razmerja med smrtnimi žrtvami, za katere si delijo odgovornost okupatorji, partizansko gibanje in njegovi slovenski nasprotniki." Pri vrednotenju krivde posameznih nasprotnikov seveda moramo upoštevati hierarhijo krivde. Vso krivdo nosijo okupatorji tudi za svoje padle, ker so zasedli našo domovino. Partizanski odpor se je začel dva meseca po okupaciji, sredi leta 1942 so se v Ljubljanski pokrajini organizirali belogardisti s pomočjo Italijanov. Partizani, ki so se edini borili proti tujcem, ne morejo nositi odgovornosti za padle okupatorjeve vojake in domače kolaborante, so pa odgovorni za zločine in nepotrebne usmrtitve, ki so jih zagrešili. Kolaboranti so krivi za vse tiste žrtve, ki so jih s svojimi dejanji povzročili.

Zaključimo lahko z dejstvom, da je v zadnji 150-letni zgodovini odnosov med Slovenci in Avstrijci bilo vedno v ospredju vprašanje koroških Slovencev. Že v habsburški monarhiji je bil raznarodovalni pritisk na Koroškem najhujši izmed vseh slovenskih pokrajin. Po razpadu monarhije se v koroški deželi nadaljuje potujčevanje vse do danes in ni videti, da bi bilo konec takega početja niti v Evropski uniji. Isto velja za Slovence na oni strani italijanske meje. Druga stvar pa je, da smo s to razstavo prišli v še eno protislovje. Nasilca projekta sta dve slovenski ustanovi Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec in Mohorjeva družba v Celovcu. Torej dve slovenski skupini si sami soočata svoja videnja o skupnem problemu Slovencev in Avstrijcev.

V besedilih na razstavi je bilo precej stvarnih napak, nepravilnih trditev in definicij, ki jih nima smisla tu navajati, ker so vsa besedila objavljena v katalogu.

Alojz Krivograd

Primerjava nekaterih podatkov, predstavljenih na razstavi "Med kljukastim križem in rdečo zvezdo" (Unter Hakenkreuz und Titostern)¹, s tovrstnimi podatki v nekaterih prispevkih v zgodovinopisju

UVOD

Omenjeno razstavo sem si podrobneje ogledal po otvoritvi, ki je bila 14. 11. 2002 v prostorih Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu.

Nekatere podatke razstave sem nekajkrat ustno komentiral ob priložnostnih posvetih v Slovenj Gradcu in Ljubljani, 19. 2. 2003 pa ob otvoritvi razstave v Kranju.

¹ O ustreznosti naslova razstave (projekta) so bila nekatera mnenja tudi objavljena. Eno izmed teh je: »Že naslov razstave je načelno dvoumjljiv, v današnje političnost pa vsidran tako močno, da samodejno pruleplja slabšalno nalepko vsakemu dvoumijivcu. S tem naslovom razstava sama nehote dokazuje, da demokratična kritičnost do komunizma ni istovetna kar z antikomunizmom.« (dr. Janko Pleterski: Dva dogodka v Slovenj Gradcu, Svobodna misel, 24. 1. 2003, str. 16).

Namen mojih komentarjev določenih podatkov s te razstave ni v tem, da bi skušal razvrstnotiti delo avtorjev oz. snovalcev, ampak da bi nekoliko osvežil spomin še na nekatere druge tovrstne podatke, ki so že bili objavljeni v nekaterih prispevkih k zgodovinopisju. Ob tem pa sem omenil še nekaj podatkov iz arhivskih dokumentov, ki so tudi navedeni v besedilu prispevka.

Zaradi ustrežnejšega citiranja posameznih podatkov sem uporabljal razstavni katalog (kat.), Slovenj Gradec- Celovec 2002, in ne tematskih oz. vodilnih legend omenjene razstave.

»BOJI ZA SEVERNO MEJO IN KOROŠKI PLEBISCIT« / »KÄMPFE FÜR DIE JUGOSLAWISCHE NORDGRENZE UND VOLKSABSTIMMUNG IN KÄRNTEN«

O tem je med drugim navedeno, da so boji za severno slovensko mejo v letih 1918-1919 »trajali do 2. junija 1919« (kat. str. 23). Ta podatek povsem ne drži. Dne 2. 6. in 4. 6. 1919 so se v Kranju med predstavniki Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (K. SHS) in predstavniki Avstrije začela pogajanja o premirju, medtem ko je vojska K. SHS prodirala naprej in 3. 6. zasedla Velikovec, 6. 6. Gosposvetsko polje ter Celovec, antantna komisija (general Segre) s sedežem na Dunaju pa je 10.6. zahtevala prenehanje vseh vojaških aktivnosti oz. operacij (dr. Metod Mikuž: Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 109 -111; Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918 -1919, Maribor 1979, str. 96; Lojze Penič: Boji za slovensko severno mejo 1918-1920, Maribor 1988, str. 26).

»BILI SMO NIČ...« / »WIR WAREN NICHTS...«

V tem delu razstave je predstavljeno delovanje Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) in Komunistične partije Slovenije (KPS). Med drugim je napisano: »Konec 1920 in v začetku leta 1921 je bila v Jugoslaviji prepovedana vsaka komunistična propaganda in razpuščne komunistične organizacije« (kat. str. 27). O tedanjih razmerah v KPJ so na voljo tudi nekoliko drugačni podatki. Z »Obznano« (Razglasom) 30. 12. 1920 je bila prepovedana propagandna aktivnost KPJ v času zasedanja konstituante (ustavodajne skupščine), toda komunistični poslanci so se udeleževali razprav v zvezi z ustavo (sprejeta 28. 6. 1921, imenovana »Vidovdanska«), šele s t.i. »Zakonom o zaščiti države« (sprejet 2. 8. 1921) pa je bila KPJ popolnoma prepovedana in se je njena kakršna koli aktivnost tretirala kot zločin. Enako velja tudi za Zvezo komunistične mladine Jugoslavije (ZKMJ/SKOJ). Od tedaj člani KPJ in SKOJ delujejo do 27. 3. 1941 v razmerah stroge ilegale (Priručnik za istoriju medunarodnog radničkog pokreta, Beograd 1964, str. 643; Enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 3, Zagreb 1967, str. 553; SKOJ 1919-1945, Ljubljana 1980, str. 18).

»IZGNANCI« / »VERTRIEBENE«

Pod eno izmed fotografij (kat. str. 40) piše: »Slovenski izgnanci v Srbiji v Prijedoru«; podatek ni pravilen, Prijedor je namreč v Bosni in Hercegovini. Omenjeno je tudi naslednje (kat. str.41): »Na nemškem okupiranem ozemlju v Sloveniji so po smernicah Heinricha Himmlerja nameravali izgnati od 220 do 260 tisoč Slovencev... Zaradi gospodarskih razlogov in parti-zanskega upora načrtov niso uresničili... Poleti 1941 so izgnali v Srbijo več kot 17.000 oseb... Iz Posavja, kamor so naselili kočevske Nemce, so od oktobra 1941 do julija 1942 izselili več kot 35.000 oseb v taborišča v

Nemčiji. « Ob tem je treba poudariti, da so omenjene navedbe v precejšnjem nasprotju s podatki v nekaterih virih oz. literaturi. Na osnovi Himmlerjevih smernic iz druge polovice aprila 1941 je razvidno, da so nemške okupacijske oblasti pripravljale izgon »okrog 260.000 Slovencev« (»etwa 260.000 Slowenen«; Zvezni arhiv v Koblenzu, dok. RFM, R2/11448, 2S; kopija pri avtorju). Število izgnanih Slovencev poleti 1941 je v nekaterih objavljenih prispevkih naslednje: od 7. 6. do 26. 7. 1941 so nemške okupacijske oblasti iz slovenske Štajerske izgnale v Srbijo in na Hrvaško »10.761 oseb, do 27. 9. 1941 pa še kakih 3000« (dr. Metod Mikuž: Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja, Ljubljana 1970, str. 12); v delu dr. Marjana Žnidariča, Jožeta Dežmana in Ludvika Puklavca: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni, Celje 2001, je na str. 21 navedeno, da je bilo v prvem letu nemške okupacije iz slovenske Štajerske v Srbijo in NDH izgnanih »14.584 ljudi«. V Vodniku po partizanskih poteh, Ljubljana 1978, so na str. 50 predstavljeni še podatki o izgnanih iz Gorenjske in Mežiške doline, in sicer, da so Nemci od 6. 7. do 10. 7. 1941 »odpeljali v Srbijo 5 transportov z Gorenjskega in iz Mežice, skupaj 2387 ljudi«; Zdravko Klanjšček idr.: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana 1976, na str. 62 pa piše: »Od 7. junija do 4. julija 1941 so iz Maribora in Rajhenburga (Brestanica) odpeljali 12 transportov z okrog 4.900 izgnanci v Srbijo, nato pa od 5. julija do 10. julija 1941 še 5 transportov z okrog 2300 izgnanci iz St. Vida nad Ljubljano. Od 11. julija do 27. septembra 1941 so iz Maribora in Rajhenburga odpeljali v taborišče v Slavonski Požegi 21 transportov z okrog 9800 izgnanci«; torej, če omenjene podatke za poletje 1941 seštejemo, nemške okupacijske oblasti tedaj v Srbijo niso izgnale **»več kot 17.000 oseb«**, kot je zapisano na razstavi. Glede vzrokov, zakaj nemškim okupacijskim oblastem izgon Slovencev ni uspel (**»od 220 do 260 tisoč«**), pa so na voljo tudi drugačne utemeljitve. V omenjeni publikaciji dr. Marjana Žnidariča, Jožeta Dežmana in Ludvika Puklavca na str. 21 med drugim piše: »Glavni razlog je vsekakor bil NOB in z njim povezane nemirne razmere...«; v prispevku dr. Toneta Ferenca in dr. Milana Ževarta: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije, ČZN, št. 1-2, 1979, je na str. 450-451 poudarjeno, da je nemška okupacijska oblast na Slovenskem sicer izvedla del preventivnih ukrepov oz. načrtovanih raznarodovalnih ukrepov, »popolno izvedbo so jim onemogočile vojne razmere in narodnoosvobodilni boj«; torej, gospodarski razlogi niso bili omenjeni; glede le-teh pa še tole: Nemčija je namreč Italiji nudila celo finančno podporo za priselitve 60.000 - 70.000 Slovencev v Ljubljansko pokrajino, »toda italijanska vlada je ponudbo odbila« (Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1976, str. 739).

Glede časa izselitve in števila izseljenih oz. izgnanih Slovencev iz Posavja (**»od oktobra 1941 do julija 1942 več kot 35.000«**) pa je v publikaciji Pomniki naše revolucije, Ljubljana 1961, na str. 155 navedeno, da so nemške okupacijske oblasti preseljevale slovenske prebivalce »ob Sotli in Savi...« ter da so »ti prebivalci – okoli 35.000 – šli najprej v zbirno taborišče Rajhenburg, od tod pa so jih od oktobra 1941 do konca decembra 1941 dan za dnem pošiljali s transporti v Nemčijo...«; dr. Milan Ževart: Izganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem 1941-1945, Maribor 1991, pa o tem na str. 6-7 piše: »...iz obsotelskega in obsavskega pasu ter brežiškega trikotnika... v času od 24. oktobra do 30. julija 1942 so odpeljali v pregnanstvo z 62 transporti več kot 36.000 oseb.«

»PARTIZANI« / »PARTISANEN«

V okviru te tematike (kat. str. 53) je o borbah NOV oz. partizanih v letih 1941- 1945 med drugim napisano: **»Po ocenah je bilo v partizanski vojski**

okoli 100.000 borcev. Konec vojne je partizanska vojska štela več kot 35.000 partizanov..., več kot 20.000 partizanov je padlo.« V okviru tematske oz. vodilne legende »PADLI« / »DIE GEFALLENEN« (kat. str. 65) je o številu padlih partizanov zapisano: **»V vojnih spopadih v Sloveniji je padlo oz. bilo pobitih po zajetju blizu 22.000 borecev in bork partizanskih enot.**« Skratka, navedena sta dva različna podatka in obiskovalec razstave se bo verjetno vprašal, kateri je pravi.

V nekaterih prispevkih k zgodovinoisju o NOB na Slovenskem v letih 1941- 1945 pa so (v primerjavi z omenjenimi tovrstnimi podatki na razstavi) objavljeni drugačni podatki. Tako je npr. v zborniku Posebnosti narodnoosvobodilnega gibanja in partizanskega bojevanja NOV in POS, Ljubljana 1989, na str. 86 omenjeno, da je v začetku leta 1945 partizanska vojska Slovenije »štela okoli 35.000 do 38.000 oboroženih borcev«; dr. Tone Ferenc: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije, Osvoboditev Slovenije 1945, Ljubljana 1977, pa na str. 112 navaja, da so enote NOV Slovenije že v drugi polovici aprila 1945 štele okrog 40.000 dobro oboroženih borcev«; torej ni omenjeno, da bi bilo »v partizanski vojski okoli 100.000 borcev«; glede padlih in ranjenih partizanov je npr. v delu Zdravka Klanjščka idr.: NOV na Slovenskem 1941-1945, na str. 1018-1019 med drugim zapisano, »da je padlo v oboroženem boju ali umrlo za ranami okrog 16.000«, ranjenih pa je bilo »okrog 22.000 borcev in bork«.

»DOMOBRANCI - SLOVENSKA PROTIKOMUNISTIČNA VOJSKA« / »DIE HEIMWEHREN (DOMOBRANCI) - DIE SLOWENISCHE ANTIKOMMUNISTISCHE ARMEE«

Tukaj je (kat. str. 75) med drugim o pripadnikih domobrantskih enot navedeno: **»V samostojnih akcijah in skupaj z okupatorji so pobili več tisoč partizanov in civilistov**«, kar v bistvu pomeni, da je podatek splošen. V nekaterih prispevkih oz. v literaturi so tovrstni podatki dokaj konkretni, okupatorji so (seveda skupaj z nasprotniki OF oz. borcev NOV in POS) v letih 1941- 1945 usmrtili 19.400 civilnih oseb obeh spolov in vseh starosti« (Zdravko Klanjšček idr.: NOV na Slovenskem 1941- 1945, str. 1018); drugače povedano, okupatorjevi pomagači so samostojno ali v sodelovanju z okupatorji usmrtili »več kot 550 družinskih članov iz več kot 220 družin pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja« in da so le okupatorjevi pomagači v letih 1942-1945 »odgovorni za smrt nad 12.500 pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji« (več avtorjev: Za grdimi kriki ni lepih odmevov, Ljubljana 2000, str. 21).

»KONEC VOJNE IN VPRAŠANJE MEJA« / »KRIEGSENDE UND GRENZFRAGE«

O tem piše (kat. str. 77) tudi to, da **»se je morala Jugoslovanska armada umakniti (iz Koroške v Avstriji, op. R. S.) do 24. maja 1945 za senžermensko mejo**«. Ob tem pa je treba pripomniti, da se je del enot JA umaknil iz Koroške v Avstriji, in sicer zlasti 19., 20. in 21. 5. 1945, ne pa iz Avstrije; del enot JA je namreč zasedel južni del avstrijske Štajerske, kjer so bile v začetku junija 1945 ustanovljene »komande mest«, npr. v Deutschlandsbergu, Leibnitzu, Eibiswaldu (Ivniku) in drugod, pozneje pa se je tudi ta del enot JA umaknil iz Avstrije (arhiv Vojaško-zgodovinskega inštituta v Beogradu: Ukaz štaba 3. JA podrejenim enotam za ustanavljanje komande mest na zasedenem ozemlju avstrijske Štajerske, reg. št. 31-2, šk. 1241).

»POŽIGI IN BOMBARDIRANJA« / »BRAND · UND BOMBENSCHÄDEN«

Glede materialne vojne škode na Slovenskem v času 2. svetovne vojne so med drugim priobčeni naslednji podatki (kat. str. 79): **»Materialna vojna škoda v Sloveniji je bila ocenjena na 1,075 milijarde dolarjev. Uničenih je bilo 24.136 stanovanjskih in javnih poslopij ali skoraj desetina vseh. 217 naselij je bilo nad 90-odstotno uničenih.«** V Zgodovini Slovencev, Ljubljana 1979, je na str. 892-893 navedeno, da je bila »materialna vojna škoda ocenjena na 1,8 milijarde dolarjev...«, bilo je »uničenih 31.145 kmečkih hiš in gospodarskih poslopij, 16.993 pa delno poškodovanih«; v mestih »je bilo porušenih 1873 stanovanjskih in javnih zgradb«; Zdravko Klanjšček: Oris narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana 1982, pa na str. 133 med drugim navaja, da je bilo »od 246.000 stanovanjskih, javnih in gospodarskih poslopij (podčrtal R.S.) popolnoma uničenih 24.136 ali 9,8%«, torej tovrstno število je enako kot na razstavi, toda gospodarska poslopja tam niso omenjena.

»TALCI« / »GEISELN«

V zvezi s to tematiko je med drugim zapisano (kat. str. 85): **»Ko je v partizanski zasedi padel okrožni vodja Anton Dorfmeister, so v Frankolovem 12. januarja 1945 obesili 100 talcev.«** V Vodniku po partizanskih poteh pa na str. 577 o tem piše, da je bil v partizanski zasedi (3. 2. 1945) smrtno zadet »tudi okrožni vodja in deželni svetnik v Celju Toni (Anton) Dorfmeister. Njegova smrt je bila za nacistični uničevalni stroj na Štajerskem huda izguba« in jo je leta izrabil za maščevanje. »Tako so nacisti 12. 2. 1945 ob glavni cesti pri Stranicah (okrog 6 km iz Celja proti Mariboru) na jablane obesili 100 talcev.« Torej se ta hudi zločin okupatorjevih oblastnikov ni zgodil »12. januarja 1945«, kot je navedeno na razstavi, in tudi ne v Frankolovem, ampak pri Stranicah (pri Frankolovem).

»ŽRTVE VOJNE« / »OPFER DES KRIEGES«

O tem je povedano še naslednje (kat. str. 89): **»V vrstah nasprotnikov partizanskega gibanja in zaradi partizanskega nasilja je bilo več kot 20.000 žrtev ... Ob koncu vojne ali po njej je smrt doletela na slovenskih tleh več deset tisoč ujetih pripadnikov okupatorskih sil in pripadnikov kvizlinških enot drugih jugoslovanskih narodov.«** (O tem tudi v naslednjem podpoglavju.)

»PARTIZANSKI MAŠČEVALNI BES« / »ABRECHNUNGSFUROR DER PARTISANEN«

Tudi v okviru tega (pod)poglavja (kat. str. 91) je omenjenih nekaj podatkov, ki se nanašajo na usmrčene pripadnike kolaboracionističnih enot (iz Srbije, NDH, Slovenije), in sicer: **»Največ žrtev je bilo med Hrvati - civilisti in vojnimi ujetniki enot Neodvisne države Hrvaške. Ocene števila mrtvih, ki ležijo v številnih množičnih grobiščih segajo tudi »nad 100.000 ubitih... Angleži so... vrnili več kot 10.000 slovenskih domobrancev in civilistov, ki so bili večinoma pobiti... Usmrčenih je bilo tudi več tisoč ujetih pripadnikov nemških in srbskih enot...«** Ob tem je treba spomniti, da je bilo o tem v zgodovinopisju objavljenih že veliko prispevkov, vendar točnega števila tedaj zajetih in usmrčenih pripadnikov okupatorjeve ter kolaboracionistične vojske

in civilistov, žal, še vedno ne poznamo.² V ilustracijo navajam nekaj avtorjev in prispevkov; William Deakin: Vdaja nemške vojske na Balkanu, april-maj 1945, Borec, št. 12, 1986, na str. 806 omenja, da so »Britanci izročili 18.000 Srbov, Hrvatov, Slovencev in Črnogorcev (ki so se borili proti Titu in prišli pod Lohrovo poveljstvo) Titovim enotam in veliko njih so v naslednjih dneh pobili«; Ingomar Pust: Titostern über Kärnten 1942-1945, Klagenfurt (Celovec) 1984, na str. 118 med drugim navaja, da je na slovenskih tleh 8. 5. 1945 kapituliralo okrog »150.000 Mann der Heeresgruppe Löhr«; na str. 138, da je bilo 14.5. 1945 pri Pliberku »... zwei Gruppen der kroatischen Armee, insgesamt 200.000 Mann ...« in »500.000 Zivilisten«, na str. 179, prav tako na avstrijskih tleh, pa še »12.000 Domobranzen und 10.000 Zivilisten« (iz Slovenije, op. R. S.); Lorenz Mack: Briten ließen dem Unheil seinen Lauf, Kleine Zeitung, 30. 4. 1987, na str. 8 med drugim omenja, da je bilo na Koroškem v Avstriji JA izročeni »23.000 Slowenen, Kroaten und Serben«; Milovan Đilas (nekdanji član političnega biroja CK KPJ v Beogradu) je v beograjski reviji NIN, št. 2088, 4. 1. 1991, na str. 44 (sklicujoč se na svoje delo »Wartime«, New York 1977) glede števila usmrtenih kolaboracionistov med drugim izjavil: »Broj je veći od 20.000 ali ne prelazi 30.000«; Nikolaj Tolstoj, Matjaž Klepec, Tomaž Kovač: Trilogija, Vetrinj-Teharje-Rog, Maribor 1991, na str. 147 piše, da je bilo v jamah ali v gozdovih Kočevskega Roga usmrčenih »okoli 14.000 nasprotnikov rdečega režima«; v zborniku Otvoreni dossier Bleiburg, Zagreb 1990, je na str. 13 navedeno: »...a raspon broja žrtava ide od 100.000 pa do više od pola milijuna ubijenih ustaša, domobrana i civila..., da je gro stradao od partizanskih rafala još kod Bleiburga« (Pliberka, op. R.S.); dr. Tone Ferenc, dr. Janko Prunk, dr. Janez Marolt, dr. Bože Repe idr.: Slovenci skozi čas, Kronika slovenske zgodovine, Ljubljana 1999, na str. 418 glede britanskega izročanja domobrancev enotam JA piše, »da so izročili 10.400 'Slovencev'« ter »neki britanski vir navaja drugo število izročeni: 8263«.

»PREGON KOROŠKIH SLOVENCEV« / »DIE AUSSIEDLUNG DER KÄRNTNER SLOWENEN«

V okviru tega tematskega sklopa (kat. str. 177) med drugim piše: »**Pregon koroških slovenskih družin leta 1942 je bil odločilen razlog, da se je precejšen del koroških Slovencev odločil za podporo partizanskemu oboroženemu odporu.**« Ob tem pripominjam, da je bil omenjeni razlog le eden izmed odločilnih za vključevanje Slovencev na Koroškem v Avstriji v OF oz. v enote NOV leta 1942 in pozneje. Hkrati je treba omeniti tudi to, da so se grožnje oz. hudi pritiski nacističnih oblastnikov proti Slovincem na Koroškem v letu 1942 kar stopnjevali; dne 10. 7. 1942 je znani nasprotnik koroških Slovencev Alois Maier –Kaibitsch v svojem govoru med drugim zagrozil, da mora severno od Karavank oz. na Koroškem izginiti vse, kar je slovensko, »celo nagrobni napisi na pokopališčih« (dr. Tone Ferenc: Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945/ Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945, Maribor 1980, str. 455). Na koncu te omenjene tematike zasledimo še to: »**Vprašanje povrnitve škode pregnanim koroškim Slovincem vse do danes vedno znova skrbi za politični naboj.**« K temu je treba

²Več o tem dr. Risto Stojanovič (naprej avtor): Nekatero kontroverze v zgodovino pisju o številu zajetih in usmrčenih pripadnikov nemškega ter kolaboracionističnega vojaštva na Slovenskem in Koroškem v Avstriji ob koncu druge svetovne vojne v Evropi, Koroški zbornik, 3, Ravne na Koroškem 2001, str. 85-93.

dodati naslednje: škoda, ki so jo utrpeli Slovenci na Koroškem v Avstriji zaradi izgona z domačij oz. zaradi razlaščenja v letih 1942-1945 je znašala »3,300.000 šilingov«, dobili pa so povrnjeno v višini slabe polovice od celotnega zneska, tj. le »okrog 1,500.000 šilingov«, kar pa ni zadostovalo za nabavo živine oz. za obnovo živinskega fonda, nabavo kmetijskih strojev idr., kajti kmetije so bile izropane (dr. Julij Felaher: Vprašanje povračila imovine in povrnitve škode koroškim Slovincem, ki so bili v drugi svetovni vojni prisilno izseljeni, z vidika avstrijskega prava, Gospodarski koledar 1960, Ljubljana 1960, str. 59).

»PARTIZANSKI TEROR, MAŠČEVALNOST IN NASILNE ODVEDBE« /
»PARTISANENTERROR, ABRECHNUNGSFUROR UND VERSCHLEPPUNGEN«

V tem razstavnem prispevku je med drugim zapisano (kat. str.193): »Prve partizanske enote so vstopile v Celovec popoldne 8. maja 1945, le nekaj ur po prihodu britanske armade... V naslednjih dneh je na podlagi pripravljenih seznamov sledil val aretacij. 263 Korošic in Korošcev iz okrožij Celovec in Velikovec so popolnoma nepripravljene pobrali na njihovih domovih...Od aretiranih oseb jih je bilo ...106 spet izpuščenih ali pa so zbežale, 59 se jih je vrnilo iz Jugoslavije, vsega skupaj 96, ki veljajo še danes za pogrešane, pa so partizani kruto pomorili.« O tem so objavljene tudi drugačne trditve; Ivan Jan-Srečko: Kokrški odred, III, Ljubljana 1980, na str. 376 navaja, da je motorizirani del Kokrškega odreda 8. 5. 1945 okrog 14. ure prispel v Celovec, in sicer »ne prej in ne pozneje kot zahodni zavezniki«; Nikolaj Tolstoj je v intervjuju ob predstavitvi svoje knjige(»The Minister and the Massacres«, 1986) za beograjsko revijo Duga, št. 425, 9. 6.-22. 6.1 990, na str. 84 med drugim povedal: »Osmog maja u 10.30 časova oklopna kola jedne jedinice britanskog Petog korpusa ušla su u Klagenfurt, gde su zatekla več ranije pristigle partizane.«

Glede števila aretiranih oseb na Koroškem in nasilno odpeljanih ter usmrčenih v Sloveniji pa še tole: če omenjene številke seštejemo, je rezultat 261, ne pa 263 oseb; torej 2 osebi ob omenjeni razlagi nista zajeti oz. upoštevani, upoštevani pa sta (kat. str. 193) v statistični razpredelnici oz. preglednici (»Statistische Gesamtübersicht«, stolpec »Auf österr. Gebiet ermordet«); torej, po eni trditvi je bilo v Sloveniji usmrčenih 96 oseb iz Koroške, po drugi trditvi (kat. str. 91) pa »so partizani usmrtili ... okoli 100 avstrijskih Korošcev«; skratka, na razstavi sta dva različna podatka o usmrčenih (nasilno odpeljanih) osebah iz Koroške v Slovenijo maja 1945.

»PARTIZANI KOT 'OSVOBODITELJI' KOROŠKE« / »PARTISANEN ALS 'BEFREIER' KÄRNTENS«

Tudi v tem delu razstave (kat. str. 195) piše o nasilno odvedenih osebah iz Koroške: »Nadaljnjo usodo nasilno odvedenih in njihove likvidacije ('Liquidierungen der Verschleppten'), do katerih je prišlo v glavnem na Lešah in v Mariboru, je Varnostna direkcija za zvezno deželo Koroško na podlagi izjav prič natančno rekonstruirala.«

Tudi glede te problematike so na voljo nekateri drugačni podatki; August Walzl: Kärnten 1945, Klagenfurt 1985, na str. 209 med drugim omenja, da je bilo 12.-5.-1945 na Prevaljah zbranih »vsaj oz. najmanj 148 koroških civilnih oseb« (»mindestens 148 Kärntner Zivilpersonen«); Thomas M. Barker: Socialni revolu-

cionarji in tajni agenti, Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba, Ljubljana 1991, na str. 247 (»Poročilo o avstrijskih državljanih, ki so jih Jugoslovani odvedli z južnega Koroškega v času od maja do junija 1945«, datirano 8. 10. 1945) navaja, da je preiskavo »opravił kapetan Hayden, začasno dodeljen javni varnosti pri vojaški upravi za deželno Koroško«, podatke pa »so dali sorodniki odvedenih ljudi in posamezniki, ki so se vrnili, ter krajevna policija«; na str. 248 je navedeno, da so odvedeni »bili zaprti v taborišču Strnišče, nekateri pa v taborišču na Prevaljah«; na str. 249 pa piše, da je »Seznam posameznikov, ki so jih odvedli Jugoslovani«, obsegal »211 imen«, glede vrnjenih oseb iz Jugoslavije pa je »Seznam« obsegal »33 imen«; Lorenz Mack: Briten ließen dem Unheil seinen Lauf, Kleine Zeitung, 30. 4. 1987, na str. 8 navaja, da je Harold Macmillan (ministrski predsednik Velike Britanije) maja 1945 na Koroškem enotam JA izročil (poleg vojakov kolaboracije oz. ubežnikov iz Slovenije, Hrvaške in Srbije) še »128 koroških civilistov« (»128 Kärntner Zivilisten«); Othmar Mory: Liescha / Leše, Stätte des Grauens und Gedenkens, Klagenfurt/ Celovec 2002, na str. 54 sicer omenja 263 nasilno odvedenih oseb iz Koroške in 96 usmrčenih, toda na str. 55 pa piše: »So hat sich ein jugoslawischer Politikommisсар bei einer politischen Schulung geäußert, daß in der Umgebung von Liescha / Leše etwa 700 Personen aus dem Bereich Gutenstein, Unterdrauburg und Kärnten erschossen wurden und dort begraben liegen.«

Toda na osnovi nekaterih raziskav je bilo maja 1945 na Lešah pri Prevaljah usmrčenih okrog 150 nasilno odpeljanih oseb iz Koroške v Avstriji.³

Omenjam tudi dva fotodokumenta (kat. str.195), kjer je v podnapisu navedeno (fotografiji 1a in 2):

1a »Pohod partizanov na Celovec (16. maj 1945)«

³ Več o tem avtor: Prispevek k vprašanju odpeljanih (»odvlečenih«) oseb na Koroškem maja 1945, ZČ, 4, 1996, str. 589-594; isti: Tragedija na Lešah, maj – junij 1945 (prispevek še ni objavljen).

Fotografija je nepopolna, podnapis pa ne ustreza dejanskemu prikazu dogodka. Na prvi konferenci antifašistov 16. 5. 1945 v Celoveu (pooblaščenih je bilo 500 delegatov slovenskega in nemškega prebivalstva) je bil ustanovljen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO za Koroško; predsednik dr. Frane Petek). Tedaj je bila sprejeta »Deklaracija PNOO za Koroško« (fotokopija v arhivu Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu, fasc. 54/7), ki ni priznavala že prej ustanovljene t.i. »začasne koroške deželne vlade« (deželni glavar Hans Pieseh), ker je bila po sestavi (pro)naacistična (arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, fasc. 164; dr. Julij Felaher: Izjava iz leta 1947 v zvezi z dokazovanjem, da je Hans Pieseh sodeloval z dr. Friedrichom Rainerjem, naacističnim »gaulajterjem« Koroške). Zaradi tega je PNOO za Koroško 16. 5. 1945 v Celoveu proti »začasni koroški deželni vladi« organiziral demonstracije vojaštva in civilnega prebivalstva.

Če primerjamo zgornjo fotografijo (na razstavi) s spodnjo fotografijo, opazimo razliko. Na njej so vidne tudi civilne osebe, ki poleg vojakov JA 16. 5. 1945 demonstrirajo v Celoveu, torej fotografija ne predstavlja »pohoda partizanov na Celovec« (le-ta je bil izveden 8. - 12. 5. 1945).

1b »Demonstration der Titopartisanen und Kärntner in Klagenfurt am 16. Mai 1945« (I. Prist: Titostern über Kärnten 1942-1945, str.287); v publikaciji Bitka, kakor življenje dolga, Ljubljana 1978, je na str. 695 objavljena enaka fotografija, le podnapis je nekoliko drugačen: »Naši borci in Korošci na zborovanju v Celoveu 16. maja 1945.«

2 »Legendarni komunistični partizanski komandant Karel Prušnik-Gašper iz Železne Kaple« K.Prušnik-Gašper ni bil »komunistični partizanski komandant«; v času najvišjega razmaha NOB oz. protinacističnega gibanja na Koroškem v letih 1944-1945 je bil sekretar Pokrajinskega odbora OF (PO OF) za Koroško; v omenjenem času sta bila dva sekretarja Pokrajinskega komiteja KPS (PK KPS) oz. Oblastnega komiteja KPS (OB KOM KPS) za Koroško, in sicer: do marea 1944 Dušan Pirjevec-Ahae, nato pa Pavle Žaucer-Matjaž, K. Prušnik-Gašper pa je bil le član tega organa.

ZAKLJUČEK

Na osnovi pričujočega prispevka lahko sklepamo, da so citirani podatki razstave »Med kljukastim križem in rdečo zvezdo« v primerjavi z nekaterimi tovrstnimi podatki v omenjenih prispevkih k zgodovinopisju – polemični oz. sporni.

Risto Stojanovič

Igor Grdina, Poti v zgodovino, tri razprave (z dodatkom), Šentjur, 2003, (samozaložba, 83 str.)

Ta drobna knjižica je Grdinova najgostejša strokovna in znanstvena razprava doslej. Besedilo zajema teorije, hipoteze, ugotovitve, primerjalne ter interdisciplinarne študije, mnoga nova spoznanja, teze, duhovite vsebinske formulacije

o zgodovini, zgodovinarjih in njihovih ugotovitvah ter številnimi različicami in inačicami v interpretacijah svetovne, evropske, slovenske in zgodovine kot take na sploh.

Grdina meni, da si zgodovina z neverjetno vztrajnostjo že stoletja dolgo pripisuje vlogo učiteljice življenja in prav čudno je, da še ni obupala nad nedojemljivostjo svojih maloštevilnih učencev. Modrost, ki jo razkriva historia/zgodovina, je v bistvu izkustvena.

Avtor je s širokim diapazonom razgledanosti po literaturi in avtorjih integral osnovne interpretativne razlage zgodovine, navaja številne avtorje in njihove razlage. Vendar je treba reči, da je besedilo knjižice bogato ogrodje, ki ga je potrebno vsebinsko razložiti in interpretirati.

Igor Grdina razmišlja o zgodovini v smislu grškega ideala, ki pravi, da ideal Grkov ni bil ne vojak ne svetnik, ampak razmišljajoč človek. Govori v prisposodobah. Semitski način življenja mu je znan in blizu. Ves čas se giblje med pomenkami zgodovinsko – literarno-filozofsko-jezikovno bogatimi semantičnimi izrazi, besedami... Natančno jezikovno preverjanje je področje identifikacije vsebine, včasih ne najbolj natančno. Vedno znova se vrača k razmisleku o času in prostoru iz antičnega obdobja, in le ponavlja staro renesančno misel, da se je sleherna doba ob oddaljivosti od antičnih vzorov odpravila v iskanje nedefiniranih temeljnih ugotovitev in se vedno znova vrnila v kategorije antičnega sveta.

Za povprečnega zgodovinskega bralca je besedilo zahtevno. Avtor se namreč mimogrede sprehodi skozi kulturno, socialno, literarno, družbeno in politično zgodovino evropskega 18., 19. in 20. stoletja ter s primerjalnimi ekskurzi jasno definira trende v evropskem zgodovinopisju skozi številne avtorje ter jim da časovni in prostorski okvir. Gre za zgoščen, nabit tekst, zahteven, fragmentarno odrezav, subjektivno kritičen, provokativen, razmišljajoč.

Zgodovinopisje je v 19. in še zlasti v 20. stol. korenito redefiniralo svoj položaj: iz vede o ljudeh se je preobrazilo v znanost o družbi. Podedovane zgodovinske predstave umirajo počasi. Čeprav vemo, da je spominjanje eminentno zavesten proces in da ga je treba gojiti in beležiti, ne gre pozabiti, da je zgodovina spomin človeštva s svojimi pisnimi in materialnimi viri trajno dokumentirana preteklost. Brez teh kamenčkov mozaika ni podobe. V formulacijah sumarnih mnenj različnih avtorjev je I. Grdina spreten, intelektualno eleganten s širokimi obzorji znanja in duha, kar je tudi odlika njegovega zgoščenega razpravljanja o zgodovini, teoriji oz. teorijah zgodovine... Njegovo obvladovanje in poznavanje teme in zgodovinskih danosti presega razumevanje in razlago dogodkov, časa, prostora; nadgrajuje jih s sintezo. Avtor predstavi številne teorije, med drugim tudi Hercenovo tezo, ki pravi, da ne narava in ne zgodovina ne težita nikamor. Nasprotno: pripravljene sta iti kamorkoli in s komurkoli. Zanimiva je avtorjeva ugotovitev, ki je neke vrste povzetek razmišljanja vseh razprav in sicer, da je človek merilo vseh stvari in da ho tu tudi v bodoče. Dokler bo kaj zgodovine. Njeno spoznavanje in izražanje pa bo vezano na jezik.

Čeprav Igor Grdina razmišlja o zgodovini in zgodovinopisju teoretično in aplikativno, dodaja zelo konkretne prizemljitve s prizori iz vsakodnevnega življenja, kar njegovemu razmisleku dodaja ontologijo in trdnost. Je noke vrste filozofija, jezikovna utemeljitev filozofije zgodovine...

Avtor namreč zanimivo vrta v fenomenologijo in ontologijo jezika, zgodovine, tudi filozofijo jezika. Ob tem navaja in razgrinja številne dosedanje razmisleke, spoznanja, ugotovitve mnogih eminentnih teoretikov in raziskovalcev zgodovine, filozofije zgodovine, njene ontologije in semantike. Jezik je le sredstvo, interpret vsebine; kajti če bi se stvari in zadeve mogle označevati same, bi jezik mogel biti neinterpretativen. Jezik je oblačilo, sredstvo za razumevanje, posredovanje.

Kot temeljna ugotovitev avtorja oz. njegovega razpravljanja je tudi to, da zgodovinar ne more biti nevtralen, tudi njegova podoba preteklosti ne. Ali je subjektivna presoja merodajna. Refleksija je vedno počasnejša od dejanja. Vse stvari se dogajajo na nivoju zavesti in razumevanju preteklosti. Objektivni kriteriji samorefleksije obstajajo že od Tukidida dalje. Da je prosti tek časa neke vrste ekvivalent prostemu padu v prostorskih dimenzijah, je sicer dobra in slikovita primerjava, vendar vsebinsko nima jasnih ekvivalentov. Gradi na virtualnih primerjavah. Prav zato je Grdinovo razpravljanje o zgodovini, zgodovinarjih in zgodovinopisju odlična preglednica odtenkov zgodovinske refleksije na preteklost. Lahko rečem, doslej najboljši poskus, ki vključuje tudi zgodovinski spomin z navedbo številnih teorij in avtorjev in nakazanih rešitev.

V slovenjenju strokovnih izrazov je, kar je presenetljivo, v zadregi, saj bi moral prevzeti vlogo slavističnega demiurga, tako da semantika sporočila skozi posamezne besede še nima vsebinsko enoznačnega pomena in razumevanja. Kot npr. ekspresiviziranje, mediator, kontingenten, singularnost, evociranje, holistični kvantni skoki, imaginativen, dekonstrukcija, sociologisti, individualiteta itn. ... Zdi se, da eksperimentira, preverja, provocira, kaj bi se lahko prijelo v slovenskem izrazoslovju. Z nonšalantnim jezikovnim zamahom ustvarja nove besede. Na koncu drobne knjižice bi bilo potrebno dodati slovarček z razlago tujk. Vsebinsko bi brez dvoma veliko pripomoglo k razumevanju ter časovnemu in prostorskemu umeščanju vsebine tudi kratka biografska predstavitev avtorjev, ki so v knjižici navedeni, kar bi »kronikalnemu knjigovodstvu«² dodalo jasno oznako.

Literarno preigrava in se tudi poigra z nekaterimi razmisleki, refleksijami in jih niza, ves čas na nivoju Aristotelovih paradigem. Vednost namreč ne izhaja le iz analiz ali sintez preteklih spoznanj, ampak tudi iz nasprotovanja le-tem. Osnove dialektike inaugurira v zgodovinsko razmišljanje. Paradoks, ki iz tega izhaja, je da ima zgodovina kot vednost o preteklosti vedno tudi svojo prihodnost, seveda dokler bo obstajal čas oz. zgodovinski spomin. Škoda, ker ni vključil tudi Izaijeve te(le)ologije zgodovine ali Avguštinovega razmisleka o času iz dela: *De civitate Dei*.

To je Grdinovo doslej najbolj razmišljajoče delo, z veliko erudicije, številnih spoznanj drugih in strokovnega, intelektualnega razmisleka njega samega. To je neke vrste filozofija, ontologija in preglednica razmišljanj o zgodovini človekove zgodovine.

Janez Marolt

Okno v svet (Zbornik ob 100-letnici šolske zgradbe in 245-letnici šolstva v Voličini), Voličina 2002, 89 str.

Osnovna šola iz Voličine v Slovenskih goricah je leni praznovala dva pomembna jubileja in to 245-letnico šolstva v tem kraju in 100-letnico šolske zgradbe, v kateri se še danes odvija pouk. Ob jubileju so izdali vsebinsko bogat zbornik različnih prispevkov z naslovom *OKNO V SVET*, ki sta ga uredila Jasna Vogrin in ravnatelj šole Anton Goznik. Knjiga je opremljena s številnimi fotografijami

in drugim dokumentarnim gradivom, bogatijo pa jo tudi nekateri strokovni članki in razprave. Zbornik je razdeljen na več vsebinsko zaokroženih in smiselno izbranih poglavij. Po uvodnih razmišljanjih urednikov publikacije in predsednika sveta OŠ Voličina Franca Jurše, so predstavljene naravno-geografske značilnosti šolskega okoliša. Gre v bistvu za predstavitev nekaterih naravnih značilnosti voličinskih gor in razvoja zdajšnje KS Voličina, ki temelji na razpoložljivi literaturi. Poglavje je strnjeno in predstavlja tudi posamezne vasi in zaselke, iz katerih hodijo otroci v šolo v Voličino. Podkrepili so ga še s tremi razglednicami Voličine iz let 1913, 1930 in 1938 iz arhiva Marjana Pulka.

Sledi najobsežnejše poglavje z naslovom Iz šolske kronike, v katerem je predstavljen razvoj šole od ustanovitve do leta 1867, obdobje med leti 1870 in 1901, zidava nove (in še vedno uporabne) šolske zgradbe 1902, obdobje med 1902 do začetka 1. svetovne vojne, pouk v času prve svetovne vojne, šolstvo v Voličini med obema svetovnima vojnama, šola v času 2. svetovne vojne, OŠ Voličina po 2. svetovni vojni, statistični utrip šole skozi desetletja, pomembnejši dogodki iz šolske zgodovine in zanimivo razmišljanje o tem, ali je bila šola pred več kot 100 leti res tako drugačna od današnje? Avtorji poglavja so med drugim zapisali, da je bil poglobitvi vir pri raziskovanju in pisanju zgodovine šolstva v Voličini šolska kronika. Prvi jo je začel pisati nadučitelj Simon Ješovnik v šolskem letu 1879/80. Začetni poglavji njegovega pisanja govorita o času od ustanovitve šole do tadanjih dni. Katere vire je pri tem uporabljal v celoti, ne omenja. Verjetno se je naslonil na cerkveno kroniko in drugo gradivo iz cerkvenega arhiva in deloma tudi na ustno izročilo. Pisanje kronike se je nadaljevalo vse do danes. Izjemo predstavlja čas 2. svetovne vojne. Zahvaljujoč Franju Škerbincu, ki je prevzel vodenje šole takoj po končani 2. svetovni vojni, pa tudi ta leta niso šla v pozabo. Pisanje šolske kronike v Voličini je bilo prekinjeno tudi v letih od 1912 do 1915. Avtorji poglavja so posegli tudi po drugem razpoložljivem gradivu, še zlasti iz fondov Pokrajinskega arhiva v Mariboru in Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani. Skrbno zbranim podatkom manjka nekaj več sistematičnosti in kompleksnosti, sicer pa je poglavje pregledno, berljivo in dokumentarno podkrepjeno. Zelo dober je izbor fotografskega gradiva, iz katerega je mogoče razbrati marsikaj zanimivega, zlasti še za čas po 2. svetovni vojni. Zelo pregledno in urejeno pa je sestavljen statistični utrip šole skozi desetletja, ki vsebuje natančne tabele in grafike.

V tretjem poglavju so objavljeni spomini nekdanjih učencev na šolske dni, iz katerih je mogoče sklepati, da so imeli v Voličini (domačini še vedno radi uporabljajo tudi staro ime Sveti Rupert v Slovenskih goricah) dobre učitelje, da je šola povezovala vse generacije, da je bila prva hiša učenosti (o tem se je razpisala legendarna mariborska profesorica Helena Malek, ki je obiskovala voličinsko OŠ med 1933 in 1938 letom), da so Nemci uničili slovenske knjige in da so učenci v stari Jugoslaviji pisali na tablico s kamenčkom. Še nekaj zanimivih in posrečenih spominov učencev je dopolnilo bogato bero gradiva v Zborniku, ki mu daje svojevrstni pečat tudi četrto poglavje z naslovom Spomini na učiteljske dni. Ti zapisi imajo tudi precejšnjo historično vrednost in so zelo dragocen napotek za kasnejše temeljito proučevanje šolske zgodovine v tem delu Slovenskih gor. Služijo tudi kot pripomoček pri pisanju krajevne zgodovine. O poučevanju v Voličini se je med drugim razpisal mariborski lutkovni ambasador in režiser Danilo Vranc, ki je bil v Voličini učitelj v letih 1949-1951. Temu poglavju sledi prikaz današnjega utripa šole, nato pa je v Zborniku objavljenih nekaj tehtnih strokovnih prispevkov, ki so mu dali pravo težo in ga uvrstili med boljše tovrstne publikacije. Janko Muršak razmišlja, »da kar se Janezek nauči, to Janez zna ali zakaj je bila stara šola dobra šola«; Teja Valenčič objavlja prispevek z naslovom Otroci in šola, Fanka Krajnc-Vrečko pa dva strokovna članka. V prvem predstavlja narečno podobo

šolskega okoliša, v drugem pa jezikoslovca in leksikografa dr. Antona Murka.

V zadnjem delu zbornika OKNO V SVET je objavljen še pregled zaposlenih na šoli od ustanovitve do danes, pregled učencev, vpisanih v prve razrede OŠ Voličina od leta 1918 do danes in predstavitev nekaterih likovnikov, ki so tako ali drugače povezani z dogajanjem na OŠ Voličina. Skratka dovolj vsebinsko privlačna in zanimiva knjiga, ki se jo splača vzeti v roke, saj nam korektno prikaže zgodovino šolstva v tem delu Slovenskih goric, ki ima očitno globoke korenine in dolgo tradicijo. Knjig prinaša tudi nekaj opozoril o virih, iz katerih so avtorji črpali podatke in ravno primerno (včasih pa celo preveč) dokumentarno-fotografskega gradiva.

Marjan Toš

General Maister, Zbornik referatov s simpozija, Maribor 2001, 86 str.

23. novembra 2001 je bil na mariborski univerzi simpozij o generalu Maistru, ki ga je v sodelovanju z Univerzo v Mariboru pripravilo Društvo General Maister. S prispevki je sodelovalo nekaj uglednih znanstvenikov in drugih razpravljalcev, ki so vsak iz svojega zornega kota osvetlili bolj in predvsem manj znane resnice o legendarnem slovenskem generalu Rudolfu Maistru in pesniku Vojanovu. Njihovi prispevki so objavljeni v zborniku, ki bo zagotovo zanimiv za številne bralce. Med udeleženci simpozija je bil tudi takratni rektor mariborske univerze prof. dr. Ludvik Toplak, ki je posebej izpostavil, »da je general Maister v mozaiku slovenske narodne, kulturne in politične zgodovine posebej izstopal. Tam, kjer je Slomšek leta 1859 zakoličil meje škofije in s tem tudi slovenske šole, je general Maister leta 1918 s svojimi soborci narodno-politično in državno mejo dokončno utrdil«. O Maistrovih zaslugah je govoril predsednik Društva General Maister mag. Milan Lovrenčič in poudaril, da ustanovitev društva sovpada s časom, ko smo pričeli popravljati zgodovinsko krivico borcem za severno mejo. V zborniku je objavljen tudi pozdravni nagovor polkovnika Mihe Butara, predsednika Združenja slovenskih častnikov.

Posebno težo imajo strokovni referati uglednih znanstvenih in raziskovalcev. Dr. Bruno Hartman, upokojeni univerzitetni profesor in eden najboljših poznavalcev generala Maistra objavlja prispevek o generalu Maistru, častniku in osebnosti in v njem med drugim povdarja, »da je bil general Maister odločna vojaška osebnost z velikim vplivom na svoje vojaštvo. Obogatil jo je z izredno odprtostjo do različnih oblik umetnosti in znanosti bodisi kot pesnik, bibliofil, ljubitelj likovne in glasbene umetnosti ali kot kulturni animator. Vse to ga kaže kot neobičajnega, odločnega častnika z močno kulturno podstatjo.« Prof. Alojz Penič, muzejski svetovalec v pokoju, objavlja razpravo o pripravah na prevrat leta 1918. V njej avtor, kot odličen poznavalec tega zgodovinskega obdobja obravnava priprave generala Rudolfa Maistra in Nacionalnega Štajerskega sveta na prevzem oblasti in razpad Avstro-Ogrske leta 1918. Obravnava tudi druge dogodke, ki pa niso direktno povezani s prevzemom oblasti, vendar so imeli vpliv na vedenje Slovencev med prvo svetovno vojno in na oslabitev zaupanja v deset združenih držav (deklaracijsko gibanje, pregon Slovencev v prvih letih vojne, interpelacija slovenskih

odposlancev v dunajskem parlamentu zaradi preganjanja Slovencev). Avtor še enkrat poudarja, da je bil general Maister po 1. novembru 1918 osrednja osebnost v boju za slovensko severno mejo na Štajerskem in »da se je pravi boj tedaj šele začel«. Dr. Lojze Ude, redni profesor na ljubljanski Pravni fakulteti, objavlja v Zborniku referat na temo Vojaške akcije Rudolfa Maistra v Mariboru 1918/1919 v luči mednarodnega prava. Izjemno zanimiv prispevek je že na simpoziju novembra 2001 vzbudil precejšnjo pozornost udeležencev. Dr. Ude ugotavlja, da je treba pri oceni odločitev in ravnanj generala Maistra v boju za severno mejo upoštevati tedanje stanje mednarodnega in vojnega prava, zlasti tako imenovane Haaške vojno-pravne dogovore iz let 1899 in 1907. Upoštevati je treba, da je bila tedaj nova jugoslovanska država v nastajanju oziroma da je prišlo 1. decembra 1918 do ustanovitve Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Mariborsko območje sta si lastili Avstrija in tedaj še nepriznana Jugoslavija. General Maister je po navedbah dr. Lojzeta Udeta sicer izdal razglas o jemanju talcev, ki ni bil v skladu z načeli tedanjega vojnega prava, vendar ga je po 10 dneh preklical, do kakšnih sankcij proti talcem pa nikoli ni prišlo. General Maister ali njegovo poveljstvo tudi ni dalo ukaza vojakom za streljanje na demonstrante 27. januarja 1919. Demonstranti so se proti maloštevilnim vojakom vedli nasilno, nikoli pa ne bo mogoče oceniti, ali ni bila morebiti reakcija vojakov, ki so uporabili strelno orožje, preostra. Dr. Anton Bebler, redni profesor na FDV v Ljubljani objavlja prispevek o Rudolfu Maistru in vojaški osamosvojitvi Slovencev. Dr. Bebler je med drugim opozoril, da je aktivno vojaško udeleževanje Rudolfa Maistra pustilo za seboj vidne sledi v zgodovini Slovencev in razvoju slovenskega vojaštva. «Šele v samostojni republiki Sloveniji so se zaključila večkrat neprijazna razmerja med Rudolfom Maistrom in spominom nanj ter politiko. Podoba generala Maistra je dobila svoje zasluženno mesto v zgodovini Slovencev«. Brigadir Ladislav Lipič, načelnik GŠ SV je primerjal vojno za slovensko severno mejo po prvi svetovni vojni z vojno za Slovenijo leta 1991. V referatu je podal primerjavo med dogajanjem v času bojev za severno mejo v letih 1918/19 in osamosvojitveno vojno v Sloveniji leta 1991. V njem so poleg ostalih tehtnih opozoril in zgodovinskih dejstev poudarjene posledice uspele majsko-junijske ofenzive na Koroškem v letu 1919, prav tako je ocenjena vloga slovenskih oboroženih sil v času radikalnega odgovora sil 2. julija 1991. Dr. Lojze Marinček, znanstveni svetnik SAZU je pripravil referat na temo Življenjska pot in delo Lojzeta Udeta. V razpravi je opisana pot uglednega publicista in raziskovalca, ki je kot »avtonomna osebnost z visokimi humanimi načeli in pogumom zavednega Slovenca z mnogimi članki že pred 2. svetovno vojno in med njo opozarjal tako komuniste kot tudi njihove nasprotnike na njihova razdiralna, nesmiselna dejanja v škodo slovenskega naroda.« Zal je bila njegova bogata publicistična dejavnost, ki je na podlagi dognanega garaškega raziskovalnega dela dokumentirano opozarjala na izredno nedemokratske postopke v Avstriji nasproti Slovencem, zaradi ideološke zadrčnosti oblasti prezrta; avtor sam pa je bil skoraj dve desetletji potisnjen na rob družbenega dogajanja. Lojze Ude je bil dalj časa predsednik Zveze borcev za severno mejo. Dr. Sergej Vrišer, redni univerzitetni profesor in muzejski svetnik v pokoju, je objavil pregledni članek z naslovom *Obraz*, vklesan v slovensko zgodovino. V njem avtor med drugim poudarja, da je bil Maister zgodovinska in karizmatična osebnost, povrhu pa tudi postaven in markanten mož, ki ga je upodobilo več slikarjev in kiparjev. Po oceni dr. Vrišerja se na posebno mesto uvrščata Maistrovi konjeniški plastiki v Ljubljani (1998/2000); prvo je izdelal Jakov Brdar, drugo pa Boštjan Putrih.

V zadnjem delu Zbornika referatov s simpozija o generalu Maistru v Mariboru, sta objavljena še prispevek prof. Vilme Brodnik, svetovalke za zgodovino iz Zavoda republike Slovenije za šolstvo z naslovom *Borba generala Maistra za*

severno mejo v luči sodobnega izobraževanja in razprava mag. Marjana Toša iz mariborskega Pokrajinskega muzeja o pomenu in vlogi Završkih spominskih prireditev k ohranjanju zgodovinskega spomina na slovenskega generala in pesnika Rudolfa Maistra-Vojanova. Knjigo zaokroža razmišljanje Milana Ljubiča, režiserja in avtorja številnih dokumentarnih filmov, z naslovom Vprašanja o Maistru. Svoje razmišljanje zaključuje s poudarkom, »da dajmo Maistru objektivno, znanstveno in estetsko ovrednoteno mesto v novejši slovenski zgodovini politike, vojaštva in kulture. Samo ne pretiravajmo in ne zahajajmo v skrajnosti«. Prispevek k objektivnosti je tudi omenjena knjižica General Maister-Zbornik referatov s simpozija v Mariboru novembra 2001.

Marjan Toš

UREDNIŠKA NAVODILA AVTORJEM

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5 (sedež uredništva).
2. V reviji so prispevki objavljeni v slovenskem jeziku, povzetki (summary) v angleškem ali nemškem, izvlečki (abstract) pa v slovenskem in angleškem jeziku.
3. Citiranje virov in literature mora biti v skladu z uveljavljenimi normami posamezne znanstvene panoge; zaželjeno je citiranje pod črto.
4. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 32 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (dve avtorski poli ali 57.600 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) ali na CD in v odtisu (printu).
5. Avtor mora priložiti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
6. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček (do 12 vrstic) in povzetek (do največ 30 vrstic).
7. Priloge naj bodo označene s pripisi (legendami) in oštevilčene.
8. Znanstveni prispevki so recenzirani.
9. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatka odgovarja avtor.
10. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira ter vrne uredništvu v petih dneh. Uredništvo poskrbi za prevod povzetkov in izvlečkov.

MLADINSKA KNJIGA
ZALOŽBA d d
Ljubljana, Slovenska 29 26

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA

(74:30) letnik, 2003, zvezek 1-2

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Matjaž Žnidarič - Ladajpa Cvetec za v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Lektor - Ivan Žigart

Prevodi - Sergej Flor (angleščina), Christiane Kottché (nemščina)

Računalniški predel Ivanka Pučko s.p. Maribor - Natisnila Dravska tiskarna

MLADINSKA KNJIGA
ZALOŽBA d d
Ljubljana, Slovenska 29 26

ISSN 0590-5966

9 770590 596603